

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 19 AND 179.

THE NITISARA,

OR

THE ELEMENTS OF POLITY,

BY KAMANDAKI.

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1861.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
OLD SERIES, Nos. 19, 179 and 206.
NEW SERIES, Nos. 338 and 511.

कामन्दकीयनीतिसारः ।

THE NÍTÍSÁRA,
OR
THE ELEMENTS OF POLITY

BY
KĀMANDAKI,
WITH A COMMENTARY

COMPILED AND EDITED BY
PAṆDITA RAMANARĀYAṆA VIDYARATNA, JAGANMOHANA
TARKALANKARA, AND KĀMAKHYANATHA
TARKABAGĪSA.

THE TEXT EDITED BY
RAJENDRALALA MITRA, LL. D., C. I. E.

CALCUTTA :
PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.
1884.

कामन्दकीयनीतिसारः,

रामनारायणविद्यारत्न-श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-

श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशैः प्रणीतया

परिशोधितया च,

उपाध्यायनिरपेक्षसारिण्याख्यटीकया सहितः,

आशियाटीकसोसाइटी-समाजानुज्ञया

श्रीराजेन्द्रलालमित्रेण

परिशोधितः ।

कलिकाता ।

वाणिज्यमिश्रणाभिधयन्त्रालये मुद्रितः ।

संवत् १८८१ ।

भूमिवर्ण ।

डाक्तरश्रीयुक्तराजेन्द्रलालमित्रमहोदयेन संशोध्य मुद्रितस्य कामन्दकीय-
नीतिसारमूलस्थान्तरान्तरा दुरवगमस्तावदेवमर्थः येन तट्टीकासाहाय्य-
मन्तरेण सहजतो दुर्घट एव तत्र मनीषाप्रवेशः सर्व्वेषामिति आसियाटिक-
सोसाइटी-समाजाध्यक्ष-महोदयेनास्य टीकामुद्रणार्थमुपदिष्टो रामनारा-
यणविद्यारत्नमहाशयो वज्रतरयत्नेन तस्य नीतिसारस्य असम्पूर्णमशुद्धि-
भूयिष्ठमेकामुपाध्यायनिरपेक्षानाम्नीं प्राचीनटीकां संगृह्य तामेवावलम्ब्य
१३५ पृष्ठतः २३८ पृष्ठपर्यन्तं विधाय टीकां मुद्रितामकारयत् । परलोक-
मापन्ने च तस्मिन् विद्यारत्नमहाशये श्रीयुक्तजंगममोहन-तर्कालङ्कारमहाशयो
धुरन्वरीभूय तत्कर्मणः, २३६ पृष्ठतः ३४२ पृष्ठपर्यन्तं टीकां विधाया-
मुद्रयत् । उक्ततर्कालङ्कारमहाशयस्य टीकाप्रणयनसमये उपाध्यायनिरपेक्षाना-
मकमपरमपि टीकापुस्तकद्वयं संगृहीतमभवत् । स हि तट्टीकापुस्तक-
त्रयस्यैव साहाय्यमधिजगाम । उक्तपुस्तकत्रयन्तु नितरामशुद्धिभूयिष्ठमन्त-
रान्तरा खण्डितम् । अथावशिष्टटीकाप्रणयनविषये उक्ततर्कालङ्कारमहा-
शयस्य यत्नलाघवमवेक्ष्य आसियाटिक-सोसाइटी-समाजाध्यक्ष-महोदयेना-
वशिष्टकार्य्यसम्पादनायानुमतोऽहमुक्तप्राचीनटीकापुस्तकत्रयं अवलम्ब्य ३४३
पृष्ठतः समाप्तिपर्यन्तं टीकां प्रणीय मुद्रितामकारयम् । अत्रेदमेवातीव दुःखं
यदेकेन सम्पादकेन न समपाद्यतेषां टीकाः, अस्यां हि मुद्रितटीकायां उपा-
ध्यायनिरपेक्षाटीकाया एव समुद्धृता बहवो भागाः, उक्तटीकायास्तु ये ये
चंशा नितान्तमपरिशुद्धाः त एव परित्यक्ताः, तेषु तेषु च नूतनांशाः सन्नि-
वेशिताः । स्थलविशेषे अर्थप्रकाशार्थमपि नवीनांशाः सन्निवेशिताः । अत
एवास्याः टीकायाः उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिणीतिनाम स्थिरीकृतमस्माभिः ।
मुद्रितमूलपुस्तकैकादशसर्गीयकतिपयश्लोकानन्तरं हस्तलिखितटीकापुस्तके

एकादशसर्गसमाप्तिस्त्रचकं वाक्यं दृष्टं तत्तु मुद्रितटीकायां “हस्तलिखितपुस्त-
कानुसारेण एकादशः सर्गः” इत्यनेन समुद्धृतं, अतः समवर्त्ततेषां मुद्रितटीका
विंशतिसर्गात्मिका । यत्र यत्र स्थले मुद्रिते हस्तलिखिते च मूलपुस्तके न दृष्टः
कोपि कोपि श्लोकः दृष्टन्तु तद्वाख्यानं प्राचीनटीकायां तत्र तत्र समुद्धृतं
तद्वाख्यानमेव, परन्तु मूलस्याप्राप्त्या तदंशः अपरिशुद्धतया मुद्रितः । ये ये
श्लोकाः मुद्रितमूलपुस्तके न दृष्टा दृष्टास्तु हस्तलिखितटीकापुस्तके ते श्लोकाः
मुद्रितटीकायां व्याख्यया सह समुद्धृताः । प्राचीनटीकालिखितव्यूहाकारमनु-
सृत्यैव अस्यां मुद्रितटीकायां लिखितो व्यूहाकारः अत्र प्राचीनटीकायाः कश्चि-
दंशो न परित्यक्तः न वा नूतनांशः सन्निवेशितः । पूर्वमुद्रितकामन्दकीयनीति-
सारमूलपुस्तके मुद्रितेपि व्यूहाकारे मुद्रितटीकायां पुनर्यूहाकारमुद्रणं एत-
टीकाया अखण्डत्वव्यवस्थापनार्थं न तु व्यूहाकाररूपापनार्थमित्यलं पक्षवितेन ॥

कलिकातासंस्कृतविद्यालयाध्यापकः

श्रीकामाख्यानाथशर्मा ।

कामन्दकीय-नीतिसूत्रस्य सूचोपचम् ।

सर्गे ।	पत्र ।
१ ... इन्द्रियविजयविद्याद्वयसंयोगविषयः ...	१
२ ... वर्णाश्रमव्यवस्थादण्डसाहाय्यश्च ...	८
३ ... व्याचारव्यवस्थापनं ...	१३
४ ... स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोषदण्डमित्राणि ...	१७
५ ... स्वाम्यनुजीवित्तं ...	२५
६ ... कण्टकशोधनं ...	३५
७ ... पुत्ररक्षणं मृत्युरक्षणश्च ...	३६
८ ... मण्डलयोगिमण्डलचरितश्च ...	४३
९ ... सन्धिविकल्पः ...	५२
१० ... विग्रहकल्पः ...	६०
११ ... मन्त्रविकल्पः ...	६५
१२ ... दूतप्रचारश्चरविकल्पः ...	७३
१३ ... उत्सारप्रशंसाप्रकृतियसनानि ..	७८
१४ ... सप्तव्यसनवर्गः ...	८८
१५ ... यात्राभियोगदर्शनं ...	९५
१६ ... स्वाम्बावारसन्निवेशः ...	१००
१७ ... उपायविकल्पः ...	१११
१८ ... सैन्यबलावलं सेनापतिप्रचारः प्रयाणव्यसनरक्षणकूटयुद्धविकल्पश्च ...	११८
१९ ... गजान्वपत्तिकर्म्मणि पदातिरथहस्तिभूमयो यानकल्पना व्यूहकल्पना प्रकाशयुद्धश्च ...	१२५

PREFACE.

THIS, the first, edition of Kámandaki's "Elements of Polity," has been printed from a modern but very correct manuscript obtained at Benares by the late enthusiastic antiquarian Major Markham Kittoe. The work is very scarce in Calcutta, and the only copy we could obtain for collation is contained in the Library of the Asiatic Society, No. 168 of the Sanskrita Catalogue. It had been copied for the Library of the late College of Fort William, and, like most works of that collection, abounds in errors and lacunæ which render it utterly unreliable as an authority. It has, however, one redeeming merit, a Sanskrita commentary, not to be met with in the Benares MS., which has been of great use in settling the reading and meaning of a great number of technical terms. In this respect the *Pañchatantra* and the *Hitopades'a* of Vishnus'armá have also been of service.

Of the author of the work very little seems to be known. The commentary above cited, states that he was a disciple of the celebrated politician Chákya, the Machiavel of India, who raised the first Maurya king Chandragupta on the throne of Pátaliputra (B. C. 319); and this statement is fully corroborated by tradition. From a report submitted by Dr. Frederick to the Batavian Society of Arts and Sciences on the Sanskrita literature of Bali, it appears that the most popular work in that Island on Polity is entitled *Kámandakiya Nitisúra*, and all the Sanskrita books there extant are acknowledged to be the counterparts of purely Indian originals. The researches of Sir Stamford Raffles and

Crawfurd shew that the predominance of Buddhism in the island of Java obliged the Hindu inhabitants of that place to retire, in the fourth century of the Christian era, with their household gods and their sacred scriptures to the island of Bali, where they and their descendants have, ever since, most carefully preserved the authenticity of their literature and their religion. It has also been shewn by the same authorities that since the period of their exile, they have not had any religious intercourse with India: it would therefore follow that the Sanskrita works now available in Bali, including the Kámandakiya Níti, are of a date anterior to the 4th century. The contents, however, of the Balenese code of morals are unknown, and it would be premature, from the similarity of names, to infer its identity with the work now presented to the public; yet the fact that the people of Bali themselves acknowledge all their Sanskrita literature to have been obtained from India, would argue the existence of at least a Kámandakiya Nítisára at the time when that literature was imported from the shores of Bháratavarsha.

An internal evidence of some moment is in favour of the antiquity which tradition has ascribed to this work. It is dedicated to Chandragupta, and the author, a Buddhist, apparently with a view not to offend the feelings of his Hindu patron with the name of a Buddhist deity, has thought fit to forego the usual invocation at the commencement of his work—a circumstance which has been made the theme of much erudite disquisition by the author of the *Síddhánta Muktváli*.*

Although written in verse, its style is peculiarly unpoetical, and in its rude simplicity approaches the older Smritis. The work has not, however, any of the antiquated grammatical forms and obsolete expressions which are so freely met with in *Manu* and occasionally in the other Smritis, and its versification is unexceptionable. Indeed, had it to be judged by

* That author, however, gives us no information regarding the religious belief of Kámandaki.

its metres alone they would have justified the inference that its origin is due to a much later age than that of Kálidása.

It has been observed by some that the use of the word *horá* in this work is fatal to its claim to antiquity, that word having been shown, in a paper published in the Journal of the Asiatic Society (Vol. p.), to be of Arabic origin, and to have been borrowed by the Brahmans in the 10th century. Mr. Ravenshaw's speculations, however, have not yet obtained that confirmation which would justify our rejecting the testimony of the dedication, and infer the date of the work from the use of a single word which may after all be the result of an interpolation or a mislection.

One of the most striking points in the general tone of the work is its gravity and sententiousness. Confucius, in his proverbs, scarcely attempts anything more pithy; and yet in the anxiety of the author to lay down rules for even the most insignificant movements of kings, there is a dryness of detail which deprives it entirely of the charm of terseness. Its gravity is essentially Oriental, while the morality of its state policy is more worthy of the notorious historiographer of Florence than of the successors of Bhrigu and other great sages of ancient India. Its corner stone is cunning and artifice, intended to favour arbitrary power, and its main object is to overcome party opposition. Considering that the political life of Chánakya was devoted to one eternal round of stratagems and artifices for the overthrow of his powerful rival, Rákshasa, of which forgery, perjury and even poisoning formed the most salient points, it is not to be wondered at that his principles, even when systematised by his pupil, should retain some indications of their tortuosity. This defect, however, is confined entirely to the sections on diplomacy, and does not at all affect his rules regarding the general conduct of princes and their officers, which, in their earnest advocacy of truth, justice and honesty, would stand a very favourable comparison with works of much higher pretensions. Those rules are the originals

whence the ethics of the *Hitopadesa* have been deduced, and the *Hitopadesa* is a work that has withstood the ordeal of criticism for near fifteen hundred years, and has not been found wanting. As a book on morality it is better known and "has been translated more frequently and into a greater variety of languages than any other composition not sacred."*

It might be argued that in the infancy of race, as in the childhood of man, the apologue or fable is the only form in which moral counsel is successfully imparted, and hence it would be much more reasonable to suppose the *Hitopadesa* to be the archetype of the *Kāmandakiya Nīti*, than the latter to be that of the former. But it is no less true that in the early state of society, concise rules and flashing proverbs, "the condensed conclusions of experience," form better guides of life, and are, therefore, more generally esteemed, than protracted ratiocinations in search of general principles, and hence it is that all our wise men of antiquity from Solomon downwards, are more noted for their proverbs than lengthy processes of inference. Probably apologues followed proverbs, and essays succeeded them next. The argument, however, in either way, is not applicable with reference to the origin of either the *Kāmandakiya Nīti* or the *Hitopadesa*. The *Mahābhārata* must be acknowledged to be anterior to both, and in the *Rājadharmā* section of that epic, maxims are produced in almost the very words in which we see them in the later works;† hence the idea is suggested that those and similar maxims were among the Hindus, as they are among other nations, the heir-looms of remote antiquity, which have been from time to time collected, arranged, amplified, and illustrated according to varying predilections of authors.

The maxims of *Kāmandaki* are arranged under nineteen different heads, and embrace almost all the subjects that may be

* Colebrooke's Introduction to the *Hitopadesa*.

† The *Agni Purāṇa* has a section on Polity in which *Kāmandaki* has been freely quoted, but not by name.

fairly included under the term polity, besides some which have only the voucher of Hindu writers to appear in this work. The first chapter is devoted to the inculcation, in princes, of the necessity of study and of controlling their passions. The second has for its subjects the division of learning, the duties of the different castes and the importance of criminal jurisprudence. In the third occurs an exposition of the duty of princes to their subjects, of the necessity of impartial justice, and the impropriety of tyrannising over their people. The fourth affords a description of the essential constituents of a good government. It says "King, minister, kingdom, castle, treasury, army, and allies are known to form the seven constituents of a government. They contribute to each other's weal, and the loss of even a single one of them renders the whole imperfect:—he who wishes to keep a government perfect should study well their natures.

"The first desideratum for a king is to attain royal qualities, and having attained them he should look for them in others. A flourishing sovereignty cannot well be obtained by the worthless; he (only) who has qualified himself is fit to be a king.

"Royal prosperity, so difficult to be obtained and more so to retain, and which depends on the goodwill of multitudes, rests steadily only on moral purity, as water in a (fixed) vessel."

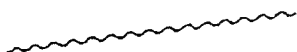
The duties of masters and servants engross the whole of the fifth chapter, and the mode of removing difficulties or rather of punishing the wicked, forms the subject of the sixth. The seventh is devoted to the duty of guarding the persons of kings and crown princes, and includes a variety of expedients against surprises, poisoning, the infidelity of servants, wives and relatives, and the dishonesty of medical attendants. The mode of consolidating a kingdom by providing it with the necessary officers of state, and including within it a number of dependencies and subordinate chiefs, forms the subject of the next chapter.

Then follow a series of rules regarding negotiations and disputes with foreign powers, conferences, embassies and spies, which take up the whole of the 9th, 10th, 11th and the 12th chapters. The 13th opens with an exhortation in favour of constant activity and attention to business, and the evils which attend idleness and vicious propensities. The latter are indicated by the term *vyāsana*, and include a number of vices and frailties—such as over-fondness for hunting and gambling, sleeping in the day, calumny, concupiscence, dancing, singing, playing, idleness, drinking, general depravity, violence, injury, envy, malice, pride, and tyranny. The term is very comprehensive, and when applied to other than men, is made to imply “defects” generally, and the subsequent chapter particularises the various defects to which the seven members of a government are frequently liable. It is followed by a dissertation on military expeditions. The 16th chapter has fortification, intrenchment and encamping of armies for its subjects, and, though short, is highly interesting, for the rules it contains on matters in which the modern Hindus are so entirely ignorant. The different expedients for overcoming enemies such as reconciliation, wealth, shew of military power, domestic discord, diplomacy, feigning, and stratagem, are detailed in the following chapter, and those failing, a king is recommended to enter into actual warfare, and on the mode of carrying it on, including surprises, guerilla fights, pitched battles, and military stratagems; the uses of the different members of an army, such as the infantry, cavalry and elephants; the arrays of soldiers into columns, lines, squares, &c.; the duties of commanders, and the principle of selecting one’s ground, the two subsequent chapters contain the most curious details. With a view to afford an insight into these to those who do not read Sanskrit, it was once our anxious wish to annex to this edition a translation of the entire work, and we had rendered nearly three-fourths of it into English, but press of official duties having caused a long interruption, and an accident—the ravages of white ants—having deprived us of

PREFACE.

our MS., we feel compelled to abandon our design for the present.

In carrying the work through the press, we have derived much assistance from Pandita Visvanátha S'ástri to whom, we take this opportunity, publicly, to offer our grateful acknowledgments.

श्रीगणेशाय नमः ॥

कामन्दकीयनीतिसारः ॥

प्रथमः सर्गः ॥

यस्य प्रभावाद्भुवनं शाश्वते पथि तिष्ठति ।
देवः स जयति श्रीमान् दण्डधारो महीपतिः ॥ १ ॥
वंशे विशालवंश्यानामृषीणामिव भूयसां ॥
अप्रतिमाहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥ २ ॥
जातवेदा इवार्चिष्मान् वेदान् वेदविदां वरः ।
योऽधीतवान् सुचतुरश्वतुरोऽप्येकवेदवत् ॥ ३ ॥
यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।
पपात मूलतः श्रीमान् सुपर्वी नन्दपर्वितः ॥ ४ ॥
एकाकी मनुशक्त्या यः शत्रून् शक्तिधरोपमः ।
आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीं ॥ ५ ॥
नीतिशास्त्रामृतं धीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।
समुद्घ्रे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे ॥ ६ ॥
दर्शनात्तस्य सुदृशो विद्यानां पारदृश्वनः ।
राजविद्याप्रियतया सङ्गक्षिप्तग्रन्थमर्थव्रत ॥ ७ ॥
उपाजने पालने च भूमेर्भूमौश्वरं प्रति ।

यत् किञ्चिदुपदेक्ष्यामो राजविद्याविदां मतं ॥ ८ ॥
 राजाऽस्य जगतो हेतुर्वृद्धेर्वृद्धाभिसम्मतः ॥
 नयनानन्दजननः शशाङ्क इव तोयंधेः ॥ ९ ॥
 यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्ज्ञेता ततः प्रजा ॥
 अकर्षधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ १० ॥
 धार्मिकं पालनपरं सम्यक् परपुरञ्जयं ॥
 राजानमभिमन्येत प्रजापतिमिव प्रजा ॥ ११ ॥
 प्रजां संरक्षति नृपः सा वर्द्धयति पार्थिवं ॥
 वर्द्धनाद्रक्षणे श्रेयस्तदभावे सदप्यसत् ॥ १२ ॥
 न्यायप्रवृत्ते नृपतिरात्मानमपि च प्रजाः ॥
 त्रिवर्गेणोपसन्धत्ते मिहन्ति ध्रुवमन्यथा ॥ १३ ॥
 धर्मीद्वै यवनो राजा चिराय बुभुजे भुवं ॥
 अधर्मीच्चैव नहुषः प्रतिपेदे रसातलं ॥ १४ ॥
 तस्माद्धर्म्मं पुरस्कृत्य यतेतार्थाय पार्थिवः ॥
 धर्म्मेण वर्द्धते राज्यं तस्य स्वादु फलं श्रियः ॥ १५ ॥
 स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रञ्च दुर्गं कोषो बलं सुहृत् ॥
 एतावदुच्यते राज्यं सत्त्वबुद्धियपाश्रयं ॥ १६ ॥
 आलम्ब्य बलवत्सत्त्वं बुद्ध्यालोकितनिर्गमः ॥
 सप्ताङ्गस्यास्य लाभाय यतेत सततोत्थितः ॥ १७ ॥
 न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्द्धनं तथा ॥
 सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधं ॥ १८ ॥

नयविक्रमसम्पन्नः सूत्यानश्चित्तयेच्छ्रियं १
 नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः ॥ १९ ॥
 विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमृच्छति १
 तन्निष्ठस्य हि शास्त्रार्थीः प्रसीदन्ति ततः परं ॥ २० ॥
 शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दीक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता १
 उत्साहो वाग्मिता दाढ्यमापत्क्लेशसहिष्णुता ॥ २१ ॥
 प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता १
 कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः ॥ २२ ॥
 आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् १
 ततोऽभात्यांस्ततो भृत्यांस्ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः ॥ २३ ॥
 सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः १
 विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसोऽश्रियमश्नुते ॥ २४ ॥
 प्रकीर्णविषयारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनं १
 ज्ञानाद्भुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदन्तिनं ॥ २५ ॥
 आत्मा प्रयत्नेनार्थेभ्यो मनः सुप्रधितिष्ठति १
 संयोगादात्ममनसोः प्रवृत्तिरूपजायते ॥ २६ ॥
 विषयामिषलोभेन मनः प्रेरयतीन्द्रियं १
 तन्निरुन्ध्यात् प्रयत्नेन जिते तस्मिन् जितेन्द्रियः ॥ २७ ॥
 विज्ञानं हृदयं चित्तं मनो बुद्धिश्च तत्समं १
 अनेनात्मा करोतीह प्रवर्तननिवर्तने ॥ २८ ॥
 धर्मीधर्मौ सुखं दुःखमिच्छाद्वेषौ तथैव च १

प्रयत्नज्ञानसंस्कारा आत्मलिङ्गमुदाहृतं ॥ २९ ॥
 ज्ञानस्यायुगपद्भावो मनसो लिङ्गमुच्यते ॥
 नानार्थेषु च सङ्कल्पः कर्म चास्य प्रकीर्तितं ॥ ३० ॥
 श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पञ्चमी ॥
 पायूपस्थे हस्तपादौ वागितीन्द्रियसङ्ग्रहः ॥ ३१ ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥
 उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः ॥ ३२ ॥
 आत्मा मनश्च तद्विद्यैरन्तःकरणमुच्यते ॥
 आभ्यां तु सप्रयत्नाभ्यां सङ्कल्प उपजायते ॥ ३३ ॥
 आत्मा बुद्धीन्द्रियाण्यथी वहिष्करणमुच्यते ॥
 सङ्कल्पाध्यवसायाभ्यां सिद्धिरस्य प्रकीर्तिता ॥ ३४ ॥
 उभे एते हि करणे यत्नानन्तर्य्यके स्मृते ॥
 तस्मात्प्रवृत्तिसंरोधाद्भावयेन्निर्मनस्वतां ॥ ३५ ॥
 एवं करणसामर्थ्यात् संयम्यात्मानमात्मना ॥
 नयापनयविद्राजा कुर्वीत हितमात्मनः ॥ ३६ ॥
 एकस्यैव हि योऽशक्तो मनसः सन्निवर्हणे ॥
 महौ सागरपर्य्यन्तां स कथं लवजेयति ॥ ३७ ॥
 क्रियावसानविरसैर्विषयैरपहारिभिः ॥
 गच्छत्याक्षिप्तहृदयः करीव नृपतिर्यहं ॥ ३८ ॥
 सज्जमानो लक्षापर्य्येषु विषयान्धीकृतेक्षणः ॥
 आवहत्युग्रभयदां स्वयमेवापदं नृपः ॥ ३९ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 एकैकमलमेतेषां विनाशप्रतिपत्तये ॥ ४० ॥
 शुचिशस्पाङ्कुराहारो विदूरक्रमणक्षमः ।
 लुब्धकाद्भीतलोभेन मृगो मृगयते बधं ॥ ४१ ॥
 गिरीन्द्रशिखराकारो लीलयेन्मूलितद्रुमः ।
 करिणीस्पर्शसम्भोहादालानं याति वारणः ॥ ४२ ॥
 स्निग्धदीपशिखालोकविलोभितविलोचनः ।
 मृत्युमृच्छत्यसन्देहात् पतङ्गः सहसा पतन् ॥ ४३ ॥
 दूरेऽपि हि भवन् दृष्टेरगाधसलिले चरन् ॥
 मीनस्तु सामिषं लोहमास्वादयति मृत्यवे ॥ ४४ ॥
 गन्धलुब्धो मधुकरो दानासवपिपासया ।
 अभ्येत्यसुखसञ्चारां गजकर्षिञ्चनज्झनां* ॥ ४५ ॥
 एकैकशो विनिघ्नन्ति विषया विषसन्निभाः ।
 क्षेपी नु स कथं वा स्याद्यः समं पञ्च सेवते ॥ ४६ ॥
 सेवेत विषयान्काले मुक्त्वा तूत्परतां वशी ।
 सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा श्रियः ॥ ४७ ॥
 निकामं सक्तमनसां कान्तामुखविलोकने ।
 गलन्ति गलिताश्रूणां यौवनेन सह श्रियः ॥ ४८ ॥
 धर्मीदर्शोऽर्थितः कामः कामात्सुखफलोदयः ।

* भनञ्जमेत्यनुकरणशब्दोपसृष्ट्यर्थः । दन्तिनः कर्णगतिर्भानञ्जनैत्युच्यते ॥

आत्मानं हन्ति तान् हत्वा युक्ता यो न निषेवते ॥ ४९ ॥
 नामापि स्त्रीति संह्लादि विकरोत्येव मानसं ॥
 किं पुनर्दर्शनक्षस्या विलासोल्लासितभ्रुवः ॥ ५० ॥
 रहःप्रचारकुशला मृदुगद्गदभाषिणी ॥
 कं न नारी रमयति रक्तं रक्ताल्लोचना ॥ ५१ ॥
 मुनेरपि मनोऽवश्यं सरागं कुरुतेऽङ्गना ॥
 प्रसन्नं कान्तिजननं सन्ध्येव शशिमण्डलं ॥ ५२ ॥
 मनःप्रह्लादयन्तीभिर्मदयन्तीभिरप्यलं ॥
 महान्तोऽपि हि भिद्यन्ते स्त्रीभिरङ्घ्रिवाचलाः ॥ ५३ ॥
 मृगयाऽक्षास्तथा पानं गर्हितानि महीभुजां ॥
 दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनैषधवृष्णिषु ॥ ५४ ॥
 कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षो मानो मदस्तथा ॥
 षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिन् त्यक्ते सुखी नृपः ॥ ५५ ॥
 दण्डको नृपतिः कामात् क्रोधाच्च जनमेजयः ॥
 लोभादेलस्तु राजर्षिर्ब्रूतुपिर्हर्षितोऽसुरः ॥ ५६ ॥
 पौलस्त्यो राक्षसो मानान्मदाद्भोद्भवो नृपः ॥
 प्रयाता निधनं ह्येते शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ॥ ५७ ॥
 शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः ॥
 अम्बरीषो महाभागो बुभुजाते चिरम्महीं ॥ ५८ ॥
 शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयवृद्धये ॥
 विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ ५९ ॥

वृद्धोपसेवी नृपतिः सताम्भवति सम्मतः ॥
 प्रेर्यमाणोऽप्यसद्वृत्तैर्नीकार्येषु प्रवर्तते ॥ ६० ॥
 आदधानः प्रतिदिनं कलाः सम्यङ्गृहीपतिः ॥
 शुक्लपक्षे प्रतिचरन् शशाङ्क इव वर्धते ॥ ६१ ॥
 जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिमार्गानुसारिणः ॥
 भवन्ति ज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्तयन् नभस्स्पृशः ॥ ६२ ॥

इति स्म राजा विनयी नयान्वितो
 निषेवमाणो नरदेवसेवितं ॥
 पदं समाक्रामति भास्वरं श्रियः ॥
 शिरो महारत्नगिरेरिवोन्नतं ॥ ६३ ॥
 इयं हि लोकव्यतिरेकवर्तिनी
 स्वभावतः पार्थिवता समुन्नता ॥
 बलात्तदेनां विनये नियोजये-
 न्नयस्य सिद्धौ विनयः पुरःसरः ॥ ६४ ॥
 परां विनीतः समुपैति सेव्यतां
 महीपतीनां विनयां विभूषणं ॥
 प्रवृत्तदानो मृदुसञ्चरत्करः
 करोव भद्रो विनयेन शोभते ॥ ६५ ॥
 गुरुस्तु विद्याधिगमाय सेव्यते
 श्रुतां च विद्यां मतये महात्मनां ॥
 श्रुतानुबन्धीनि मत्तानि वेधसा-

म संशयं साधु भवन्ति भूतये ॥ ६६ ॥
 सुनिपुणमुपसेव सद्गुरुं
 शुचिरनुवृत्तिपरो विभूतये ॥
 भवति हि विनयोपबृंहितो
 नृपतिपदाय शमाय च क्षमः ॥ ६७ ॥
 अविनयरतमादरादृते
 वशमवशञ्च नयन्ति त्रिद्विषः ॥
 श्रुतविनयविधिं समाश्रित-
 स्तनुरपि नैति पराभवं क्वचित् ॥ ६८ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे इन्द्रियविजयविद्या-
 वृद्धसंयोगो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयप्रारम्भः ॥

आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्ता दण्डनीतिञ्च पार्थिवः ॥
 तद्विद्यैस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्त्येद्विनयान्वितः ॥ १ ॥
 आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ॥
 विद्याश्चतस्र एवैता योगक्षेमाय देहिनां* ॥ २ ॥
 त्रयी वार्ता दण्डनीतिरिति विद्या हि मानवाः ॥
 त्रय्या एव विभागोऽयं सेयमान्वीक्षिकी मता ॥ ३ ॥

वाती च दण्डनीतिश्च द्वे विद्ये इत्यवस्थिते १
 लोकस्यार्थप्रधानत्वाच्छ्रिताः सुरपुरोधसः ॥ ४ ॥
 एकैव दण्डनीतिस्तु विद्येत्यौशनसी स्थितिः १
 तस्यान्तु सर्वविद्यानामारम्भाः समुदाहृताः ॥ ५ ॥
 विद्याश्चतस्र एवैता इति नो गुरुदर्शनम् १
 पृथक् पृथक् प्रसिद्ध्यर्थं यासु लोको ब्यवस्थितः ॥ ६ ॥
 आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्म्माधर्म्भौ त्रयोस्थितौ १
 अर्थानर्थौ तु वातीयां दण्डनीतौ नयानर्थौ ॥ ७ ॥
 आन्वीक्षिको त्रयी वाती सती विद्या प्रचक्ष्यते १
 सत्योऽपि हि न सत्यस्ता दण्डनीतेस्तु विभ्रमे ॥ ८ ॥
 दण्डनीतिर्यदा सम्यङ्नेतारमधिनिष्ठति १
 तदा विद्याविदः शेषा विद्याः सम्यगुपासते ॥ ९ ॥
 वर्णाः सर्वाग्रमाश्चैव विद्यास्वासु प्रतिष्ठिताः १
 ईक्षणाद्रक्षणात्तासां तद्धर्म्मस्यांशभाङ्गुपः ॥ १० ॥
 आन्वीक्षिक्यात्मविद्या स्यादईक्षणात्सुखदुःखयोः १
 ईक्षमाणस्तया तत्त्वं हर्षशोकौ व्युदस्यति ॥ ११ ॥
 ऋग्यजुःसामनामानस्त्रयो वेदास्त्रयी मता १
 उभौ लोकाववाप्नोति त्रय्यां तिष्ठन्यथाविधि ॥ १२ ॥
 अङ्गानि वेदाश्चत्वारो भीमांसा न्यायविस्तरः १
 धर्म्मशास्त्रं पुराणञ्च त्रयीदं सर्वमुच्यते ॥ १३ ॥
 पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वाती वातीनुजीविनां १

सम्पन्नो वार्तया साधुर्न वृत्तेर्भयमृच्छति ॥ १४ ॥
 दमो दण्ड इति ख्यातस्तात्स्थ्याद्दण्डो महीपतिः ॥
 तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनान्नीतिरुच्यते ॥ १५ ॥
 तयाऽऽत्मानञ्च शेषाञ्च विद्याः पायान्महीपतिः ॥
 विद्या लोकोपकारिण्यस्तत्पाता हि महीपतिः ॥ १६ ॥
 विद्याद्यदाभिनिपुणश्चतुर्वर्गमुदारधीः ॥
 विद्यात्तदासां विद्यात्वं विदिक्षीने निरुच्यते ॥ १७ ॥
 इज्याध्ययनदानानि यथाशास्त्रं सनातनः ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां सामान्यो धर्म्म उच्यते ॥ १८ ॥
 याजनाध्यापने शुद्धे विशुद्धाच्च प्रतियहः ॥
 वृत्तित्रयमिदं प्राहुर्मुनयो ज्येष्ठवर्णिनः ॥ १९ ॥
 शस्त्रेण जीवनं राज्ञो भूतानाञ्चाभिरक्षणं ॥
 पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वैश्यस्याजीवनं स्मृतं ॥ २० ॥
 शूद्रस्य धर्म्मः शुश्रूषा द्विजानामनुपूर्वशः ॥
 शुद्धा च वृत्तिस्तस्यैव कूरुचारणकर्म च ॥ २१ ॥
 गुरौ वासोऽग्निशुश्रूषा स्वाध्यायो व्रतधारणं ॥
 त्रिकालम्रायिता भैक्ष्यं गुरौ प्राणान्तिकी स्थितिः ॥ २२ ॥
 तदभावे गुरुसुते तथा सब्रह्मचारिणि ॥
 कामतो वाऽऽश्रमान्यत्वं सधर्म्मो ब्रह्मचारिणः ॥ २३ ॥
 स मेखली जटो दण्डी मुण्डी चागुरुसंश्रयः ॥
 आविद्याग्रहणाद्गच्छेत्कामतो वाऽऽश्रमान्तरं ॥ २४ ॥

अग्निहोत्रोपचरणं जीवनञ्च स्वकर्मभिः १
 धर्म्मोऽयं गृहिणां काले पर्ववर्जं रतिक्रिया ॥ २५ ॥
 देवपित्रतिथीनाञ्च पूजा दोनानुकम्पनं १
 श्रुतिस्मृत्यर्थसंस्थानं धर्म्मोऽयं गृहमेधिनः ॥ २६ ॥
 जडत्वमग्निहोतृत्वं भूशय्याजिनधारणं १
 वनवासः पयोमूलनीवारफलवृत्तितां ॥ २७ ॥
 प्रतियहनिवृत्तिश्च त्रिःस्नानं व्रतचारिता १
 देवातिथीनां पूजा च धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥ २८ ॥
 सर्वारम्भपरित्यागो भैक्षाशयं वृक्षमूलता १
 निष्प्रतियहताऽद्वेष्टाः समता सर्वजन्तुषु ॥ २९ ॥
 प्रियाप्रियपरिष्वङ्गसुखदुःखाविकारिता १
 सवाद्याभ्यन्तरं शौचं वाङ्मनोव्रतचारिता ॥ ३० ॥
 सर्वेन्द्रियसमाहारो धारणा ध्याननित्यता १
 भावसंशुद्धिरित्येष परिव्राड्धर्म्म उच्यते ॥ ३१ ॥
 अहिंसा सूनृता वाणी सत्यं शौचं दया क्षमा १
 वर्णिनां लिङ्गिनाञ्चैव सामान्या धर्म्म उच्यते ॥ ३२ ॥
 स्वर्गीनन्त्याय धर्म्मोऽयं सर्वेषां वर्णिलिङ्गिनां १
 तस्याभावे तु लोकोऽयं शङ्करान्नाशमाप्नुयात् ॥ ३३ ॥
 सर्वस्यास्य यथान्यायं भूपतिः सम्प्रवर्तकः १
 तस्याभावे धर्म्मनाशस्तदभावे जगच्छ्रुतिः ॥ ३४ ॥
 वर्णीश्रमाचारयुक्तो वर्णीश्रमविभागवित् १

पाता वर्षाश्रमाणाञ्च पार्थिवः सर्वलोकभाक् ॥ ३५ ॥

इति यस्मादुभौ लोकौ धारयित्वात्मतो नृपः ।

प्रजानाञ्च ततः सम्यग्दण्डं दण्डीवधारयेत् ॥ ३६ ॥

उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते ।

दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ ३७ ॥

त्रिवर्गं वर्द्धयत्याशुं राज्ञो दण्डो यथाविधि ।

प्रणीतो वाऽऽसमञ्जस्याङ्गनस्थानपि कोपयेत् ॥ ३८ ॥

लोकशास्त्रानुगो नेयो दण्डो नोद्वेजनः श्रिये ।

उद्वेजनाद्धर्म्मस्तु तस्माद् भ्रंशो महीपतेः ॥ ३९ ॥

परस्पराभिषतया जगतो भिन्नवर्त्मनः ।

दण्डाभावे परिध्वंसी मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते ॥ ४० ॥

जगदेतन्निरालम्बं कामलोभादिभिर्बलात् ।

निमज्जमानं निरये राज्ञा दण्डेन धार्यते ॥ ४१ ॥

इदं प्रकृत्या विषयैर्विशिक्तं

परस्परं स्त्रीधनलोलुपं जगत् ।

सनातने वर्त्मनि साधुसेविते

प्रतिष्ठते दण्डभयोपपीडितं ॥ ४२ ॥

नियतविषयवर्ती प्रायशोदण्डयोगात्

जगति परवशेऽस्मिन् दुर्लभः साधुवृत्तः ।

कृशमथ विक्लवं वा याधितं वाऽधनं वा

पृतिमिव कुलनारी दण्डनीत्या ऽभ्युपैति ॥ ४३ ॥

इति परिगणितार्थः प्राप्तमार्गानुसारी
 नियमयति यतात्मा यः प्रजां दण्डनीत्या ॥
 अपुनरपगमाय प्राप्तमार्गप्रचाराः
 सरित इव समुद्रं सम्पदस्तं विशन्ति ॥ ४४ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे विद्याविभागो वर्णाश्रम-
 व्यवस्था दण्डमाहात्म्यञ्च द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयसर्गप्रारम्भः ॥

दण्डं दण्डीव भूतेषु धारयन् धरणीपतिः ॥
 प्रजाः समनुगृह्णीयात् प्रजापतिरिव स्वयं ॥ १ ॥
 वाक्सूनृता दया दानं दीनोपगन्तरक्षणं ॥
 इति सङ्गः सतां साधु खेतत् सत्पुरुषव्रतं ॥ २ ॥
 आविष्ट इव दुःखेन हृत्तेन गरीयसा ॥
 समन्वितः करुणया परया दीनमुद्धरेत् ॥ ३ ॥
 न तेभ्योऽभ्यधिकाः सन्तः सन्ति सत्पुरुषव्रतैः ॥
 दुःखपङ्काणीवे मग्नं दीनमभ्युद्धरन्ति ये ॥ ४ ॥
 दयामास्थाय परमां धर्मादविचलनूपः ॥
 पीडितानामनाथानां कुर्यादश्रुप्रमाङ्गिनं ॥ ५ ॥
 आनृशंस्यं परो धर्म्मः सर्वप्राणभृतां यतः ॥
 तस्माद्राजाऽनृशंस्येन पालयेत्कृपणं जनं ॥ ६ ॥
 न हि स्वसुखमन्विच्छन् पीडयेत्कृपणं नृपः ॥

कृपणः पीड्यमानो हि मन्युना हन्ति पार्थिवं ॥ ७ ॥
 को हि नाम कुले जातः सुखलेशेन लोभितः ।
 अल्पसाराणि भूतानि पीडयेदविचारयन् ॥ ८ ॥
 आधियाधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने ।
 को हि नाम शरीराय धर्मीपेतं समाचरेत् ॥ ९ ॥
 आहार्यैर्नीयमानं हि क्षणं दुःखेन हृद्यतां ।
 छायामात्रकमेवेदं पश्येदुदकविन्दुवत् ॥ १० ॥
 महावाताहतभ्रान्तिमेघमालातिपेलवैः ।
 कथं नाम महात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः ॥ ११ ॥
 जलान्नश्चन्द्रचपलं जीवनं खलु देहिनां ।
 तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत् कल्याणमाचरेत् ॥ १२ ॥
 जगन्मृगतृषातुल्यं वीक्ष्येदं क्षणभङ्गुरं ।
 स्वजनैः सङ्गतः कुर्याद्धर्मीय च सुखाय च ॥ १३ ॥
 सेव्यमानस्तु स्वजनैर्महानतिविराजते ।
 सुधातल इव श्रीमान् प्राज्ञादश्चन्द्ररश्मिभिः ॥ १४ ॥
 हिमांशुमाली न तथा न चात्फुल्लेत्पलं सरः ।
 आनन्दयति चेतांसि यथा सज्जनचेष्टितं ॥ १५ ॥
 ग्रीष्मसूर्याशुसन्नप्लमुद्वेजनमनाश्रयं ।
 मरुस्थलमिवोदयं त्यजेद्दुर्जनसङ्गतं ॥ १६ ॥
 सतः शीलोपसम्पन्नानकस्मादेव दुर्जनः ।
 अन्तः प्रविश्य दहति शुष्कवृक्षानिवानलः ॥ १७ ॥

निश्वासोद्गीर्णहुतभुग्धूमधूभ्रीकृताननैः १
 वरमाशीविषैः सङ्गं कुर्यान् त्वेव दुर्जनैः ॥ १८ ॥
 दीयते स्वच्छहृदयैः पिण्डो येनैव पाणिना १
 माञ्जीर इव दुर्वृतस्तमेव हि विलुम्पति ॥ १९ ॥
 असाध्यं साधुमन्त्राणां तीव्रं वाग्विषमुत्सृजन् १
 द्विजिह्ववदनं धत्ते दुष्टो दुर्जनपन्नगः ॥ २० ॥
 क्रियतेऽभ्यर्हणीयाय स्वजनाय यथाञ्जलिः १
 ततः साधुतरः कार्यो दुर्जनाय हितार्थिना ॥ २१ ॥
 ह्लादिनीं सर्वसत्त्वानां सम्यग्गुणजिहोषया १
 भावयन्परमां मैत्रीं विमृजेत्लौकिकीं गिरं ॥ २२ ॥
 नित्यं मानोपहारिण्या वाचा प्रह्लादयेज्जगत् १
 उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाग्धनदोऽपि सन् ॥ २३ ॥
 हृदि विद्ध इवात्यर्थं यया सन्नप्यते जनः १
 पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदोरयेत् ॥ २४ ॥
 तीव्राण्युद्वेगकारीणि विमृष्टान्यनयात्मकैः १
 कृन्तन्ति देहिनाम्मर्म्म शस्त्राणीव वचांसि च ॥ २५ ॥
 प्रियमेवाभिधातव्यं नित्यं सत्सु द्विषत्सु च १
 शिखीव केकामधुरः प्रियवाक्स्य न प्रियः ॥ २६ ॥
 जलङ्घियन्ते शिखिनः केकया मदरक्तया १
 वाचा विपश्चितोऽत्यर्थं माधुर्यगुणयुक्तया ॥ २७ ॥
 मदरक्तस्य हंसस्य कोकिलस्य शिखरिणः १

हरन्ति न तथा वाचो यथा साधु विपश्चितां ॥ २८ ॥
 गुणानुरागी स्थितिमान् श्रद्धधानो दयान्वितः ।
 धनं धर्म्माय विसृजेत् प्रियां वाचमुदीरयेत् ॥ २९ ॥
 ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृतिं ।
 श्रीमन्नोऽनिन्द्यचरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥ ३० ॥
 शुचिरास्तिक्यपूतात्मा पूजयेद्देवताः सदा ।
 देवतावद्गुरुजनमात्मवच्च सुहृज्जनम् ॥ ३१ ॥
 प्रणिपातेन हि गुरुन् सतोऽनूचानवेष्टितैः ।
 कुर्वीताभिमुखान् भूत्यै देवान् सुकृतकर्मणा ॥ ३२ ॥
 स्वभावेन हरेन्मित्रं सद्भावेन च बान्धवान् ।
 स्त्रीभृत्यान् प्रेमदानाभ्यां दाक्षिण्येनेतरं जनं ॥ ३३ ॥
 अनिन्दापरकृत्येषु स्वधर्म्मपरिपालनं ।
 कृपणेषु दयालुत्वं सर्वत्र मधुरा गिरः ॥ ३४ ॥
 प्राणैरप्युपकारित्वं मित्रायाव्यभिचारिणे ।
 गृहागते परिष्वङ्गः शक्त्या दानं सहिष्णुता ॥ ३५ ॥
 बन्धुभिर्विन्धुसंयोगः स्वर्जने चरितानि च ।
 तच्चिन्तानुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मनां ॥ ३६ ॥
 सनातने वर्त्मनि साधु तिष्ठता-
 मयं हि पन्था गृहमेधिनाम्मतः ।
 अनेन गृच्छन्नियतं महात्मना-
 मिमञ्च लोकं परमञ्च विन्दति ॥ ३७ ॥

इति पथि विनिवेशितात्मनो
 रिपुरपि गच्छति साधुमित्रतां ।
 तदवनिपतिमत्सरादृते
 विनयगुणेन जंगद्वशीभवेत् ॥ ३८ ॥
 क्व च नरपतिवर्गः सङ्ग्रहः क्व प्रजानां
 मधुरवचनयोगाल्लोकमाह्लादयी च ।
 मधुरवचनपाशैरानतो लालितः सन्
 पदमपि हि न लोकः संस्थितेर्भेदमेति ॥ ३९ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे आचारव्यवस्थापनं नाम
 तृतीयः सर्गः । ३ ॥

चतुर्थसर्गप्रारम्भः ॥

स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रञ्च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् ।
 परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ १ ॥
 एकाङ्गेनापि विकलमेतत् साधु न वर्तते ।
 तस्य सामग्र्यमन्विच्छन् कुर्वीत सुपरीक्षणं ॥ २ ॥
 आत्मानमेव प्रथममिच्छेद्गुणसमन्वितं ।
 कुर्वीत गुणसंयुक्तस्ततः शेषपरीक्षणं ॥ ३ ॥
 साधुभूतलदेवत्वं दुष्करञ्चाकृतात्मभिः ।
 आत्मसंस्कारसम्पन्नो राजा भवितुमर्हति ॥ ४ ॥

लोकाधाराः श्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः १
 तिष्ठन्त्याप इवाधारे विशदात्मनि संस्कृते ॥ ५ ॥
 कुलं सत्त्वं वयः शीलं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता १
 असंविवादिता सत्यं वृद्धसेवा कृतज्ञतां ॥ ६ ॥
 दैवसम्पन्नता बुद्धिरक्षुद्रपरिचारिता १
 शक्यसामन्तता चैव तथा च दृढभक्तिता ॥ ७ ॥
 दीर्घदर्शित्वमुत्साहः शुचिता स्थूललक्ष्यता १
 विनीतता धार्मिकता गुणाः साध्याभिगामिकाः ॥ ८ ॥
 गुणैरेतैरुपेतः सन् सुवृत्तमभिगम्यते १
 तथा च कुर्वीत यथा गच्छेल्लोकाभिगम्यतां ॥ ९ ॥
 प्रख्यातवंशमक्रूरं लोकसङ्क्राहिणं शुचिं १
 कुर्वीतात्महिताकाङ्क्षी परिवारं महीपतिः ॥ १० ॥
 दुष्टेऽपि भोग्यतामेति परिवारगुणैर्नृपः १
 न क्रूरपरिवारस्तु बालाक्रान्त इव दुमः ॥ ११ ॥
 निरुन्धानाः सतां मार्गं भक्षयन्ति महीपतिं १
 दुष्टात्मानस्तु सचिवास्तस्मात्सुसचिवो भवेत् ॥ १२ ॥
 विभूतीः प्राप्य परमाः सतां सम्भोग्यतां व्रजेत् १
 यांसु सन्तो न तिष्ठन्ति ता वृथैव विभूतयः ॥ १३ ॥
 असद्भिरसतामेव भुज्यन्ते धनसम्पदः १
 फलं किम्पाक्वृक्षस्य ध्वाङ्क्षा भक्षन्ति नेतरे ॥ १४ ॥
 वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिर्मानुदयो बलवान् वशी १

नेता दण्डस्य निपुणः कृतशिल्पः सुविग्रहः ॥ १५ ॥
 पराभियोगप्रसहो दृष्टसर्वप्रतिक्रियः ॥
 परच्छिद्रानुपेक्षी च सन्धिविग्रहतत्त्ववित् ॥ १६ ॥
 गूढमन्त्रप्रचारश्च देशकालविभागवित् ॥
 आदाता सम्यगर्थीनां विनियोक्ता च पात्रवित् ॥ १७ ॥
 क्रोधलोभभयद्रोहस्तम्भचापलवर्जितः ॥
 परोपतापपैशुन्यमात्सर्यैर्धीनृतातिगः ॥ १८ ॥
 वृद्धोपदेशसम्पन्नः शक्नो मधुरदर्शनः ॥
 गुणानुरागी स्मितवागात्मसम्पत्प्रकीर्तिता ॥ १९ ॥
 इत्यादिगुणसम्पन्ने लोकयात्राविदि स्थिरे ॥
 निर्वृत्तः पितरीवास्ते यत्र लोकः स पार्थिवः ॥ २० ॥
 आत्मसम्पद्गुणैः सम्यक् संयुक्तं युक्तकारिणं ॥
 महेन्द्रमिव राजानं प्राप्य लोकोऽभिवर्द्धते ॥ २१ ॥
 शुश्रूषाश्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणञ्च तथा ॥
 उहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥ २२ ॥
 दाक्ष्यं शैघ्र्यं तथामर्षः शैथिल्यञ्चात्साहलक्षणं ॥
 गुणैरेतैरुपेतस्सन् राजा भवितुमर्हति ॥ २३ ॥
 त्यागः सत्यञ्च शैथिल्यञ्च त्रय एते महागुणाः ॥
 प्राप्नोति हि गुणान् सर्वानेतैर्युक्तो नराधिपः ॥ २४ ॥
 कुलीनाः शुचयः शूराः श्रुतवक्त्रोऽनुरागिनः ॥
 दण्डनीतिप्रयोक्तारः सचिवाः स्युर्महीपतेः ॥ २५ ॥

उपधाः शोधिताः सम्यग्गाहमानाः फलोदयं ।
 तस्य सर्वं परीक्षेरन् सानुरागाः कृताकृतं ॥ २६ ॥
 उपेत्य धीयते यस्मादुपधेति ततः स्मृता ।
 उपाया उपधा ज्ञेयास्तयाऽभात्यान्परीक्षयेत् ॥ २७ ॥
 स्ववग्रहो जानपदः कुलशीलबलान्वितः ।
 वाग्मी प्रगल्भश्चक्षुष्मानुत्साही प्रतिपत्तिमान् ॥ २८ ॥
 स्तम्भचापलहीनश्च मैत्रः क्लेशसहः शुचिः ।
 सत्यसत्त्वधृतिस्थैर्य्यप्रभावारोग्यसंयुतः ॥ २९ ॥
 कृतशिल्पश्च दक्षश्च प्रज्ञावान्धारणान्वितः ।
 दृढभक्तिरकृती च वैराणां सचिवो भवेत् ॥ ३० ॥
 स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः ।
 दृढता मन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रिसम्पत् प्रकीर्तिता ॥ ३१ ॥
 त्रय्याञ्च दण्डनीत्याञ्च कुशलोऽस्य पुरोहितः ।
 अथर्वविहितं कर्म कुर्याच्छान्तिकपौष्टिकं ॥ ३२ ॥
 तादृक् सांवत्सरोऽप्यस्य ज्योतिःशास्त्रार्थचिन्तकः ।
 प्रश्नाभिधानकुशलो होरागणिततत्त्ववित् ॥ ३३ ॥
 साधुतैषाममात्यानां तद्विधेभ्यस्तु बुद्धिमान् ।
 चक्षुष्मतश्च शिल्पञ्च परीक्षेत गुणद्वयं ॥ ३४ ॥
 स्वजनेभ्यो विजानीयात् फलस्थानानवग्रहं ।
 परिकर्म स्वदाक्ष्यञ्च विज्ञानं धारयिष्णुतां ॥ ३५ ॥
 गुणद्वयं परीक्षेत प्रागल्भ्यं प्रतिभान्तथा ।

कथायोगेन बुध्येत वाग्मित्वं सत्यवादितां ॥ ३६ ॥
 उत्साहञ्च प्रभावञ्च तथा क्लेशसहिष्णुतां ।
 धृतिञ्चैवानुरागञ्च स्थैर्यं वा यदि लक्षयेत् ॥ ३७ ॥
 भक्तिं मैत्रीञ्च शौचञ्च जानीयाद्व्यवहारतः ।
 संवासिभ्यो बलं सत्त्वमारोग्यं शीलमेव च ॥ ३८ ॥
 अस्तब्धतामचापल्यं वैराणाञ्चापि कर्तृतां ।
 प्रत्यक्षतो विजानीयाद् भद्रतां सुद्रतामपि ॥ ३९ ॥
 कर्म्मीनुमेयाः सर्वत्र परोक्षगुणवृत्तयः ।
 तस्मात्परोक्षवृत्तीनां फलैः कर्म्म विभावयेत् ॥ ४० ॥
 सज्जमानमकार्येषु निरुन्ध्युर्मन्त्रिणो नृपं ।
 गुरूणामिव चैतेषां शृणुयाद्वचनं नृपः ॥ ४१ ॥
 नरेश्वरे जगत्सर्वं निमीलति निमीलति ।
 सूर्योदये यथाऽम्भोजं तत्प्रबोधे प्रबुध्यते ॥ ४२ ॥
 तं बोधयेज्जगन्नाथं स बुध्येत यथा तथा ।
 धीसत्त्वोद्योगसम्पन्नैस्तत्कर्मसु समाहितैः ॥ ४३ ॥
 नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः ।
 य एनमुत्पथगतं वारयन्त्यनिवारिताः ॥ ४४ ॥
 सज्जमानमकार्येषु सुहृदो वारयन्ति ये ।
 सत्यन्ते नैव सुहृदो गुरवो गुरवो हि ते ॥ ४५ ॥
 कृतविद्योऽपि बलिना बन्तं रागेण रज्यते ।
 रागानुरक्तचित्तस्तु किन्नु कुर्व्यादसाम्प्रतं ॥ ४६ ॥

पश्यन्नपि भवत्यन्धः सम्राडागोवृतस्तु सन् १
 सुहृद्वैद्याश्चिकित्सन्ति निर्मलैर्द्विनयाञ्जनैः ॥ ४७ ॥
 रागमानमदान्धस्य स्वलतः शत्रुसङ्कटे १
 हस्तावलम्बो भवति सुहृत्सचिवचेष्टितं ॥ ४८ ॥
 मदोद्धतस्य नृपतेः सङ्कीर्णस्येव दक्षिणः १
 गच्छन्त्यन्यायवृत्तस्य नेतारः खलु वाच्यतां ॥ ४९ ॥
 भूगुणैर्वर्द्धिते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये १
 तस्माद्गुणवतीं भूमिं भूत्यै भूपस्तु कारयेत् ॥ ५० ॥
 शस्याकरवती पण्यखनिद्रव्यसमन्विता १
 गोहिता भूरिसलिला पुण्यैर्जीनपदैर्बृता ॥ ५१ ॥
 रम्या सकुञ्जरवना वारिस्थलपथान्विता १
 अदेवमातृका चेति शस्यते भूर्बिभूतये ॥ ५२ ॥
 सशर्करा सपाषाणा साटवी नित्यतस्करा १
 रूक्षा सकण्टकवना सद्याला चेति भूरभूः ॥ ५३ ॥
 स्वाजीव्यो भूगुणैर्युक्तः सारूपः पर्वताश्रयः १
 शूद्रकारुवणिकूपायो महारम्भकृषीबलः ॥ ५४ ॥
 सानुरागो रिपुद्वेषी पीडाकरसहः पृथुः १
 नानादेश्यैः समाकीर्णो धार्मिकः पशुमान्धनी ॥ ५५ ॥
 दृढगजनपदः शस्त्रोऽमूर्खव्यसनिनायकः १
 तं वर्द्धयेत्प्रयत्नेन तस्मात्सर्वं प्रवर्द्धते ॥ ५६ ॥
 पृथुसीर्ममहाखातमुच्चप्राकारगोपुरं १

समावशेत्पुरं शैलसरिद्धनवनाथयं ॥ ५७ ॥
 जलवद्धान्यधनवद्दुर्गं कालसहम्महत् ॥
 दुर्गहीनो नरपतिर्घाताभ्रावयवैस्समः ॥ ५८ ॥
 औदकं पार्वतं वार्क्षमैरिणं* धान्वनन्तथा† ॥
 प्रशस्तं शास्त्रमतिभिर्दुर्गं दुर्गोपचिन्तकैः ॥ ५९ ॥
 जलान्नायुधयन्त्राढ्यं धीरयोधैरधिष्ठितं ॥
 गुप्तिप्रधानमाचार्य्या दुर्गं समनुमेनिरे ॥ ६० ॥
 सापसाराणि दुर्गाणि भुवः सारूपजाङ्गलाः ॥
 निवासाय प्रशस्यन्ते भूभुजां भूतिमिच्छतां ॥ ६१ ॥
 वह्वादानोऽल्पनिःस्रावः ख्यातः पूजितदैवतः ॥
 ईप्सितद्रव्यसम्पूर्णो हृद्य आप्तैरधिष्ठितः ॥ ६२ ॥
 मुक्ताकनकरत्नाढ्यः पितृपैतामहोचितः ॥
 धर्मीर्जितो व्यसहः कोषः कोषज्ञसम्मतः ॥ ६३ ॥
 धर्महेतोस्तथाऽर्थाय भृत्याणां भरणाय च ॥
 आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा ॥ ६४ ॥
 पितृपैतामहो वंश्यः संहतो दत्तवेतनः ॥
 विख्यातपौरुषैर्जित्यः कुशलः कुशलैर्वृतः ॥ ६५ ॥
 नानाप्रहरणोपेतो नानायुद्धविशारदः ॥
 नानायोधसमाकीर्णो नीराजितहयद्विपः ॥ ६६ ॥

* ऐरिणे निर्जले देशे भवमैरिणं ॥ का. टी. ॥ † धन्वा निस्तृणो देश इति का.टी. ॥

प्रवासायासदुःखेषु युद्धेषु च कृतश्रमः ॥
 अद्वैध्यक्षत्रियप्रायो दण्डो दण्डविदाम्मतः ॥ ६७ ॥
 त्यागविज्ञानसत्त्वाद्यं महापक्षं प्रियंवदं ॥
 आयतिक्षममद्वैध्यं मित्रं कुर्वीत सत्कुलं ॥ ६८ ॥
 समुत्पन्नेषु कृच्छ्रेषु दारुणेष्वप्यसंशयं ॥
 दर्शयत्यच्छहृदयः कुलीनश्चतुरस्रतां ॥ ६९ ॥
 पितृपैतामहं नित्यमद्वैध्यं हृदयानुगं ॥
 महत्त्वधुसमुत्थानं मित्रं मित्रार्थमिष्यते ॥ ७० ॥
 दूरादेवाभिगमनं स्पष्टार्थहृदयानुगा ॥
 वाक्सत्कृत्यप्रदानञ्च त्रिविधो मित्रसङ्ग्रहः ॥ ७१ ॥
 धर्म्मार्थकामसंयोगो, मित्राणां त्रिविधं फलं ॥
 यस्मादेतत्त्रयं न स्यान्न तत् सेवेत पण्डितः ॥ ७२ ॥
 आदौ तन्यो बृहन्मध्या विस्तारिण्यः पदे पदे ॥
 यायिन्यो न निवर्तन्ते सताम्भैत्र्यः सरित्समाः ॥ ७३ ॥
 औरसं कृतसम्बद्धं तथा वंशक्रमागतं ॥
 रक्षितं वसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधं ॥ ७४ ॥
 शुचिता त्यागिता शौर्य्यं समानसुखदुःखता ॥
 अनुरागश्च दाक्ष्यञ्च सत्यता च सुहृद्गुणाः ॥ ७५ ॥
 तदर्थं ह्यनुरागश्च सङ्क्षिप्तं मित्रलक्षणं ॥
 यस्मिन्नैतन्न तन्मित्रं तत्रात्मानं न निक्षिपेत् ॥ ७६ ॥
 इति स्म राज्ञ्यं सकलं समीरितं

परा प्रतिष्ठाऽस्य धनं ससाधनं ।
 गृहीतमेतन्निपुणेन मन्त्रिणा
 त्रिवर्गनिष्पत्तिमुपैति शाश्वतो ॥ ७७ ॥
 यथाऽन्तरात्मा प्रकृतीरधिष्ठित-
 अराचरं विश्वमिदं समश्नुते ।
 तथा नरेन्द्रः प्रकृतीरधिष्ठित-
 अराचरं विश्वमिदं समश्नुते ॥ ७८ ॥
 प्रकृतिभिरिति सम्यगर्चितो
 जनपदमादरवांस्तु पालयेत् ।
 जनपदपरिपालनाच्चिरं
 स्पृशति नृपः परमं श्रियः पदं ॥ ७९ ॥
 प्रकृतिगुणसमन्वितः सुधी-
 व्रजति नृपः स्पृहणीयतां परां ।
 भवति च स रणेषु विद्विषाम्
 प्रबल इव श्वसनः पयोमुचां ॥ ८० ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे स्वाम्यमात्यजनपददु-
 र्गकोषदण्डमित्राणि चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमसर्गप्रारम्भः ।

ईत्यर्थवृत्तिसम्पन्नाः कल्पवृक्षोपमं नृपं ।
 अभिगम्य गुणैर्युक्तं सेवेयुरनुजीविनः ॥ १ ॥

द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि सेव्यते सद्गुणान्वितः १
 भवत्याजीवनं तस्माच्छ्लाघ्यं कालान्तरादपि ॥ २ ॥
 अपि स्थाणुरिवासीत शुच्यन्परिगतः क्षुधा १
 न त्वेवानात्मसम्पन्नाद्वृत्तिमोहेत पण्डितः ॥ ३ ॥
 अनात्मवान्नयद्वेषी वर्द्धयन्नतिसम्पदः १
 प्राप्यापि महदैश्वर्यं सह तेन विपद्यते ॥ ४ ॥
 लब्धावकाशो निपुण आत्मवानविकारवान् १
 स्थाने स्थैर्यमवाप्नोति मतिकर्म्मसु निश्चितः ॥ ५ ॥
 आयत्याश्रु तदात्वे च यत्स्यादास्वादपेषलं १
 तदेव तस्य कुर्वीत न लोकद्विष्टमाचरेत् ॥ ६ ॥
 तिलाश्रम्पकसंश्लेषात्प्राप्नुवन्त्यधिवासतां १
 रसो न भक्ष्यस्तद्गन्धः सर्वे साङ्गामिका गुणाः ॥ ७ ॥
 अपां प्रवाहो गाङ्गे वा समुद्रं प्राप्य तद्रसः १
 भवत्यपेयस्तद्विद्वान्नाशयेदशुभात्मकं ॥ ८ ॥
 क्लिश्यन्नपि हि मेधावी शुद्धं जीवनमाचरेत् १
 तेनेह श्लाघ्यतामेति लोकेभ्यश्च न हीयते ॥ ९ ॥
 अभिलष्यं स्थिरं पुण्यं ख्यातं सिद्धैर्निषेवितं १
 सेवेत सिद्धिमन्विच्छन्नश्लाघ्यं विन्ध्यमिवेश्वरं ॥ १० ॥
 दुरापमपि लोकेऽस्मिन् यद्यद्वस्त्वभिवाञ्छति १
 तत्तदाप्नोति मेधावी तस्मात्कार्यः समुद्यमः ॥ ११ ॥
 आरिराधयिषुः सम्यग्गनुजीवी महीपतिं १

विद्याविनयशिल्पाद्यैरात्मानमुपपादयेत् ॥ १२ ॥
 कुलविद्याश्रुतौदार्यशीलविक्रमधैर्यवान् ॥
 वपुस्सत्त्वबलारोग्यस्थैर्यशौचदयान्वितः ॥ १३ ॥
 पैशुन्यद्रोहसम्भेदशाठ्यलौल्यानृतातिगः ॥
 स्तम्भचापलहीनश्च सेवनं कर्तुमर्हति ॥ १४ ॥
 दक्षता भद्रता दाढी क्षान्तिः क्लेशसहिष्णुता ॥
 सन्तोषः शीलमुत्साहो मण्डयत्यनुजीविनं ॥ १५ ॥
 अर्थशौचपरो नित्यं गुणैरेतैः समन्वितः ॥
 भूतये भूतिसम्पन्नं साधु विश्वासयेन्नृपं ॥ १६ ॥
 प्रविश्य सम्यगुचिते स्थाने तिष्ठन् स वेषवान् ॥
 यथाकालमुपासीत राजानं विनयान्वितः ॥ १७ ॥
 परस्थानासनं क्रौर्यमौद्धत्यं मत्सरं त्यजेत् ॥
 विगृह्य कथनञ्चैव न कुर्याज्ज्यायसा सह ॥ १८ ॥
 विप्रलम्भञ्च मायाञ्च दम्भं स्तेयञ्च व्रजेत् ॥
 पुत्रेभ्यश्च नमस्कुर्याद् वल्लभेभ्यश्च भूपतेः ॥ १९ ॥
 न नर्मसचिवैः सार्धं किञ्चिदप्यप्रियं वदेत् ॥
 ते हि मर्माण्यभिघ्नन्ति प्रहासेनापि संसदि ॥ २० ॥
 भर्तुरन्वासने तिष्ठन् दृष्टिन्नान्यत्र विक्षिपेत् ॥
 कुर्यात्किमयमित्यस्य तिष्ठेच्चास्यं विलोकयन् ॥ २१ ॥
 कोऽत्रेत्यहमिति ब्रूयात्सम्यगाज्ञापयेति च ॥
 आज्ञाञ्चावितथीकुर्याद्यथाशक्नोऽविलम्बितं ॥ २२ ॥

उच्चैः प्रहसनं कासं ष्ठीवनं कुत्सनन्नथा ।
 जृम्भणं गात्रभङ्गञ्च पद्मीस्फोटञ्च वर्जयेत् ॥ २३ ॥
 प्रविश्य सानुरागस्य चित्तं चित्तज्ञसम्मतः ।
 समर्थयञ्च तत्पक्षं साधु भाषेत भाषितः ॥ २४ ॥
 तन्नियोगेन वा ब्रूयादर्थं सुपरिनिश्चितं ।
 सुखप्रवृद्धगोष्ठीषु विवादे वादिनां मतं ॥ २५ ॥
 विजानन्नपि न ब्रूयाद्भर्तुः क्षिप्तोत्तरं वचः ।
 प्रवीणोऽपि हि मेधावी वर्जयेद्भिमानितां ॥ २६ ॥
 यदप्युच्चैर्विजानीयान् नीचैस्तदपि कीर्तयेत् ।
 कर्मणा तस्य वैशिष्ट्यं कथयेद्विनयान्वितः ॥ २७ ॥
 आपद्युन्मार्गगमने क्लार्थ्यकालात्ययेषु च ।
 अपृष्टोऽपि हितान्वेषी ब्रूयात् कल्याणभाषितं ॥ २८ ॥
 प्रियं तथ्यञ्च पथ्यञ्च वदेद्धर्मीर्थमेव च ।
 अश्रद्धेयमसत्यञ्च परोक्षं कटु चेत्सृजेत् ॥ २९ ॥
 परार्थं देशकालज्ञो देशे काले च साधयेत् ।
 स्वार्थञ्च स्वार्थकुशलः कुशलेनानुकारिणा ॥ ३० ॥
 गुह्यं कर्म च मन्त्रञ्च न भर्तुः सम्प्रकाशयेत् ।
 विद्विष्टिञ्च विनाशञ्च मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३१ ॥
 स्त्रीभिस्तद्दर्शिभिः पापैर्वैरिदूतैर्निराकृतैः ।
 एकार्थचर्यां साहित्यं संसर्गञ्च विवर्जयेत् ॥ ३२ ॥
 वेशभार्यानुकरणं न कुर्यात्पृथिवीपतेः ।

सम्पन्नोऽपि हि मेधावी स्पर्द्धेत न च तद्गुणैः ॥ ३३ ॥
 रागापरागौ जानीयाद्भुतः कुशलकर्मकृत् ॥
 इङ्किताकारलिङ्गाभ्यामिङ्किताकारतत्त्ववित् ॥ ३४ ॥
 दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् ॥
 दिशत्यासनमभ्यासे कुशलं परिपृच्छति ॥ ३५ ॥
 विविक्तदर्शनस्थाने रहस्ये च न शङ्कते ॥
 तदर्थं तत्कृतामुच्चैराकर्णयति सङ्ख्यां ॥ ३६ ॥
 श्लाघते श्लाघनीयेषु श्लाघ्यमानञ्च नन्दति ॥
 कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टः कीर्तयेद्गुणान् ॥ ३७ ॥
 सहते पथ्यमप्युक्तं न निन्दामनुमन्यते ॥
 करोति वाक्यं तत्प्रोक्तान्तद्वचो बहु, मन्यते ॥ ३८ ॥
 उपकारेषु माध्यस्थ्यं दर्शयत्यद्भुतेष्वपि ॥
 तत्कृतं कर्म चान्येन कृतमित्यभिधीयते ॥ ३९ ॥
 विपक्षमुत्थापयति विनाशं चाप्युपेक्षते ॥
 कार्ये संवर्द्धयत्याशां फले च कुरुतेऽन्यथा ॥ ४० ॥
 यद्वाक्यं मधुरं किञ्चित्पदप्यर्थेन निष्ठुरं ॥
 आचरत्यात्मशंसासु परिवादञ्च केवलं ॥ ४१ ॥
 अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नश्चापि निष्फलः ॥
 वदत्यक्स्माद्ब्रजति रुक्षञ्च मुहुरीक्षते ॥ ४२ ॥
 आघट्टयति मन्त्राणि ब्रुवन् हास्यं प्रपद्यते* ॥

सम्भावयति दोषेण वृत्तिच्छेदङ्करोति च ॥ ४३ ॥
 साधूक्तमपि तद्वाक्यं समर्थयति चान्यथा ॥
 अपर्वणि कथाभङ्गङ्करोति विरसीभवन् ॥ ४४ ॥
 उपास्यमानः शयने सुप्लक्ष्येण तिष्ठति ॥
 बलेन बोध्यमानोऽपि सुप्लवच्च विचेष्टते ॥ ४५ ॥
 इत्यादि ह्यनुरक्तस्य विरक्तस्य च लक्षणं ॥
 रक्ताद्वृत्तिं समीहेत विरक्तस्य विवर्जयेत् ॥ ४६ ॥
 निर्गुणं ह्यति भर्तारमापत्सु न परित्यजेत् ॥
 ततः परतरो नास्ति य आपत्सूपतिष्ठति ॥ ४७ ॥
 सुस्थवृत्तेषु सत्त्वाद्या नैव यान्त्यभिलक्ष्यतां ॥
 विपत्सु धर्म्मधुर्याणां तेषां नामातिरिच्यते ॥ ४८ ॥
 श्लाघ्या चानन्दनीया च महतामुपकारिता ॥
 काले कल्याणमाधत्ते स्वल्पापि सुमहोदयं ॥ ४९ ॥
 अकार्ये प्रतिषेधश्च कार्ये चैवानुवर्तनं ॥
 सङ्क्षेपादिति सद्भूतं बन्धुमित्रानुजीविनां ॥ ५० ॥
 पानस्त्रीद्यूतगोष्ठीषु राजानमभितञ्जराः ॥
 बोधयेयुः प्रमाद्यन्तमुपायैर्नीडिकादिभिः ॥ ५१ ॥
 राजानं येऽत्युपेक्षन्ते सज्जमानं विवर्त्मसु ॥
 ते गच्छन्त्यकृतात्मानः सह तेन पराभवं ॥ ५२ ॥
 जयाज्ञापय जीवेति नाथ देवेति चादरात् ॥
 आज्ञार्मस्य प्रतीक्षन्तो भृत्याः कुर्युरुपासनं ॥ ५३ ॥

भर्तुश्चित्तानुवृत्तित्वं सद्वृत्तमनुजीविनां ।
 रक्षांस्यपि हि गृह्यन्ते नित्यं छन्दानुवर्तिभिः ॥ ५४ ॥
 धीसत्त्वोद्योगयुक्तानां किं दुरापं महात्मनां ।
 छन्दानुवर्तिनां लोके कः परः प्रियवादिनां ॥ ५५ ॥
 अलसस्याल्पतोषस्य निर्विद्यस्याकृतात्मनः ।
 प्रदानकाले भवति मातापि हि पराङ्मुखी ॥ ५६ ॥
 ये शूरा येऽपि विद्वांसो ये च सेवाविपश्चितः ।
 तेषामेव विकाशिन्यो भोग्या नृपतिसम्पदः ॥ ५७ ॥
 अप्रियोऽपि हि पथ्यः स्यादिति वृद्धानुशासनं ।
 वृद्धानुशासने तिष्ठन् प्रियतामधिगच्छति ॥ ५८ ॥
 आजीयः सर्वभूतानां राजा पर्जन्यवद्भुवि ।
 निराजीयं त्यजन्त्येनं शुष्कवृक्षमिवाण्डजाः ॥ ५९ ॥
 कुलं वृत्तञ्च शैथिल्यञ्च सर्वमेतन्न गण्यते ।
 दुर्वृत्तेऽप्यकुलीनेऽपि जनो दातरि रज्यते ॥ ६० ॥
 लक्ष्मीरेवान्वयो लोके न लक्ष्म्याः परतोऽन्वयः ।
 यस्मिन् कोषो बलञ्चैव तस्मिँस्त्वोकोऽनुगच्छति ॥ ६१ ॥
 उत्थिता एव पूज्यन्ते जनाः कार्यार्थिभिर्नरैः ।
 शत्रुवत्पतितं कोऽनुवन्दते मानवं पुनः ॥ ६२ ॥
 अर्थार्थी जीवलोकोऽयं ज्वलन्तमुपसर्पति ।
 क्षीणक्षीरां निराजीयां वत्सस्त्यजति मातरं ॥ ६३ ॥
 अहापयन्नृपः कालं भृत्यानामनुजीविनां ।

कर्मणामानुरूप्येण वृत्तिं समनुकल्पयेत् ॥ ६४ ॥
 काले स्थाने च पात्रे च न हि वृत्तिं विलोपयेत् ॥
 एतद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गर्हितः ॥ ६५ ॥
 अपात्रवर्षणं जातु न कुर्यात्सद्विगर्हितं ॥
 अपात्रवर्षणादन्यत्किं स्यात्कोषक्षयादृते ॥ ६६ ॥
 कुलं विद्यां श्रुतं शैत्यं सौशील्यं भूतपूर्वतां ॥
 वयोऽवस्थाञ्च सम्प्रेक्ष्य आद्रियेत महात्मवान् ॥ ६७ ॥
 कुलीनान्नावमन्येत सम्यग्वृत्तान्मनस्विनः ॥
 त्यजन्त्येतेऽवमन्तारं घ्नन्ति वा मानहेतुना ॥ ६८ ॥
 गुणैरुदारैः संयुक्तान् प्रोन्नयेन्मध्यमाधमान् ॥
 महत्त्वं प्राप्नुवन्तस्ते वर्द्धयन्ति नरेश्वरं ॥ ६९ ॥
 उत्तमाभिजनोपेतान् न नीचैः सह वर्द्धयेत् ॥
 कृशोऽपि हि विवेकज्ञो याति संश्रयणीयतां ॥ ७० ॥
 निरालोके हि लोकेऽस्मिन्नासते तत्र पण्डिताः ॥
 जात्यस्य हि मणेर्यत्र काचेन समता मता ॥ ७१ ॥
 विश्राम्यन्ति महात्मानो यत्र कल्पतराविव ॥
 स श्लाघ्यं जीवति श्रीमान् सत्यम्भोगफलाः श्रियः ॥ ७२ ॥
 लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां लोके विकाशिन्या च क्लृप्तया ॥
 बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च विश्रब्धं या न भुज्यते ॥ ७३ ॥
 आपद्वारेषु सर्वेषु कुर्यादाप्तान् परीक्षितान् ॥
 आददोत धनं तेभ्यो भास्वानक्षैरिवोदकं ॥ ७४ ॥

अभ्यस्तकर्मणस्तज्ज्ञानं शुचीन् सुज्ञानसम्मतान् ॥
 कुर्यादुद्योगसम्पन्नानध्यक्षान् सर्वकर्मसु ॥ ७५ ॥
 यो यद्वस्तु विजानाति तं तत्र विनियोजयेत् ॥
 अशेषविषयप्राप्ताविन्द्रियार्थं इवेन्द्रियं ॥ ७६ ॥
 कोष्ठागारेऽभियुक्तः स्यात्तदायतनं हि जीवितं ॥
 नात्ययञ्च ययं कुर्यात्प्रत्यवेक्षेत चान्वहं ॥ ७७ ॥
 कृषिर्बणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनं ॥
 खन्याकरधनादानं शून्यानाञ्च निवेशनं ॥ ७८ ॥
 अष्टवर्गमिमं साधु स्वच्छवृत्तो विवर्द्धयेत् ॥
 जीवनार्थमिहाजीयैः कर्तव्यः करणाधिकैः ॥ ७९ ॥
 तथा यया प्रवर्तेत वृत्त्या क्षीणोऽपि पार्थिवः ॥
 तस्यान्तस्यान् संरोधं कुर्यात्पण्योपजीविनां ॥ ८० ॥
 यथारक्षेत्रं निपुणं शस्यं कण्टकिशाखया ॥
 फलाय लगुडः कार्यस्तद्वद्भोग्यमिदं जगत् ॥ ८१ ॥
 आयुक्तकेभ्यश्चैरेभ्यः परेभ्यो राजवत्सभात् ॥
 पृथिवीपतिलोभाच्च प्रजानां पञ्चधा भयं ॥ ८२ ॥
 पञ्चप्रकारमप्येतदपोह्यं नृपतेर्भयं ॥
 आददीत धनं काले त्रिवर्गपरिवृद्धये ॥ ८३ ॥
 यथा गौः पाल्यते काले दुह्यते च तथा प्रजा ॥
 सिच्यते चीयते चैव लता पुष्पफलार्थिना ॥ ८४ ॥
 आस्रावयेदुपचितान्साधु दुष्टव्रणानिव ॥

आमुक्तास्ते च वर्तेरन् वद्वाविव महोपतौ ॥ ८५ ॥
 स्वल्पमप्यपकुर्वन्ति ये पापाः पृथिवीपतौ ।
 ते वद्वाविव दहन्ते पतङ्गा मूढचेतसः ॥ ८६ ॥
 संवर्द्धयेत् सदा कोषमाप्तैस्तज्ज्ञैरधिष्ठितं ।
 काले चास्य वयङ्कुयीत् त्रिवर्गपरिवृद्धये ॥ ८७ ॥
 धर्मार्थं क्षीणकोषस्य कृशत्वमपि शोभते ।
 सुरैः पीतावशेषस्य शरद्धिमरुचेरिव ॥ ८८ ॥
 बृहस्पतेरविश्वास इति शास्त्रार्थनिश्चयः ।
 अविश्वासी तथा च स्याद्यथा च व्यवहारवान् ॥ ८९ ॥
 विश्वासयेदविश्वस्तान् विश्वस्तान्नातिविश्वसेत् ।
 यस्मिन्विश्वासमायाति विभूतेः पात्रमेव सः ॥ ९० ॥
 प्रादुर्भवन्त्यर्थसमं यस्माच्चित्तान्यनुक्षणं ।
 तस्माद्योगीव सततं तानि पश्येत्समाहितः ॥ ९१ ॥
 अनुगतपरितोषितानुजीवी
 मधुरवचश्चरितानुरक्तलोकः ।
 सुनिपुणपरमाप्तसक्ततन्त्रो
 भवति नृपः सुचिरं प्रदोषरश्मिः ॥ ९२ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे स्वाम्यनुजीविवृत्तं नाम
 पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठसर्गप्रारम्भः ॥

लोके वेदे च कुशलः कुशलैः परिवारितः ।
 आदृतश्चित्तयेद्राज्यं स वात्स्याभ्यन्तरं तथा ॥ १ ॥
 आभ्यन्तरं शरीरं स्वं वात्स्यं राष्ट्रमुदाहृतं ।
 अन्योन्याधारसम्बन्धादेकमेवेदमिथ्यते ॥ २ ॥
 राज्याङ्गानान्तु सर्वेषां राष्ट्राद्भवति सम्भवः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन राजा राष्ट्रं प्रसाधयेत् ॥ ३ ॥
 लोकानुग्रहमन्विच्छन् शरीरमनुपालयेत् ।
 राज्ञः संशरणं धाम शरीरं धर्म्मसाधनं ॥ ४ ॥
 धर्म्मीमारेभिरे हिंसामृषिकल्पा महीभुजः ।
 तस्मादसाधून् पापिष्ठान्निघ्नन् पापैर्न लिप्यते ॥ ५ ॥
 धर्म्मसंरक्षणपरो धर्म्मेणार्थं विवर्द्धयन् ।
 ये ये प्रजा प्रबाधेरंस्ताञ्छिथात्र महीपतिः ॥ ६ ॥
 यमाय्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः ।
 स धर्म्मी यं विगर्हन्ति तमधर्म्मं प्रचक्षते ॥ ७ ॥
 धर्म्मीधर्म्मी विजानन् हि शासनेऽभिरतः सतां ।
 प्रजां रक्षेन्नृपः साधु हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ८ ॥
 राज्योपघातं कुर्वीणा ये पापा राजवत्सभाः ।
 एकैकशः संहता वा दूथांस्तान् परिचक्षते ॥ ९ ॥
 दूथानुपांशुदण्डेन हन्याद्राजाऽविलम्बितं ।

अदृश्यं वा प्रकाशं वा लोकविद्वेषमागतान् ॥ १० ॥
 राजा रहसि दूथं हि दर्शनायोपमन्त्रयेत् ॥
 गूढशस्त्रा विशेष्युस्तत्पञ्चादासञ्ज्ञिता नराः ॥ ११ ॥
 विश्वस्तांस्तान्विचिन्वीयुर्द्वीःस्थाः कक्षान्तरं गतान् ॥
 ते शस्त्रग्राहका ब्रूयुः प्रयुक्ताः स्म इति स्फुटं ॥ १२ ॥
 इति दूथांस्तु सन्दूथं प्रजानामभिवृद्धये ॥
 विनयन् प्रिय उत्कर्षं राजशल्यं समुद्धरेत् ॥ १३ ॥
 यथा वीजाङ्कुरः सूक्ष्मः परिपुष्टोऽभिरक्षितः ॥
 काले फलाय भवति साधु तद्वदियं प्रजा ॥ १४ ॥
 उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते ॥
 तस्माद्यथार्हतो दण्डं नयेत्पक्षमनाश्रितः ॥ १५ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे कण्टकशोधनं
 नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमसर्गप्रारम्भः ॥

प्रजातर्मश्रेयसे राजा कुर्वीतात्मजरक्षणं ॥
 लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः ॥ १ ॥
 राजपुत्रा भदोन्मत्ता गजा इव निरङ्कुशाः ॥
 भ्रातरं वा विनिघ्नन्ति पितरं वाऽभिमानिनः ॥ २ ॥
 राजपुत्रैर्मदोपेतैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः ॥
 दुःखेन रक्ष्यते राज्यं व्याघ्राघ्रातमिवामिषं ॥ ३ ॥

रक्ष्यमाणा यदि च्छिद्रं कथञ्चित्प्राप्नुवन्ति ते ।
 सिंहशावा इव घ्नन्ति रक्षितारमसंशयं ॥ ४ ॥
 विनयोपग्रहान् भृत्यैः कुर्वीत नृपतिः सुतान् ।
 अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विनश्यति ॥ ५ ॥
 विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ।
 दुष्टं गजमिवोद्धृतं कुर्वीत सुखबन्धनं ॥ ६ ॥
 राजपुत्रः सुदुर्वृतः परित्यागं हि नार्हति ।
 क्लिश्यमानः स पितरं परानाश्रित्य हन्ति हि ॥ ७ ॥
 व्यसने सज्जमानं हि क्लेशयेद्व्यसनाश्रयैः ।
 तथा च क्लेशयेदेनं यथा स्यात्पितृगोचरः ॥ ८ ॥
 याने शय्यासने पाने भोज्ये वस्त्रे विभूषणे ।
 सर्वत्रैवाप्रमत्तः स्याद्वर्ज्ये विषदूषितं ॥ ९ ॥
 विषघ्नैरुदकैः स्नातो विषघ्नमणिभूषितः ।
 परीक्षितं समश्नीयाज्जाङ्गुलाविद्धिषग्वृतः ॥ १० ॥
 भृङ्गराजः शुक्लैव शारिका चेति पक्षिणः ।
 क्रोशन्ति भृशमुद्विग्ना विषपन्नगदर्शनात् ॥ ११ ॥
 चकोरस्य विरज्येते नयने विषदर्शनात् ।
 सुथक्तं माद्यति क्रौञ्चो म्रियते कोकिलः किल ॥ १२ ॥
 नित्यं जीवस्य च ग्लानिर्जीयते विषदर्शनात् ।
 एषामन्यतमेनापि समश्नीयात्परीक्षितं ॥ १३ ॥
 मयूरपृषतोत्सर्गे न भवन्ति भुजङ्गमाः ।

तस्मान्मयूरपृषतौ भवने नित्यमुत्सृजेत् ॥ १४ ॥
 भोज्यमन्नं परीक्षार्थं प्रदद्यात्पूर्वमग्नये ।
 वयोभ्यश्च ततो दद्यात्तत्र लिङ्गानि लक्षयेत् ॥ १५ ॥
 धूमार्चिर्नीलिता वह्नेः शब्दस्फोटश्च जायते ।
 अग्नेन विषदिग्धेन वयसां मरणम्भवेत् ॥ १६ ॥
 अस्विन्नता मादकत्वमाशु शल्यं विवर्णता ।
 अन्नस्य विषदिग्धस्य तथोष्मा स्निग्धमेवकः ॥ १७ ॥
 यञ्जनस्याशु शुष्कत्वं कृथने श्यामफेनता ।
 गन्धस्पर्शरसाश्चैव नश्यन्ति विषदूषणात् ॥ १८ ॥
 छायाऽतिरिक्ता हीना वा स्याद्रसे विषदूषिते ।
 दृश्यते राजिरूङ्गी च फेनमण्डलमेव च ॥ १९ ॥
 रसस्य नीला पयसश्च ताम्रा
 मद्यस्य तोयस्य च कोकिलाभा ।
 श्यामा सरन्ध्रा विषदूषितस्य
 मध्ये भवत्यूर्ध्वगता च लेखा ॥ २० ॥
 आर्द्रस्य सर्वस्य भवेत्तु सद्यः
 प्रभानभावो विषदूषितस्य ।
 पाकं विना क्वाथविनीतभावः
 सश्यामता चेति वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २१ ॥
 शुष्कस्य सर्वस्य विषोपदेहा-
 द्विशीर्णता वाऽशुचिवर्णता च ।

खरं मृदु स्यान्मृदुनः खरत्वं
 वदन्ति के चाल्पकजन्तुघातं ॥ २२ ॥
 प्रावारास्तरणानाञ्च श्याममण्डलकीर्षिता ॥
 तन्तूनां पक्ष्मणां लोम्नां स्याद्द्वंशश्च विषाश्रयात् ॥ २३ ॥
 लोहानाञ्च मणीनाञ्च मलपङ्कोपदिग्धता ॥
 प्रभावस्नेहगुस्तावर्षिस्पर्शबधस्तथा ॥ २४ ॥
 मुखस्य श्यामवर्णत्वं त्वग्भेदो जृम्भणं मुहुः ॥
 स्खलनं वेपथुः स्वेद आवेगो दिग्विलोकनं ॥ २५ ॥
 स्वकर्मणि स्वभूमौ स्यादनवस्थानमेव च ॥
 लिङ्गान्येतानि निपुणो लक्षयेद्विषदायिनां ॥ २६ ॥
 औषधानि च सर्वाणि पानं पानीयमेव च ॥
 तत्कल्पकैः समास्वाद्य प्राश्नीयाद्भोजनानि च ॥ २७ ॥
 प्रसाधनादि यत्किञ्चित् तत्सर्वं परिचारिकाः ॥
 उपनिन्युर्नरेन्द्राय सुपरीक्षितमुद्रितं ॥ २८ ॥
 परस्मादागतं यच्च तत्सर्वञ्च परीक्षयेत् ॥
 सदा स्वेभ्यः परेभ्यश्च रक्ष्यो राजाऽभिरक्षिभिः ॥ २९ ॥
 यानं वाहनमारोहेज्ज्ञातं ज्ञातोपपादितं ॥
 अविज्ञातेन मार्गेण सङ्कटेन च न ब्रजेत् ॥ ३० ॥
 वीक्षितादृष्टकर्मणमाप्तं वंशक्रमागतं ॥
 संविभक्तञ्च कुर्वीत जनमासन्नवर्तिनं ॥ ३१ ॥
 अधार्मिकांश्च क्रूरांश्च दृष्टदोषान्निराकृतान् ॥

परेभ्योऽभ्यागतांश्चैव दूरादेतान् विवर्जयेत् ॥ ३२ ॥

महावातसमुद्भूतामपरीक्षितनाविकां ।

अन्यनौप्रतिबद्धां वा नोपेयान्नावमातुरां ॥ ३३ ॥

परितापिषु वासरेषु पश्यं-

स्तटलेखास्थितमात्मसैन्यचक्रं ।

शुचि शोधितनक्रमीनजालं

व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेतः ॥ ३४ ॥

गहनानि विवर्जयन् विशुद्धं

वहिरुद्यानवनं समभ्युपेयात् ।

विहरन्मधुरं वयोऽनुरूपं

न च माद्येद्विषयोपभोगरागात् ॥ ३५ ॥

सुविनीतसुवेगपृष्ठयानः

सुखगम्यामुचिताञ्च लक्ष्यसिद्धौ ।

सुपरीक्षितरक्षितान्तसीमां

लघुकोष्ठस्तु मृगाटवीमुपेयात् ॥ ३६ ॥

कारयेद्भवनशोधनमादौ

मातुरन्तिकमपि प्रविविष्टुः ।

आप्तशस्त्र्यनुगतः प्रविशेच्च

सङ्कटेषु गहनेषु न तिष्ठेत् ॥ ३७ ॥

पांशूत्कराकर्षिणि वाति वाते

संसक्तधाराजलदे च मेधे ।

अत्यातपे चापि तथाऽन्धकारे
 स्वस्थस्तु सन्न क्वचिदभ्युपेयात् ॥ ३८ ॥
 निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गं समन्ततः ।
 प्रोत्सारितजनं गच्छेत् सम्यगाविष्कृतोन्नतिः ॥ ३९ ॥
 यात्रोत्सवसमाजेषु जलसम्वाधशालिनः ।
 प्रदेशान्नावगाहेत नातिवेलञ्च सम्पतेत् ॥ ४० ॥
 निषेवितो वर्षधरैः कञ्चुकोष्णीषधारिभिः ।
 अन्नःपुरे च विचरेत्कुब्रुकैरातवामनैः ॥ ४१ ॥
 नीचैरन्नःपुरामात्याः शुचयश्चित्तवेदिनः ।
 शस्त्राग्निविषवर्जं हि नर्म्येयुर्महीपतिं ॥ ४२ ॥
 अन्नर्वशिकसैन्यञ्च सन्नद्धं साधुसम्भृतं ।
 रक्षेदायुक्तकुशलमन्नःपुरगतं नृपं ॥ ४३ ॥
 आशीतिकाश्च पुरुषाः पञ्चाशत्काश्च येषितः ।
 बुध्येरन्नवरोधानां शैवमागारिकाश्च ये ॥ ४४ ॥
 रूपाजीवाः स्त्रियः स्नाताः परिवर्तितवाससः ।
 राजानमुपतिष्ठेयुर्विशुद्धस्त्रग्विभूषणाः ॥ ४५ ॥
 कुहवैज्जीटिलैश्चैव मुण्डैश्चाभ्यन्तरो जनः ।
 संसर्गं न क्वचिद्गच्छेद्वाह्यैर्दीप्तीजनैः सह ॥ ४६ ॥
 निर्गच्छेत्प्रविशेच्चापि सर्वश्चाभ्यन्तरो जनः ।
 विज्ञातद्रव्यसञ्चारो कारणेनोपलक्षितः ॥ ४७ ॥
 न चानुजीविनं पश्येदकल्यं पृथिवीपतिः ।

अन्यत्रात्ययिकाद्रोगात् सर्वस्यैवातुरो गुरुः ॥ ४८ ॥
 स्नातोऽनुलिप्तसुरभिः स्रग्वी रुचिरभूषणः ।
 स्नातां विशुद्धवसनां गच्छेद्देवां सुभूषणां ॥ ४९ ॥
 न हि देवीगृहं गच्छेदात्मीयात्सन्निवेशनात् ।
 अत्यर्थवत्स्रभोऽपीह विश्वासं स्त्रीषु न व्रजेत् ॥ ५० ॥
 देवीगृहगतं भ्राता भद्रसेनममारयत् ।
 मातुः शय्यान्तरे लीनः कारूषञ्चैरसः सुतः ॥ ५१ ॥
 लाजान् विषेण संयोज्य मधुनेति विलोभित ।
 देवी तु काशीराजेन्द्रं निजघान रहोगतं ॥ ५२ ॥
 विषदिग्धेन सौवीरं मेखलामणिना नृपं ।
 नूपुरेण च वैरन्त्यं, जारूषं दर्पणेन च ॥ ५३ ॥
 वेण्यां शस्त्रं समाधाय तथा चापि विदूरथं ।
 अहिवृत्तं परिहरेच्छत्रौ चापि प्रयोजयेत् ॥ ५४ ॥
 यस्य दाराः सुगुप्ताः स्युः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
 सर्वभोगान्वितं तस्य हस्ते लोकद्वयं स्थितं ॥ ५५ ॥
 धर्ममिच्छन्नरपतिः सर्वान्दाराननुक्रमात् ।
 गच्छेदनुनिशं नित्यं वाजीकरणवृंहितः ॥ ५६ ॥
 विचार्य कार्यावयवान् दिनक्षये
 विसृज्य लोकं प्रमदाहृतक्रियः ।
 आशस्त्रबन्धेन हि साधु पाणिना
 स्वपेदसक्तं परमाप्तरक्षितः ॥ ५७ ॥

नयेन जाग्रत्यनिशं नरेश्वरे
 सुखं स्वपत्नीह निराधयः प्रजाः ॥
 प्रमत्तचित्ते स्वपितीह सम्भयात्
 प्रजागरेणास्य जगत्प्रबुध्यते ॥ ५८ ॥
 इति स्म पूर्वं मुनयो बभाषिरे
 नृपस्य राज्यस्य च साधु लक्षणं ॥
 तदेतदेवं परिपालयन्नयान्-
 नरेश्वरः पालककल्पतां व्रजेत् ॥ ५९ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे पुत्ररक्षणमात्मरक्षणञ्च
 नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमसर्गप्रारम्भः १

उपेतः कोषदण्डाभ्यां सामात्यः सह मन्त्रिभिः ॥
 दुर्गस्थश्चिन्तयेत्साधु मण्डलं मण्डलाधिपः ॥ १ ॥
 रथी विराजते राजा विशुद्धे मण्डले चरन् ॥
 अशुद्धे मण्डले सर्पन् शीर्यते रथचक्रवत् ॥ २ ॥
 रोचते सर्वभूतेभ्यः शशीवाखण्डमण्डलः ॥
 सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥ ३ ॥
 अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः ॥
 एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥ ४ ॥
 एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः ॥

सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ५ ॥
 सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्म्मीहेत्साहः कृतश्रमः ॥
 जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥ ६ ॥
 कैालीनं वृद्धसेवित्वमुत्साहः स्थूललक्षिता ॥
 चित्तज्ञता बुद्धिमत्त्वं प्रागल्भ्यं सत्यवादिता ॥ ७ ॥
 अदीर्घसूत्रताऽक्षौद्रं प्रश्रयः स्वप्रधानता ॥
 देशकालज्ञता दाढी सर्वक्लेशसहिष्णुता ॥ ८ ॥
 सर्वविज्ञानिता दाक्ष्यं सदा संवृतमन्त्रता ॥
 अविसंवादिता शैथ्यं भक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता ॥ ९ ॥
 शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलं ॥
 स्वकर्म्मदृष्टशास्त्रत्वं कृतित्वं दीर्घदर्शिता ॥ १० ॥
 जितश्रमित्वं धर्मित्वमक्रूरपरिवारता ॥
 प्रकृतिस्फीतता चेति विजिगीषुगुणाः स्मृताः ॥ ११ ॥
 सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि स राजा यः प्रतापवान् ॥
 प्रतापयुक्ता ह्यस्यन्ति परान् सिंहा मृगानिव ॥ १२ ॥
 प्रतापसिद्धौ नृपतिः प्राप्नोति महतीं श्रियं ॥
 तस्मादुत्थानयोगेन प्रतापं जनयेत्परं ॥ १३ ॥
 एकाधीभिनिवेशित्वमविलक्षणमुच्यते ॥
 दारुणस्तु स्मृतः शत्रुर्विजिगीषुगुणान्वितः ॥ १४ ॥
 लुब्धः क्रूरोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः ॥
 मूढो योधावमन्ता च सुखच्छेद्यो रिपुः स्मृतः ॥ १५ ॥

अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतःपरं ॥
 तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरःस्थिताः ॥ १६ ॥
 पाष्णिग्राहः स्मृतः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरं ॥
 आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु मण्डलं ॥ १७ ॥
 अरेस्तु विजिगीषोस्तु मध्यमो भूम्यनन्तरः ॥
 अनुग्रहे संहतयोः समर्थो यस्तयोर्बधे ॥ १८ ॥
 मण्डलत्वे हि चैतेषामुदासीनो बलाधिकः ॥
 अनुग्रहे संहतानां यस्तानाञ्च बधे प्रभुः ॥ १९ ॥
 मूलप्रकृतयस्त्वेताश्चतस्रः परिकीर्तिताः ॥
 आहैव मन्त्रकुशलश्चतुष्कां मण्डलं मयः ॥ २० ॥
 विजिगीषुररिर्मित्रं पाष्णिग्राहोऽथ मध्यमः ॥
 उदासीनः पुलोमेन्द्रौ षट्कं मण्डलमूचतुः ॥ २१ ॥
 उदासीनो मध्यमश्च विजिगीषोस्तु मण्डलं ॥
 उशना मण्डलमिदं प्राह द्वादशराजकं ॥ २२ ॥
 द्वादशानां नरेन्द्राणामरिमित्रे पृथक् पृथक् ॥
 षड्विंशत्कमिदं प्राहुस्ते च ते च पुनर्भयः ॥ २३ ॥
 द्वादशानां नरेन्द्राणां पञ्च पञ्च पृथक् पृथक् ॥
 अमात्याद्याश्च प्रकृतीरामनन्तीह मानवाः ॥ २४ ॥
 मौला द्वादश यास्त्वेता ह्यमात्याद्यास्तथा च याः ॥
 सप्ततिश्चाधिका ह्येताः सर्वे प्रकृतिमण्डलं ॥ २५ ॥
 संयुक्तस्त्वरिमित्राभ्यामुभयारिस्तथा सुहृन् ॥

मौला द्वादश राजान इत्यष्टादशकं गुरुः ॥ २६ ॥
 अष्टादशानामित्येषाममात्याद्याः पृथक् पृथक् ॥
 अष्टोत्तरशतं त्वेतन्मण्डलं कवयो विदुः ॥ २७ ॥
 अष्टादशानामेतेषां मित्रं शत्रुः पृथक् पृथक् ॥
 चतुःपञ्चाशत्कमिति विशालाक्षः प्रभाषते ॥ २८ ॥
 चतुःपञ्चाशतां राज्ञाममात्याद्याः पृथक् पृथक् ॥
 चतुर्विंशतिसंयुक्तं मण्डलं त्रिशतं स्मृतं ॥ २९ ॥
 सप्तप्रकृतिकं युक्तं विजिगीषोररेषु यत् ॥
 चतुर्दशकमेवैतन्मण्डलं परिचक्षते ॥ ३० ॥
 मण्डलत्रिकमित्याहुर्विजिगीषरिमध्यमाः ॥
 मित्रयुक्ताः पृथक् चैतैः षट्कमित्यपरे जगुः ॥ ३१ ॥
 अमात्याद्याः प्रकृतय एकैकस्यैव भूपतेः ॥
 मण्डलं मण्डलविदः षट्त्रिंशत्कं प्रचक्षते ॥ ३२ ॥
 सप्तप्रकृतिकाः सर्वे विजिगीषरिमध्यमाः ॥
 एकविंशत्कमित्याहुः परे च नयवादिनः ॥ ३३ ॥
 चत्वारः पार्थिवा मौलाः पृथङ् मित्रैः सहाष्टकं ॥
 अमात्यादिभिरेतैश्च जगत्यक्षरसम्मितं ॥ ३४ ॥
 विजिगीषोः पुरस्ताच्च ये पश्चाच्च प्रकीर्तिताः ॥
 दशकं मण्डलमिदं मण्डलज्ञाः प्रचक्षते ॥ ३५ ॥
 दशानां भूमिपालानाममात्याद्याः पृथक् पृथक् ॥
 मण्डलं मण्डलविदः षष्टिसंज्ञं प्रचक्षते ॥ ३६ ॥

अरिमित्रे पुरो नेतुः पश्चिमे चेति पञ्चकं ।
 अमात्याद्याः पृथक् तेषां त्रिंशत्कं परिचक्षते ॥ ३७ ॥
 अरेरप्येवमेवेति दृष्टं दृष्टिमतां वरैः ॥
 पञ्चकं मण्डलं योज्यं त्रिंशत्याञ्च मनीषिभिः ॥ ३८ ॥
 द्वे एव प्रकृती न्याय्ये इत्युवाच पराशरः ।
 अभियोक्ता प्रधानः स्यात्तथा न्याय्योऽभियुज्यते ॥ ३९ ॥
 परस्पराभियोगेन विजिगीषोररेस्तथा ।
 अरित्वे विजिगीषुत्वे एका प्रकृतिरिष्यते ॥ ४० ॥
 इति प्रकारं बहुधा मण्डलं परिचक्षते ।
 सर्वलोकाप्रतीतं तु स्फुटं द्वादशराजकं ॥ ४१ ॥
 अष्टशाखं चतुर्मूलं षष्टिपत्रं द्वये *स्थितं ।
 षट्पुष्पं त्रिफलं वृक्षं यो जानाति स नीतिवित् ॥ ४२ ॥
 पाष्णिग्राहस्तथाऽसारः शत्रुमित्रे प्रकीर्तिते ।
 आक्रन्दोऽथ तदासारो विजिगीषोरुदाहृते ॥ ४३ ॥
 पुरो यायाद्विगृह्यैव मित्राभ्यां पश्चिमावरी ।
 पश्चिमाविव पूर्वाभ्यामरिं तन्मित्रमेव च ॥ ४४ ॥
 अरिमित्रस्य मित्रन्तु कृतकृत्येन भूयसा ।
 संस्तभ्योभयमित्रेण पञ्चाङ्गच्छेन्नरेश्वरः ॥ ४५ ॥
 आक्रन्देनात्मना चैव पाष्णिग्राहं प्रपीडयेत् ।
 आक्रन्देन तदासारमाक्रन्दासारभाजिना ॥ ४६ ॥

मित्रेणैवात्मना चैव कुर्वीतोद्धरणं रिपोः ।
 मित्रेण हि समित्रेण रिपुमित्रं प्रपीडयेत् ॥ ४७ ॥
 अरिमित्रस्य मित्रस्य पीडनं पृथिवीपतिः ।
 कुर्वीतोभयमित्रेण मित्रमित्रेण चैव हि ॥ ४८ ॥
 अनेन क्रमयोगेन विजिगीषुः सदोत्थितः ।
 पीडयेदहितं शत्रुं मित्राणामन्तरन्तरां ॥ ४९ ॥
 पीडमानो ह्युभयतः सदोद्युक्तैर्मनीषिभिः ।
 रिपुरुच्छेदमायाति तद्वशे चावतिष्ठते ॥ ५० ॥
 सर्वोपायेन कुर्वीत सामान्यं मित्रमात्मसात् ।
 भवन्ति मित्रादुच्छिन्नाः सुखच्छेद्या हि शत्रवः ॥ ५१ ॥
 कारणेनैव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।
 रिपवो येन जायन्ते कारणं तत्परित्यजेत् ॥ ५२ ॥
 प्राधान्येन हि सर्वत्र सर्वाः संसर्ज्येत्प्रजाः ।
 तासां संसर्जनाद्राजा सर्वाङ्गां श्रियमश्नुते ॥ ५३ ॥
 दूरेचरान्मण्डलिकान् स्थानदुर्गनिवासिनः ।
 मित्रीकुर्वीत तत्प्राणाः साधयन्तीह मण्डलं ॥ ५४ ॥
 चलेत्तदोर्ज्जितबलो मध्यमे विजिगीषया ।
 एकीभूयारिणा तिष्ठेदशक्तः सन्धिमान्नुमेत् ॥ ५५ ॥
 सहजः कार्य्यजश्चैव द्विविधः शत्रुरुच्यते ।
 सहजः स्वकुलोत्पन्न इतरः कार्य्यजः स्मृतः ॥ ५६ ॥
 उच्छेदापचयौ काले पीडनं कर्षणस्तथा ।

इति विद्याविदः प्राहुः शत्रौ वृत्तं चतुर्विधं ॥ ५७ ॥
 रेचनं कोषदण्डाभ्यां महामात्रवधस्तथा ।
 एतत्कर्षणमित्याहुराचार्यीः पीडनं परं ॥ ५८ ॥
 समाश्रयविहीनो वा दुर्बलं वा समाश्रितः ।
 शक्योऽरिः सम्पदा युक्त उच्छेत्तुं भूम्यनन्तरः ॥ ५९ ॥
 कर्षणं पीडनं काले कुर्वीताश्रयमानिनः ।
 समाश्रयं दुर्गमाहुर्मित्रं वा साधुसम्मतं ॥ ६० ॥
 विभीषणस्य सोदर्यस्तथा सूर्यसुतस्य च ।
 सर्वतन्त्रापहारित्वातथोच्छेद्यो निजो रिपुः ॥ ६१ ॥
 छिद्रं कर्म्म च वित्तञ्च विजानाति निजो रिपुः ।
 दहत्यन्तर्गतश्चैव शुष्कवृक्षमिवानलः ॥ ६२ ॥
 वर्तते पक्षपातेन मित्रं यदुभयात्मकं ।
 वज्रीव हि त्रिशिरसं तदुच्छिन्द्यात्कृतत्वरः ॥ ६३ ॥
 बलिना विगृहीतस्य द्विषतः कृच्छ्रवर्तिनः ।
 कुर्वीतापचयं शत्रोरात्मोच्छित्तिविशङ्कया ॥ ६४ ॥
 यस्मिनुच्छिद्यमाने तु रिपुरन्यः प्रवर्तते ।
 न तस्योच्छित्तिमन्विच्छेत्कुर्वीतैनं स्वगोचरं ॥ ६५ ॥
 वंशागतो रिपुर्यस्तु विचलेदुरवग्रहः ।
 तस्य संशमनायाशु तत्कुलीनं समुन्नयेत् ॥ ६६ ॥
 विषं विषेण व्यथते वज्रं वज्रेण भिद्यते ।
 गजेन्द्रो दृष्टसारेण गजेन्द्रेणैव बध्यते ॥ ६७ ॥

मत्स्यो मत्स्यं समादत्ते ज्ञातिज्ञातिमसंशयं ।
 रावणोच्छ्रितये रामो विभीषणमपूजयत् ॥ ६८ ॥
 यस्मिन्मण्डलसङ्क्षोभः कृते भवति कर्मणि ।
 न तत्कुर्व्यात्तु मेधावी प्रकृतीरनुरञ्जयेत् ॥ ६९ ॥
 साम्ना दानेन मानेन प्रकृतीरनुरञ्जयेत् ।
 आत्मीया भेददण्डाभ्यां परकीयाश्च दारयेत् ॥ ७० ॥
 आकीर्णं मण्डलं सर्वं मित्रैररिभिरेव च ।
 सर्वः स्वार्थपरो लोकः कुतो मध्यस्थता क्वचित् ॥ ७१ ॥
 भोगप्राप्तं विकुर्वीणं मित्रमप्युपपीडयेत् ।
 अत्यन्तं विकृतं हन्यात्स पापीयान् रिपुर्मृतः ॥ ७२ ॥
 अमित्राण्यपि कुर्वीत मित्राण्युपचयावहान् ।
 अहिते वर्तमानानि मित्राण्यपि परित्यजेत् ॥ ७३ ॥
 स बन्धुर्योऽनुबध्नाति हितेऽर्थे वा हितादरः ।
 अनुरक्तं विरक्तं वा तन्मित्रमुपकारि यत् ॥ ७४ ॥
 मित्रं विचार्य बहुशो ज्ञातदोषं परित्यजेत् ।
 त्यजन्नभूतदोषं हि धर्मीथीवुपहन्ति हि ॥ ७५ ॥
 स्वयं दोषगुणान्वेषी भवेत्सर्वत्र सर्वदा ।
 स्वयं ज्ञातेषु दोषेषु शस्यते दण्डपातनं ॥ ७६ ॥
 न ह्यविज्ञाय तत्त्वेन कोपङ्कुर्व्यात् कदाचन ।
 भुजङ्गमिव मन्यन्ते निर्दोषक्रोधनं जनाः ॥ ७७ ॥
 मित्राणामन्तरं विद्यान्मध्यज्यायःकनीयसां ।

मध्यज्यायः कनीयांसि कर्माणि च पृथक् पृथक् ॥ ७८ ॥
 न हि मिथ्याऽभियुञ्जीत शृणुयाच्चापि तद्विधं ॥
 मित्रभेदन्तु ये कुर्युस्तान् सर्वास्तु परित्यजेत् ॥ ७९ ॥
 *प्रायोगिकं मात्सरिकं माध्यस्थ्यं पाक्षपातिकं ॥
 सोपन्यासञ्च जानीयाद्वचः संशयितं तथा ॥ ८० ॥
 प्रकाशपक्षग्रहणं न कुर्यात्सुहृदां स्वयं ॥
 अन्योन्यमत्सरञ्चैषां स्वयमेवाशु धारयेत् ॥ ८१ ॥
 कार्यस्य हि गरीयस्त्वान्नोचानामपि कालवित् ॥
 सतोऽपि दोषान्प्रच्छाद्य गुणानप्यसतो वदेत् ॥ ८२ ॥
 प्रायो मित्राणि कुर्वीत सर्वावस्थानि †भूपतिः ॥
 बहुमित्रो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं रिपून् ॥ ८३ ॥
 न तत्र तिष्ठति भ्राता न पिताऽन्योऽपि वा जनः ॥
 पुंसामापत्प्रतीकारे सन्मित्रं यत्र तिष्ठति ॥ ८४ ॥
 अमित्राण्यवतो मित्रैर्न गृह्णीयाद्दृढव्रतैः ॥
 इति मण्डलवृत्तं हि मण्डलज्ञाः प्रचक्षते ॥ ८५ ॥
 मित्रोदासीनरिपव एतन्मात्रं हि मण्डलं ॥
 सम्यक् शोधनमेतेषामिति मण्डलशोधनं ॥ ८६ ॥
 इति स्म राजा नयवर्त्मना व्रजन् ॥
 समुद्यमी मण्डलशुद्धिमाचरन् ॥
 विराजते साधु विशुद्धमण्डलः ॥

शरच्छशीव प्रतिनन्दयन्प्रजाः ॥ ६७ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे मण्डलयोनिमण्डलच-
 रितश्चाष्टमः सर्गः ॥ ६ ॥

नवमसर्गप्रारम्भः ॥

बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः ।
 आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत्कुर्वीणः कालयापनां ॥ १ ॥
 कपाल उपहारश्च सन्नानः सङ्गन्तस्तथा ।
 उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः ॥ २ ॥
 अदृष्टनर आदिष्ट आत्माभिष उपग्रहः ।
 परिक्रयस्तथोच्छिन्नस्तथा च परिभूषणः ॥ ३ ॥
 स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च षोडशः परिकीर्तितः ।
 इति षोडशकं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः ॥ ४ ॥
 कपालसन्धिर्विज्ञेयः केवलं समसन्धितः ।
 सम्प्रदानाद्भवति य उपहारः स उच्यते ॥ ५ ॥
 सन्नानसन्धिर्विज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ।
 सङ्घिः सङ्गन्तसन्धिस्तु मैत्रीपूर्वं उदाहृतः ॥ ६ ॥
 यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः ।
 सम्पत्तौ च विपत्तौ च कारणैर्यो न भिद्यते ॥ ७ ॥
 सङ्गन्तः सन्धिरेवैष प्रहृष्टत्वात्सुवर्णवत् ।
 सोऽपरैः सन्धिकुशलैः काञ्चनः परिकीर्तितः ॥ ८ ॥

* भवामेकार्थसंसिद्धिं समुद्दिश्य क्रियेत यः ।
 स उपन्यासकुशलैरुपन्यास उदाहृतः ॥ ९६ ॥
 मयास्योपकृतं पूर्वं ममाप्येष करिष्यति ।
 इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकारः स उच्यते ॥ ९७ ॥
 उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति ।
 अयञ्चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥ ९८ ॥
 एकार्था सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्राभिगच्छतः ।
 स संहितप्रयाणस्तु सन्धिः संयोग उच्यते ॥ ९९ ॥
 आवयोर्यौधमुख्याभ्यां मदर्थः साध्य इत्यपि ।
 यस्मिन्पणः प्रक्रियते स सन्धिः पुरुषान्तरः ॥ १०० ॥
 त्वयैकेन मदीयार्थः सम्प्रसाध्यस्त्वसाविति ।
 यत्र शत्रुः पणं कुर्यात्सोऽष्टष्टपुरुषः स्मृतः ॥ १०१ ॥
 यत्र भूम्येकदेशेन पणेन रिपुवर्जितः ।
 सन्धीयते सन्धिविद्विरादिष्टः सन्धिरुच्यते ॥ १०२ ॥
 स्वसैन्येन तु सन्धानमात्माभिष इति स्मृतः ।
 क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः ॥ १०३ ॥
 कोषांशेनाथः कुप्येन सर्वकोषेण वा पुनः ।
 शेषप्रकृतिरक्षार्थं परिक्रय उदाहृतः ॥ १०४ ॥
 भुवां सारवतीनान्तु दानादुच्छिन्न उच्यते ।
 सर्वभूम्युत्थितफलादानेन परिभूषणः ॥ १०५ ॥

परिच्छिन्नं फलं यत्र स्कन्धः स्कन्धेन दीयते ।
 स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविदो जनाः ॥ १९ ॥
 परस्परोपकारश्च मैत्रः सम्बन्धजस्तथा ।
 उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वारस्ते च सन्धयः ॥ २० ॥
 एक एवोपहारस्तु सन्धिरेतन्मतं हि नः ।
 उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिताः ॥ २१ ॥
 अभियोक्ता बली यस्मादलब्धा न निवर्तते ।
 उपहारादृते तस्मात्सन्धिरन्यो न विद्यते ॥ २२ ॥
 बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा ज्ञातिवहिष्कृतः ।
 भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ २३ ॥
 विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिशक्तिमान् ।
 अनेकचित्तमन्त्रस्तु देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ २४ ॥
 दैवोपहतकश्चैव दैवचित्तक एव च ।
 दुर्भिक्ष्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः ॥ २५ ॥
 अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च न ।
 सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥ २६ ॥
 एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयाच्च केवलं ।
 एते विगृह्यमाना हि क्षिप्रं यान्ति रिपोर्वशं ॥ २७ ॥
 बालस्य ह्यप्रभावत्वान्न लोको योद्धुमिच्छति ।
 योद्धुं स्वयमशक्तस्य परार्थे को हि युज्यते* ॥ २८ ॥

उत्साहशक्तिहीनत्वादृद्धो दीर्घमयस्तथा ।
 स्वैरेव परिभूयेते द्वावप्येतावसंशय ॥ २९ ॥
 सुखोच्छेद्यस्तु भवति सर्वज्ञातिवहिष्कृतः ।
 त एवैनं विनिघ्नन्ति ज्ञातयः स्वार्थसत्कृताः ॥ ३० ॥
 भीरुर्युद्धपरित्यागात्स्वयमेवावसीदति ।
 धीरोऽप्यवीरपुरुषैः सङ्ग्रामे तैर्विमुच्यते ॥ ३१ ॥
 लुब्धस्यासंविभागित्वान्न युध्यन्तेऽनुजीविनः ।
 लुब्धानुजीवितैरेव दानभिन्नैर्निहन्यते ॥ ३२ ॥
 सन्त्यज्यते प्रकृतिभिर्विरक्तप्रकृतिर्युधि ।
 सुखाभियोज्यो भवति विषयेऽप्यतिसक्तिमान् ॥ ३३ ॥
 अनेकचित्तमन्त्रस्तु द्वेषो भवति मन्त्रिणां ।
 अनवस्थितचित्तत्वात्कार्ये तैः स उपेक्ष्यते ॥ ३४ ॥
 सदा धर्मबलीयस्त्वाद्देवब्राह्मणनिन्दकाः ।
 विशीर्यन्ते स्वयञ्चैव दैवोपहतकास्तथा ॥ ३५ ॥
 सम्पत्तेश्च विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणं ।
 इति दैवपरो ध्यायन्नात्मना न विचेष्टते ॥ ३६ ॥
 दुर्भिक्षवसनी चैव स्वयमेवावसीदति ।
 बलवसनसत्तस्य योद्धुं शक्तिर्न जायते ॥ ३७ ॥
 अदेशस्थो हि रिपुणा स्वल्पकेनापि हन्यते ॥

* ज्ञातयस्मात्मसात् कृता इति हिं । † वीर इति पाठान्तरः ॥ हिं ।

‡ वध्यतइत्यन्यः पाठः ॥ हिं ।

ग्राहोऽल्पीयानपि जले गजेन्द्रमपकर्षति ॥ ३८ ॥
 बह्वभिन्नस्तु सन्नस्तः श्येनमध्ये कपोतवत् १
 येनैव गच्छति पथा तेनैवाशु विनश्यति* ॥ ३९ ॥
 अकालयुक्तसैन्यस्तु हन्यते कालयोधिना १
 कौशिकेन हतज्योतिर्निशीथ इव वायसः ॥ ४० ॥
 सत्यधर्मव्यपेतेन न सन्दध्यात् कथञ्चन १
 स सन्धितोऽप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियां ॥ ४१ ॥
 सत्याय्यधार्मिकानाय्यभ्रातृसङ्घातवान्बली १
 अनेकविजयी* चेति सन्धेयाः सप्त कीर्तिताः ॥ ४२ ॥
 सत्यञ्च पालयन् सत्यसन्धितो नैति विक्रियां १
 प्राणबाधेष्वपि यत्तन्माय्यो नो यात्यनाय्यतां ॥ ४३ ॥
 धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते १
 प्रजानुरागधर्माच्च दुःखच्छेद्यो हि धार्मिकः ॥ ४४ ॥
 सन्धिः कार्योऽप्यनाय्येण सम्प्राप्येत्सादयेद्भि सः* १
 रेणुकायाः सुत इव मूलेष्वपि न तिष्ठति ॥ ४५ ॥
 सङ्घातवान्यथा वेणुर्निविडः कण्टकैर्वृतः १
 न शक्यते समुच्छेतुं भ्रातृसङ्घातवांस्तथा ॥ ४६ ॥
 समाक्रान्तस्य बलिना सर्वयत्नवतोऽपि हि १
 हरिणस्येव सिंहेन शरणं नेह विद्यते ॥ ४७ ॥

* विपद्यत इति हिं । * अनेकयुद्धविजयीति हिं ।

* विनाशे क्षुप्तस्थित इति हिं ।

ईषदायच्छमानो हि सिंहो भूतमिव द्विपं ।
 हिनस्ति बलवांस्तस्मात्सन्धेयः शिवमिच्छता ॥ ४८ ॥
 बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनं ।
 प्रतिवातन् हि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ ४९ ॥
 बलीयसि प्रणमतां काले विक्रमतामपि ।
 सम्पदो नापसर्पन्ति प्रतीपमिव निम्नगाः ॥ ५० ॥
 जमदग्नेः सुतस्येव सर्वैः सर्वत्र सर्वदा ।
 अनेकयुद्धजयिनः प्रतापादेव भुज्यते ॥ ५१ ॥
 अनेकयुद्धविजयो सन्धानं यस्य गच्छति ।
 तत्प्रतापेन तस्याशु वशं गच्छन्ति शत्रवः ॥ ५२ ॥
 न जातु गच्छेद्विश्वासं सन्धितोऽपि, हि बुद्धिमान् ।
 अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः पुराऽबधीत् ॥ ५३ ॥
 विकारं याति पुत्रो हि राज्यान्नीचः पिता तथा ।
 तल्लोकवृत्तान्नृपतेरन्यद्वृत्तं प्रवक्षते ॥ ५४ ॥
 अभियुक्तो बलवता तिष्ठन्दुर्गे प्रयत्नवान् ।
 तद्वलीयस्तराह्वानं कुर्वीतात्मविमुक्तये ॥ ५५ ॥
 स्वात्साहशक्तिमुद्गीक्ष्य विगृह्णीयान्महत्तरं ।
 केशरोव द्विपमिति भारद्वाजः प्रभाषते ॥ ५६ ॥
 एकोऽपि सिंहः साहस्रं यूथं मथ्नाति दन्तिनः ।
 तस्मात्सिंह इवोदयमात्मानं वीक्ष्य सम्पतेत् ॥ ५७ ॥
 ज्यायांसं हि ससैन्यस्य बलाद्विक्रम्य निघ्नतः ।

प्रतापसिद्धौ सर्वत्र भवन्ति रिपवोऽपरे ॥ ५६ ॥
 सन्धिमिच्छेत्समेनापि सन्दिग्धो विजयो युधि ।
 न हि संशयितं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ५६ ॥
 तत्सम्प्रवृद्धेरतिवृद्धिकामः ।
 समेन सन्धानमिहोपगच्छेत् ।
 अपक्वयोर्वी घटयोरवश्य-
 मन्योन्यभेदो समसन्निपातः ॥ ६० ॥
 नाशो भवति युद्धेन कदाचिदुभयोरपि ।
 सुन्दोपसुन्दावन्योऽन्यं समवीर्य्यौ हतौ न किं ॥ ६१ ॥
 विहीनोऽपि सुसन्धोऽपि बसने रिपुरागतः ।
 पतन्दुनोति हिम्वतोयविन्दुरिव क्षितौ ॥ ६२ ॥
 न सन्धिमिच्छेद्घोर्नैश्च तत्र हेतुरसंशयः ।
 तस्य विश्रम्भमालभ्य प्रहरेत्तं गतस्पृहः ॥ ६३ ॥
 बलीयसाभिसन्धाय तं प्रविश्य प्रतापवान् ।
 तथा साध्वनुगन्तव्यो यथा विश्रम्भमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥
 विश्रम्भो नित्यमुद्युक्तो निगूढाकारचेष्टितः ।
 प्रियाण्येवाभिभाषेत यत्कार्य्यं कार्य्यमेव तत् ॥ ६५ ॥
 विश्रम्भात् प्रियतामेति विश्रम्भात्कार्य्यमृच्छति ।
 विश्रम्भेण हि देवेन्द्रो दितेर्गर्भमघातयत् ॥ ६६ ॥
 युवराजेन सन्धाय प्रधानपुरुषेण वा ।
 नतः प्रकोपं जनयेदभियोक्तुः स्थिरात्मनः ॥ ६७ ॥

अथोत्सर्गेण महता लेखेऽप्यात्मसंहितैः १
 प्रधानपुरुषस्येह प्रकुर्वीतात्मदूषणं ॥ ६८ ॥
 दूषिते हि महामात्रे रिपुर्योऽपि धीमता १
 स्वपक्षे यस्य विश्वास इत्थं भूतश्च निष्क्रियः ॥ ७६ ॥
 अरेरमात्यान्सन्धाय तदवस्थं समुन्नेयेत् १
 भिषग्भेदेन वा शत्रुं रसदानेन साधयेत् ॥ ७० ॥
 अरेः सर्वप्रयत्नेन पश्चात्कोपं प्रकल्पयेत् १
 पश्चात्कोपमथातिष्ठन्ननुस्मृत्य प्रसाधयेत् ॥ ७१ ॥
 उद्देशकृतसंवासैश्चरैर्नैमित्तिकैररेः १
 उपोढयसनादेशं कारयेत्साधुलक्षणैः ॥ ७२ ॥
 क्षयवयायासवधादिदोषं व्यपेक्षयावेक्षितसाधुकृत्यः १
 कामान्नुपीडामपिकाञ्चिदिच्छे-
 न्नवियहं तत्प्रभवा हि दोषाः ॥ ७३ ॥
 आत्मा बलं वा सुहृदो धनानि
 वृथा भवन्तीह निमेषमात्रात् १
 मुहुर्मुहुश्चाकुलितानि तानि
 तस्मान्न विद्वान्निवियही स्यात् ॥ ७४ ॥
 सुहृद्धनं तथा राज्यमात्मानं कीर्त्तिमेव च १
 युधि सन्देहदोलास्थं को हि कुर्यादवालिशः ॥ ७५ ॥
 साम्ना प्रदानेन विभेदनेन
 सन्नापयेत्साध्वभियुज्यमानः ॥

सन्धित्सुरेवास्य च सैन्यचक्रं
 सीमान्तमायान्तमपेतसन्धिं ॥ ७६ ॥
 सुगुप्तिमाधाय सुसंहतेन
 बलेन धीरो विचरन्नरातिं ।
 सन्नापयेद्येन सुसम्प्रतप्त-
 स्तप्तेन सन्नापमुपैति तप्तः ॥ ७७ ॥
 इति स्म सन्धिं खलु सन्धिवित्तमा
 बभाषिरे पूर्वतरा महर्षयः ।
 तदेतदेवं विजयन्नरेश्वरः
 समीक्ष्य कार्य्यं गुरु चेति तद्विधाः ॥ ७८ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे सन्धिविकल्पोनाम
 नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमसर्गप्रारम्भः ॥

अमर्षोपगृहीतानां मन्युसन्नप्तचेतसां ।
 परस्परापकारेण पुंसां भवति वियहः ॥ १ ॥
 आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षी पीड्यमानः परेण वा ।
 देशकालबलोपेतः प्रारभेत हि वियहं ॥ २ ॥
 राज्यस्त्रीस्थानदेशानां यानस्य च धनस्य च ।
 अपहारो मदो मानः पीडा वैषयिको तथा ॥ ३ ॥
 ज्ञानार्थधर्मशक्तीनां विघातो दैवमेव च ।

मित्रार्थञ्चापमानञ्च तथा बन्धुविनाशनं ॥ ४ ॥
 भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणं ।
 एकार्थाभिनिवेशित्वमिति वियहयोनयः ॥ ५ ॥
 राज्यस्त्रीस्थानदेशानां दानेन च मदेन च ।
 वियहस्य तु युक्तिज्ञैरिति प्रशमनं स्मृतं ॥ ६ ॥
 एतदेव तु विज्ञेयं स्वार्थधर्म्मविघातजे ।
 विषयध्वंसजे शत्रोर्विषयप्रतिपीडनं ॥ ७ ॥
 यानापहारसम्भूते ज्ञानशक्तिविघातजे ।
 समस्तदर्थश्चाङ्गेन क्षान्त्या चोपेक्षणेन च ॥ ८ ॥
 अधर्म्मद्रोहसंयुक्ते मित्रजात उपेक्षणं ।
 आत्मवान्मित्रवर्गे तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ ९ ॥
 अपमानात्तु सम्भूतं मानेन प्रशमं नयेत् ।
 सामपूर्व उपायो वा प्रणामो वाभिमानजे ॥ १० ॥
 वियहं नाशयेद्बीरो बन्धुनाशसमुद्भवं ।
 येन पीडा न जायेत तादृशं सुविचक्षणः ॥ ११ ॥
 कुर्व्यादर्थपरित्यागमेकार्थाभिनिवेशजे ।
 धनापचारजाते तन्निरोधं न समाचरेत् ॥ १२ ॥
 कदाचिद्वियहे पुंसां सर्वनाशस्तु जायते ।
 महाजनसमुत्पन्नं भेदेन प्रशमनयेत् ॥ १३ ॥
 भूतानुग्रहविच्छेदजाते तत्र * वदेत्प्रियं ।

दैवमेव तु दैवात्थे शमनं साधुसम्मतं ॥ १४ ॥
 मण्डलक्षोभसम्भूतमुपायैः प्रशमं नयेत् ॥
 सापत्न्यं वास्तुजं स्त्रीजं वाज्ञातमपराधजं ॥ १५ ॥
 वैरप्रभेदनिपुणैर्वैरं पञ्चविधं स्मृतं ॥
 जातं भूम्युपरोधेन तथा शक्तिविघातजं ॥ १६ ॥
 भूम्यनन्तरजातं तु मण्डलक्षोभजत्तथा ॥
 चतुर्विधं वैरजातं बहुदत्तोसुतोऽब्रवीत् ॥ १७ ॥
 कुलापराधजे वैरे मन्यन्ते द्वे च मानवाः ॥
 किञ्चित्फलं निष्फलञ्च सन्दिग्धफलमेव च ॥ १८ ॥
 तदात्वे दोषजननमायत्याञ्चैव निष्फलं ॥
 अपरिज्ञातवीर्येण दुष्टेन स्तम्भितोऽपि वा ॥ १९ ॥
 परार्थं स्त्रीनिमित्तञ्च दीर्घकालं द्विजोत्तमैः ॥
 अकाले दैवयुक्तेन बलोद्धृतसखेन च ॥ २० ॥
 तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां फलवर्जितं ॥
 आयत्यां फलसंयुक्तं तदात्वे निष्फलं तथा ॥ २१ ॥
 इतीमं षोडशविधं न कुर्यादेव विग्रहं ॥
 तदात्वायतिसंशुद्धमारभेत विचक्षणः ॥ २२ ॥
 तदात्वायतिशुद्धानि सर्वकर्मणि चिन्तयेत् ॥
 तदात्वायतिसंशुद्धमातिष्ठन्नैव वाच्यतां ॥ २३ ॥
 साधु लोकद्वयग्राहि विद्वान्कर्म समाचरेत् ॥
 परित्यजेदमुं लोकं नार्थलेशोपलोभितः ॥ २४ ॥

परलोकविरुद्धानि कुर्वीणं दूरतस्त्यजेत् ॥
 इत्यागमप्रमाणत्वात्साधुकल्याणमाचरेत् ॥ २५ ॥
 यदामन्येत मतिमान् हृष्टपुष्टं स्वकं बलं ॥
 परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २६ ॥
 स्फीतं चाप्यनुरक्तञ्च यदा प्रकृतिमण्डलं ॥
 परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २७ ॥
 भूमिमित्रं हिरण्यञ्च विग्रहस्य फलं त्रयं ॥
 यदैतन्नियतं भावि तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २८ ॥
 गुरु वित्तं ततो मित्रं तस्माद्भूमिगीरीयसी ॥
 भूमेर्विभूतयः सर्वास्ताभ्यो बन्धुसुहृद्गणाः ॥ २९ ॥
 सर्वसम्पत्समे शत्रावुपायान्निक्षिपेद्बुधः ॥
 उपायैरप्यतिव्यूढैः समे दण्डोऽपि शस्यते ॥ ३० ॥
 आगतं विग्रहं विद्वानुपायैः प्रशमनयेत् ॥
 विजयस्य ह्यनित्यत्वाद्भसेन न सम्पतेत् ॥ ३१ ॥
 समाक्रान्तो बलवता काङ्क्षन्भ्रंशिनीं श्रियं ॥
 आश्रयेद्वैतसीं वृत्तिं न भोजङ्गीं कथञ्चन ॥ ३२ ॥
 क्रमाद्वैतसंवृत्तिः सन्प्राप्नोति विपुलां श्रियं ॥
 भुजङ्गवृत्तिराप्नोति बधमेव तु केवलं ॥ ३३ ॥
 मत्तप्रमत्तवत्स्थित्वा यसेदुत्प्लुत्य पण्डितः ॥
 अपरिभ्रश्यमानं हि क्रमप्राप्ते मृगेन्द्रवत् ॥ ३४ ॥
 कैर्ममसङ्गेन च मास्थाय प्रहारमपि मर्षयेत् ॥

काले प्राप्ते तु मतिमानुत्तिष्ठेत् क्रूरसर्पवत् ॥ ३५ ॥
 काले सहिष्णुर्गिरिवदसहिष्णुश्च ब्रह्मिवत् ।
 स्कन्धेनापि वहेच्छत्रून् प्रियाणि समुदाहरन् ॥ ३६ ॥
 प्रसादवृत्त्या हितलोकवृत्तया
 प्रविश्य शत्रोर्हृदयं निरन्तरं ।
 नयाग्रहस्तेन हि काल उच्छ्रितः
 प्रसह्य कुर्वीत कवग्रहं श्रियः ॥ ३७ ॥
 कुलोद्गतं सत्यमुदारविक्रमं
 स्थिरं कृतज्ञं धृतिमन्मूर्जितं ।
 अतीवदातारमुपेतवत्सलं
 सुदुःप्रसाध्यं प्रवदन्ति विद्विषं ॥ ३८ ॥
 असत्यता निष्ठुरता कृतज्ञता
 भयं प्रमादोऽलसता विषादिता ।
 वृथाभिमानो ह्यतिदीर्घसूत्रता
 तथाङ्गनाक्षादि विनाशनं श्रियः ॥ ३९ ॥
 इति स्म दोषान्वितमाशु विद्विषं
 त्रिशक्तियुक्तो विजिगीषया व्रजेत् ।
 अतोऽन्यथा साधुजनस्य सम्मतं
 करोति विद्वानुपघातमात्मनः ॥ ४० ॥
 समन्वितो राज्यपदोऽग्निनीषया
 चरेक्षणैर्वीक्षितमण्डलक्रियः ।

इमं नृपो विग्रहमार्गमास्थितः

स्थिरोद्यमः सम्प्रयतेत सिद्धये ॥ ४९ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे विग्रहकल्पो नाम
दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशसर्गप्रारम्भः ॥

उत्कृष्टबलवीर्यस्य विजिगीषोर्जीयैषिणः १

गुणानुरक्तप्रकृतेर्यथायात्रायानमिति स्मृतं ॥ १ ॥

विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः १

उपेक्षा चेति निपुणैर्यथानं पञ्चविधं स्मृतं ॥ २ ॥

विगृह्य याति हि यदा सवीञ्छत्रेर्गणान् बलात् १

विगृह्ययानं यानज्ञास्तदाचार्याः प्रचक्षते ॥ ३ ॥

अरेर्मित्राणि सवीणि स्वमित्रैः सर्वतो बलात् १

विगृह्य चाभिगमनं विगृह्यगमनं स्मृतं ॥ ४ ॥

सन्धायान्यत्र यात्रायां पाष्णिग्राहेण शत्रुणा १

सन्धायगमनं प्रोक्तं तज्जिगीषोः फलार्थिनः ॥ ५ ॥

एकीभूय यदैकत्र सामन्तैः साम्परायिकैः १

शक्तिशोचयुतैर्यथानं सम्भूयगमनं हि तत् ॥ ६ ॥

उभयोरपि यद्यानं द्वयोः प्रकृतिनाशने १

सम्भूययानं तत्प्रोक्तं हनूमत्सूर्ययोरिव ॥ ७ ॥

अल्पसारानुपादाय प्रतिज्ञार्थं फलोदयं १

गम्यते यत्परञ्चेतुं सम्भूयगमनं हि तत् ॥ ८ ॥
 अन्यत्र प्रस्थितः सङ्गादन्यत्रैव च गच्छति ॥
 प्रसङ्गयानं तत्प्रोक्तमत्र शल्यो निदर्शनं ॥ ९ ॥
 रिपुं यातस्य बलिनः सम्प्राप्याविष्कृतं फलं ॥
 उपेक्ष्य तन्मित्रयानमुपेक्षायानमुच्यते ॥ १० ॥
 निवातकवचान् हित्वा हिरण्यपुरवासिनः ॥
 उपेक्षायानमास्थाय निजघान धनञ्जयः ॥ ११ ॥
 त्रियोऽथ पानं मृगया तथाऽक्षा
 दैवोपघातश्च बहुप्रकारः ॥
 इति प्रदिष्टं वसनं ह्यनेन
 समन्वितो यो वसनी स गम्यः ॥ १२ ॥
 परस्परस्य सामर्थ्याविघातादासनं स्मृतं ॥
 अरेश्च विजिगीषोश्च तत् पञ्चविधमुच्यते ॥ १३ ॥
 अन्योन्याक्रान्तिकरणं विगृह्यासनमुच्यते ॥
 अरिं विगृह्यावस्थानं विगृह्यासनमुच्यते ॥ १४ ॥
 यदा दुर्गस्थितः शत्रुर्यहीतुं नैव शक्यते ॥
 विगृह्यैनं तदासीत च्छित्त्वास्यासारवीवधान् ॥ १५ ॥
 विच्छिन्नवीवधासारं प्रक्षीणयवसैन्धवं ॥
 विगृह्यमानः प्रकृतिं कालेनैव वशन्नुयेत् ॥ १६ ॥
 अरेश्च विजिगीषोश्च वियहे हीयमानयोः ॥
 सन्धाय यदवस्थानं सन्धायासनमुच्यते ॥ १७ ॥

निवातकवचैः सार्द्धं रावणः शत्रुरावणः ॥ १८ ॥
 ब्रह्माणमन्तरा कृत्वा सन्धायासनमास्थितः ॥ १९ ॥
 उदासीने मध्यमे च समानप्रतिशङ्कया ॥
 एकीभूय समुत्थानं सम्भूयासनमुच्यते ॥ १९ ॥
 उभयारिर्हि वाञ्छेत विनाशमुभयोरपि ॥
 सम्भूयेन प्रतिव्यूहेदधिकं तत्त्वधर्म्मणा ॥ २० ॥
 यियासोरन्यमन्यत्र प्रसङ्गेनेह केनचित् ॥
 आसनं यत्तदर्थज्ञैः प्रसङ्गासनमुच्यते ॥ २१ ॥
 आस्ते प्रेक्षारिमधिकमुपेक्षासनमुच्यते ॥
 उपेक्षां कृतवानिन्द्रः पारिजातग्रहं प्रति ॥ २२ ॥
 उपेक्षितस्य चान्यैस्तु कारणेनेह केनचित् ॥
 आसनं रुक्मिण इव तदुपेक्षासनं स्मृतं ॥ २३ ॥
 बलिनोद्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ॥
 द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ॥ २४ ॥
 यापयेद्यत्रमास्थाय सन्निकृष्टमरिन्तयोः ॥
 उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलवत्तरं ॥ २५ ॥
 यदा द्वावपि नेच्छेतां संश्लेषं जातसंविदैः ॥
 तंदोषगच्छेतच्छत्रुमधिकं वापि संश्रयेत् ॥ २६ ॥
 द्वैधीभावो द्विधा प्रोक्तः स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥
 स्वतन्त्र उक्तो हन्यस्तु यः स्यादुभयचेतनः ॥ २७ ॥
 उच्छिद्यमानो बलिना निरुपार्थप्रतिक्रियः ॥

कुलोद्धृतं सत्यमार्यमाश्रयेत् बलोत्कटं ॥ २८ ॥
 तद्दर्शिनोपास्तिकता नित्यं तद्भावभाविता ॥
 तत्कारिता प्रश्रयिता वृत्तं संश्रयिणः स्मृतं ॥ २९ ॥
 आशिक्षितनयः सिंहे हन्तीमं केवलं बलात् ॥
 तच्च धीरो नरस्तेषां शतानि मतिमाञ्जयेत् ॥ ३० ॥
 पश्यद्भिर्दूरतोऽपायान्सूपायप्रतिपत्तिभिः ॥
 भवन्ति हि फलायैव विद्वद्भिश्चिन्तिताः क्रियाः ॥ ३१ ॥
 उपायपूर्वं लिप्सेत् कालं वीक्ष्य समुत्पतेत् ॥
 पश्चात्तापाय निर्दिष्टा विक्रमैकरसज्ञता ॥ ३२ ॥
 शक्याशक्यपरिच्छेदं कुर्याद्बुद्ध्या प्रसन्नया ॥
 केवलं दत्तभङ्गाय दन्तिनः शैलताडनं ॥ ३३ ॥
 अशक्यारम्भवृत्तीनां कुतः क्लेशादृते फलं ॥
 *भवन्ति परितापिन्यो यत्तं कर्मविपत्तयः ॥ ३४ ॥
 बुद्ध्या बोधानुगतया परीयात् सम्पदः पदं ॥
 सुविशुद्धपदन्यासः पर्वतायमिवोदितं ॥ ३५ ॥
 दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकेनमस्कृतं ॥
 अल्पेनाप्यपचारेण ब्राह्मण्यमिव दूष्यति ॥ ३६ ॥
 प्रारब्धानि यथा शास्त्रं कार्य्याण्यासनबुद्धिभिः ॥
 वनानीव मनोहारि प्रयच्छन्त्यचिरात्फलं ॥ ३७ ॥
 सम्यगारभ्यमानं हि कार्य्यं यद्यपि निष्फलं ॥

न तत्रथा तापयति यथा मोहसमोहितं ॥ ३८ ॥
 यन्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेतत् विपर्ययं ।
 पुमांस्तन्नानुपालभ्यो देवान्नरितपौरुषः ॥ ३९ ॥
 प्रयत्नस्तावदास्थेयः फलायामलबुद्धिना ।
 अपर्वभङ्गनिपुणं शेषं देवसमाश्रितं ॥ ४० ॥
 आत्मानञ्च पराञ्चैव ज्ञात्वा धीरः समुत्पतेत् ।
 एतदेव हि विज्ञानं यदात्मपरवेदनं ॥ ४१ ॥
 निष्फलं क्लेशबहुलं सन्दिग्धफलमेव च ।
 न कर्म कुर्यान्मतिमान्महावेरानुबन्धि च ॥ ४२ ॥
 तदात्वायतिसंशुद्धं शुचि शुद्धक्रमागतं ।
 हितानुबन्धि च सदा कर्म सद्भिः प्रशस्यते ॥ ४३ ॥
 हितानुबन्धि यत्कार्यं गच्छेद्येन न वाच्यतां ।
 तस्मिन् कर्मणि सज्जेत तदात्वकटुकोऽपि हि ॥ ४४ ॥
 बुद्धेर्वोपक्रमः श्रयान्फलनिष्पत्तये सदा ।
 क्वचित्कल्याणमित्रस्य शस्यते सिंहवृत्तिता ॥ ४५ ॥
 सहसेत्प्लुत्य दुष्टेभ्यो दुष्करं सम्पदज्जनं ।
 उपायेन पदं मूर्ध्नि न्यस्यते मत्तहस्तिनां ॥ ४६ ॥
 न किञ्चित्क्वचिदस्तीह वस्त्वसाध्यं विपश्चितां ।
 अयोऽभेद्यमुपायेन द्रवतामुपनीयते ॥ ४७ ॥
 वाल्यमानमयःखण्डं स्कन्धनैवापि कृत्तति ।
 तदल्पमपि धारावद्भवतीप्सितसिद्धये ॥ ४८ ॥

लोकप्रसिद्धमेवैतद्वारि वद्वेन्नियामकं ।

उपायोपगृहीतेन तेनैव परिशोध्यते ॥ ४९ ॥

अविज्ञातस्य विज्ञानं विज्ञातस्य च निश्चयः ।

अर्थद्वैधस्य सन्देहछेदनं शेषदर्शनं ॥ ५० ॥

विदुषां शासने तिष्ठन्नावमन्येत कञ्चन ।

सर्वस्य चेत्तं शृणुयात्सुभाषितजिहृक्षया ॥ ५१ ॥

मदोद्धतः क्रियामूढो योऽतिक्रामति मन्त्रिणं ।

अचिरातं वृथामन्त्रमतिक्रामन्ति विद्विषः ॥ ५२ ॥

संरक्षेन् मन्त्रबीजं हि तद्बीजं हि महीभुजां ।

यस्मिन् भिन्ने ध्रुवं भेदो गुप्ते गुप्तिरनुत्तमा ॥ ५३ ॥

सिंहवच्चेष्टमानस्य काले कर्म विपश्चितः ।

क्रियमाणं स्वकुल्यास्तु विदुरस्य परे कृतं ॥ ५४ ॥

अपश्चात्तापकृतसम्यगनुरक्तिफलप्रदः ।

अदीर्घकालोऽभीष्टश्च प्रशस्यो मन्त्र इष्यते ॥ ५५ ॥

सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विपत्तेश्च प्रतीकारो मन्त्रः पञ्चाङ्ग उच्यते ॥ ५६ ॥

अनुतिष्ठेत्समारब्धमनारब्धं प्रयोजयेत् ।

अनुष्ठितञ्च सङ्कृत्या विशेषेणोपपादयेत् ॥ ५७ ॥

प्रचारयेन्मन्त्रविदः कार्यद्वारेष्वनेकधा ।

तत्र यच्चेतसां साम्यं तेन शीघ्रं समुत्पतेत् ॥ ५८ ॥

यत्र मन्त्रिमनःसाम्यं यत्र चेतो न शङ्कते ।

यच्च सन्नो न निन्दन्ति तत्परोयाच्चिकीर्षितं ॥ ५९ ॥
 धृतेऽपि मन्त्रे मन्त्रज्ञैः स्वयम्भूयो विचारयेत् ॥
 तथा वर्तेत तत्त्वज्ञो यथा स्वार्थिन् पीडयेत् ॥ ६० ॥
 मन्त्रिणः स्वार्थितात्पय्याद्दीर्घमिच्छन्ति वियहं ॥
 मन्त्रिणां भोग्यतामेति दीर्घकार्यीकुलो नृपः ॥ ६१ ॥
 मनःप्रसादः श्रद्धा च तथा करणपाटवं ॥
 सत्त्वायोत्थानसम्पन्न कर्मणां सिद्धिलक्षणं ॥ ६२ ॥
 लघूत्थानान्यविघ्नानि सम्भवत्साधनानि च ॥
 कथयन्ति पुरः सिद्धिं कारणान्येव कर्मणां ॥ ६३ ॥
 नावर्तयेन्मुहुर्मन्त्रं संरक्षेतत्परिस्तुवन् ॥
 अरक्षमाणं मन्त्रं हि भिनत्यात्मपरम्परां ॥ ६४ ॥
 मदः प्रमादः कामश्च * सुप्तप्रलपितानि च ॥
 भिन्दन्ति मन्त्रं प्रच्छन्नाः कामिन्यश्च मतास्तथा ॥ ६५ ॥
 निस्तम्भे निर्गवाक्षे च निर्भेद्येऽक्षरसंश्रये ॥
 प्रासादोपर्य्यरण्ये वा मन्त्रयेताविभावितः ॥ ६६ ॥
 द्वादशेति मनुः प्राह षोडशेति बृहस्पतिः ॥
 उशना विंशतिरिति मन्त्रिणां मन्त्रमण्डलं ॥ ६७ ॥
 यथा सम्भवमित्यन्ये तत्प्रविश्य यथाविधि ॥
 मन्त्रयेताहितमनाः कार्यसिद्धिविवृद्धये ॥ ६८ ॥
 अकथ्यानि तु कार्यीणि सम्प्रधार्य पुनः पुनः ॥

*प्रविशेत्स्वहितान्वेषी मतमेषां पृथक् पृथक् ॥ ६६ ॥

महापक्षो यथा शास्त्रं दृष्टकर्मि हितः सुधीः ।

यद्भूयाच्च मतारूढस्तत्तत्साधु समाचरेत् ॥ ७० ॥

नातीयात्कार्यकालं हि कृत्वा मन्त्रविनिश्चयं ।

अतिक्रान्तं तु तं भूयो यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥ ७१ ॥

न कार्यकालं मतिमानतिक्रामेत्कदाचन ।

कथञ्चिदेव भवति कार्ये योगः सुदुर्लभः ॥ ७२ ॥

सतां मार्गेण मतिमान्काले कर्म समाचरेत् ।

काले समाचरन्साधु रसवत्फलमश्नुते ॥ ७३ ॥

इति चेति च सम्पश्यन्कालदेशसहायवान् ।

विशुद्धपाष्णिः सङ्गस्तु समाक्रामेन्न चापलात् ॥ ७४ ॥

अहिते हितबुद्धिरल्पधीरवमन्येत मतानि मन्त्रिणां ।

† चपलः सहसैव सम्पत-

न्नचिरं वै व्यसनी प्रबुध्यते ॥ ७५ ॥

इति मन्त्रबलान्महीपतिर्महतो दुष्टभुजङ्गमानिव ।

विनयेन्नयमार्गमास्थितो वशमुद्योगसमन्वितो

रिपून् ॥ ७६ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे मन्त्रविकल्पो

नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशसर्गप्रारम्भः ॥

कृतमन्त्रस्तु मन्त्रज्ञो मन्त्रिणां मन्त्रसम्मतं ।
 यातथाय प्रहिणुयाद्भूतं दूत्याभिमानिनं ॥ १ ॥
 प्रगल्भः स्मृतिमान्वाग्मी शास्त्रे चास्त्रे च निष्ठितः ।
 अभ्यस्तकम्मी नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥ २ ॥
 निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनवाहकः* ।
 सामर्थ्यात्पादतो हीनो दूतस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ३ ॥
 स भर्तुः शासनाद्गच्छेद्गच्छयमुत्तरोत्तरं ।
 स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणामिति चेति च चिन्तयन् ॥ ४ ॥
 अन्नःपालांस्तु कुर्वीत मित्राण्याटविकांस्तथा ।
 जलस्थलानि मार्गांश्च विद्यात्स्वबलसिद्धये ॥ ५ ॥
 नाविज्ञातः पुरं शत्रोः प्रविशेच्च न संसदि ।
 कालमीक्षेत कार्यार्थमनुज्ञातश्च निष्पतेत् ॥ ६ ॥
 सारवत्ताञ्च राष्ट्रस्य दुर्गन्तहुप्तिमेव च ।
 छिद्रं शत्रोर्विजानीयात् कोषमित्रबलानि च ॥ ७ ॥
 उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं शासनं वदेत् ।
 रागापरागौ जानीयात्प्रकृतीनाञ्च भर्तारि ॥ ८ ॥
 कृत्यपक्षस्य चोपायं कुर्यादनतिलक्षितः ।
 * * * * * ॥ ९ ॥
 पृच्छमानोऽपि न ब्रूयात्स्वस्वामिप्रकृतिच्युतिं ।

* हारक इति वा । † दृष्टिबलविचैरितैरिति पाठान्तरम् ॥

ब्रूयात् प्रसृतया वाचा सर्वं वेद भवानिति ॥ १० ॥
 फलेन नाम्ना द्रव्येण कर्मणा च महीयसा ॥
 कुर्याच्चतुर्विधं स्तोत्रं पक्षयोरुभयोरपि ॥ ११ ॥
 विद्याशिल्पोपदेशेन संश्लिष्योभयवेतनैः ॥
 कृत्यपक्षञ्च जानीयात्तद्गर्तुञ्च विचेष्टितं ॥ १२ ॥
 तीर्थाश्रमाश्रयस्थाने * शास्त्रविज्ञानहेतुना ॥
 तपस्विद्यञ्जनोपेतैः स्वचरैः सह संवसेत् ॥ १३ ॥
 सत्तापं कुलमैश्वर्यं त्यागमुत्थानसौष्ठवं ॥
 अक्षुद्रतां भद्रताञ्च भर्तुर्भेदेषु दर्शयेत् ॥ १४ ॥
 सहेतानिष्टवचनं कामक्रोधञ्च वर्जयेत् ॥
 नान्यैः शयीत भावं स्वं रक्षेद्विद्यात्परस्य च ॥ १५ ॥
 काले व्रजति मेधावी न खिद्येतात्मसिद्धये ॥
 क्षिप्यमाणञ्च बुध्येत कालं नानार्थिलोभनैः ॥ १६ ॥
 एतेष्वहःसु गच्छत्सु न तत्र पृथिवीपतेः ॥
 पश्यति यसनं किञ्चित्स्वयं वा कर्तुमिच्छति + ॥ १७ ॥
 स्वान्नप्रकोपमथवा विनेतुं नीतिवित्तमः ॥
 सस्यादेः सङ्ग्रहं कर्तुं स्वदुर्गे दुर्गसत्क्रियां ॥ १८ ॥
 स्वपक्षाभ्युदयाकाङ्क्षी देशकालावुदीक्षते ॥
 तत्र यात्री स्वयं चित्तमाश्रास्यैव समीहते ॥ १९ ॥
 यात्राकालक्षयार्थी वा तत्र चायं विलम्बते ॥

काले विक्षिप्यमाणे तु तर्कयेदिति परिहृतः ॥ २० ॥
 कार्यकालविपत्तिश्च यत्तां ज्ञात्वा विनिष्पतेत् ॥
 तिष्ठन् वार्त्ताविशेषार्थान् भर्तुः सर्वान्निवेदयेत् ॥ २१ ॥
 रिपोः शत्रुपरिच्छेदः सुहृद्वन्धुविभेदनं ॥
 दुर्गकोषबलज्ञानं कृत्यपक्षोपसङ्ग्रहः ॥ २२ ॥
 राश्राव्यपेतपालानामात्मसात्करणं तथा ॥
 युद्धापसारभूज्ञानं दूतकर्म्मैति कथ्यते ॥ २३ ॥
 दूतेनैव नरेन्द्रस्तु कुर्वीतारिविकर्षणं ॥
 स्वपक्षे च विजानीयात् परदूतविवेष्टितं ॥ २४ ॥
 तर्कैर्ङ्गितज्ञः स्मृतिमान्मृदुर्लघुपरिक्रमः ॥
 क्लेशायाससहो दक्षश्चरः स्यात् प्रतिपत्तिमान् ॥ २५ ॥
 तपस्विलिङ्गिणो धूर्ताः पण्यशिल्पोपजीविकाः ॥
 चराश्चरेयुः परितः पिवन्तो जगतां मतं ॥ २६ ॥
 निर्गच्छेयुर्विशेयुश्च सर्ववार्त्ताविदोऽन्वहं ॥
 चराः सकाशानुपतेश्चक्षुर्दूरतरं हि ते ॥ २७ ॥
 सूक्ष्मं सूत्रप्रचारेण पश्येद्वै विधिचेष्टितं ॥
 स्वपन्नपि च जागर्त्ति चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २८ ॥
 विवस्वानिव तेजोभिर्नीभस्वानिव चेष्टितैः ॥
 राजा चरैर्जगत्कृत्स्नं व्याप्नुयात्लोकासम्मतैः ॥ २९ ॥
 चारचक्षुर्नरेन्द्रः स्यात्सम्पततेनैव भूयसा ॥
 अनेनासम्पतन्मौढ्यात्पतत्यन्धः समेऽपि हि ॥ ३० ॥

सर्वसम्पत्समुदयं सर्वावस्थाविवेष्टितं ।
 चरेण द्विषतां विद्यातद्देशप्रार्थनानि च ॥ ३१ ॥
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधः स्मृतः ।
 अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूत उच्यते ॥ ३२ ॥
 चरेण प्रचरेद्राजा सूत्रेण त्विगिवाध्वरे ।
 दूते सन्धानमायाते चरचर्या प्रतिष्ठिता ॥ ३३ ॥
 तीक्ष्णः प्रव्रजितश्चैव सत्री * विषद एव च ।
 एते ज्ञेयास्तु सञ्चाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः ॥ ३४ ॥
 संस्थानवत्यः संस्थाश्च कार्य्याः कार्य्यप्रसिद्धये ।
 तिष्ठेयुपीश्वसञ्चाराः परिचर्यापवादिनः ॥ ३५ ॥
 बालः कृषीबलो लिङ्गो भिक्षुकोऽध्यापकस्तथा ।
 संस्थाः स्युश्चारसंस्थित्यै दत्तदायाः शुभाशयाः ॥ ३६ ॥
 स्वपक्षे परपक्षे च यावान् कश्चिद्व्यवस्थितः ।
 सर्वस्मिंस्तत्र सञ्चारास्तिष्ठेयुश्चित्तवेदिनः ॥ ३७ ॥
 स्वपक्षे परपक्षे च यो न वेद विकीर्षितं ।
 जायन्नपि सुषुप्तोऽसौ न भूयः प्रतिबुध्यते ॥ ३८ ॥
 कारणाकारणक्रुद्धान् बुध्येत स्वपरिग्रहे ।
 पापानकारणक्रुद्धांस्तूष्णीं दण्डेन साधयेत् ॥ ३९ ॥
 ये तु कारणतः क्रुद्धास्तान् वशीकृत्य संवसेत् ।
 शमयेद्दानमानाभ्यां छिद्रञ्च परिपूरयेत् ॥ ४० ॥

अणुनापि प्रविश्यारिं छिद्रेण बलवतरं १
 निःशेषं मज्जयेद्राष्ट्रं पानपात्रमिवोदकं ॥ ४१ ॥
 जडमूकान्धबधिरछद्मानः पण्डकास्तथा १
 किराता वामनाः कुशास्तद्विधाये च कारकाः ॥ ४२ ॥
 भिक्षुकाश्चारणा दास्यो नानाकार्य्यकलाविदः १
 अन्तःपुरगतां वातीमाहरेयुरलक्षिताः ॥ ४३ ॥
 छत्रयजनभृङ्गारयानवाहनधारिणः १
 महामात्रवहिवीतीं विदुरन्ये च तद्विधाः ॥ ४४ ॥
 सूदयञ्जुनकर्तारस्तल्पका वयकास्तथा १
 प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि ॥ ४५ ॥
 जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः, १
 कर्तव्याश्च सदा खेते ये चान्येऽभ्यासवर्तिनः ॥ ४६ ॥
 सञ्ज्ञाभिर्भूच्छितैर्लेख्यैराकारैरिङ्गितैरपि १
 सुसञ्चरेयुरवग्रामराश्रय्यां परस्परं ॥ ४७ ॥
 समापिवन्तो जगतां मतानि
 जलानि भूमेरिव सूर्य्यपादाः १
 अनेकशिल्पाध्ययनप्रवीणा-
 श्वराश्चरेयुर्बहुलिङ्गिरूपाः ॥ ४८ ॥
 येन प्रकारेण परानुपेयात्
 परापरज्ञश्च समृद्धिहेतोः १

तमात्मनि स्वस्थमतिस्तु तज्ज्ञै-
 विद्युज्यमानं हि परेण विद्यात् ॥ ४६ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे दूतप्रचारश्चरविकल्पो
 नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशसर्गप्रारम्भः ॥

अन्वहश्चरचर्याभिर्विमलं दूतवेष्टितं ।
 यायाद्यथेत्तलाभस्तु सूक्ष्मबुद्धिपुरःसरः ॥ १ ॥
 सूक्ष्मा सत्त्वप्रयत्नाभ्यां दृढा बुद्धिरधिष्ठिता ।
 प्रसूते हि फलं श्रीमदरणीव हुताशनं ॥ २ ॥
 धातोश्चामीकरमिव सर्पिर्निर्मथनादिव ।
 बुद्धिप्रयत्नोपगताध्यवसायाद्भुवं फलं ॥ ३ ॥
 धीमानुत्साहसम्पन्नः प्रभुशक्त्या समन्वितः ।
 श्रियः स्यात्परमं पात्रमपांमिव महार्णवः ॥ ४ ॥
 नलिनीवाम्बुसम्पत्त्या बुद्ध्या श्रीः परिपाल्यते ।
 उत्थानव्यवसायाभ्यां विस्तारमुपनीयते ॥ ५ ॥
 लक्ष्मीरुत्साहसम्पन्नान् बुद्धिशुद्धं प्रसर्पितः ।
 नापैति कायाच्छायेव विस्तारं चोपगच्छति ॥ ६ ॥
 वीतव्यसनमश्रान्तं महोत्साहं महामतिं ।
 प्रविशन्ति सदा लक्ष्म्यः सरित्पतिमिवापगाः ॥ ७ ॥
 सत्त्वबुद्ध्युपपन्नोऽपि व्यसनयस्तमानसः ।

स्त्रीभिः षण्ढ इव श्रीभिरलसः परिभूयते ॥ ८ ॥
 उत्थानेनैधयेत् सर्वमिन्धनेनेव पावकं ।
 श्रियं हि सततोत्थायी दुर्बलोऽपि समश्नुते ॥ ९ ॥
 भोक्तुं पुरुषकारेण दुष्टस्त्रियमिव श्रियं ।
 बवसायं सदैवेच्छेन्न हि क्लीबवदाचरेत् ॥ १० ॥
 वशे श्रियं सदेत्साही सैहीं वृत्तिमुपाश्रितः ।
 कवग्रहेण कुर्वीत दुर्विनीतामिव स्त्रियं ॥ ११ ॥
 किरोटमणिवित्रेषु मूर्धसु त्राणसारिषु* ।
 नाकृत्वा विद्विषां पादं पुरुषो भद्रमश्नुते ॥ १२ ॥
 प्रयत्नप्रेर्यमाणेन महता चित्तहस्तिना ।
 रूढवैरिद्रुमोत्खातमकृत्वैव कुतः सुखं ॥ १३ ॥
 हेलोकृष्टस्फुरत्कान्तिखङ्गांशुपरिपिञ्जुरैः ।
 श्रीमत्कारिकराकारैराक्रीयन्ते भुजैः श्रियः ॥ १४ ॥
 उच्चैरुच्चैस्तरामिच्छन् पदान्यायच्छते महान् ।
 नीचैर्नीचैस्तरां याति निपातभयशङ्कया ॥ १५ ॥
 प्रमाणाभ्यधिकस्यापि महत्सत्त्व†मधिष्ठितः ।
 पदं स धत्ते शिरसि करिणः केशरी यथा ॥ १६ ॥
 गतभीर्भीतिजननं भोगं भोगीव दर्शयेत् ।
 यथाबलञ्च कुर्वीत रिपोर्दण्डनिपातनं ॥ १७ ॥
 प्रकृतिवसनं यस्मात्तत्प्रशाम्य समुत्पतेत् ।

* रत्नार्थं शिरस्त्राणपातेषु खण्डप्रहारैर्भूतसंपातित्वेति टी। † सदासत्त्वमिति वा।

अनयापनयाभ्याञ्च जायते दैवतोऽपि वा ॥ १८ ॥
 यस्माद्धि वसति श्रेयस्तस्माद्वसनमुच्यते ।
 वसन्यधोऽधो व्रजति तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १९ ॥
 हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षो मरकस्तथा ।
 इति पञ्चविधं दैवं वसनं मानुषं परं ॥ २० ॥
 दैवं पुरुषकारेण शान्त्या च प्रशमनयेत् ।
 उत्थायित्वेन नीत्या च मानुषं कार्यतत्त्ववित् ॥ २१ ॥
 स्वाम्यादि मित्रपर्यन्तं प्राकृतं मण्डलं हि तत् ।
 तत्र कर्म्म प्रवक्ष्यामि वसनञ्च यथाक्रमं ॥ २२ ॥
 मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिः कार्यानुष्ठानमायतिः ।
 आयवयौ दण्डनीतिरभिन्नप्रतिषेधनं ॥ २३ ॥
 वसनस्य प्रतीकारो राजराज्याभिषेचनं* ।
 इत्यमात्यस्य कर्म्मेदं हन्ति स वसनान्वितः ॥ २४ ॥
 †अमात्यैर्वसनोपेतैर्होयमाणो महीपतिः ।
 असक्त एवोत्पतति क्षिन्नपक्ष इवाण्डजः ॥ २५ ॥
 हिरण्यधान्यवस्त्राणि वाहनानि तथैव च ।
 तथान्ये द्रव्यनिचयाः प्रजातः सम्भवन्ति हि ॥ २६ ॥
 वार्त्तां प्रजा साधयति वार्त्ता वै लोकसंश्रयः ।
 प्रजायां वसनस्थायां न किञ्चिदपि सिध्यति ॥ २७ ॥
 प्रजानामापदि स्थानं रक्षणं कोषदण्डयोः ।

* रचयामि वा । † अमात्यैर्वसनोपेतैर्भक्तियुक्तो महीपतिरित्यपि ।

पौराश्चैवोपकुर्वन्ति संश्रयायेह दुर्गिणां ॥ २८ ॥
 तूष्णीं युद्धं जनत्राणं मित्रामित्रपरिग्रहः ।
 सामन्ताटविकाबाधानिरोधो दुर्गमुच्यते ॥ २९ ॥
 स्वपक्षैः परपक्षैश्च दुर्गस्थः पूज्यते नृपः ।
 एतद्वि दुर्गवसनात्सर्वमेव न विद्यते ॥ ३० ॥
 भृत्यानां भरणं दानं भूषणं वाहनक्रयः ।
 स्थैर्यं परोपजापञ्च दुर्गसंस्कार एव च ॥ ३१ ॥
 सेतुबन्धवणिक्कर्मप्रजामित्रपरिग्रहः ।
 धर्मकामार्थसिद्धिश्च कोषादेतत्प्रवर्तते ॥ ३२ ॥
 कोषमूलो हि राजेति प्रवादः सार्वलौकिकः ।
 एतत्सर्वं जहातीह कोषवसनवानुपः ॥ ३३ ॥
 क्षीणं बलं वर्धयति स्वतो गृह्णाति च प्रजाः ।
 कोषवान् पृथिवीपालः परैरप्युपजीवते ॥ ३४ ॥
 मित्रामित्रहिरण्यानां भूमीनाञ्च प्रसारणं ।
 दूरकार्याशुकारित्वं लब्धस्य परिपालनं ॥ ३५ ॥
 परचक्राभिघातश्च स्वदण्डस्य परिग्रहः ।
 दण्डादेतत्प्रभवति याति तद्वसने क्षयं ॥ ३६ ॥
 अरयोऽपि हि मित्रत्वं यान्ति दण्डवतो ध्रुवं ।
 दण्डप्रायो हि नृपतिर्भुनक्तप्राक्रम्य मेदिनीं ॥ ३७ ॥
 संस्तम्भयति मित्राणि ह्यमित्रं नाशयत्यपि ।
 भूकोषदण्डैर्व्रजति प्राणैश्चाप्युपकारितां ॥ ३८ ॥

ततः करोति सुबहु मित्रं स्नेहनिबन्धनं ।
 तस्मिन् वसनमापन्ने मित्रकर्म न विद्यते ॥ ३९ ॥
 उपकारादते द्वाशु मित्रं श्रेयसि तिष्ठति ।
 मित्रवान् साधयत्यधीन्दुःसाध्यानप्यनादरात् ॥ ४० ॥
 अन्वीक्षणञ्च विद्यानां स्ववर्णाश्रम*रक्षणं ।
 ग्रहणं शुद्धशस्त्राणां युद्धमार्गेऽपि शिक्षणं ॥ ४१ ॥
 व्यायामः शस्त्रविज्ञानं कर्मणां लक्षणानि च ।
 गजाश्वरथपृष्ठेषु यथावत्सम्प्रवर्तनं ॥ ४२ ॥
 नियुद्धकुशलं मायापरचित्तप्रवेशनं ।
 धूर्तता शाठ्ययुक्तेषु सत्सु सद्गतदर्शनं ॥ ४३ ॥
 मन्त्रोद्योगोऽनुमन्त्रत्वं तद्रक्षा स्वास्थ्यमेव च ।
 उपेक्षा सामदानस्य भेदो दण्डस्य साधनं ॥ ४४ ॥
 प्रशास्त्रध्यक्षसेनानां मन्त्र्यमात्यपुरोधसां ।
 सम्यक् प्रचारविज्ञानं दुष्टानाञ्चावरोधनं ॥ ४५ ॥
 गतागतपरिज्ञानं दूतसम्प्रेषणानि च ।
 प्रकृतिवसनापोहक्रुद्धप्रशमनानि च ॥ ४६ ॥
 गुरुणामनुवृत्तिश्च पूज्यानाञ्चाभिपूजनं ।
 धर्मीसनप्रतिष्ठानं राज्यकण्टकशोधनं ॥ ४७ ॥
 भूताभूतपरिज्ञानं कृताकृतपरोक्षणं ।
 तुष्टातुष्टविचारश्च सर्वेषामनुजीवनं ॥ ४८ ॥

मध्योदासीनचरितज्ञानं तत्सिद्धिपालनं* ॥ १
 परियहस्तु मित्राणाममित्राणाञ्च नियहः ॥ ४९ ॥
 पुत्रदारादिभिर्गुप्तिर्वन्धुवर्गपरियहः ॥
 स्ववृद्धिपवनादीनां † स्ववृत्तीनां प्रवर्त्तनं ॥ ५० ॥
 असताञ्च परिक्लेशः सताञ्च परिगूहनं ॥
 अहिंसा सर्वभूतानां ‡ मधुर्मीणाञ्च वर्जनं ॥ ५१ ॥
 अकार्य्यप्रतिषेधश्च कार्य्याणाञ्च प्रवर्त्तनं ॥
 प्रदानञ्च प्रदेयानामदेयानाञ्च सङ्ग्रहः ॥ ५२ ॥
 अदण्डनमदण्ड्यानां दण्ड्यानाञ्चापि दण्डनं ॥
 अयात्याग्रहणञ्चैव यात्याणां ग्रहणं तथा ॥ ५३ ॥
 अर्थयुक्तस्य कारणमनर्थस्य च वर्जनं ॥
 न्यायतश्च करादानं स्वयं वा प्रतिभोक्षणं ॥ ५४ ॥
 संवर्द्धनं प्रधानानां निरस्यानाञ्च निर्हृतिः ॥
 वैषम्यानां प्रशमनं भृत्यानाञ्चाविरोधनं ॥ ५५ ॥
 अविज्ञातस्य विज्ञानं विज्ञातस्य च निश्चयः ॥
 आरम्भः कर्मणां शश्वदारब्धस्यान्तदर्शनं ॥ ५६ ॥
 अलब्धलिप्सा न्यायेन लब्धस्य परिवर्द्धनं ॥
 परिवृद्धस्य विधिवत्पात्रे सम्प्रतिपादनं ॥ ५७ ॥
 अधर्म्मप्रतिषेधश्च न्यायमार्गीनुवर्त्तनं ॥

* तत्त्वनिपासनमिति । † खनिद्वोपवनादीनामिति । ‡ अभूतानाञ्च भासनिपिद्वानां
 हिंसनामिति, वा ।

उपकार्योपकारित्वमिति वृत्तं महीपतेः ॥ ५८ ॥

एतत्सर्वममात्यादि राज्यं नयपुरःसरः ।

नयत्युन्नतिमुद्युक्तो यस्य क्षयमेव तु ॥ ५९ ॥

तस्मिन्धर्म्मीर्थयोर्व्यये तथा चास्वस्थचेतसि ।

सर्वमेतदशेषेण मन्त्री सन्धातुमर्हति ॥ ६० ॥

वाग्दण्डयोश्च पारुष्यमर्थदूषणमेव च ।

पानं स्त्री मृगया द्यूतं यस्य नानि महीपतेः ॥ ६१ ॥

आलस्यं स्तब्धता दर्पः प्रमादो वैरकारिता ।

इति पूर्वोपदिष्टं हि सचिवयसनं स्मृतं ॥ ६२ ॥

अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाः मूषकाः शुकाः ।

असत्करश्च दण्डश्च परचक्राणि तस्कराः ॥ ६३ ॥

राजानीकप्रियोत्सर्गो मरकयाधिपीडनं ।

पशूनां मरणं रोगो राष्ट्रयसनमुच्यते ॥ ६४ ॥

विशीर्षयन्त्रप्राकारपरिखात्वमशस्त्रता ।

क्षीणवासेन्धनान्नत्वं दुर्गयसनमुच्यते ॥ ६५ ॥

व्ययीकृतः परिक्षिप्तो भक्षितोऽसञ्चितस्तथा ।

मुषितो दूरसंस्थश्च कोषयसनमुच्यते ॥ ६६ ॥

उपरुद्धं परिक्षिप्तं विमानितममानितं ।

अमतं व्याधितं श्रान्तं दूरायातं नवागतं ॥ ६७ ॥

परिक्षीणाग्ररहितं प्रहताग्रजवं तथा ।

आशानिर्वेदभूयिष्ठमनृतप्राप्तमेव च ॥ ६८ ॥

कलत्रगर्भं विक्षिप्तमन्तःशल्यं तथैव च ।
 भिन्नगर्भं क्षपसृतमवियुक्तं तथैव च ॥ ६९ ॥
 क्रुद्धमौलाविमिश्रञ्च विशिष्टञ्चापि विद्विषा ।
 दूषयुक्तं स्वविक्षिप्तं मित्रविक्षिप्तमेव च ॥ ७० ॥
 विच्छिन्नविविधासारं * शून्यमूलं तथैव च ।
 अस्वामिसङ्गतञ्चापि भिन्नकूटं तथैव च ॥ ७१ ॥
 दुष्पाष्णिग्रहमन्धञ्च + बलवसनमुच्यते ।
 अत्र किञ्चिदसाध्यञ्च किञ्चित्साध्यत्तदुच्यते ॥ ७२ ॥
 अपरुद्धं हि युध्येत निर्गत्यात्यन्तमूर्जितं ।
 परिक्षिप्तं तु निर्मागं सर्वतः परिवेष्टितम् ॥ ७३ ॥
 अमानितं हि युध्येत कृतमानार्थसङ्ग्रहं ।
 न विमानितमत्यर्थं प्रदोषक्रोधपावकं ॥ ७४ ॥
 युध्येताभूतमत्यर्थं तदात्वे कृतवेतन ।
 न बाधितमकर्मण्यं बाधितं परिभूयते ॥ ७५ ॥
 परिश्रान्तं हि युध्येत विश्रान्तं सुविधानतः ।
 दूरायातं हतप्राणं न शस्त्रग्रहणक्षमं ॥ ७६ ॥
 नवागतं हि तद्देश्यैर्मिश्रं युध्येत तन्नयात् ।
 हतमुख्यमवीरं तु परिक्षीणं न युध्यते ॥ ७७ ॥
 युध्येतेह प्रतिहतं प्रवीरैः सह सङ्गतं ।

हतायजमनासक्तं प्रमाथितपुरःसरं ॥ ७८ ॥
 आशानिर्वेदलब्धार्थं पूषीशन्नात्र युध्यते ।
 नाभूयिष्ठप्रसारे तु निरुद्धेऽल्पतया भुवः ॥ ७९ ॥
 युध्येतावृतसम्प्राप्तमपूर्वीयुधवाहनं ।
 कलत्रगर्भादुन्नीतकलत्रं सङ्गरक्षमं ॥ ८० ॥
 अनेकराज्यान्तरितमति क्षिप्तन्नयुध्यते ।
 अक्षर्गतामित्रशल्यमन्तःशल्यं हि न क्षमं ॥ ८१ ॥
 अन्योन्यमेव निर्भिन्नं भिन्नगर्भं न युध्यते ।
 तथा चापसृतञ्चैव तथा राज्यान्तरीकृतं ॥ ८२ ॥
 अवियुक्तं ह्यपक्रान्तं * योद्धुन्न क्षमं युधि ।
 पितृपैतामहं मौलं तत्कुड्मं सान्त्वितं क्षमं ॥ ८३ ॥
 मिश्रं शत्रुभिरेकस्थं तदाक्रान्ततयाऽक्षमं ।
 दूषयुक्तं न युध्येत युध्येतोद्धृतकण्टकं ॥ ८४ ॥
 * * * * * ॥ ८५ ॥
 प्रधानयोधसंयुक्तं † दूषयुक्तं समुन्नेत ‡ ॥ ८५ ॥
 स्वविक्षिप्तं सुविषयाक्षिप्तमापद्युदाहृतं ।
 प्रकृष्टदेशकालत्वान्मित्रक्षिप्तमयौगिकं ॥ ८६ ॥
 धान्यादेर्वीवधाप्राप्तिरासारस्तु सुहृद्वलं ।
 विच्छिन्नवीवधासारं सैन्यं युद्धाय नेष्यते ॥ ८७ ॥
 कृतजानपदारक्ष्यं शून्यमूलं युधि क्षमं ।

* परिच्छिन्नं ह्यपक्रान्तमित्यन्वः । † अक्षुप्तमिति वा । ‡ समुन्नेत इति सुपाठः ।

अस्वामिसंहतञ्चैव स्वामिना यद्विना कृतं ॥ ८८ ॥
 न युध्येत भिन्नकूटं भिन्नकूटमनायकं ।
 पश्चात्कोपाभितप्तं तु दुःपाष्ण्याहमक्षमं ॥ ८९ ॥
 आदेशिकं स्मृतं युद्धं मूढत्वान्न क्रियाक्षमं ।
 बलं वसनमित्यादि तत्समीक्ष्य समुत्पतेत् ॥ ९० ॥
 दैवोपपीडितं मित्रं यस्तं शत्रुबलेन च ।
 कामक्रोधसमुत्थैश्च दोषैः सम्परिकीर्तितैः ॥ ९१ ॥
 नरेन्द्राद्याः प्रकृतयः शत्रू याः परिकीर्तिताः ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं तासां वसनमुच्यते ॥ ९२ ॥
 इत्यादि सर्वं प्रकृतं यथावद्
 बुध्येत राजा वसनं प्रयत्नात् ।
 बुध्या च शत्रूणां वसनस्य कुर्यात्-
 दकालहीनं वपरोपणं हि ॥ ९३ ॥
 प्रकृतिवसनानि भूतिकामः
 समुपेक्षेत न हि प्रमाददपीत् ।
 प्रकृतिवसनान्युपेक्षते यो
 न चिरात्तं रिपवः पराभवन्ति ॥ ९४ ॥
 इदमिदमिति सम्यक् कर्मणा योजनीयं
 नियतमिति विचिन्त्य प्रापयेदोहमानः ।
 सुनयपिहितरन्ध्रः प्राकृतो यस्य वर्गः
 क्षितिपतिरुपभुङ्क्ते स त्रिवर्गं चिराय ॥ ९५ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे उत्सारप्रशंसाप्रकृति-
व्यसनानि त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशसर्गप्रारम्भः ॥

अमात्याद्याः प्रकृतयो मित्रान्ता राज्यमुच्यते ।
अशेषराज्यवसनात् पार्थिववसनं गुरु ॥ १ ॥
राजा त्ववसनी राज्यवसनापोहनक्षमः ।
न राज्यवसनापोहसमर्थं राज्यमूर्जितं ॥ २ ॥
अशास्त्रचक्षुर्नृपतिरन्ध इत्यभिधीयते ।
वरमन्धो न चक्षुष्मान्मदादाक्षिप्नसत्पथः ॥ ३ ॥
मन्त्रिभिर्मन्त्रकुशलैरन्धः सत्तार्यते नृपः ।
चक्षुष्मांश्च मदान्धः सन्नात्मानं हन्त्यशेषतः ॥ ४ ॥
शास्त्रचक्षुर्नृपस्तस्मान्महामात्यमते स्थितः ।
धर्मीर्थप्रतिधातीनि व्यसनानि परित्यजेत् ॥ ५ ॥
वाग्दण्डयोश्च पारुथम्यदूषणमेव च ।
स्मृतं व्यसनतत्त्वज्ञैः क्रोधजं व्यसनत्रयं ॥ ६ ॥
कामजं मृगया द्यूतं स्त्रियः पानं तथैव च ।
व्यसनं व्यसनार्थज्ञैश्चतुर्विधमुदाहृतं ॥ ७ ॥
वाक्पारुथपरं लोक उद्वेजनमनर्थकं ।
न कुर्यात्प्रियया वाचा प्रकुर्याज्जगदात्मतां ॥ ८ ॥
अकस्मादेव यः कोपदभीक्ष्णं बहु भाषते ।

तस्मादुद्विजते लोकः सस्फुलिङ्गादिवानलात् ॥ ९ ॥
 हृदये वागसिस्तीक्ष्णो मर्मच्छिद्धि पतन्मुहुः ॥
 तेन च्छिन्नो नरपतिः स दोषो याति वैरितां ॥ १० ॥
 नेद्वेजयेज्जगद्वाचा रूक्षया प्रियवाग्भवेत् ॥
 प्रायेण प्रियकर्म्मी यो कृपणोऽपि हि सेवते ॥ ११ ॥
 असिद्धसाधनं षड्भिः शासनं दण्डमुच्यते ॥
 तद्युक्तेऽपनये दण्डो युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ १२ ॥
 उद्वेजयति भूतानि दण्डपारुष्यवानूपः ॥
 भूतान्युद्वेजमानानि द्विषतां यान्ति संश्रयं ॥ १३ ॥
 आश्रिताश्चैव लोकस्य विवृद्धिं यान्ति विद्विषः ॥
 विवृद्धाश्च विनाशाय तस्मान्नेद्वेजयेत्प्रजाः ॥ १४ ॥
 लोकानुग्रहकर्तारः प्रवर्द्धन्ते महीभुजः ॥
 लोकवृद्ध्या नरेन्द्राणां वृद्धिस्तत्सङ्क्षये क्षयः ॥ १५ ॥
 महत्स्वप्यपराधेषु दण्डं प्राणान्तिकं त्यजेत् ॥
 ऋते राज्यापहारात् युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ १६ ॥
 दूषस्यादूषणार्थञ्च परित्यागो महीयसः ॥
 अर्थस्य नीतितत्त्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते ॥ १७ ॥
 तदक्स्मात्समाविष्टः कोपेनातिबलीयसा ॥
 नित्यमात्महिताकाङ्क्षी न कुर्व्यादर्थदूषणं ॥ १८ ॥
 यानक्षोभो यानवतो यानाभिहरणं तथा ॥
 क्षुत्पिपासांश्रमायासशीतवातोऽष्णपीडनं ॥ १९ ॥

अभियानस्य सम्पत्त्या यानवसनजं महत् १
 दुःखं प्रतपूषिकताकुशकण्टकभूमयः ॥ २० ॥
 वृक्षसङ्घटजा दोषा लताकण्टकपाटनं १
 शैलपादलताजालस्थाणुवल्मीकपीडनं ॥ २१ ॥
 प्रच्छन्नोपगतैः शैलसरिद्विपिनकुक्षिषु १
 बधबन्धपरिक्लेशैः सामन्ताटविंकादिभिः ॥ २२ ॥
 स्वसैन्यैश्च स्वकल्पैश्च परभिन्नैश्च मारणं १
 ऋक्षाजगरमातङ्गसिंहव्याघ्रभयानि च ॥ २३ ॥
 दवाग्निधूमसंरोधो दिङ्मोहो भ्रमणानि च १
 इत्यादि पृथ्वीन्द्राणां मृगयावसनं स्मृतं ॥ २४ ॥
 जितश्रमत्वं व्यायाम आममेदकफक्षयः १
 चरस्थिरेषु लक्ष्येषु वाणसिद्धिरनुत्तमा ॥ २५ ॥
 मृगयायां गुणानेतानाहुरन्ये न तत्क्षमं १
 दोषाः प्राणहराः प्रायस्तस्मात्तद्वसनं महत् ॥ २६ ॥
 आमादयो हि जीर्यन्ते योग्ययैव दिवानिशं १
 चरेषु* यत्र लक्ष्येषु वाणसिद्धिश्च जायते ॥ २७ ॥
 अथ चेन्मृगयाक्रीडां वाञ्छेत नगरान्तिके १
 कारयेन्मृगयारण्यं क्रीडाहेतोर्मनोरमं ॥ २८ ॥
 परिक्षिप्तं परिखया मृगाणामप्यगम्यया १
 आयामपरिणाहाभ्यामर्द्धयोजनसम्मितं ॥ २९ ॥

गिरेरुपान्ते नद्या वा पर्य्याप्तजलशाङ्गलं ।
 अकण्टकलतागुल्मं विषपादपवर्जितं ॥ ३० ॥
 पादपैः पुष्पफलदैः विज्ञातैश्चित्तहारिभिः ।
 स्निग्धशीतघनच्छायैर्विटपैरुपशोभितं ॥ ३१ ॥
 पांशुपूरितनिश्छिद्रं शुभ्रप्रदरकन्दरं ।
 दलितस्थाणुवल्मीकपाषाणं समभूतलं ॥ ३२ ॥
 शोधितमाहसलिलं सम्भूतजलदाशयं ।
 नानापुष्पसमाकीर्णं नानाविहगसङ्कुलं ॥ ३३ ॥
 मृगसङ्घातसम्पूर्णं हस्तिनीकलभान्वितं ।
 भग्नदन्तनखयाग्रं छिन्नशृङ्गविषाणि च ॥ ३४ ॥
 सुखसंसेव्यलतया पुष्पवल्लीपिनङ्गया ।
 वनराज्या परिक्षिप्तं परिखातटजातया ॥ ३५ ॥
 वहिर्दूरान्नराभोगनिर्वृक्षसमभूतलं ।
 अगम्यं रिपुसैन्यानां मनःप्रीतिविवर्द्धनं ॥ ३६ ॥
 तद्वने चरचित्तज्ञैः क्लेशायाससहैर्दृढैः ।
 रक्षितं रक्षिभिः स्वाप्तैर्भूभुजां भूरिभूतये ॥ ३७ ॥
 तत्कर्मोपेतो नरेन्द्रस्य जनो जितपरिश्रमः ।
 क्रीडनायास्य विविधा मृगजातीः प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥
 अन्यकार्य्याविरोधेन प्रातश्चङ्क्रमणक्षमः ।
 क्रीडनायाविशेद्राजा तदाप्तैः सहितो मतेः ॥ ३९ ॥
 यदा च प्रविशेद्राजा क्रीडनार्थं तदा वहिः ।

सन्नद्धं यत्ततस्तिष्ठेत्सैन्यं दूरान्तगोचरं ॥ ४० ॥

सद्भिर्द्युयै मृगयायाने गुणाः साधु प्रकीर्तिताः ।

क्रीडाप्रीतो नरपतिस्तांस्तत्र संमवाप्नुयात् ॥ ४१ ॥

विधिरेष समुद्दिष्टो मृगयाक्रीडने वरः ।

न गच्छेदन्यथा राजा मृगयायां मृगा यथा ॥ ४२ ॥

महता रक्षणेनापि धनस्य द्राग्विमुक्तता ।

निःसत्यता निष्ठुरता क्रोधो वाक्शस्त्रखण्डनं ॥ ४३ ॥

लोभो धर्म्मक्रियालोपः कर्म्मणामप्रवर्त्तनं ।

सत्समागमविच्छित्तिरसद्भिः सह वर्त्तनं ॥ ४४ ॥

अर्थनाशक्रियावश्यं नित्यं वैरानुबन्धिता ।

सत्यप्यर्थे निराशत्वमसत्यपि च रागिता ॥ ४५ ॥

प्रतिक्षणं क्रोधहर्षौ सत्तापश्च प्रतिक्षणं ।

प्रतिक्षणञ्च सङ्क्षेपः साक्षिप्रश्नः प्रतिक्षणं ॥ ४६ ॥

स्नानादिगात्रसंस्कारपरिभोगेघ्नादरः ।

अचायामोऽङ्गदौर्बल्यं शास्त्रार्थाप्रत्यवेक्षणं ॥ ४७ ॥

गूहनं मूत्रशकृतोः क्षुत्पिपासोपपीडनं ।

इत्यादींस्तत्र निपुणा द्यूतदोषान् प्रचक्षते ॥ ४८ ॥

पाण्डवो धर्म्मराजस्तु लोकपाल इवापरः ।

* द्यूतेन ह्यसता विद्वान् कलत्राण्यपि हारितः ॥ ४९ ॥

नलञ्च राजा द्यूतेन हृते राज्यमहोदये ।
 धर्म्मदारान् वने त्यक्त्वा परकर्म्मीकरोत्प्रभुः ॥ ५० ॥
 तुल्यो भुवीन्द्रतुल्यस्य यस्य नास्ति धनुर्द्धरः ।
 स रुक्मी रुक्मंतुल्याभो द्यूतदोषाहतः क्षयं ॥ ५१ ॥
 राजा कौशिकरूपाणां दन्तवक्त्रोऽपि मन्दधीः ।
 तीव्रद्यूतकृतादोषाद्वन्तभङ्गमवाप्नुवान् ॥ ५२ ॥
 द्यूतादनर्थसंरम्भो द्यूतात्स्नेहक्षयो महान् ।
 पक्षाणां सहितानाञ्च द्यूताद्भेदः प्रवर्तते ॥ ५३ ॥
 इति केवलदोषं हि द्यूतं राजा परित्यजेत् ।
 समाद्भयं हि मेधावी दर्पिणां विनिवारयेत् ॥ ५४ ॥
 कालातिपातः कार्य्याणां धर्म्मार्थपरिपोउनं ।
 नित्याभ्यन्तरवर्त्तित्वात् साधु प्रकृतिकोपनं ॥ ५५ ॥
 रहस्यभेदस्तत् पक्षादकार्य्येषु प्रवर्त्तनं ।
 इर्धामर्षस्तथा क्रोधोऽनुरोधः साहसं तथा ॥ ५६ ॥
 इत्यादि च स्त्रीयसनं पूर्वं यत्र प्रकीर्त्तितं ।
 तस्मात् स्त्रीयसनं राजा राज्यकामः परित्यजेत् ॥ ५७ ॥
 स्त्रीमुखालोकनतया बयाणामल्पचेतसां ।
 ईहितानि हि गच्छन्ति यौवनेन सह क्षयं ॥ ५८ ॥
 गमनं विह्वलत्वञ्च सञ्ज्ञानाशो विवस्त्रता ।
 असम्बन्धप्रलापित्वमकस्माद्वसनं मुहुः ॥ ५९ ॥
 प्राणग्लानिः सुहृन्नाशः प्रज्ञाश्रुतिमतिभ्रमः ।

सद्भिर्वियोगोऽसद्भिश्च सङ्गोऽनर्थेन सङ्गमः ॥ ६० ॥
 स्खलनं वेपथुस्तन्द्रा नितान्तस्त्रीनिषेवणं ।
 इत्यादिपानव्यसनमत्यन्तं सद्भिर्गर्हितं ॥ ६१ ॥
 श्रुतशीलबलोपेताः पानदोषेण भूयसां ।
 क्षयमक्षीणनामानो जग्मुरन्धकवृक्षणयः ॥ ६२ ॥
 योगीश्वरश्च भगवान् भार्गवो भृगुतुल्यधीः ।
 शुक्रः पानमदातीव्राहुभुजे शिष्यमौरसं ॥ ६३ ॥
 पानक्षिप्नो हि पुरुषो यत्र तत्र प्रवर्तते ।
 यात्यसंयवहार्यत्वं यत्र तत्र प्रवर्तनात् ॥ ६४ ॥
 कामं स्त्रियं निषेवेत पानं वा साधुमात्रया ।
 न द्यूतमृगये विद्वान्नात्यन्तव्यसने हि ते ॥ ६५ ॥
 तदपनयविधिज्ञैः श्रेयसां विद्वत्कारि
 व्यसनमिदमुदारं सप्त चैवोपदिष्टं ।
 जनयति हि निसर्गादेकमप्याशु नाशं
 किमु न भवति हन्तायौगपद्योदयेन ॥ ६६ ॥
 घटयति परिभोगयाहितामिन्द्रियाणां
 श्रुतमपि विनिहन्ति श्रेष्ठतां प्रेष्ठताञ्च ।
 चलयति च विभूतिं भूयसीमप्यनीचै-
 रपि विबुधमतीनां सप्तकोऽयं दुरन्तः ॥ ६७ ॥
 अरिगणा नियतं व्यसने स्थितं
 परिभवन्ति भवन्ति च दुःखिदः ।

अपगतवसनाञ्च बुधा रिपून्
 परिभवन्ति भवन्ति च दुःखिदः ॥ ६८ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे सप्तवसनवर्गो
 नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशसर्गप्रारम्भः ॥

नानाप्रकारैर्वसनेर्विमुक्तः
 शक्तित्रयेणाप्रतिभेन युक्तः ॥
 परं दुरत्नवसनोपपन्नं
 यायानुरेन्द्रो विजयाभिकाङ्क्षी ॥ १ ॥
 प्रायेण सन्तो वसने रिपूणां
 यातवमित्येव समादिशन्ति ॥
 तत्रैव पक्षो वसने हि नित्यं
 क्षमस्तु सन्नभ्युदितोऽभियायात् ॥ २ ॥
 यदा क्षमस्तु प्रशमं निहन्तुं
 पराक्रमादूर्जितमप्यमित्रं ॥
 तदा हि यायादहितानि कुर्वन्
 परस्य वा कर्षणपीडनानि ॥ ३ ॥
 सम्पन्नसस्यं विषयं परस्य
 यायात्प्रमृग्यं विजयाय राजा ॥
 सस्योपघातेन परस्य वृत्ति-

च्छेदः स्वसैन्योपचयश्च साधु ॥ ४ ॥
 विशुद्धपृष्ठः पुरतो विचिन्वन्
 भयप्रदेशान् परकर्म्मवेदी ॥
 सुवीवधासारविशुद्धमार्गीं
 विशेषरित्रीं द्विषतोऽप्रमत्तः ॥ ५ ॥
 समे प्रदेशे विषमे च भूमे-
 निर्ममे स्थले वा सुमुखेन यायात् ॥
 अनातुरः सन्नभयो हि विद्वान्
 सन्नद्धगुल्मो विहितान्नपानः ॥ ६ ॥
 ग्रीष्मे प्रभूताम्बुवनेन याया-
 निर्वीसनार्थं करिणां यथा तु ॥
 ऋतेऽम्भसो ग्रीष्मकृतात् प्रतापाद्
 भवन्ति कुष्ठानि मतङ्गजानां ॥ ७ ॥
 स्वस्थक्रियाणामपि कुञ्जराणा-
 मुष्मा शरीरेष्वभिजाज्वलीति ॥
 आयासयोगेन हि सम्प्रवृद्धः
 प्रसह्य हन्ति द्विरदान् प्रतापः ॥ ८ ॥
 सर्वाणि सत्त्वानि खलूष्मकाले
 विनाम्बुना यान्ति परामवस्थां ॥
 अन्धत्वमुष्णप्रवितप्लवायाः
 प्रयान्ति सद्यः करिणोऽपिवन्तः ॥ ९ ॥

सुगन्धिदानच्युतिशीकरेषु
 दन्ताभिघातस्फुरितोपलेषु ।
 गजेषु नीलाभ्रसमप्रभेषु
 राज्यं निबद्धं पृथिवीपतीनां ॥ १० ॥
 सुकल्पितः संयुगदृष्टमार्गः
 स्वधिष्ठितो वीरतमेन पुंसा ।
 तुरङ्गमानां परिकल्पिताना-
 मेको गजः षष्टिशतानि हन्ति ॥ ११ ॥
 जले स्थले च द्रुमसङ्कटे च
 साधारणे वा विषमे समेऽपि ।
 प्राकारहर्म्यादिविदारणे च
 ध्रुवं जया नागवतां बलानां ॥ १२ ॥
 तस्माद्यतो भूरिजलस्तु पन्था
 यातोऽन्नपानोपचितो विशङ्कः ।
 तेनाभियायाज्जनयन् प्रतापं
 शनैः शनैरश्रमयन् बलानि ॥ १३ ॥
 अभ्युन्नतानामणुरप्युदारं
 पश्चात्प्रकोपं जनयेदरीणां ।
 तञ्चाप्रमत्तः प्रसमीक्ष्य याया-
 न्न नाशयेद्दृष्टमदृष्टहेतोः ॥ १४ ॥
 पश्चात्प्रकोपः पुरतः फलञ्च ।

पश्चात्प्रकोपश्च तयोर्गरीयान् ॥
 रन्ध्रं हि तद्विप्रकृता महत्त्वं
 नयन्ति तस्मात्प्रसमीक्ष्य यायात् ॥ १५ ॥
 पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थ-
 स्तदाभियायान्महते फलाय ॥
 पुनः प्रसर्पेन्नविशुद्धपृष्ठः
 प्राप्नोति तीव्रं खलु पाष्णिभेदं ॥ १६ ॥
 यास्यन् पुरो रक्ष्यमनेकवर्ग-
 मनेकमुख्यञ्च बलं निदध्यात् ॥
 अनेकमुख्यस्य हि चैकमत्य-
 मनेकमत्यं द्विषतामभेद्यं ॥ १७ ॥
 अवश्ययातव्यतयोद्यतः सन्
 पश्चात्प्रकोपाहितया न शङ्का ॥
 सेनापतिश्चाप्यथ वा कुमारं
 बलैकदेशेन पुरो निदध्यात् ॥ १८ ॥
 अभ्यन्तराद्वाहकृताच्च दोषा-
 दाभ्यन्तरस्त्वेव तयोर्गरीयान् ॥
 आदाय गच्छेदबहिःप्रचारान्
 बाह्यांश्च कृत्वा विहितानुकल्पान् ॥ १९ ॥
 पुरोहितामात्यकुमारकुल्याः
 सेनाभिगोप्पार इमे प्रधानाः ॥

एषां हि मन्त्रोद्यतमप्रकोप-
 मन्तःप्रकोपं समुपादिशन्ति ॥ २० ॥
 राष्ट्राक्षपालाटविकाभिसीम्नां
 बाल्यप्रकोपोऽन्यतमः प्रकोपः ।
 उत्पद्यमानो निपुणप्रचारै-
 स्तम्मन्त्रिभिः सम्यगुपाददीत ॥ २१ ॥
 सामादिभिः संशमयेत् प्रकोपं
 परस्परावयहभेदनैश्च ।
 तथापि धीरः शमयेत् प्रकोपं
 यथा भजेरन् परान् प्रतप्ताः ॥ २२ ॥
 मनुष्ययुग्यापचयक्षयो हि
 हिरण्यधान्यापचयव्यस्तु ।
 तस्मादिमान्नैव विदग्धबुद्धिः
 क्षयव्ययायासकरोमुपेयात् ॥ २३ ॥
 अवश्यनिष्पत्तिमहाफलाढ्या-
 मदीर्घसूत्रां परिणामकल्पां ।
 कामं व्ययायासकरोमुपेया-
 न्न त्वेव जातु क्षयदोषयुक्ताम् ॥ २४ ॥
 वस्तुष्वशक्येषु समुद्यमश्चे-
 च्छक्येषु मोहादसमुद्यमश्च ।
 शक्येषु कालेन समुद्यमश्च

त्रिधैव कार्यव्यसनं वदन्ति ॥ २५ ॥

कामोऽक्षमादक्षिणतानुकम्पा

ह्रीः साध्वसं क्रौर्यमनार्यता च ।

दम्भोऽभिमानोऽप्यतिधार्मिकत्वं

दैन्यं स्वयूथस्य विमाननञ्च ॥ २६ ॥

द्रोहो भयं शत्रुदुपेक्षणञ्च

शीतोष्णवर्षाप्रसहिष्णुता च ।

एतानि काले समुपाहितानि

कुर्वन्त्यवश्यं खलु सिद्धिविघ्नं ॥ २७ ॥

निजोऽथ मैत्रञ्च समाश्रितञ्च

सम्बन्धजः कार्यसमुद्भवञ्च ।

भूतो गृहीतो विविधोपचारैः

पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति ॥ २८ ॥

सदानुवृत्त्या* गुणकीर्तनेन

निन्दासहत्वेन च रन्ध्रगुप्त्या ।

तदर्थशैथिल्यमसङ्गथाभिः

पक्षोऽनुरागी स हि वेदितव्यः ॥ २९ ॥

कुलीनमार्यं श्रुतवद्विनीतं

मानोन्नतं सभ्यमहार्यबुद्धिं ।

कृतज्ञतो जीमतिस्तत्त्वयुक्तं

सद्वृत्तपक्षं खलु तच्च विद्यात् ॥ ३० ॥
 उद्योगमेधाधृतिसत्त्वसत्य-
 त्यागानुरागस्थितिगौरवाणि ।
 जितेन्द्रियत्वं प्रसहिष्णुता ह्रीः
 प्रागल्भ्यमित्यात्मगुणान् वदन्ति ॥ ३१ ॥
 मनुस्य शक्तिं सुनयोपचारं
 सुकोषदण्डौ प्रभुशक्तिमाहुः ।
 उत्साहशक्तिं बलवद्विचेष्टां
 त्रिशक्तियुक्तो भवतीह जेता ॥ ३२ ॥
 शैघ्र्यं सुदाक्ष्यं बसनेष्वदैन्य-
 मुत्साहसम्पत्स्वतिधीरता च ।
 आत्यन्तिकी शास्त्रसमुद्भवा च
 सांसर्गिकी धीः परिणामिनी च ॥ ३३ ॥
 उत्साहसत्त्वाध्यवसायचेष्टा-
 दार्ढ्यं च कर्मस्वतिपौरुषञ्च ।
 अरोगता कर्मफलोपपत्ति-
 र्देवानुकूल्यं हि निराधिता च ॥ ३४ ॥
 पक्षादिदानेन गृहीतकोषः
 पक्षादिहीनं रिपुमभ्युपेयात् ।
 इति प्रसर्पन् नियतं समुद्र-
 प्रक्षालितां तां लभते धरित्रीं ॥ ३५ ॥

कालो गजानां सजलाभ्रजालो
 यातुं तदन्यश्च तुरङ्गमानां ।
 नात्युष्णवर्षोष्णतुषारयुक्तः
 संपन्नशस्यस्त्विति कालसम्पत् ॥ ३६ ॥
 रात्रावुलूको विनिहन्ति काकं
 काकोऽप्युलूकं रजनीथपाये ।
 इति स्म कालं प्रसमीक्ष्य यायात्
 काले भवन्तीह समोहितानि ॥ ३७ ॥
 श्वा नक्रमाकर्षति कूलसंस्थं
 श्वानश्च नक्रः सलिलाभ्युपेतं ।
 व्यायच्छमानो ध्रुवमभ्युपैति
 देशस्थितः कर्मबलोपभोगं ॥ ३८ ॥
 समं तुरङ्गैर्विषमं च नागै-
 स्तथा जलाढ्यं समहीधरं च ।
 नागावृतं पक्षबलानुपेतै-
 र्यथाबलञ्च प्रसमीक्ष्य मिश्रं ॥ ३९ ॥
 मरुप्रगाढं पतति स्म तोये*
 ग्रीष्मेऽप्यनूपोदककक्षदुर्गं ।
 मिश्रञ्च संवीक्ष्य यथासुखञ्च
 गच्छेन्नरेन्द्रो विजयाय देशं ॥ ४० ॥

न चात्तितोयं न च तोयहीनं
 युक्तं च सम्यग्यवसेन्धनेन ॥
 उपेत्य मार्गं बहुतक्षयुक्तः
 सुखप्रयाणैरिपुमभ्युपेयात् ॥ ४१ ॥
 सुवीवधासारमुपेततोयं
 विश्वासिभिः क्रान्तजलं* विशुद्धं ॥
 तन्मात्रमेव द्विषतामुपेया-
 द्यस्मान्न कुर्यादपयानमार्तः ॥ ४२ ॥
 ये दूरयात्रां† सहसा विशन्ति
 मूढा रिपूणामविचार्य भूमिं ॥
 ते यान्ति तेषामचिरेण खङ्ग-
 धारापरिष्वङ्गमयत्नसाध्याः ॥ ४३ ॥
 मार्गे च दुर्गे विनिविष्टसैन्यो
 विधाय रक्षां विधिवद्विधिज्ञः ॥
 सन्नद्धपार्श्वस्थितवीरयोधः
 सेवेत सार्धं सुखयोगनिद्राम् ॥ ४४ ॥
 भ्रमतुरङ्गद्विरदेन्द्रहेषां
 घण्टास्वनासादितकर्णरन्ध्रः ॥
 यदन्तरा च प्रतियोधवृत्तां
 के जायतीत्यादरमाद्रियेत ॥ ४५ ॥

ततः प्रबुद्धः शुचिरिष्टदेवः
 श्रीमद्विभूषोज्ज्वलितः प्रहृष्टः ।
 सेवेत मन्त्रिप्रवरैर्यथावत्
 पुरोहितामात्यसुहृद्गणैश्च ॥ ४६ ॥
 कर्तव्यतां तैः सह संविचार्य
 यानं समास्थाय विचित्रयानः ।
 कुलोद्गतैः शस्त्रिभिरिष्टतुल्यैः *
 बहिर्निरोयात् परिवारितः सन् ॥ ४७ ॥
 पश्येन्नृपो हस्तिरथाश्वचर्यां
 सामूहिकं योधगणं पृथक् च ।
 विवक्षितांश्च द्विरुदेन्द्रमुख्यां-
 स्तुरङ्गमांश्चापि विधानयुक्तान् ॥ ४८ ॥
 सुखोपगम्यः स्मितपूर्वभाषी
 प्रियं वदेद्वृत्यधिकं च दद्यात् ।
 प्रियेण दानेन च सङ्गृहीता-
 स्त्यजन्ति भर्त्तर्यपि जीवितानि ॥ ४९ ॥
 रथाश्वनौकुञ्जरहानयोग्यो
 नित्यक्रियः स्याद्वनुषि प्रगल्भः ।
 सुमेधसां कर्मणि दुष्करेऽपि
 नित्यक्रियाकौशलमादधाति ॥ ५० ॥

सन्नद्धमुच्चैर्द्विपमास्थितः सन्
 सन्नद्धसैन्यानुगतोऽविकुर्वन् ॥
 सामन्तदूतेन हि साधुमन्त्रः
 प्रवीरयोधान्तरितेन यायात् ॥ ५१ ॥
 आलोकयेद्बुद्धिगुणोपपन्नै-
 श्चरैश्च दानैश्च परापचारम् ॥
 एतैर्विमुक्तो भवति क्षितोन्द्रो
 जनैरनेत्रैश्च समानधर्मी ॥ ५२ ॥
 विलोभयन् किञ्चिदपि प्रयच्छन्
 कुर्वीत मित्रं द्विषतो न पानम् ॥
 राष्ट्रादभीक्षणं द्विषतः प्रपण्यं
 पण्यैर्हि तन्नालिकयाऽऽददीत ॥ ५३ ॥
 उपक्रमं वाञ्छितमाशु कुर्यात्
 दूतोपयानात् क्रियमाणसन्धिः ॥
 स चेद्विसन्धिर्न हि तत्र भेदः
 कृतो भवत्यात्मसमुच्छ्रयश्च ॥ ५४ ॥
 दौगीन् पथिष्ठाटविकान्तपालान्
 संश्लेषयेद्दानवता च साम्ना ॥
 विरुद्धदेशेषु हि तन्निरोधे
 ते चाऽस्य मार्गोपदिशो भवन्ति ॥ ५५ ॥
 अकारणादेव हि कारणाद्वा

य एव कश्चित्पुरुषोऽरिसेवी ।
 निजश्च विश्लिष्ट उपेतशस्त्र
 आयाति यस्तस्य गतिं प्रपश्येत् ॥ ५६ ॥
 आरिप्सुना मनुबलान्वितेन
 प्रागेव कार्यो निपुणं विचारः ।
 दोष्णां बलान्मनुबलं गरीयः
 शक्रोऽसुरान् मनुबलाद्विजिग्ये ॥ ५७ ॥
 मनीषया निर्मलया विलोकितं
 फलाय कर्मोद्यममास्थितः परम् ।
 अकालहीनं नयवित्समाचरेत्
 फलं ह्यकाले नियतं बुदस्यति ॥ ५८ ॥
 प्रभावितानां श्रुतशौर्यशालिनां
 यथावदालोकितमार्गचारिणाम् ।
 निकामदैवी द्युतिरनुतात्मनां
 भुजङ्गदीर्घेषु भुजेषु लम्बते ॥ ५९ ॥
 समुदितनरसम्पद्भूरिसम्पन्नसस्ये
 विगतशलिलपङ्के काल उद्युक्तावृत्तिः* ।
 कुसुमितसहकारश्रीज्वलत्कानने वा
 नरपतिररिभूमिं साधु गच्छेज्जयाय ॥ ६० ॥
 इति नरपतिराहितादरः सन्

परमभियोक्तुमनाः समुत्पतेत् १

इति हृतविषयोपसेवमानो

नियतमरातिरुपैति गोचरं स्वं ॥ ६१ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे यात्राभियोगदर्शनं
नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशसर्गप्रारम्भः १

यथिद्वैरिपुंराभ्यासं भूभागे साधुसम्भते १

स्कन्धावारनिवेशज्ञः स्कन्धावारं निवेशयेत् ॥ १ ॥

चतुरस्त्रं चतुर्द्वारं नातिविस्तारसङ्कटम् १

महाप्रतोलीप्राकारं महोपरिख्यया वृतं ॥ २ ॥

शृङ्गाटमर्द्धचन्द्रं वा मण्डलं दीर्घमेव च १

भूमिप्रदेशसामर्थ्यादागारमुपकल्पयेत् ॥ ३ ॥

विविक्तैश्च विभक्तैश्च शृङ्गैरन्वितमायतैः १

गुप्तकक्षं पट्टाकारैर्महामार्गसमावृतं ॥ ४ ॥

तस्य मध्ये मनो ह्लादि महामौलबलावृतम् १

अन्तःकोषगृहोपेतं कारयेद्राजमन्दिरं ॥ ५ ॥

मौलभुक्तं श्रेणिसुहृद्द्विषदाटविकं बलम् १

राजहर्म्यं समादृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ॥ ६ ॥

अन्ते चागणितान् कूरान् लुब्धकान् दुष्टकर्मणः १

पथ्यापवेतनान् स्वाप्तान् मण्डलेन निवेशयेत् ॥ ७ ॥

हस्तिनो लब्धनामानस्तुरङ्गास्तु मनोजवाः ॥ १ ॥
 गृहोपकण्ठे नृपतेर्वसेयुः स्वाप्सरक्षिताः ॥ ६ ॥
 यामवृत्या सुसन्नद्धं रात्रिन्दिवमुदायुधम् ॥ ७ ॥
 अन्तर्वशिकसैन्यञ्च तिष्ठेद्राजाऽभिगुप्तये ॥ ८ ॥
 युद्धयोग्यो महादन्ती सन्नद्धः साध्वधिष्ठितः ॥ ९ ॥
 तिष्ठेन्नरपतेर्दीरि वेगवांश्च तुरङ्गमः ॥ १० ॥
 सैन्यैकदेशः सन्नद्धः सेनापतिपुरःसरः ॥ ११ ॥
 प्रपन्नवान् परिपतेन्मण्डलेन बहिर्निशि ॥ १२ ॥
 परसैन्यप्रचारञ्च सन्नद्धाः शीघ्रपातिनः ॥ १३ ॥
 वाताश्रुका विजानीयुर्दूरसीमान्नपातिनः ॥ १४ ॥
 तोरणाबद्धमाल्येषु यन्त्रवत्सु पताकिषु ॥ १५ ॥
 द्वारेषु परमां गुप्तिं कारयेदाप्तकारिभिः ॥ १६ ॥
 निर्गच्छेच्च विशेच्चापि सर्व एवोपलक्षितः ॥ १७ ॥
 तिष्ठेयुः परदूताश्च राजशासनगोचराः ॥ १८ ॥
 वृथाकोलाहलाद्वास्याद् द्यूतात् पानाच्च वारितः ॥ १९ ॥
 सज्जोपकरणस्तिष्ठेत् सर्वकार्येभ्योन्मुखो जनः ॥ २० ॥
 वहिःखातात् स्वसिञ्चानां मुक्त्वा सञ्चारमायतम् ॥ २१ ॥
 परसैन्यविनाशार्थं सर्वां भूमिं विनाशयेत् ॥ २२ ॥
 क्वचित् कण्टकशाखाभिः क्वचित् कीलैरयोमुखैः ॥ २३ ॥
 भूषयेत् परितो भूमिं प्रच्छदप्रदरैरपि ॥ २४ ॥
 निर्वृक्षक्षुपपाषाणस्थाणुवल्मीकनिर्द्रवैः ॥ २५ ॥

कारयेत् कारणैश्चित्रैः सैन्यव्यायाममन्वहम् ॥ १८ ॥
 यस्मिन्देशे यथाकामं सैन्यव्यायामभूमयः ।
 परस्य विपरीतश्च स्मृतो देशः स उत्तमः ॥ १९ ॥
 आत्मनश्च परेषां च तुल्या व्यायामभूमयः ।
 सुमध्यमः स उद्दिष्टो देशः शास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ २० ॥
 अरातिसैन्यव्यायाममुपर्याप्तमहीतलः ।
 आत्मनो विपरीतश्च यः स देशोऽधमः स्मृतः ॥ २१ ॥
 नित्यमुत्तममाकांक्षेतदभावे तु मध्यमम् ।
 अधमं बन्धनागारं नोपासेवेत सिद्धये ॥ २२ ॥
 आक्रान्त इव केनापि रोगानीकैरनुद्रुतः ।
 अकस्मादुद्भवद्वेषो राजनीहारसंवृतः ॥ २३ ॥
 विधूतपरुषैर्वीतैरकस्माच्च पतद्रजाः ।
 परस्परभवद्रोहो न तथा तूर्य्यनिस्वनः ॥ २४ ॥
 उत्प्रेक्षितभयत्रासो निर्घातोल्काविभूषितः ।
 उद्भूमः प्रज्वलच्छत्रो विदक्षिणशिवारुतः ॥ २५ ॥
 मण्डलैः काकगृध्राणामाकीर्णो रुक्षवासिभिः ।
 मुहुरत्युग्रतादीप्तः संसितो रक्तवृष्टिभिः ॥ २६ ॥
 परीतराजनक्षत्रः क्रूरैरौत्पातिकैर्ग्रहैः ।
 सूर्य्यदृष्टकबन्धादिरकस्मान्मूढवाहनः ॥ २७ ॥
 अकस्मान्मतमातङ्गप्रशुद्धानशीकरः ।
 इत्यादिविकृतोपेतः स्कन्धावारो न शस्यते ॥ २८ ॥

प्रहृष्टनरनारीकः प्रशस्तस्वनदुन्दुभिः ॥
 गम्भीरहेषितहयः शस्त्रवृंहितकुञ्जुरः * ॥ २९ ॥
 पुण्याहब्रह्मघोषाद्यो नृत्यगीतसमस्वनः ॥
 निर्भीतिको महेत्साह आकाङ्क्षितजयोदयः ॥ ३० ॥
 निरजस्कोऽतिवृष्टश्च प्रादक्षिण्यस्थितग्रहः ॥
 दिवान्तरीक्षैरुत्पातैः पार्थिवैश्चाप्यदूषितः ॥ ३१ ॥
 नीचैः प्रवृत्तानुलोमभास्तस्तुतमङ्गलः ॥
 हृष्टपुष्टबलः साधुः सुगन्धिज्वलितानलः ॥ ३२ ॥
 अमद्यमाद्यन्मातङ्गः आसाराभ्युदयान्वितः ॥
 इत्यादिलक्षणोपेतः स्कन्धावारः प्रशस्यते ॥ ३३ ॥
 शस्ते तस्मिन् द्विषो भङ्गे ज्ञेयोऽशस्ते विपर्ययः ॥
 निमित्तान्येव शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम् ॥ ३४ ॥
 तस्मादेतानि शास्त्रज्ञो राजा समुपलक्षयेत् ॥
 प्रशस्तेन निमित्तेन विशुद्धेनात्तरात्मना ॥ ३५ ॥
 यत्तमारभ्यमाणं हि सिद्धिं याति समीहितं ॥
 सहायसम्पद्विज्ञानं सत्त्वं दैवानुकूलता ॥ ३६ ॥
 उद्योगो व्यवसायश्च यस्यैते तस्य सिद्धयः ॥
 तन्मूलत्वात् प्रजानां तु राजा स्कन्ध इति स्मृतः ॥ ३७ ॥
 आवारोऽभात्यदण्डादिवृत्तिरावार उच्यते ॥
 भूतानां भूतिनिष्पत्तेरावारेण महीयसा ॥ ३८ ॥

आवृतस्तु यतः स्कन्धः स्कन्धावारस्ततः स्मृतः* १
 समवस्कन्दवासाम्बुवीवधासारनिग्रहाः १
 एते प्रयत्नतो रक्ष्याः स्कन्धावारस्य मृत्यवः ॥ ३६ ॥

इति प्रयत्नेन निवेशयेद्बलं
 शुभाशुभं वास्य तदोपलक्षयेत् १
 परस्य चैतन्निपुणं विलोकयेत्
 समारभेताशुभहीनदर्शने ॥ ४० ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे स्कन्धावारसन्निवेशो
 निमित्तज्ञानञ्च षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशसर्गप्रारम्भः १

महाप्रज्ञानसम्पन्नः सत्त्वदैवोपवृंहितः १
 उद्योगाध्यवसायाभ्यामुपायान्निक्षिपेत् परे ॥ १ ॥
 चतुरङ्गबलं भुक्त्वा कोषो मनुश्च युध्यते १
 तत्साधुमन्त्रो मन्त्रेण कोषेण च जयेदरीन् ॥ २ ॥
 साम दानञ्च दण्डश्च भेदश्चेति चतुष्टयम् १
 मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥
 परस्परोपकाराणां कीर्तनं गुणकर्मसु + १
 सम्बन्धस्य समाख्यानमायत्याः सम्प्रकाशनम् ॥ ४ ॥
 वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् १

* अतो व्याचरितः स्कन्धः स्कन्धावार इति स्मृत इति द्वितीयः पाठः ।

† दर्शनं गुणकीर्तनमिति च ।

इति सामप्रयोगज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ५ ॥

यः सम्प्राप्तधनोत्सर्ग उत्तमाधममध्यमः ।

प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम् * ॥ ६ ॥

द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयं ग्राहप्रवर्तनम् ।

देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतं ॥ ७ ॥

स्नेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा ।

सन्नर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ८ ॥

बधोऽर्थयहणं चैव परिक्लेशस्तथैव च ।

इति दण्डविधानज्ञैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः ॥ ९ ॥

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च पूर्वो † द्विविध इत्यते ।

प्रकाशदण्डान् कुर्वीत लोकद्विष्टांस्तथा रिपून् ॥ १० ॥

यैरुद्विजेतेह लोको ये चैव नृपबल्लभाः ॥

बाधन्ते बधिकं ये च तेषूपांशु प्रवर्तते ‡ ॥ ११ ॥

विषेणोपनिषद्योगैः शस्त्रेणोद्वर्तिनेन § वा ।

तथोपांशु नयेद्दण्डं यथान्यो न विभावयेत् ॥ १२ ॥

ब्राह्मणे जातिमात्रेऽपि धार्मिके चान्त्यजेऽपि हि ।

धर्मोन्निनीषया ॥ विद्वान् न बधं दण्डमादिशेत् ॥ १३ ॥

उपेक्षया वा हन्तव्या येषूपांशु प्रशस्यते ।

उपेक्षां चापि निपुणः प्रत्यक्षं परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

* अनुवर्जनमिति वा । † दण्ड इति चात्यः । ‡ प्रशस्यते इति वा पाठः ।
§ उदकवर्षणेमेत्यर्थः । ॥ धर्मोन्नतिपर इति चापरः ॥

प्रविशन्निव चेतांसि दृष्ट्वा साधु पिबन्निव ।
 स्रवन्निवामृतं साम प्रयुञ्जीत प्रियं वचः ॥ १५ ॥
 वागनुद्वेगजननी सामेति परिकीर्त्यते ।
 सामाख्यं सुनृतं सत्यं प्रियं स्तोत्रं च कीर्त्यते ॥ १६ ॥
 आत्मनो विषयमिव कुर्वन् दद्यात् समीहितम् ।
 जलवत् पर्वताञ्छत्रून् भिन्द्यादनुपलक्षितः ॥ १७ ॥
 क्षीराब्धिर्मथितः साम्ना फलायामरदानवैः ।
 निजघ्निरे धार्तराष्ट्रान् सामप्रद्वेषिणोऽचिरात् ॥ १८ ॥
 दारुणं विग्रहं विद्वान् दानेन प्रशमं नयेत् ।
 इन्द्रोपचारे शुक्रस्य दानेन सममीयिवान् ॥ १९ ॥
 अपराधेन दुहितुः कुपिते भृगुनन्दने ।
 वृषपर्वाप्रदानेन दानवेन्द्रोऽभवत् सुखी ॥ २० ॥
 उपगम्यापि दातव्यं बलिने शान्तिमिच्छता ।
 समूल एव गान्धार्या अप्रयच्छन् गतः क्षयम् ॥ २१ ॥
 किञ्चित् प्रयच्छन् भूयस्या तृष्णया परिलोभयन् ।
 भिन्द्याच्चतुर्विधान् भेदान् प्रविश्योभयवेतनैः ॥ २२ ॥
 अलब्धस्वपणो * लुब्धो मानी चाथावमानितः ।
 क्रुद्धश्च कोपितो यस्मात् तथातीतोऽवभाषितः ॥ २३ ॥
 यथाभिलषितैः कामैर्भिन्द्यादेतांश्चतुर्विधान् ।
 परपक्षे स्वपक्षे च यथावत् प्रशमं नयेत् ॥ २४ ॥

भेदं कुर्वीत यत्नेन मन्त्रमात्यपुरोधसाम् १
 तेषु भिन्नेषु भेदो हि युवराजे तथोज्जिते ॥ २५ ॥
 अमात्यो युवराजश्च भुजावेतौ महीपतेः १
 मन्त्री नेत्रं हि भिन्नेऽस्मिन्नैकस्मिन्नपि तद्विधः ॥ २६ ॥
 सर्वावस्थं हि मेधावी तत्कुलीनं विकारयेत् १
 विकृतस्तु कुलीनस्तु स्वयोनिं ग्रसतेऽग्निवत् ॥ २७ ॥
 तत्कुलीनेन तुल्यस्तु पुमानभ्यन्तरोषितः १
 तस्मादेतौ परं भिन्द्याच्छमं वात्मनि सन्धयेत् ॥ २८ ॥
 तत्रोपजापः कर्तव्यो यः कोपानुग्रहक्षमः १
 स कल्याणः शठो वेति परीक्ष्यः सूक्ष्मया धिया ॥ २९ ॥
 कल्याणस्तु यथाशक्ति करोति सफलं वचः १
 शठः पक्षौ चलयति द्वावथार्थौपलिप्सया ॥ ३० ॥
 पूर्वसेनापतिर्नीचः कालयापनमाश्रितः १
 मिथ्याभिशस्तः श्रीकाम आहूयाप्रतिमानितः ॥ ३१ ॥
 राजद्वेषी तत्कुलीनो दुष्यते यश्च भूभुजा १
 आहितव्यवसायश्च तथा करनिवेशितः ॥ ३२ ॥
 रणप्रियः साहसिक आत्मसम्भावितस्तथा १
 विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मानी विमानितः ॥ ३३ ॥
 भीतः स्वदोषाभिन्नस्तः कृतवैरोऽभिशान्तवतः १
 अतुल्येन सहाशतस्तुल्यमानो निराकृतः ॥ ३४ ॥
 अकारणान्निरुद्धश्च कारणाच्च विशेषितः १

अकारणान् परित्रस्तः पूजार्होऽप्रतिपूजितः ॥ ३५ ॥
 हतद्रव्यकलत्रश्च महाभोगाभिकाङ्क्षितः ।
 परिक्षीणो वहिर्बन्धुर्वहिर्द्रव्यो वहिष्कृतः ॥ ३६ ॥
 इति भेद्याः समाख्याता भिन्द्यादेतान् परस्थितान् ।
 आगतान् पूजयेत् कामैर्निजांश्च परिसाधयेत् ॥ ३७ ॥
 समतृष्णानुसन्धानं समन्युभयदर्शनम् ।
 प्रधानं दानमानञ्च भेदोपायाः प्रकीर्तिताः ॥ ३८ ॥
 भेदं कुर्वीत मतिमान् विगृहीतो बलीयसा ।
 षण्डामकौ सुरैर्भित्वा बलवन्तौ पराजितौ ॥ ३९ ॥
 दण्डेन हि समाहन्याद्वित्वाऽरेः संहतं बलं ।
 भिन्नं हि तत् काष्ठमिव तृणदध्नं त्रिशोर्यते ॥ ४० ॥
 उत्साहदेशकालैस्तु संयुक्तः सुसहायवान् ।
 युधिष्ठिर इवात्यर्थं दण्डेनास्तन्नयेदरीन् ॥ ४१ ॥
 आत्मनः शक्तिमुद्गीक्ष्य दण्डमभ्यधिकं नयेत् ।
 एकाकी सत्त्वसम्पन्नो रामः क्षत्रं पुराऽबधोत् ॥ ४२ ॥
 अलसं विक्रमे शान्तं विहितोपायचेष्टितम् ।
 क्षयव्ययप्रसारैस्तु सत्तप्तं परिविदुतम् ॥ ४३ ॥
 भीतं मूर्खं त्रियं बालं धार्मिकं दुर्जनं पशुम् ।
 मैत्रीप्रधानं कल्याणबुद्धिं सान्त्वेन साधयेत् ॥ ४४ ॥
 लुब्धं क्षीणञ्च दानेन सत्कृत्य वशमानयेत् ।
 अन्योन्यशङ्कयोद्भिन्नान् दुष्टान् दण्डस्य कारणात् ॥ ४५ ॥

पुत्रान् भ्रातृञ्च बन्धूञ्च सामर्थ्येन च साधयेत् ॥
 एतैः कः सदृशो लोके दूरं रिपुकृतैरपि ॥ ४६ ॥
 सामैतेषु प्रयुञ्जीत दैवात् प्रस्खलितेष्वपि ॥
 दुष्करं यान्ति विकृतिस्पधीशीलनिबन्धनात् ॥ ४७ ॥
 कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता ॥
 अद्रोह इति येष्वेतदाचार्यांस्तान् प्रवक्षते ॥ ४८ ॥
 पौरजानपदाञ्चैव दण्डमुख्यञ्च दण्डवित् ॥
 साधयेद्दानभेदाभ्यां दानभेदविचक्षणः ॥ ४९ ॥
 अपराद्धांस्तु सुस्निग्धान् स्नेहेत्तया मानदानतः ॥
 साधयेद्भेददण्डाभ्यां यथा योगेन चापरान् ॥ ५० ॥
 देवताप्रतिमास्तम्भसुषिरालङ्गीतैर्नरैः ॥
 पुमान् स्त्रीवस्त्रसंवीतो निशि चाद्भुतदर्शनम् ॥ ५१ ॥
 वेतालानां पिशाचानां देवानाञ्च सुरूपता ॥
 इत्यादिमाया विज्ञेया मानुषी मानुषैश्चरन् ॥ ५२ ॥
 कामतो रूपधारित्वं शस्त्रास्त्राश्चाम्बुवर्षणम् ॥
 तमोनिलीनता चैव इति माया च मानुषी ॥ ५३ ॥
 जघान् कीचकं भीम आश्रितः स्त्रीस्वरूपतां ॥
 चिरं प्रच्छन्नरूपोऽभूद्वियया माययाऽनलः ॥ ५४ ॥
 अन्याये वसने युद्धे प्रवृत्तस्यानिवारणम् ॥
 इत्युपेक्षार्थकुशलैरुपेक्षा त्रिविधा स्मृता ॥ ५५ ॥
 अकार्थ्ये सज्जमानस्तु विषयान्धो कृतेक्षणः ॥

कीचकस्तु विराटेन हन्यतामित्युपेक्षितः ॥ ५६ ॥
 ससज्जं भीमसेनं वा स्वार्थविच्छेदभीतया ।
 हिडिम्बया निजो भ्राता हन्यतामित्युपेक्षितः ॥ ५७ ॥
 मेघान्धकारवृष्ट्यग्निपर्वताद्भुतदर्शनम् ।
 दूरस्थानाञ्च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनां ॥ ५८ ॥
 छिन्नपाटितभिन्नानां संस्कृतानाञ्च दर्शनं ।
 इतीन्द्रजालं द्विषतो भीत्यर्थमुपकल्पयेत् ॥ ५९ ॥
 इत्युपायाः समाख्याता राज्ञो नानार्थसाधकाः ।
 सामैतेषु हि सामज्ञो यथा कामं प्रयोजयेत् ॥ ६० ॥
 सामभेदौ च कर्तव्यौ साधु दानपुरःसरौ ।
 दानेन हि समायुक्तावेतावर्थस्य सिद्धये ॥ ६१ ॥
 दानरित्तेन सर्वत्र साम्ना कृत्यं भृशेन वा ।
 निर्दानं साम नायाति क्लत्रेष्टपि संस्थितिम् ॥ ६२ ॥
 इत्याद्युपायान्निपुणं नयज्ञो
 विनिक्षिपेच्छत्रुबले निजे वा ।
 निरभ्युपायो नियतं प्रयाणं
 विवेष्टमानोऽन्ध इवाभ्युपैति ॥ ६३ ॥
 अवश्यमायान्ति वशं विपश्चिता-
 मुपायसन्दर्शबलेन सम्पदः ।
 भवन्त्युदारा विधिवत् प्रयोज्यते
 फलं हि राज्ञां क्वचिदर्थसिद्धये ॥ ६४ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे उपायविकल्पो नाम
सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशसर्गप्रारम्भः ॥

सामादोनामुपायानां त्रयाणां विफले नये ॥
विनयेन्नयसम्पन्नो दण्डं दण्डेषु दण्डवित् ॥ १ ॥
देवानभ्यर्च्य विप्रांश्च प्रशस्त्यहतारकं ॥
षड्विधं तु बलं ब्रूय द्विषतोऽभिमुखं व्रजेत् ॥ २ ॥
सत्कारादनुरागाच्च सह सङ्कटनाशनात् ॥
नित्यं तद्भावभावित्वान् मौलं भूतबलाहुर ॥ ३ ॥
मौलं भूतं श्रेणिसुहृद्विषदाटविकं बलम् ॥
पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां वसनन्तथा ॥ ४ ॥
वृत्तेश्च स्वाम्यधीनत्वाद्भूतं श्रेणीबलाहुर ॥
तुल्यसंहर्षणामर्षात् सिध्यलाभात्तथैव च ॥ ५ ॥
बलाज्ज्ञानपदत्वाच्च मैत्राच्छ्रेणीबलं गुरु ॥
सञ्ज्ञातदेशकालत्वादेकार्थोपगमात्तथा ॥ ६ ॥
बलादमतयोग्याच्च शत्रोर्मित्रबलं गुरु ॥
प्रकृत्याऽधार्मिका लुब्धा अनाय्याः सत्यभेदिनः ॥ ७ ॥
तस्मादारण्यकतया तेभ्यः शत्रुबलं गुरु ॥
उभयं तद्विलोपार्थं कालापेक्षावस्थितम् ॥ ८ ॥
विलोपवसने चैव तत्रास्य विजयो ध्रुवः ॥

उपजापकृतात्तस्योद्भयादन्यां विशेषतः ॥ ९ ॥
 परस्य वाप्युपजपेदुपजापाङ्गवो जयः ।
 स्फीतसारानुरक्तेन मौलेनोपचितः परः ॥ १० ॥
 तन्नृत्येनैव यातव्यः क्षयव्यसहिष्णुना ॥ ११ ॥
 प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा गच्छेन्मौलैः समावृतैः ।
 भोलास्तु दीर्घकालत्वात् क्षयव्यसहिष्णवः ॥ १२ ॥
 एषु वस्तुषु मेधावी भूतादीनि विवर्जयेत् ।
 दीर्घकालाध्वनिषु तेषु भेदभयं भवेत् ॥ १३ ॥
 बहुत्वात् परसैन्यानां दीर्घकालाच्च खेदतः ।
 नित्यप्रवासायासाभ्यां भेदोऽवश्यं हि जायते ॥ १४ ॥
 प्रभूतं मे भूतबलं मौलमल्पमसारवत् ।
 अरेरल्पं विरक्तं वा मौलं प्रायोऽल्पसारवत् ॥ १५ ॥
 प्रायो मन्त्रेण योद्धव्यमल्पायासेन वै जयः ।
 अन्यो देशस्तु कालो वा प्रभूतौ चाक्षयव्यौ ॥ १६ ॥
 शान्तेपजापाद्विश्रुतं यस्मात् सैन्यं परस्य च ।
 अल्पप्रसारो हतव्य इत्युपेक्ष्या भूतैर्बलैः ॥ १७ ॥
 स्फीतं त्रीणि बलं शक्यमाधातुं पानवर्त्मनि ।
 ह्रस्वप्रवासवायामादिति सैन्यं समुत्पतेत् ॥ १८ ॥
 स्वप्रभूतं सुहृत्सैन्यं शक्यमाधातुमात्मनि ।
 अल्पमेवाल्पयुद्धञ्च मन्त्रेणेति सुहृद्बलैः ॥ १९ ॥
 मित्रसाधारणे कार्ये मित्रायते फलोदये ।

अनुग्राह्ये च पाण्डित्ये मित्रेणैव सह व्रजेत् ॥ २० ॥
 प्रभूतेनारिसैन्येन प्रेषयेन्महतो रिपून् ।
 शूशूकरबधापेक्षी नयं वा वचनं नयेत् ॥ २१ ॥
 अविचितं कोपभयादभ्यासेन रिपोर्बलं ।
 वासयेत् कर्षयेच्चैनं दुर्गकण्टकशोधनैः ॥ २२ ॥
 नित्यमाटविकं सैन्यं दुर्गकण्टकशोधनैः ।
 परदेशप्रवेशे च पुरा कुर्वीत पण्डितः ॥ २३ ॥
 एतन्मौलादिषड्वर्गं चतुरङ्गबलं विदुः ।
 षडङ्गमनुकोषाभ्यां पदात्यश्वरथद्विपैः ॥ २४ ॥
 इति षड्विधमेतद्वि यथा यागबलं बली ।
 सुनिच्छिद्रं प्रतिबाल्य यायाज्जग्रायो बलं प्रति ॥ २५ ॥
 योगमस्य विजानीयात् सर्वं मन्त्रादिना नृपः ।
 कृताकृतप्रचारश्च सम्यक् सेनापतेस्तथा ॥ २६ ॥
 कुलोद्भूतं जानपदं मनुजं मनुसम्मितं ।
 दण्डनीतेः प्रयोक्तारमध्येतारश्च यत्नतः ॥ २७ ॥
 सत्त्वशौर्यक्षमास्थैर्यमाधुर्यार्थगुणान्वितम् ।
 प्रभावेत्साहसम्पन्नमाजीवमनुजीविनाम् ॥ २८ ॥
 मित्रवत्तमुदारास्यं बहुस्वजनबान्धवम् ।
 व्यावहारिकमक्षुद्रं पौरप्रकृतिसङ्गतम् ॥ २९ ॥
 नित्याकारणवैराणामकतीरमनाबिलम् ।
 श्रुतानुबन्धिकम्भीणमल्पामित्रं बहुश्रुतम् ॥ ३० ॥

आरोग्यं वायतं शूरं त्यागिनं कालवेदिनं ।
 कल्याणाकृतिसम्पन्नं स्वसम्भावपराक्रमं ॥ ३१ ॥
 गजाश्वरथचर्याशु शिक्षितं सुजितश्रमं ।
 खड्गयुद्धनियुद्धेषु शीघ्रञ्चङ्क्रमणक्षमं ॥ ३२ ॥
 युद्धभूमिविभागज्ञं सिंहवद्भूदविक्रमं ।
 अदीर्घसूत्रं निस्तनुममर्षणमनुद्धतं ॥ ३३ ॥
 हस्त्यश्वरथशस्त्राणां सम्यग् लक्षणवेदिनं ।
 चरस्थिरविवेकज्ञं कृतज्ञमनुकल्पकं ॥ ३४ ॥
 धर्मकर्मसमायोगं कुशलं कुशलानुगं ।
 सर्वयुद्धक्रियोपेतं शक्तं तत् परिकर्मेणि ॥ ३५ ॥
 स्वभावचित्तज्ञतया युक्तमश्वनृदनिनां ।
 तन्नाम्नाश्चापि वेतारं तद्विधानोपपादकं ॥ ३६ ॥
 देशभाषास्वभावज्ञं लिपिज्ञं सुदृढस्मृतिं ।
 निशाप्रचारकुशलं कुशलज्ञाननिश्चितं ॥ ३७ ॥
 उदयास्तमयज्ञानं नक्षत्राणां ग्रहैः सह ।
 दिग्देशमार्गविज्ञानसम्पन्नं तन्निषेवितं ॥ ३८ ॥
 क्षुत्पिपासाश्रमत्रासशीतवातोष्णवृष्टिभिः ।
 अनाहितभयग्लानिं* सत्पुंसांभयप्रदं ॥ ३९ ॥
 भेतारं परसैन्यानां दुःसाध्या हितनिश्चयं ।
 भयानाञ्च स्वसैन्यानां सम्यग्विष्टम्भलक्षणं ॥ ४० ॥

अवस्कन्दाभिगोपारं भेतारं सैन्यकर्मणां ।
 चरदूतप्रचारज्ञं * महारम्भफलोपगं ॥ ४१ ॥
 शशूत् संसिद्धिकर्मीणां सिद्धिकर्मनिषेवितं ।
 परापरेषु निर्विणं श्रीमद्राज्यार्थतत्परं ॥ ४२ ॥
 इत्यादिलक्षणापेतं कुर्वीत ध्वजिनीपतिं ।
 ध्वजिनीञ्च सदोद्युक्तः सङ्गेपयेद्विवानिशं ॥ ४३ ॥
 नद्यद्विवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् ।
 सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद्ब्रूहीकृतैर्बलैः ॥ ४४ ॥
 नायकः पुरतो यायात् प्रवीरपृतनावृतः ।
 मध्ये कलत्रं स्वामी च कोषः फल्गु महद्भनं ॥ ४५ ॥
 पार्श्वेयोरुभयोरश्वौ वाजिनां पार्श्वेयो रथाः ।
 रथानां पार्श्वेयोनीगा नागानां चाटवी बलं ॥ ४६ ॥
 पश्चात् सेनापतिः सर्वं पुरस्कृत्य कृती स्वयं ।
 यायात्सम्बद्धसैन्यौघः खिन्नानाश्वासयञ्छूनैः ॥ ४७ ॥
 यायाद्ब्रूहेन महता मकरेण पुरो भये ।
 श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वा धीरचक्रया ॥ ४८ ॥
 पश्चाद्भये तु शंकटं पार्श्वेयोर्वज्रसञ्ज्ञितं ।
 सर्वतः सर्वतो भद्रं भयब्रूहं प्रकल्पयेत् ॥ ४९ ॥
 कन्दराशैलगहननिम्नगावनसङ्कटे ।
 दौर्घ्येऽध्वनि परिश्रान्तं क्षुत्पिपासाहिमक्लमं ॥ ५० ॥

बाधिदुर्भिक्षमरकैः पीडनं दस्युविदुतं ।
 पङ्कपांशुजलक्लिनं यस्तं पुञ्जीकृतं पथि ॥ ५१ ॥
 प्रसुप्तं भोजनचयमभूमिष्ठमसंस्थितं ।
 चौराग्निभयवित्रस्तं वृष्टिवातसमाहितं ॥ ५२ ॥
 एवमादिषु जातेषु बसनेषु समाकुलं ।
 स्वसैन्यं साधुं रक्षेत परसैन्यञ्च घातयेत् ॥ ५३ ॥
 विशिष्टो देशकालाभ्यां भिन्नारिप्रकृतिर्बली ।
 कुर्यात् प्रकाशयुद्धञ्च कूटयुद्धं विपर्यये ॥ ५४ ॥
 तेष्ववस्कन्दकालेषु परं हन्यात् समाकुलं ।
 अभूमिष्ठं सभूमिष्ठो स्वभूमौ चापजायते ॥ ५५ ॥
 प्रकृतिप्रग्रहाहृष्टं स्पर्शैर्विनचरादिभिः ।
 हन्यात् प्रवीरपुरुषैर्भङ्गदानापकर्षणैः ॥ ५६ ॥
 पुरस्तु दर्शनं दत्त्वा तल्लक्ष्यकृतनिश्चयात् ।
 हन्यात्पश्चात् सवीरेण बलेनोत्पद्य वेगिना ॥ ५७ ॥
 पश्चाद्वा सङ्कुलीकृत्य हन्यात् सारेण पूर्वतः ।
 आभ्यां पार्श्वोभिघातौ तु व्याख्यातौ कूटयोधने ॥ ५८ ॥
 पुरस्ताद्विषमे देशे * पश्चाद्धन्यात् वेगवान् ।
 जितमित्येव विश्वस्तं हन्याच्छत्रुं यपाश्रयः ॥ ५९ ॥
 स्कन्धावारपुरग्राममास्यमानं व्रजादिषु ।

विलोभ्य तु परानीकमप्रमत्तोऽवनाशयेत् ॥ ६० ॥
 फल्गुसैन्यप्रतिच्छन्नं कृत्वा वासारवद्वलं ।
 मदीयन्नं तद्विलोपे यसेदुत्पत्त्य सिंहवत् ॥ ६१ ॥
 मृगयासम्प्रयुक्तं वा हन्याच्छत्रुं व्यपाश्रयः ।
 अथवा गोयहाकृष्ट्या तत्क्षयं मार्गबन्धनात् ॥ ६२ ॥
 अवस्कन्दभयाद्रात्रौ प्रजागरकृतश्रमं ॥ ६३ ॥
 अहसन्नाहतशान्तमपराह्णे विनाशयेत् ।
 निशि विश्रम्भसंसुप्तं तत्सौप्तिकविधानवित् ॥ ६४ ॥
 सपादकोषावरणैर्भागैः कुर्यात्तु सौप्तिकं ।
 कोपादुज्जवोपेतैर्नरैर्वी खड्गपाणिभिः ॥ ६५ ॥
 प्रति सूर्यं महावातं हन्यात् सम्मोलितेक्षणं ।
 इत्येवं कूटयुद्धेन हन्याच्छत्रुं लघूत्थितः ॥ ६६ ॥
 नीहारस्तिमिरं गावः स्वभ्राद्रिवननिम्नगाः ।
 वदन्ति शत्रुमित्यादि छत्रं सप्त प्रकीर्तितं ॥ ६७ ॥
 साधुप्रवृत्तौ व्यवसायवर्ती
 यानप्रकारेण परन्निहन्यात् ।
 चरैः समावेदिततत्प्रचारः
 शङ्केत तेनैव ततोऽप्रमत्तः ॥ ६८ ॥
 नियतमिति निहन्यात् कूटयुद्धेषु शत्रुं
 न हि निरयति धर्मच्छब्दना शत्रुनाशः ।
 अचकितमिव सुप्तं पाण्डवानामनीकं

निशि सुनिशितशस्त्रो द्रोणसूनुर्जीवान् ॥ ६६ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे सैन्यबलाबलं सेना-
पतिप्रचारः प्रयाणवसनरक्षणं कूटयुद्धविकल्पश्च अ-
ष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

अनविंशसर्गप्रारम्भः १

प्रयाणे पूर्वजापित्वं वनदुर्गप्रवेशनं १

अकृतानाञ्च मार्गीणां तीर्थीनाञ्च प्रवर्तनं ॥ १ ॥

तोयावतारसन्नारावेकाङ्गविजयस्तथा १

अभिन्नानामनीकानां भेदनं भिन्नसङ्ग्रहः ॥ २ ॥

विभीषिकाविध्यातश्च प्राकारद्वारभञ्जनं १

कोषनीतिभयत्राणं हस्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ३ ॥

वनदिङ्मार्गप्रचयो वीवधासाररक्षणं १

अनुयानापसरणे शीघ्रं कार्योपपादनं ॥ ४ ॥

दोनानुसरणञ्चैव कोटीनां जघनस्य च १

इत्यश्वकर्म पत्नेश्च सर्वदा शस्त्रधारणं ॥ ५ ॥

शोधनं कूपतीर्थीनां मार्गीणां शिविरस्य च १

यवसादि च यत्किञ्चिद्विज्ञेयं विश्वकर्मवत् ॥ ६ ॥

जातिस्थानं वयःस्थानं प्राणिनां मर्मवेगिता १

तेजःशिल्पं शीघ्रगत्वं स्थैर्यं साधु विधेयिता ॥ ७ ॥

स्वयञ्जुनाचारवतां पत्न्यश्वरथवाजिनां १

इति लक्षणमेतेन युक्तान् कर्मसु योजयेत् ॥ ८ ॥
 सस्थूणहिन्नबल्मीकवृक्षगुल्मापकण्टका ॥
 सापसारा पदातीनां भूर्नैव विषमा मता ॥ ९ ॥
 अल्पवृक्षोपलाहिद्रालतिकाविदरा स्थिरा ॥
 निःशर्करा च निःपङ्का सापसारा च वाजिभूः ॥ १० ॥
 निःस्थाणुसिकतापङ्का निर्बल्मीकोपलासना ॥
 केदारव्रततिश्रुवृक्षगुल्मादिवर्जिता ॥ ११ ॥
 निरुद्याना निर्दरणा खुरचङ्गमणक्षमा ॥
 सर्वप्रचारयोग्या च * रथभूः सम्प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥
 रथानां वाजिनां भूमिः स्थिरा सर्वत्र हस्तिनां ॥
 न हयस्थानभूरेषा न नागानां विदुर्बुधाः ॥ १३ ॥
 मर्दनीयतरुह्यव्रततिः पङ्कवर्जिता ॥
 उर्वरा गम्यशैला च विषमा गजमेदिनी ॥ १४ ॥
 जयार्थी नैव युध्येत मतिमानप्रतियहः ॥
 युध्येतावश्यकत्वाद्वा तदातिबलवेष्टितः ॥ १५ ॥
 गजेधारोपितः साधु शीघ्रयानैरधिष्ठितः ॥
 यत्र राजा तत्र कोषः कोषाधीना हि राजता ॥ १६ ॥
 प्रत्यये कर्मणि कृते श्लाघ्यमानः कृतादरः ॥
 योधेभ्यस्तु ततो दद्यात् को हि दातुर्न युध्यते ॥ १७ ॥
 दद्यात् प्रहृष्टो नियुतं वर्णानां राजघातिने ॥

तदर्द्धत्सुतबधे सेनापतिबधे तथा ॥ १८ ॥
 प्रवीराणां तु मुख्यस्य शतं शतगुणं बधे ॥ १९ ॥
 तदर्धं कुञ्जरबधे प्रदानं स्यन्दनस्य च ।
 सहस्रञ्च चापिबधे पतिमुख्यबधे स्मृतं ॥ २० ॥
 गवां विंशतिकं सर्वं भोगद्वैगुण्यमेव च ।
 गुण्यं हेम च कुप्यञ्च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ २१ ॥
 दद्याद्वस्त्वनुरूपं हि हृष्टो यो धान्नराधिपः ।
 पश्चात्तद्विधमुत्सर्पन् स्थापयेद्बलिनं युधि ॥ २२ ॥
 त्रिगुणाश्चैव रथगजौ योज्यौ पञ्चसु पञ्चसु ।
 समान्तरश्च पुरुषस्तुरङ्गः सप्तमान्तरः ॥ २३ ॥
 कुञ्जरः स्यन्दनश्चैव स्मृतौ पञ्चसमान्तरौ ।
 सर्वनीतिविदामेतत्सम्मतं परिकीर्तितं ॥ २४ ॥
 तथा च खलु युध्येरन् पत्न्यश्चरथदन्तिनः ।
 यथा भवेदसम्बाधो व्यायामो विनिवर्तने ॥ २५ ॥
 सङ्क्षरेण च युध्येरन् सङ्क्षरः सङ्कुलावहः ।
 महासङ्कुलयुद्धे तु संश्रयेरन्महाकुलान् ॥ २६ ॥
 अवश्यं प्रतियोद्धारो भवेयुः पुरुषास्त्रयः ।
 इति कल्पास्तु पञ्चाश्वा विधेयाः कुञ्जरस्य व ॥ २७ ॥
 पादशो भावयेदश्वपुरुषा दश पञ्च च ।
 विधानमिति नागस्य कथितं स्यन्दनस्य च ॥ २८ ॥
 तथानीकस्य रन्ध्रं तु पञ्चचापं प्रचक्षते ।

सर्वबूहविधानज्ञा युद्धकर्मसुकर्मणः ॥ २९ ॥

उरः कक्षे च पक्षौ च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः ।

कोठी च बूहशास्त्रज्ञैः सप्ताङ्गे बूह इष्यते ॥ ३० ॥

उरश्च कक्षपक्षौ च बूहोऽयं सप्रतिग्रहः ।

गुरोरेष च शुक्रस्य कक्षाभ्यां परिवर्जितः ॥ ३१ ॥

अभेद्याः कुलजा मेध्या लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः ।

सेनाङ्गपतयः कार्य्या दृष्टयुद्धप्रतिक्रियाः ॥ ३२ ॥

प्रवीरपुरुषैरेतैस्तिष्ठेयुः परिवारिताः ।

अभेदेन च युद्धेरन् रक्षेयुश्च परस्परं ॥ ३३ ॥

फल्गु सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्ये बूहस्य तद्भवेत् ।

युद्धवस्तु च यत्किञ्चित्प्रायस्तज्जघने भवेत् ॥ ३४ ॥

युद्धार्थं युद्धकुशलं चण्डानीकं प्रयोजयेत् ।

युद्धं हि नायकप्राणं हन्यते तदनायकं ॥ ३५ ॥

बूहोऽनुपृष्ठमचलः पत्न्यश्वरथदन्तिभिः ।

तथाप्रतिहतो ज्ञेयो हस्तश्वरथपत्तिभिः ॥ ३६ ॥

मध्ये देशे हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः ।

पक्षयोश्च गजानीकं बूहोत्तभिदयं स्मृतः ॥ ३७ ॥

रथस्थाने हयान्दद्यात् पदातींश्च हयाश्रये ।

रथाभावे तु मतिमान्नागानेव प्रकल्पयेत् ॥ ३८ ॥

विभज्य प्रक्षिपेन्मध्ये पत्न्यश्वरथकुञ्जरान् ।

मध्ये कुर्वीत नागेन्द्रान् पत्न्यश्वरथवारितान् ॥ ३९ ॥

धनुः सूची च दण्डश्च शकटो मकरध्वजः ।
 इत्यादयो महाब्रूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥ ४० ॥
 यदि स्याद्दण्डबाहुल्यं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
 मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः ॥ ४१ ॥
 कथिताः प्रकृतिब्रूहा भेदास्तेषां प्रकीर्तिताः ।
 यः स तं ब्रूह्य मतिमान् काले स्थाने प्रकल्पयेत् ॥ ४२ ॥
 तिर्यग्बृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगत्वाद्बृत्तिरेव च ।
 प्रदरो दृढकोऽस्यश्चापो वै तद्विपर्ययः ॥ ४३ ॥
 प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयो ।

अधिकवज्रानामावपनात्पक्षेपणात्साकारब्रूहानां तद्भेदानाञ्चोद्देश-
 मभिधातुमाह, मण्डल इति । मण्डलासंहतो वक्ष्यमाणलक्षणा भोगो
 दण्डश्चैतावपि वक्ष्यमाणलक्षणावेव एते चत्वारो मनीषिभिः प्रकृति-
 ब्रूहा विवृतिरहिताः प्रकीर्तिताः । दण्डादिब्रूहानां स्वरूपमभिधातु-
 माह । तिर्यग्बृत्तिरिति ॥ तिर्यग्बृत्तनं यस्यासौ दण्डः, दण्डस्य वंशादि-
 मस्य वा दक्षिणभागाऽवस्थितस्य आन्तस्य तिर्यग्बृत्तिर्भवति तादृशस्यै-
 तद्दण्डब्रूहस्य भवति । तद्यथा । “पक्षः कक्षो नरस्य” “कक्षपक्षे भोग-
 त्वाद्बृत्तिरेव च” भोग इति सर्पभोगाकारत्वात् सा च वृत्तिता दण्डस्य
 ब्रूहस्य सर्पभोगस्यैवेत्यर्थः । तिर्यग्बृत्तिवर्लितोऽपि उर्ध्वदृष्टिर्यो भोगो
 ब्रूहः ॥ मण्डलः सर्वतोवृत्तिरिति मण्डलाकारे सर्वतोमुखत्वात् सर्व-
 तोमुख इति । तद्यथा । क. उ. क. संहताकारे ब्रूहे पृथग्बृत्तिरसंहत
 इति उक्तानीकान्तरात् पृथग्बृत्तिरव्यवहित इत्यर्थः । ४१, ४२, ४३ ।

दण्डप्रकृतिभेदानां ब्रूहानभिधातुमाह । प्रदर इत्यादिना । दण्डस्य
 प्रदरेत्यादयः सप्तदश भेदा भवन्ति अतिक्रान्ताद्यन्यतमप्रकारेण । स
 एव दण्डः पक्षाभ्यामतिक्रान्तस्य अतिक्रान्त्य गतः प्रदरो भवति । तस्या-
 कारः उभयकक्षस्यपरानीकप्रदारणात् ॥ “प्रतिक्रान्तः” पक्षाभ्यां प्रति-
 क्रमणं पश्चाद्गमनं दृढको भवति । तस्याकारः तद्यथा क. उ. क. ॥

विशालविजयः सूची स्थूणाकर्णश्चमूमुखः ॥ ४४ ॥

सुखाख्यो वलयश्चैव दण्डभेदाः सुदुर्जीयः ।

अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ॥ ४५ ॥

अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विपर्ययः ।

स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड उर्ध्वगः ॥ ४६ ॥

द्विगुणान्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्ययः ।

अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यामिति कस्य पक्षाभ्यामित्यसह्योऽप्यूहः । तद्यथा
असह्यार्थः ।

प. प.

क. उ. क.

त्रयोऽन्यस्तु इति व्यूहत्रितयस्य विपर्ययश्चापः । कक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तत्वा-
च्चापसंज्ञा चकारप्रतिपादनात् । तद्यथा

प. उ. प.	दृढकविपर्ययोऽतिक्रान्तपक्षत्वात् ॥
क. क.	
प्र.	

असह्यविपर्ययः प्रतियुः प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् तदाकारः पक्षस्याप्रति-
क्रान्त्या ॥ श्येनाकारत्वात् श्येनाख्यः । स्थूणापक्षः पक्षयोः स्थाने स्थूणा-
व्यूहो यस्याऽसौ स्थूणापक्षः । तद्यथा विजयाख्योऽयं ॥ धनुःपक्ष इति
चापव्यूहः पक्षयोः स्थाने यस्य स धनुःपक्षः सन्नयाख्योऽयं ॥ द्विस्थूण
इति द्विगुणितस्थूणो विशालविजयाख्योऽयं व्यूहः ॥ दण्ड उर्ध्वग इति
उर्ध्वगो दण्डः सूची भवति । तद्यथा ॥

प
क
उ
क
प
उ

कर्मायोः स्थाने स्थूणाव्यूहो यस्याऽसौ स्थूणाकर्माः अतिक्रान्तपक्ष इति
र्चयं चमूमुखो व्यूहः ॥ अन्योऽस्य विपर्यय इति अस्य चमूमुखस्य

द्विचतुर्दण्ड इत्येवं ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ॥ ४७ ॥

गोमूत्रिकाऽहिसञ्चारो शकटो मकरस्तथा ।

भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ॥ ४८ ॥

दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्ययः ।

मकरो व्यवकीर्णश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ॥ ४९ ॥

मण्डलबृहभेदौ च सर्वतोभद्रदुर्जयो ।

गजानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ॥ ५० ॥

अर्द्धचन्द्रक उद्धारो वज्रो भेदास्त्वसंहतेः ।

व्यूहस्य विपर्यय उत्तरस्यपक्षेऽभ्यां प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् सुखाख्यो व्यूहो भवति । तद्यथा

क.	प.	उ.	क.	प.
----	----	----	----	----

द्विचतुर्दण्ड इति द्विगुणितदण्डो वलयो भवति । चतुर्गुणितदण्डो दुर्जयो भवति । तद्यथा

क.	प.	उ.	क.	प.
प्र				

 ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

भोगभेदानामुद्देशमाह । गोमूत्रिकेत्यादि । गोमूत्रिका गवां मूत्रवद्रे-
खाकारो विद्यतेऽस्याः । अहेः सरणस्थानच्चाऽहिसारीत्यभिधीयते । अर्धचन्द्रोऽ-
प्रयोगः । तद्यथा

क	उ	क	प	उ
---	---	---	---	---

 ४८ ॥

दण्डेति । दण्डव्यूहः पक्षस्थाने यस्याऽसौ दण्डपक्षः । युगोरस्य इति
उरस्य द्विगुणितं विधेयमित्यर्थः । अर्थापत्त्या कः कोऽनीकेविधेयः ।
तद्विपर्ययो मकर इति सर्वशकटसंस्थविपर्ययमुखो मकरः । तथा
व्यवकीर्णः शेषः कुञ्जरराजिभिरिति परितः पताकाकारोऽयं व्यूहो
मध्ये कुञ्जरराजिभिर्यवकीर्णो भवति मकर एवेति ॥ ४९ ॥

मण्डलव्यूहभेदाविति । मण्डलव्यूहभेदौ सर्वतोभद्रदुर्जयो । तत्र
प्रथमः सर्वतोमुखः अष्टानीकोऽयं दुर्जयः ।

असंहतभेदानभिधातुमाह, अर्द्धचन्द्रक इति । अर्द्धचन्द्रकोऽर्द्धचन्द्रा-
कृतिः । तद्यथा

क	क
उ	

 । उद्धारश्चतुःसैन्यः । तद्यथा पञ्चसैन्यस्तथा

तथा कुक्कुटशृङ्गी * च काकपादी च गोधिका ॥ ५१ ॥

त्रिचतुःपञ्चसेन्यानां ज्ञेयाः आकारभेदतः ।

इति ब्रूहाः समाख्याता ब्रूहभेदप्रयोक्तृभिः ॥ ५२ ॥

एते सप्तदश प्रोक्ता दण्डब्रूहाश्च पञ्चधा ।

तथा ब्रूहद्वयञ्चैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ॥ ५३ ॥

असंहतास्तु षड्ब्रूहा भोगब्रूहाश्च पञ्चधा ।

ब्रूहज्ञैस्तु प्रयोज्याः स्युर्युद्धकाल उपस्थिते ॥ ५४ ॥

पक्षादीनामनीकेन हत्वा शेषं परिक्षिपेत् ।

तरसा च समाहृत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयन् ॥ ५५ ॥

परकोटिमुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिग्रहः ।

कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ॥ ५६ ॥

एवं ब्रूहप्रयत्नेन यत्प्रवानवनीपतिः ।

विदारयेद्ब्रूहजातं बलैश्च द्विषताम्बलम् ॥ ५७ ॥

यतः फल्गु यतोऽभिन्नं यतो दुष्टैरधिष्ठितम् ।

ततो रिपुबलं हन्यादात्मानं चापि बृंहयेत् ॥ ५८ ॥

अरिं द्विगुणसारेण फल्गुसारेण पीडयेत् ।

संहतं च गजानीकैः प्रचण्डैरेव वारयेत् ॥ ५९ ॥

कर्कटाख्यस्तथा काकपादिका तथा गोधिका इत्यादयो ब्रूहास्त्वाकार-
भेदेन ज्ञेयाः । कर्कटशृङ्गाद्याकारसदृशरचिततत्तत्तैर्न्यब्रूहानां कर्कट-
शृङ्गादीनि नासधेयानि भवन्तीति फलितार्थः ५१ । ५२ ॥

दुर्जयान् करिणः सिंहवसासितैर्महागजेः १
 आहन्यात् करिणां वाथ समूहेः साध्वधिष्ठितैः ॥ ६० ॥
 सलोहजालैर्दृढबद्धदत्तैः
 सुकल्पितैरुजितपादरक्षैः १
 प्रवीरयोधैर्मददुर्निवारै-
 हिन्याद्गजेन्द्रेर्द्विषतामनीकम् ॥ ६१ ॥
 एकोऽपि वारणपतिर्द्विषतामनीकं
 यत्कन्निहन्ति मदसत्त्वगुणोपपन्नः १
 नागेषु हि क्षितिभुजां विजयो निबद्ध-
 स्तस्माद्गजाधिकबलो नृपतिः सदा स्यात् ॥ ६२ ॥

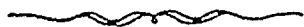
इति कामन्दकीये नीतिसारे गजाश्वपत्तिकर्मणि
 पदातिरथहस्तिभूमयो यानकल्पना व्यूहकल्पना
 प्रकाशयुद्धञ्च उनविंशतितमः सर्गः ॥ १६ ॥

समाप्तश्चायं कामन्दकीयनीतिसारः ॥

नीतिसारः १

श्रीकामन्दकपण्डितविरचितः ।

आशियाटिक्-सोसाइटी-नामकसमाजीयानामनुज्ञया

तदीयग्रन्थाध्यक्ष श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण संशोधितः ।

कलिकाताख्यराजधान्यां

व्याप्टिष्ट मिसन्-मुद्रायन्त्रालये मुद्रितोऽभूत् ॥

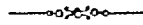
शकाब्दे १७७२ ॥

ॐ तत्सत् ।

कामन्दकीयनीतिसारटीका* ।

प्रथमः सर्गः ।

‘प्रभावात्’ प्रभृशक्तेः । कोशदण्डफलं हि प्रभुशक्तिः । ‘शान्वते पयि’
स्वर्गमोक्षगामिनि नित्ये मार्गे । दीयतीति दिवु क्रोडाविजिगीषा-
व्यवहारद्युतिस्तुतिकान्तिगतिष्विति धातृक्तसमस्तगुणसम्पन्नत्वात् ‘देवः’
महोपतिरेव । ‘जयति’ बाह्याभ्यन्तरानरीन् जयतीत्यर्थः । ‘श्रीमान्’
शास्त्रप्रज्ञाद्यात्मसम्पत्तिसम्पन्नः । वधः क्षोभोऽयं ग्रहणश्च दण्डत्वं दण्डेषु
धारयतीति ‘दण्डधारः’ ॥ १ ॥

कामन्दकिरधिष्ठितदेवतास्तुत्यनन्तरं श्लोकपञ्चकेन स्वगुरोरपि नम-
स्कारं विदधाति । वंशे इति । विशालवंशे भवा विशालवंश्यास्तेषां
‘विशालवंश्यानां’ । विशालता हि वंशस्य प्रजाप्राचुर्यात् गुणातिशय-
योगाच्च । गुणातिशयस्तु उदितोदितत्वं, तद्विपरीतोऽस्तमितास्तमितत्वं ।
यत्र वंशे ऊर्द्धतनानामधस्तनानाश्च पुरुषाणां वेदविद्यातदनुष्ठानसम्प-
न्नता स उदितोदितः, यश्च तद्विहीनः सोऽस्तमितास्तमितः । ‘भूयसां’
गुणैर्महतां । ‘ऋषीणामिवाप्रतिग्राहकाणां’, यथा ऋषयोऽप्रतिग्रा-
हका निर्बन्धत्वात् तथैते वंश्या गार्हस्थ्यधर्ममनुपालयन्तोऽप्यप्रति-
ग्राहकाः, कुटलत्वात् । कुटो वटन्तं धान्यपूर्णं लान्ति संगृह्णन्ति इति
कुटलाः कुम्भीधान्या इति प्रसिद्धिः । अतएव तेषां कुटलानामपत्यं
कौटल्यो विष्णुगुप्तो नाम तद्वंशे यः प्रसिद्धो बभूवेति ॥ २ ॥

* उपाध्यायनिरपेक्षयाः प्राचीनटीकाया उपयोगिभागमात्रमत्र गृह्यते ।

जातवेदा इव इति । 'जातवेदा इवार्चिष्मान्' अभिरिव ब्रह्मतेजः-
पुङ्गवशाली, 'सुचतुरः' प्रज्ञातिशयचतुर्थ्यसम्पन्नः । 'वेदविदां'
वेदपरमार्थविदां मध्ये 'वरः' श्रेष्ठः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

न केवलं वेदविदुक्तः कर्मणामपि अनुष्ठाता फलभोक्ता चैतद्दर्शयि-
तुमाह । यस्येति । 'अभिचारवज्रेण' आभिमुख्येन साध्यं प्रति साधक-
प्रयुक्तानां मन्त्राणां मारणाद्यर्थं चारो गमनं अभिचारः स एव वज्र-
स्तेन । 'यस्य' गुरोः, 'वज्रज्वलनतेजसः' वैद्युताभितेजसः सम्बन्धिनः ।
वचाभिर्ग्रथा प्रतिपक्षभूतैर्जलैर्नोपशाम्यति तद्वत् कौटल्यकोपाभिरपि
नन्दादिभिः । * 'पपातामूलतः' इति मूलं बन्धादिमूलवत् तदारभ्य ।
'नन्दः' इति नवनवतिकोटीश्वरः कश्चित् पृथिवीपतिः, अतएव
'श्रीमान्', स एव पर्वतः । 'सुपर्वा' इति पर्वशब्देन ख्यातिरुपलक्षिता ।
'आमूलतः' इति अपुनरुत्थानाय ॥ ४ ॥

तस्य सुचतुरत्वमुक्तान्तत् समर्थयन्नाह । एकाकीति । 'एकाकी' शरीर-
मात्रपरिच्छेदः । 'मन्त्रशक्त्या' प्रज्ञातिशयचतुर्थ्येण । 'शक्त्या' उत्साह-
शक्त्या । 'शक्तिधरोपमः' कार्तिकेयतुल्यः । 'आजहार' आहूतवान् ।
मौर्यकुलप्रसूताय 'नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय' इति चतुर्थी तादर्थ्ये ॥ ५ ॥

शुक्रदृढस्त्वोत्तृतीचमात्मगुरुं प्रख्यापयितुं तस्य च दण्डनीतिविषये
प्रयोक्तृत्वमपि प्रतिपादयितुमाह । 'नीतिशास्त्रामृतं' इति । प्रत्यक्षपरो-
क्षानुमानलक्षणप्रमाणत्रयनिर्णीतायां फलसिद्धौ देशकालानुकूल्ये सति
यथासाध्यमुपायसाधनलक्षणा क्रिया नीतिस्तदर्थं शास्त्रं, कौटल्य-
भाष्यमित्यर्थः, तदेवामृतं । सुतरां तदभ्यासात् नरदेवत्वमाप्यत इत्यर्थः ।
'श्रीमान्'† ब्राह्म्या श्रिया युक्तः । अर्थ्यन्त इति अर्थाः धर्मार्थकामा-
स्त्यतिपादकं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं प्राजापत्यं । तथा चोक्तं कामसूत्रे-
ऽस्मद्गुण्या, 'प्रजापतिर्हि प्रजाः दृष्ट्वा तासां स्थितिनिबन्धनं त्रिवर्गस्य
शासनमध्यायानां शतसहस्रेणाग्रे प्रोवाच, तस्यैकदेशं स्वायम्भुवो मन-

धर्म्मोधिकारिकं पृथक् चकार, वृहस्पतिरर्याधिकारिकमिति ।
तत्र लक्षाध्यायतृतीयांशेन कोटिग्रन्थविसृत्तं सम्भाव्यत एवार्थशास्त्रं,
तदेव गान्धोर्थात् महाप्रमाणत्वाच्च महोदधिरिव तस्मात्, 'य उद्भवे'ः
य उद्भूतवान् 'तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे नमः' स्पष्टं ॥ ६ ॥

नमस्कारानन्तरं महाकायस्वरूपनीतिसारस्य सम्बन्धाभिधेयप्रयो-
जनान्यभिधातुं श्लोकद्वयमाह ॥ दर्शनात्तस्येति । 'तस्य' परमगुरोः
विष्णुगुप्तस्य 'दर्शनात्' शास्त्रात्, 'यत्' ज्ञानदृष्ट्या दृष्टं तदेवोपदेक्ष्याम
इति व्यभिधेयसङ्गतिः, महासम्बन्धश्चायं गुरुरर्थक्रमागतः। तथा चोक्तं-

“ब्रह्माऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे खबुद्धिजं ।

तन्नारदेन शक्रेण गुरुणा भार्गवेण च ॥

भारद्वाजविशालाक्षभीष्मपाराशरैस्तथा ।

संक्षिप्तं मनुना चैव तथा चान्यैर्महर्षिभिः ॥

प्रजानामायुषो ऋषयः विज्ञाय च महात्मना ।

संक्षिप्तं विष्णुगुप्तेन दृष्टायामर्थसिद्धये” ॥ इति ।

ब्रह्माचार्यप्रणीतसंग्रहत्वादस्मत्प्रणीतप्रबन्धोऽपि प्रमाणमिति भावः ।

‘सुदृष्टः’ सुदृष्टेः निर्मलज्ञानस्य । ‘विद्यानां चान्वीक्षिकीजयोवार्त्तादण्ड-
नीतोनां, ‘पारदृश्वनः’ पारं दृष्टवान् इति पारदृश्व तस्य । ‘राजवि-

द्याप्रियतया’, प्रियस्य भावः प्रियता, राजविद्यासु दण्डनीत्यादिकासु
प्रियतया हेतुभूतया । राजविद्याभिर्भूमोश्वरं व्युत्पाद्य रक्षादिभि-

जंगतामुपकाराय पुण्यं भवत्विति प्रयोजनं । ‘संक्षिप्तग्रन्थमर्थवत्’
संक्षिप्तः उपसंहृत एव ग्रन्थो यस्य तत् संक्षिप्तग्रन्थं, अर्थतस्तु ता-
वानेव विद्यते यस्य तदर्थवत् । अतएव सामर्थ्याद्वीतिसारमिदमेव ॥

‘उपार्जने’ इति । उपार्जनं लाभः, स च त्रिविधः मानवो भूतसंघो
मित्रश्चेति । ‘पालने’ रक्षणे, तत् द्विविधं स्वैः परेभ्यश्च । ‘प्रति’ उद्दिश्य ।
‘किञ्चित्’ स्वल्पं । ‘राजविद्याविदाम्’ वार्हस्पत्यौसनसादीनां, ‘मतं’

अभिमतं विष्णुगुप्तदर्शनादेवोपदेक्ष्यामः । दृश्यते हि राजविद्याविन्म-
तादभिन्नं विष्णुगुप्तदर्शनं कौटल्यभाष्ये ॥ ७ ॥ ८ ॥

अधुना राजवृत्तमभिधीयते । राजाऽस्येति । 'राजा' विजिगीषुः ।
'अस्य' चातुर्वर्णाश्रमलक्षणस्य जगतः । 'हेतुः' कारणं । 'वृद्धेः' अभ्युद-
यस्य । विद्यातदनुष्ठानवृद्धानामभिमत इति 'वृद्धाभिसम्मतः' स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ९ ॥

अन्वयेन जगतो हेतुत्वमभिधाय व्यतिरेकेणाप्यभिधातुमाह । 'यदि
न स्यात्' इति । यदि नरपतिर्न स्यात् तदा प्रजा विप्लवेति सम्बन्धः ।
'सम्यक्' शास्त्रस्थित्या । 'नेता' नायकः प्रजायाः, न्यायेन मार्गेण प्रजां
नयति कर्णधारो नावमिव । 'ततः प्रजा' इति तदनन्तरमेव प्रजा
चातुर्वर्णाश्रमलक्षणे लोकाः ॥ १० ॥

प्रजापार्थिवयोः परस्परौपकारित्वं दर्शयितुमाह । धार्मिकमिति ।
प्रजा प्रजापतिमिव धार्मिकं पालनपरं परंपुरस्त्रयं राजानं सम्यक्
अभिमन्येत ॥ ११ ॥

प्रजां संरक्षतीति । 'पृथिवीपतिः' 'प्रजां' चातुर्वर्ण्यं 'संरक्षति' सम्यक्
पालयति दण्डदण्डनात् । 'सा' प्रजा, पृथिवीश्वरं 'वर्धयति' वृद्धिं नयति
धान्यद्विरण्यादिभिः । वर्द्धनादुक्तलक्षणात् रक्षणं वागृक्केभ्यः पालनं
'श्रेयः' श्रेयस्कारं,* 'तन्नाशे' रक्षणाभावे, 'अन्यत्' वर्द्धनं 'सदपि'
विद्यमानमपि 'असत्' अशोभनं, निरयहेतुत्वात् ॥ १२ ॥

प्रजां संरक्षति नृप इत्युक्तं, स किमनुष्ठानस्तद्रक्षणक्षमस्तद्दर्शयितु-
माह । न्यायेति । नीतिशास्त्रोक्तमनुष्ठानं न्यायः तस्मिन् प्रवृत्तः 'न्याय-
प्रवृत्तः' सद्दीपतिरात्मानं 'त्रिवर्गेण' धर्मार्थकामलक्षणेन 'उपसन्वत्त'
संयोजयति प्रथमं, तदनन्तरं प्रजास्त्रिवर्गेणोपसन्वत्ते इति समुच्चयः ।
'अन्यथा' तदप्रवृत्तो 'ब्रुवं' निश्चयेन चात्मानं निहन्ति, अनन्तरं मात्स्य-
'न्यायेन प्रजाश्च । तस्माद्व्यावृत्तेन राज्ञा भवितव्यमिति भावः ॥ १३ ॥

एतदेव दृष्टान्तभूताभ्यामितिहासकथाभ्यां प्रदर्शयन्नाह । धर्मा-
दिति । 'धर्मात्' शास्त्रोक्तात् हेतुभूतात् *वैजवनः 'चिराय' चिरकालं
'मर्हो बभूजे' इति । अत्र कथा । 'सगरान्वये इन्द्रसेनो नाम राजा
रजस्वलयया खदेव्या संगत इति राक्षसेन अत्तुमारब्ध उक्तश्चैवं तेन
त्वं यदि सर्वाः प्रजा धर्मे नियोजयसि तदा भक्षयामि इत्युक्तः प्राण-
भयात् तथैवानुष्ठितवानित्यधर्मादचिरेण क्षयं गतः सः । तदनन्तरं
तदंशा अपि राक्षसवचनात् अधर्मादचिरेणैव विनाशं प्राप्ताः । तत-
स्तत्सन्ततावेव वैजवनो बभूव, तेन राक्षसवचनमनादृत्य भयं त्यक्त्वा
सर्वाः प्रजा धर्मे नियोजिताः, स्वयमपि च धर्मपरो बभूव । अतः
शास्त्रविहितानुष्ठानात् वैजवनो राजा चिरकालं पृथिवीं बभूजे'
इति । अनेन न्यायप्रवृत्तेः फलं दर्शितं भवति । अधर्माच्चैव नृजघात्य
ऐन्द्रपदस्थोऽपि शचीमभिलषन् यानवाहिनाऽगस्त्येन शप्तः सपीभूतः
सशरीर एव रसातलं नरकं प्रपेदे ॥ १४ ॥

एवं चान्यायवृत्तेः फलं प्रदर्श्य अन्यथेयपक्षं दर्शयितुमाह । तस्मा-
दिति । यस्माद्धर्माधर्मफलमेवं 'तस्मात्' 'धर्म' न्यायं 'पुरस्कृत्य' प्रधानं
कृत्वा, 'अर्थाय' भूम्यादिविभवाय, 'पार्थिवो विजिगीषुः', 'यतेत' प्रयत्नं
कुर्यात् । तत्र हेतुः धर्मणेत्यादिः । राज्यार्जनेन किं फलमिति चेत् ?
तस्य 'खादु' मिष्टं फलं 'अत्रि' विभूतयः ॥ १५ ॥

तस्य राज्यस्य स्वरूपमभिधातुमाह । स्वायमात्यश्चेति । 'स्वामी'
श्रेष्ठाङ्गानाममात्यादीनामीश्वरः प्राणभूतः । 'अमात्याः' मन्त्रादयः । 'राष्ट्र'
जनपदः । 'दुर्गं' दुःखेन गम्यत इति पर्वतादि । 'कोषः' कुच्यतेऽर्थिभिरा-
द्रियते इति । 'बलं' हस्त्यश्वरथपत्तिस्वरूपं चतुरङ्गं । 'सुहृत्' मित्रं ।
एतावदित्येतावत्संख्याङ्गं राज्यमभिधीयते । शुश्रूषाद्यष्टगुणा प्रजा
'बुद्धिः' । 'सत्त्वं' प्रारब्धनिर्वहणाख्यं । सत्त्वञ्च बुद्धिश्च सत्त्वबुद्धी, ते
व्यपाश्रयो बलाधायकोऽवष्टम्भो यस्य राज्यं तत्तथोक्तं ॥ १६ ॥

धर्मं पुरस्कृत्य अर्थाय यतेतेत्युक्तं तच्च कथमिति तदभिधातुमाह ।
 आलम्ब्येति । 'आलम्ब्य' अवलम्ब्य । 'बलवत्' अदुर्बलं । 'सत्त्वं' उक्तलक्ष-
 णं । 'बुद्ध्या' उक्तलक्षणया प्रज्ञया । आलोकितो निर्णीतो निर्गमो नि-
 र्वाहो येन राज्ञा स तथोक्तः । 'अस्य' अनन्तरोक्तस्य सप्ताङ्गस्य रा-
 ज्यस्य, 'लाभाय' प्राप्तये 'यतेत' यत्नं कुर्यात् । 'सततोत्थितः' सर्वदोष-
 मयुक्तः ॥ १७ ॥

एतदनुष्ठानं चतुर्विधमित्येतद्दर्शयितुमाह । न्यायेनेति । 'न्यायेन'
 शास्त्रोक्तेन । 'अर्जनं' अवलम्बणाभादिकं । 'अर्थस्य' भूम्यादेः । 'रक्षणं' पा-
 लनं । 'वर्द्धनं' लब्धस्योपचयः । 'तथा' तेनैव प्रकारेण । 'सत्पात्रप्रति-
 पत्तिञ्च' पात्राण्यत्र त्रिविधानि, धर्मपात्राणि, अर्थपात्राणि, कामपा-
 त्राणि च, तेषां सत्त्वमुत्तमत्वं, यदुद्दिश्य प्रतिपद्यते विनियुज्यते इति ।
 तत्र सदनुष्ठानां ब्राह्मणास्तपस्विनश्च । अर्थपात्राणि मन्त्रिपुरोहिता-
 दयः । कामपात्राणि कमनीयाः स्त्रियः । तेषु प्रतिपादनार्थमेव राज-
 दृष्टं विजिगीष्वनुष्ठानं चतुर्विधं भवति ॥ १८ ॥

चतुर्विधेऽपि राजवृत्ते आद्यं अर्थार्जनाख्यमनुष्ठानमभिधातुमाह ।
 नयविक्रमेति । नयो नीतिशास्त्रपरिज्ञानं, विक्रमः शैथ्यं, ताभ्यां
 सम्पन्नः, विक्रमे सत्यपि नयहीनोऽभिसन्धीयते । नये सत्यपि विक्रम-
 हीनः परैरभिभूयते । ततश्च नयविक्रमाभ्यां सम्पन्नेन भवितव्यमिति ।
 'सूत्यानः' शोभनमुत्थानमुद्योगो यस्य स तथोक्तः । शोभनत्वं चोत्थान-
 प्रारम्भोपायः । पुरुषत्रयसम्पदापत्प्रतीकारानुकूलदेशकालकार्यादि-
 निर्णयं कृत्वा उत्थानं कार्यमिति भावः । 'चिन्तयेत्' श्रियमिति ।
 श्रीर्हि श्रीहेतुत्वात् सप्ताङ्गं राज्यं, तदुपार्जनार्थं चिन्तां कुर्यादित्यर्थः ।
 'नयस्य' नीतिशास्त्रपरिज्ञानस्य, 'विनयः' स्वाभाविकेन्द्रियजयो 'मूलं'
 कारणं । नहि स्वाभाविकेन्द्रियजयरहितेन शास्त्रं ज्ञातुं शक्यते विष-
 याक्षिप्तचित्तत्वात् । विनयोऽत्र नयस्य कारणभूतः शास्त्रनिर्णयः ॥ १९ ॥
 विनय इति । यो हि इन्द्रियजयः स कार्यभूतो 'विनयः' ॥ २० ॥

आत्मसम्पदं श्लोकद्वयेन दर्शयितुमाह । शास्त्रमित्यादि । 'शास्त्रं' इदमेव नीतिप्रवर्तकं । 'प्रज्ञा' अष्टगुणा वाङ्मः । 'वृत्तिः' सन्तुष्ट-चित्तता । 'दाक्ष्यं' कुशलता । 'प्रागल्भ्यं' अभोरुता । 'धारयिष्णुता' अवधारणशीलता । 'उत्साहः' शौर्यामर्षशीघ्रकारितेति गुणत्रययुक्तः । 'वाग्मिता' वाक्कौशलशालिता । दृढस्य भावो 'दार्ढ्यं' यत् प्रतिगृह्यते तस्यापरित्यागः । 'आपत्क्लेशसहिष्णुता' दैवात् समुत्पन्नानामापदां शीतोष्णदृष्ट्यादीनां क्लेशानाञ्च सहनशीलत्वं ॥

प्रभाव इति । 'प्रभावः' गुणविशेषः, येनाकोशदण्डोऽपि तद्वानिव दृश्यते द्विषद्विर्नाभिभूयते चेति । 'शुचिता', परदारद्रव्यहिंसारहितता । 'मैत्री' सर्वसत्त्वेषु मित्रभावना । 'त्यागः', अर्थानां सत्पात्रप्रतिपादनं । 'सत्यं' अष्टधावादः । 'कृतज्ञता' कृतमुपकारं प्रत्युपचिकीर्षया जानातीति कृतज्ञस्तस्य भावः । 'कुलं' शुद्धोभयपक्षता । 'शीलं' विशुद्धभावः । 'दमस्त्र' इति उपशमः । चकारोऽनुक्तानां सद्गुणानां समुच्चयार्थः । एते गुणा आत्मसम्पदो हेतवः ॥ २१ ॥ २२ ॥

राज्ञो विनयाभ्यासप्रकारं दर्शयितुमाह । आत्मानमिति । 'राजा' महीपतिः, 'प्रथमं' सर्वादौ, 'आत्मानं' 'विनयेनोपपादयेत्' इन्द्रियजयसम्पन्नं कुर्यादित्यर्थः । 'राजा यच्छीलः प्रकृतयस्तच्छीला भवन्ति' इति कौटल्यः । ततो मन्त्रादीन्, ततो मृत्त्वान्, ततः पुत्रान् । अतः प्रजा जितेन्द्रियाः कर्त्तव्याः ॥ २३ ॥

विनयोपपादनफलमाह । सदेति । 'सदा' पूर्वोक्तगुणैरनुरक्ताः प्रकृतयो यस्य सः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

इन्द्रियाणां दुर्जयत्वं दर्शयितुमाह । प्रकीर्ण्येति । शब्दस्पर्शादयो विषयास्तेषां प्रकीर्णता वज्रव्यापित्वं । प्रकीर्णविषया एव मनोरमत्वादरण्यं तत्र 'धावन्तं' 'विप्रमाथिनं' रिरंसया विशेषेण प्रमथ्नातीत्येवं-शीलं, 'इन्द्रियदन्तिनं' 'ज्ञानाङ्गुणेन वश्यं कुर्वीत' इति स्पष्टं ॥ २५ ॥

तदेव दर्शयितुमाह । आत्मेति । 'आत्मा' चन्द्रवाहकः । प्रयत्नेनात्म-

गुणेन । अर्थेभ्यो विषयेभ्यः । 'मनः' वक्ष्यमाणलक्षणमधिरोहति । प्रयत्न-
प्रेरितयोः 'आत्ममनसोः' 'संयोगात्' हेतोः 'प्रवृत्तिः' गतिर्विषयं प्रत्यु-
पजायते ॥ २६ ॥

प्रवृत्तेः कारणमभिधातुमाह । 'विषयामिषक्तोभेन' इति । विषय
एवामिषमभिलषणीयं भक्ष्यं तल्लोभेन तदभिलाषेण, 'मनः' कर्तृ
'इन्द्रियं' विषयामिषं प्रति 'प्रेरयति' । अतः 'प्रयत्नेन तन्निरन्ध्यात्'
इत्यादिकं स्पष्टं ॥ २७ ॥

यद्यपि आमनःसंयोगात् प्रवृत्तिस्तथापि मन एव प्रधानं, व्यव-
हारार्थन्तस्य ह्युत्पत्त्यावाञ्च दर्शयितुमाह । विज्ञानमिति । विविधज्ञा-
नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मनो 'विज्ञानं' उपचर्यते । अन्तर्हितत्वात् 'हृदयं' ।
चेतनाधारत्वात् 'चित्तं' । मननात् 'मनः' । बोधाधारत्वात् 'बुद्धिः' ।
तदेतत् संज्ञापञ्चकं समं तुल्यार्थं बोध्यं । 'अनेन' मनसा । आत्मा-
ऽधिष्ठितः । 'करोति' विदधाति । 'इह' शरीरे । 'प्रवर्त्तननिवर्त्तने'
कर्त्तव्याकर्त्तव्यकरणाकरणे ॥ २८ ॥

एतादृशमनःप्रवृत्तौ प्रमाणमनुमानमेवेति दर्शयितुमाह । धर्माधर्मा-
विति । 'धर्मः' प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणः स्वर्गापवर्गफलः । 'अधर्मः' तद्विप-
रीतः । 'सुखं' शोभनानि खानि बुद्धीन्द्रियाणि परितुष्टानि येन तत्
सुखं । तद्विपरीतं 'दुःखं' । 'इच्छा' कामः । तद्विपरीतो 'द्वेषः' । 'तथैव'
तेनैव प्रकारेण । 'प्रयत्नः' येन एतं शरीरमवतिष्ठते । 'ज्ञानं' पदार्थ-
स्वरूपावबोधः । 'संस्कारः' जन्मान्तरोष्णकर्मभ्यासवासनाविशेषः । एते
गुणा आत्मनोऽस्तित्वे लिङ्गमिति आचार्यैरुपदिष्टं । धूमेनाभिवदे-
भिरात्मास्तित्वं प्रतीयत इति ॥ २९ ॥

मनसोऽस्तित्वे लिङ्गमभिधातुमाह । ज्ञानस्येति । 'ज्ञानस्यायुगपद्भावः'
पञ्चानामपि श्रोत्रादीनां बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादिषु इन्द्रियार्थेषु सर्व-
व्यापित्वात् आत्मनो युगपत् समकालमेव ज्ञानोत्पत्तौ प्राप्तायां भिन्न-
कालेषु या ज्ञानोत्पत्तिः सा मनसोऽस्तित्वे लिङ्गं भवतीति अस्ति

मनःसंज्ञकं पण्डं किञ्चिद्बुद्धीन्द्रियं, येनात्मनि समवेतेन सकलपदार्थानां ज्ञानातिक्रमात् अनुभूयते, तदभावे युगपत् ज्ञानोत्पत्तिर्न च दृश्यते, तस्मादस्ति मन इति । 'नानार्थेषु च सङ्कल्पः' नानाभूतेषु एवम्भूतेषु सुखदुःखोत्पादकपदार्थेषु सङ्कल्पः, 'तस्य* कर्म प्रकीर्तितं' व्याचार्यै-
रिति शेषः ॥ ३० ॥

आत्ममनसोः स्वरूपमभिधाय इन्द्रियाणां इन्द्रियार्थानाञ्च तदभि-
धातुमाह । ओत्रमिति । शब्द इति च । स्पष्टं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आत्ममनोबुद्धिकर्मेन्द्रियाणां लक्षणमभिधाय बुद्धेरन्तःपरिकल्पनया
कारणविभागमभिधातुमाह । आत्मा मनश्चेति । अभिहितेन लक्ष-
णेनेति प्रतिपाद्यते यथा विद्यया साऽन्वयविद्या, सा विद्यते येषां ते
तद्विद्याः कणादाक्षपादादयः तैः 'तद्विद्यैः', 'आत्मा मनश्च', अन्तःकरण-
मुच्यते । 'आभ्यां' आत्ममनोभ्यां, प्रयत्नसहिताभ्यां 'सङ्कल्पः' प्रवृत्तिः,
इन्द्रियप्रवर्त्तनं, 'उपजायते' ॥ ३३ ॥

बहिःकरणमभिधातुमाह । आत्मा बुद्धीति । 'आत्मा' उक्तलक्षणाः ।
'बुद्धिः' मनः । 'इन्द्रियाणि' बाह्यरूपाणि । 'अर्थाः' शब्दादयः ।
कर्मेन्द्रियाणां हि उत्सर्गादिका अर्थाः प्रयोजनानि । एतत् सर्वं 'बहिः-
करणं' । 'सङ्कल्पः' सम्यग्भूतार्थकल्पनं, 'अध्यवसायः' प्रयत्नविशेषः,
ताभ्यां 'अस्य' आत्मनः, सुखानुभवलक्षणा 'सिद्धिः', 'प्रकीर्तिता' ॥ ३४ ॥

तदेवं अन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयत्नादेव बहिःकरणप्रवृत्तिरपि अध्य-
वसायलक्षणात् प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति, एतदेव समर्थयन्नाह ।
उभे एते हीति । 'उभे एते' अनन्तरोक्ते, 'हि' स्फुटं, 'करणे' अन्त-
र्बहिःकरणसंज्ञके, 'यत्नानन्तर्यके' प्रयत्नानन्तरं वर्त्तते, प्रयत्नप्रेरणादि-
त्यर्थः । तस्मादिति । यस्मादेवं 'तस्मात्', 'प्रवृत्तिसंरोधात्' उभयात्मकस्य
प्रयत्नस्यैव संरोधं कृत्वा, 'निर्मनस्कृतां भावयेत्' निर्मनस्कृतां व्यभस्येत् ।
यावत् प्रयत्न एव निरुद्धो भवति तावदात्मा मनसा न युज्यते, ततश्च

* तस्येत्यस्य स्थाने चास्येति सु० ।

विद्यमानमपि मनो नास्त्येव मनःकार्याकरणात् । अन्तःकरणविशेषात् प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एवमन्तःकरणप्रवृत्त्यभावात् वह्निःकरणप्रवृत्तेरप्यभावः । तदभावात् इन्द्रियाणां विषयैः सम्बन्ध एव न स्यात् इति भावः ॥ ३५ ॥

एवमिति । ‘एवं’ उक्तन्यायेन, करणयोरुभयोरपि सन्निरोधात् निरुद्धचेष्टं ‘आत्मानं’, ‘आत्मना’, एव च नान्येन कृत्वा ‘संयम्य’, नयो नीतिशास्त्रं अप्रनयस्तद्विपरीतः तौ जानातीति ‘नयाप्रनयवित्’, ‘राजा’ महीपतिः, ‘आत्मनः’, ‘हितं’ नयानुष्ठानमेव, ‘कुर्वीत’ ॥ ३६ ॥

करणसंरोधः कर्तुं न शक्यते चेदभिमतफलमपि न प्राप्यते इत्येतद्दर्शयितुमाह । *यत् पृथिव्या इति । स्पष्टं ॥ ३६ क्रोडः ॥

एकस्यापि न पर्याप्तमित्येतद्दर्शयितुमाह । †एकस्यापि न यः शक्त इति । ‘एकस्यापि’ असहायस्य, ‘मनसः’, ‘सन्निवर्हणे’ जयकरणे, ‘यः’ ‘न शक्तः’ समर्थो न भवति, ‘स कथं’, वज्रजेतव्यां ‘महीं’, ससागरां ‘जेध्यति’, न कथमपीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अनिगृहीतमनसः परिणामं दर्शयितुमाह । क्रियेति । ‘अपह्णारिभिः’ आपातरम्यः, ‘अवसानविरसः’ परिणामरसहीनैः, स्पर्शादिभिः ‘विषयैः’, ‘आक्षिप्तहृदयः’, ‘करीव’ हस्तीव, ‘ग्रहं’ बन्धं, ‘गच्छति’ ॥ ३८ ॥

स एवोग्रभयदामापदमाप्नोत्येवेति दर्शयितुमाह । सज्जमान इति । ‘सज्जमानः’ आसक्तिं गच्छन् । ‘अकार्येषु’ परस्त्रीगमनादिषु । ‘विषयान्धीकृतेक्षणः’ विषयैः स्पर्शादिभिरन्धीकृते ईक्षणे शास्त्रमये धर्ममये च यस्य स तथोक्तः । ‘आवहति’ सम्पादयति । ‘उग्रभवदां’ भीषणभयदायिनीं । ‘स्वयं’ आत्मनैव । ‘आपदं’ विपदं ॥ ३९ ॥

* अतृथिव्या व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।

एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मादतिव्यपं त्यजेत् ॥ ३६ क्रोडः ॥

एष श्लोको मु० पु० नास्ति ।

† एकस्यैव हि योऽशक्त इति मु० ।

भूयोऽपि विषयाणां वैधन्यं दर्शयितुमाह । शब्द इति । स्पष्टं ॥ ४० ॥
श्रुतिविषयलोभदोषमाह । श्रुतीति । विदूरं व्यवधानं तत्कृमणं
लङ्घनं तत्क्षमः 'विदूरक्रमणक्षमः' । 'गृगचते' अन्वेषयति । अन्यत्
स्पष्टं ॥ ४१ ॥

स्पर्शदोषमाह । गिरीन्द्रेति । महाकायो महाबलो हस्ती 'करिणी
स्पर्शसंमोहात्', 'आलानं' बन्धनं, 'याति' प्राप्नोति ॥ ४२ ॥

रूपाख्यविषयेऽपि दोषं दर्शयितुमाह । स्निग्धेति । 'पतन्' आ-
त्मानं निक्षिपन् । अन्यत् स्पष्टं ॥ ४३ ॥

रसेऽपि दोषं तथैव दर्शयन्नाह । दूरेऽपीति । दर्शनस्य व्यवधाने
वर्तमानो दुरवगाहजलदुर्गे 'चरन्', मत्स्यः समांसं वडिशं 'आस्ता-
दयति', विनाशयेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

गन्धेऽपि दोषमभिधातुमाह । गन्धलुब्ध इति । 'असुखसञ्चारां'
अतिसौख्येन सञ्चरणं यस्यान्तां । 'गजकर्णभलज्जलां' अनुकरणशब्द-
विशेषां । दन्तिनः कर्णगतिर्भलज्जलेत्युच्यते । अन्यत् स्पष्टं ॥ ४५ ॥

प्रागुक्तमुपसंहरन्नाह । एकैकश इति । 'एकैकशः' प्रत्येकमपि ।
'विनिघ्नन्ति' विनाशयन्ति । 'विषयाः' स्पर्शादयः । 'विषसन्निभाः'
विषतुल्याः, मारणात्मकत्वात् । 'यः' एधिवोपतिः । 'समं' समासेन
आयहेण । 'पञ्च' विषयान्, 'सेवते' सक्तो भवति ॥ ४६ ॥

एवं सर्वथा विषयसेवानिषेधे प्राप्ते चायं नियम इति दर्शयन्नाह ।
सेवेतेति । 'सेवेत' उपभुञ्जीत । 'काले' तत्सेवावसरे । धर्मार्थावि-
रोधेन कामं सेवेत निःसुखो न स्यादिति कौटिल्योक्तेः । अन्यत् स्पष्टं ॥
॥ ४७ ॥

विषयसेवातत्परत्वे दोषं दर्शयन्नाह । निकाममिति । 'निकामं'
अत्यर्थं । 'सक्तमनसां' संश्लिष्टचित्तानां । 'गलन्ति' अवनन्ते । 'गलिता-
श्रूणां' च्युतनयनजलानां । 'यौवनेन सह' युवभावेन समं । 'त्रियः'
विभूतयः । एतदुक्तं भवति, यावत् कान्तामुखविनोदनासक्तमना,

भवति तावदुद्योगाभावात् अरिभिरपहृते राज्ये कान्तया सदैकान्त-
स्थितस्याश्रुभिः सह श्रीभिर्युतं यौवनं गलतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

विषयेऽसक्तौ दोषाभावं त्रिवर्गस्य च कार्यकारणभावं दर्शयितुमाह ।
धर्मादिति । 'धर्मात्' शास्त्रोक्तलक्षणात् विधিনিषेधरूपात् कारण-
भूतात्, 'अर्थः' भूमिहिरण्यादिरूपकार्यभूतः भवति । 'अर्थात् कामः',
लभ्यते । 'कामात्', 'सुखफलोदयः' । 'यः' कामः, 'युक्त्या' शास्त्रोक्त-
सेवाकालमात्रया, 'न *निषेधते' नानुष्ठीयते, स '†तौ' इतरौ धर्मार्थौ,
'हत्वा' 'आत्मन' अपि 'हन्ति' । तद्यथा धर्मातिसेवायामर्थः क्षीयते,
अर्थक्षयात् कामाभावः अर्थमूलत्वात् कामस्य, अर्थाभावात् शरीरद-
ग्ननं, धर्मं चिकीर्षुः शरीरं क्षीयं करोति, ततः शरीरे विनष्टे धर्मोऽपि
विनश्यति । एवमर्थोऽपि अतिसेवितोऽर्थमूलं धर्मं न करोति कामश्च ।
ततश्चाप्युपचितोऽर्थः चौरराजादिभिरपह्रीयते । तथा कामोऽपि
अतिसेवितो धर्मार्थानुष्ठानव्युपरमात् तौ विनाश्य शुक्रक्षयात् क्षय-
व्याधिना शरीरमपि विनाशयति ॥ ४९ ॥

विषयाणामतिमनोहरत्वमिन्द्रियाणाञ्च दुर्जयत्वं दर्शयन्नाह । ना-
मापीति । 'विजासोक्तसितभुवः' विजासेन विभ्रमेण उक्तासिते भुवौ
यथा तस्याः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥

एतद्व्यापकं वाक्यं वीतरागाणामदर्शनादित्याशङ्क्याह । रहःप्रचा-
रेति । रहःप्रचारः उपगूहनचुम्बनाद्ययत्नादिरिकल्पितः, तत्र कुश-
लाऽतिप्रवीणा 'रहःप्रचारकुशला' । मृदु अकठोरं गद्गदं मन्थरं
भाषितुं शीलं यस्याः सा । 'कं' नाम शरीरिणं । 'न रमयति' न
रमणक्रीडासक्तं करोति अपि तु सर्वमपि करोत्येव । रक्तान्तत्वं
लोचनयोर्लक्ष्यं रम्यता चेति ॥ ५१ ॥

एतत् द्रष्टव्यमाह । मुनेरपीति । 'मुनेरपि' मुमुक्षोरपि महर्षेः,

* निषेवत इति मु० ।

† तावित्यस्य स्थाने तानिति मु० ।

‘मनः’ चेतः, ‘सरागं’ साभिलाषं, जितेन्द्रियत्वेऽपि ‘अवश्यं’ अवशीमृतं कृत्वा, अथवा अवश्यं निश्चयेन सरागं कुरुते ‘अङ्गना’ । का किमिव ‘सन्ध्या शशिमण्डलमिव’ । अतः कां नारी न रमयतीति स्थितं ॥ ५२ ॥

एतदेवाचेतनेष्वपि दर्शयितुमाह । मन इति । सर्वेषां ‘मनः’ चित्तं, ‘प्रज्ञादयन्तीभिः’, आनन्दहेतुत्वात् अपां स्त्रीणां च । *मन्दयन्तीभिः गाम्भीर्यादपां, स्तनजघनभारवत्त्वात् स्त्रीणामपि, ‘बलं’ अत्यर्थं, ‘महान्तोऽपि’ गङ्गैरभिन्नाः । ‘अचला इवाङ्घ्रिः’ ‘भिद्यन्ते’ अन्तः प्रविश्य भूमिसात्क्रियन्ते स्त्रीभिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

न केवलं स्त्रीविषयाऽऽसक्तिस्त्यान्या सा च विनाशाय भवति तज्जन्यं मृगयादिव्यसनत्रयमपीति दर्शयन्नाह । मृगयेति । स्त्रीसेवाया बलहानिकरत्वात् सांसाभिलाषे मृगयाव्यसनं । स्त्रीभिः सह पानगोष्ठां पानव्यसनं । ताभिरेव विनोदार्थं अक्षक्रीडाव्यसनं । त्रयमिति कामजोऽयं त्रिवर्गः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५४ ॥

यथा कामोऽतिप्रवृद्धो विनाशहेतुत्वादरिः, एवं क्रोधादयोऽपीत्यरिषड्वर्गमभिधातुमाह । काम इति । ‘कामः’ तन्लोक्तलक्षणः, “स्पर्शविशेषविषया इष्टाभिमानिकसुखानुविद्धा, फलवती अर्थप्रतीतिः” इति । ‘क्रोधः’ अविमृश्यकारितया प्राणिद्रोहबुद्धिः । ‘लोभः’ विच्छेदितिलोपता । ‘हर्षः’ कारणं विना प्राणिहिंसाजनितः परितोषः । ‘मानः’ माननीयेष्ववमानबुद्धिः । ‘मदः’ बलावलेपजनित उत्सर्ग इव्ययं षड्वर्गः । उत्तरार्द्धं स्पष्टं ॥ ५५ ॥

अरिषड्वर्गपरिपालनदोषं श्लोकद्वयेन दर्शयन्नाह । †दाण्डक्य इति । दण्डक्यविषयाधिपतिः ‘दाण्डक्यः’ दृढदम्बनामा भूपतिः । स च मृगयागतो मृगोः कन्यामकामां धर्षयन् मृगोः शापात् पांसुवृष्टिभिः सवन्मुर्विननाश । ‘क्रोधाच्च जनमेजयः’ अश्वमेधकर्मणि शिञ्जलक्षीकृतां

* मन्दयन्तीभिरिति सु० ।

† दण्डक्य इति स० ।

पत्नीं दृष्ट्वा, ऋत्विग्भिरेवं कृतमिति तेषु विक्रान्तः, तैः श्रापेनाभिहतः ।
 'लोभात्' चातुर्वर्ण्यं सर्वस्वापहरणैरतिपीडयन् प्रजाभिरेकैकलोच-
 निक्षेपविधिना 'एलः' इलागर्भे बुधजातः पुरुरवाः अभिहतः । 'वा-
 तापिर्हषतोऽसुरः' इति, वातापीत्वलसंज्ञकौ कामरूपिणौ महाऽसुरौ
 कृतकृतकवेशौ महर्षीन् आमन्त्र्य, आत्मनोरेकं कृतपशुरूपं घातयित्वा
 तन्मांसैर्महर्षींस्तर्पयति, भुक्तोत्थितेषु च तेषु एद्धेहीत्वजेति ब्रूते,
 मृतसंज्ञीवनविधया च जीवित इत्यलो विदार्य महर्षीणामुदरं तस्मा-
 न्निःसृत्य भातुर्गले लगति, तत्तत्तौ हृद्यौ भवतः, एवमुपद्रवकारिणौ
 तावागतेनागस्थेन निहतौ, इति ॥ ५६ ॥

पौलस्त्य इति । शत्रुघ्नद्वर्गमिति । 'पौलस्त्यः' रावणः, 'राक्षसः' 'मा-
 नात्', रामचन्द्राय सीतामसमर्पयन् विननाश । 'मदात्', 'दम्भोद्भवः'
 नाम सार्धकनामा महासुरः, अनेकसुरजित् त्रिभुवने नास्ति मे प्रति-
 मञ्जो मत्सम इति मदेन नारदमभ्यर्थितवान् दर्शय मे प्रतिमञ्जमिति,
 नारदेन तु ईषिकास्त्रेण स विनयः । 'एते' दाण्डक्यादयः, 'शत्रुघ्नद्वर्ग-
 माश्रिताः', 'निधनं', गताः ॥ ५७ ॥

अरिषड्वर्गपरित्यागे प्रकृत्यफलमाह । शत्रुघ्नद्वर्गमिति । 'जामद-
 ग्न्याम्बरीषौ', 'शत्रुघ्नद्वर्गमुत्सृत्य', 'चिरं महीं बुभुजाते', इति स्पष्टं ।
 तस्माच्छ्रेयोऽर्थिना अरिषड्वर्गत्यागेन इन्द्रियविनयः कर्तव्य इति ॥ ५८ ॥

इन्द्रियजयप्रकरणे इन्द्रियजयकारणं विद्यावृद्धसंयोगमभिधातुमाह ।
 *वर्द्धयन्निवेति । पुरुषेण पुमर्थद्वयोपार्जनाय यतितव्यं । तौ च
 'धर्मार्थौ', उपादेयत्वात् साधुभिः 'आदरात् सेवितौ', अतस्तौ 'वर्द्धयन्',
 'गुरुसेवनं' विद्यावृद्धाराधनं, 'कुर्वीत' । कथमिति 'निगृहीतेन्द्रिय-
 ग्रामः', सन् इति स्पष्टं ॥ ५८ क्रोडः ॥

* वर्द्धयन्निव धर्मार्थौ सेवितौ सद्भिरादरात् ।

निगृहीतेन्द्रियग्रामः कुर्वीत गुरुसेवनम् ॥ ५८ क्रोडः ॥

ज्ञाकोऽयं सु० पु० नास्ति ।

किमर्थं गुरुसेवनं कुर्वीतेत्याह । शास्त्रायेति । 'शास्त्राय' शास्त्रं
आन्वीक्षिष्यादिविद्याचतुष्टयं तदर्थं, 'गुरुसंयोगः', कर्त्तव्यः । 'शास्त्रं',
किमर्थं? 'विनयवृद्धये' इन्द्रियजयवृद्धयर्थं । स एव विनयः शास्त्रेणो-
पहृष्टः कृतक इति व्यपदिश्यते । 'विद्याविनीतः' इति विद्योपहृष्टि-
तेन्द्रियजयकृतेविनयसम्पन्नः, 'नृपतिः', न 'कृच्छ्रेषु' विपञ्जनितक्लेशेषु,
'अवसोदति' विषस्रो भवति ॥ ५६ ॥

उपकारं च वृद्धसंयोगे दर्शयन्नाह । वृद्धोपसेवीति । विद्यावृद्ध-
सेवाधीनः 'नृपतिः', साधुसेव्यो भवति । तथा 'प्रेर्यमाणोऽपि', दास-
कितवादिभिः, 'अकार्येषु' परदारद्रव्यणादिषु, 'न प्रवर्त्तते' ॥ ६० ॥

विद्याग्रहणोत्तरकालमपि अवशिष्टविद्यांशा भाङ्गा एवेति दर्श-
यन्नाह । आदधान इति । सकलकलापरिपूर्णा भवतीत्यर्थः । इति
इन्द्रियजयलक्षणं ॥ ६१ ॥

विनयस्य फलं दर्शयन्नाह । जितेन्द्रियस्येति । 'नोतिमार्गानुसा-
रिणः' नयसम्पन्नस्य, 'ज्वलिताः' भास्वराः, 'लक्ष्यः' विभूतयः, 'कीर्त्त-
यश्च' यशंसि च, 'नभःस्पृशः' दिगन्तव्यापिन्यः, भवन्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इन्द्रियजयवृद्धसंयोगानुपसंहरन्नाह । इति स्तेति । 'नयान्वितः'
वृद्धसेवनात् अवाप्तनीत्यन्वितः, 'राजा', 'इति' अनेन प्रकारेण, 'विनयः'*
इन्द्रियजयं, 'निषेवमाणः' अनुतिष्ठन्, 'नरदेवसेवितं' षोडशमहाराजा-
ध्यासितं, 'श्रियः' 'पदं' महाचक्रवर्त्तिस्थानं, 'समाक्रामति' अध्यास्ते ।
'भास्वरं' दीप्ततरुं, 'शिरः' 'महारत्नगिरेः' सुमेरोः शिखरम् 'इव',
इन्नत्वमित्यर्थः, 'उन्नतं' अकृतपुण्यैरप्राप्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

विनयो राजकुमारेषु पुनराधेय इति दर्शयन्नाह । इयं हीति ।
'इयं', 'पार्थिवता' राजत्वं, 'लोकव्यतिरेकवर्त्तिनी' लोकोऽन्यथा वर्त्तते-
ऽन्यथा पार्थिवः, यतः 'खभावतः', एव विनयाभावात् 'समुन्नता'
अप्रतिहता । 'वस्त्रात्' आक्रम्य गुरुः 'विनये', नियोजयेत् । यतः

‘नवस्य’ शास्त्रानुष्ठानस्य, ‘विनयः’ इन्द्रियजयः ‘पुरःसरः’ साधक इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

बलान्नयनियोजने गुणं दर्शयन्नाह । परां विनीत इति । ‘विनीतः’, राजा ‘परां’ उक्तृष्टां, ‘सेव्यतां’, प्राप्नोति । महीपतिविभूषणानां दुर्लभत्वात् विनय एवालङ्कारः । ‘करोव भद्रः’, अर्थात् राजा ‘विनयेन शोभते’ सुगमं ॥ ६५ ॥

किमर्थं विद्यावृद्धसंयोगः क्रियते इति दर्शयन्नाह । गुरुस्त्विति । ‘गुरुः’ विद्यावृद्धः, ‘विद्याधिगमाय’, अभिहितविद्यापरिणतये, ‘सेव्यते’ । सा च ‘श्रुता’, ‘विद्या’, समये ‘मतये’ प्रज्ञायै भवति । श्रुतानुष्ठानवृत्तीनि चानुष्ठीयमानानि ‘भूतये’ श्रिये, ‘असंशयं भवन्ति’ ॥ ६६ ॥

भूयोऽपि वृद्धसंयोगजनितविनयस्य प्रयोजनं दर्शयन्नाह । सुनिपुणमिति । ‘शुचिः’ बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः, ‘अनुवृत्तिपरः’ शुश्रूषातत्परः । ‘नृपतिपदाय’ चक्रवर्त्तिस्थानाय । स्पष्टमन्यत् ॥ ६७ ॥

इन्द्रियजयवृद्धसंयोगयोरनुष्ठाने दोषं अनुष्ठाने च गुणं दर्शयन्नाह । अविनयरतमिति । इन्द्रियजयो विनयः, तदन्यथात्वमविनयः तद्रतं व्यसनासक्तं नृपम् ‘अवशं’ असाध्यम्, अपि ‘विद्विषः’ रिपवः, ‘वशं नयन्ति’ । विनीतः पुनः ‘तनुरपि’ क्षणोऽपि, ‘क्वचित् पराभवं’, ‘नैति’, न याति ॥ ६८ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां प्रथमः सर्गः ॥ ॐ ॥

पूर्वसर्गांल्लिखितविद्यानामुद्देशमभिधातुमाह । चान्वीक्षिकीमिति ।
चान्वीक्षिकाया विद्याञ्चतस्रोऽपि वक्ष्यमाणलक्षणाः । 'तद्विद्यैः' ता एव
विद्या निर्मला येषां तैः । 'तत्क्रियोपेतैः' तदनुष्ठानयुक्तैः । स्पष्टमन्यत् ॥
॥ १ ॥

आदरात् विद्याचतुष्टयचिन्तने प्रयोजनमाह । चान्वीक्षिकीति ।
'शाश्वती' प्रत्येकमविनाशिनी । 'एता एव' इत्येवकारेण नान्ये केचन
लोकस्थितिहेतव इत्यर्थः । अन्यत् सुगमं ॥ २ ॥

विद्यासङ्ख्याविषये विप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह । त्रयोति । तिस्रो विद्या
मनुशिष्या मन्यन्ते । कुत इत्याह, हि यस्मात् या इयमान्वीक्षिकी
सा चया विशेष एवेति मता ॥ ३ ॥

वार्हस्पत्यास्तु विद्याद्वयमेव मन्यन्ते इति दर्शयन्नाह । वार्त्तेति ।
'वार्त्ता च दण्डनीतिश्च' वक्ष्यमाणलक्षणे 'हे' एव 'विद्ये' 'इत्यवस्थिते'
कृतनिश्चये । कुत इत्याह, 'लोकस्यार्थप्रधानत्वात्' इति चातुर्वर्ण्यस्य
लोकस्य अर्थः भूत्यादिलक्षणः तस्मिन् प्रधानत्वात् प्रधानवृत्तिहेतुत्वात्,
सर्वार्थो वार्त्तया लभ्यते दण्डनीत्यापि लभ्यते इति 'सुरपूरोधसः' दृष्ट-
स्यतेः 'शिष्याः' अन्तेवासिनो मन्यन्ते ॥ ४ ॥

शुक्राचार्यस्यासुरगुरोः शिष्या एकामेव विद्यां मन्यन्ते इति दर्श-
यन्नाह । एकैवेति । दण्डनीतिरिदमेव शास्त्रं, यस्मात् तस्यामेव सर्व-
विद्यारम्भाः प्रतिकृताः । दण्डनीतेरभावात् मातृन्यायेन सर्वविद्या-
रम्भ एव न सम्भवति ॥ ५ ॥

पूर्वपक्षमभिधाय सिद्धान्तमभिधातुमाह । विद्याञ्चतस्र इति ।
नोऽस्माकं गुरोः कौटल्यस्य दर्शनं विद्याञ्चतस्र एव न क्षूनाधिका वा ।
यस्मात् पृथक् पृथक् प्रकृत्यसिद्ध्यर्थं चासु विद्यासु लोका व्यवस्थितः
॥ ६ ॥

विद्यानां स्वरूपभेदं दर्शयन्नाह । चान्वीक्षिकीति । प्रत्यक्षपरो-
क्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु यथात् ईक्षणं चान्वीक्षा सा प्रयोजनं,

यस्याः सा 'आन्वीक्षिकी' अनुमानविद्या न्यायदर्शनवैशेषिकादिका,
सा च 'आत्मविज्ञानं' आत्माऽनया विशेषेण ज्ञायत इत्यात्मविज्ञानं ।
तादृशविज्ञानाच्च उभयलोकसिद्धौ 'धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ' इति तत्त्व-
तो ज्ञायते । 'अर्थानर्थौ तु वार्त्तायां दण्डनीत्यां नवानर्थौ' वक्ष्यमाण-
लक्षणौ ज्ञायेते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

दण्डनीतेर्माहात्म्यं दर्शयन्नाह । आन्वीक्षिकीति । आन्वीक्षिक्याद्याः
तिष्ठे विद्याः सत्यः सद्भिद्याः धर्मार्थसंसाधिकाः । यस्मात् दण्डनीतेः
नीतिशास्त्रस्य विनाशे सति ताः सत्यो विद्या असत्यो मात्स्यन्यायेन
भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । दण्डनीतिर्वदेति । 'सम्यक् नेतारं' विशिष्टं
नायकं विजिगीषुं अधितिष्ठति, तादृशेन विजिगीषुणा यदा दण्ड-
ण्डनीतिरनुष्ठीयत इत्यर्थः । 'तदा श्रेष्ठाः' आन्वीक्षिक्यादिविद्यास्त्रिभिः
तादृशविद्याविदं सम्यक् उपासते इति ॥ ९ ॥

विद्यालक्षणात् लाभं दर्शयन्नाह । वर्णा इति । 'वर्णाः' ब्राह्मणादयः ।
'आश्रमाः' ब्रह्मचारिप्रभृतयः । 'आसु' आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्ड-
नीतिषु विद्यासु, 'प्रतिष्ठिताः' यथासम्भवं प्रतिष्ठां गताः । तद्यथा,
त्रयां ब्राह्मणाः । दण्डनीत्यां राजानः । वार्त्तायां वैश्याः शूद्राश्च ।
आन्वीक्षिक्यां ब्रह्मचार्यादयः । एवञ्च तासामवेक्षणात् रक्षणाच्च
राजा तद्धर्मस्य वर्णाश्रमोपार्जितस्यांशभाक् भवति, षष्ठांशभागी नृपो
भवतीति स्मृतेरित्यर्थः ॥ १० ॥

विद्याजनितानि उपकारान्तराणि दर्शयन्नाह । आन्वीक्षिक्यात्मवि-
द्येति । 'आन्वीक्षिकी' उक्तलक्षणा, आत्माऽनया ज्ञायते इति 'आत्म-
विद्या', सुखदुःखयोः कार्यकारणभावेन 'ईक्षणात्' निरूपणात् भवति ।
'तया' आन्वीक्षिक्या, 'तत्त्वं' परमार्थं, 'ईक्षमाणः', 'द्वर्षशेकौ' 'व्युद-
स्यति' परित्यजति । धर्मः कारणं, सुखं कार्यं, अधर्मः कारणं, दुःखं कार्यं,
एतदुभयमपि उपभोगात् क्षयं याति नान्यथा इत्येवमनुमानादि-

प्रमायैस्तत्त्वदर्शो विजिगीषुर्धर्मशोकौ 'सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्या-
नन्तरं सुखं' इति चिन्तनेन व्युदस्यति त्यजतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

आन्वीक्षिकीजनितोपकारो दर्शितः साम्प्रतं त्रय्याः स्वरूपं तज्जनि-
तोपकारादिकं चाभिधातुमाह । ऋग्यजुः सामेति । ऋगादयस्त्रयो
वेदाः 'त्रयो' इत्युच्यते । 'त्रयां' विध्यनतिक्रमेण 'तिष्ठन्' 'उभौ लोकौ'
इहलोकपरलोकौ, 'अवाप्नोति', ॥ १२ ॥

न केवलमेतत् वेदत्रयं त्रयो, अपरमपि त्रयीस्वरूपं दर्शयन्नाह ।
अङ्गानीति । शिच्चा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति
षडपि वेदस्य 'अङ्गानि' । 'वेदाः' इत्यथर्ववेदेन सह चत्वारः । 'मी-
मांसा' वेदप्रमाणशास्त्रं । 'न्यायविस्तरः' इति न्यायदर्शनवैशेषिकादिः ।
'धर्मशास्त्रं' मन्वादि । 'पुराणं' अष्टादशविधं । चकारात् 'महाभा-
रतरामायणादीनामपि पुराणान्तर्भावो द्रष्टव्यः कथास्वरूपत्वात् ।
एतत्सर्वं चतुर्दशविद्यास्थानरूपा 'त्रयो' इत्युच्यते ॥ १३ ॥

त्रय्याः स्वरूपादिकमुक्तं सम्प्रति वार्त्तायाः स्वरूपं तदुपकारञ्च
अभिधातुमाह । पाशुपाल्यमिति । पशून् हस्यन्वादीन् पाशयन्तीति
पशुपाणाः हस्तिशिन्ध्याशानिहोत्रादिविदः, तेषां शास्त्रमनुष्ठानञ्च
'पाशुपाल्य' । 'कृषिः' कर्षणं तत्प्रतिपादकं पराशरादिशास्त्रं तदनु-
ष्ठानञ्च । 'पण्यं' क्रयविक्रयादिकक्षणं वाणिज्यं एतत्क्षितयं, 'वार्त्ता'
जगद्भृत्तिहेतुत्वात् । एतया वार्त्तया सम्पन्नो विजिगीषुः *साधु यथा
भवति तथा न 'आवृत्तेः' आवर्त्तनात् 'भयमृच्छति' प्राप्नोति ॥ १४ ॥

दण्डनीतिः स्वरूपं उपकारञ्च दर्शयितुमाह । दमो दण्ड इतीति ।
'दमः' वधपरिक्षेपार्थहरणादिना दमनक्रिया, 'दण्डः' अभिधीयते ।
तात्स्थ्यात् प्रयोक्तारि तिष्ठतीति उपचारात् महीपतिर्दण्डः तस्य नी-
तिरिदं शास्त्रं दण्डनीतिः, नयनं दण्डं प्रति दण्डस्य प्रणयनं नीति-
रिहोच्यते ॥ १५ ॥

दण्डनीत्या स्वात्मनो विद्यानाञ्च पालनमाह । तथेति । स्पष्टं ॥ १६ ॥

विद्यानां स्वरूपोपकारादिभिर्भेदं दर्शयित्वाऽभिधानतोऽपि दर्शय-
न्नाह । विद्याद्यदाभिरिति । 'आभिः' ध्यान्वीक्षिकीत्रयोवार्त्ताभिः ।
चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममोक्षान्, यथासम्भवं 'यदा' महीयतिः 'विद्यात्'
विचारयेत्, तदा ध्यान्वीक्षिक्या 'विद्यात्वं' । विद् विचारणे इति धा-
तोऽरिदं रूपं । तथा चतुर्वर्गं यदा विद्यात् जानीयात्, तदा त्रया वि-
द्यात्वं, विद् ज्ञाने इति धातोऽरिदं रूपं । यदा 'विद्यात्' लभेतेति तदा
वार्त्ताया विद्यात्वं । विद् लभे इति धातोऽरिदं रूपं ॥ १७ ॥

॥ इति विद्याप्रकरणं ॥

वर्णाश्रमधर्मं स्वधर्मश्रुतानां दण्डप्रणयनार्थमभिधातुमाह श्लोक-
चतुष्टयेन । इत्येति । याजनेति । शस्त्रेणेति । शूद्रस्येति । कारवः
श्लिपिनः । चारणाः रङ्गजीविनः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

इदानीं ब्रह्मचारिद्वयस्वरूपमाह । गुराविति । नैष्ठिकस्य ब्रह्मचा-
रिणः 'गुरौ' गुरुगृहे 'वासः', 'अग्निशुश्रूषा' इति वैश्वानराग्राधनं,
'स्वाध्यायः' स्वशाखाध्ययनं । 'व्रतचारणं' तदुपदिष्टानां व्रतानामनुष्ठानं,
'त्रिकालाभ्यासा' सन्ध्यात्रयेऽपि स्नानं । 'भैक्ष्यं' भिक्षासमूहः एक-
भिक्षाया निषिद्धत्वात्, 'गुरौ प्राणान्तिकी स्थितिः' इति प्राणान्तं
यावत् गुरावेव स्थितिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

गुरोरभावे तस्य वासनियमं दर्शयन्नाह । तदभावे इति । 'तदभावे'
गुरोरभावे । 'सब्रह्मचारी' सहाध्यायी । 'वा' अथवा, 'कामतः'
स्वेच्छया, 'अन्याश्रमत्वं' इति यदि नैष्ठिक उपकुर्वाणं एव ॥ २३ ॥

भूयोऽपि ब्रह्मचारिधर्मविशेषमाह । स मेखजीति । 'सः' उपकुर्वाणो
ब्रह्मचारी, 'मेखली' मौञ्जी मेखला यस्यास्तीति । 'दण्डी' पाताशदण्ड-
धारणात् । 'जटी मुण्डो वा' तथैव गुरुसंश्रयः । आविद्याग्रहणात्
व्रतादिकं विद्याग्रहणञ्च यावत् कुर्यात्, ततः इच्छा चेत् गृहस्थः स्यात्
अन्यथा नैष्ठिकः स्यात् इत्यर्थः ॥ २४ ॥

गृहस्यधर्ममभिधातुमाह । अग्निहोत्रेति । गृहस्योऽत्र चतुर्विधः ।
अपरश्च अग्निहोत्रेति । ब्राह्मणादिभिर्गग्निहोत्रोपचरणं यथा सम्भवं
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामेव द्रष्टव्यं । 'जीवनञ्च स्वकर्मभिः' इति ब्राह्मणस्य
प्रतिग्रहेण, क्षत्रियस्य शस्त्रेण, वैश्यस्य कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यादिभिः,
शूद्रस्य कार्वादिभिः । 'अयञ्च धर्मः' नियमात्, धर्मदारेषु 'पर्ववर्ज'
पौर्णमास्यादिपुण्यतिथिवर्जं, 'इतिज्ञिया' ॥ २५ ॥

धर्मार्थं दाररक्षार्थञ्चेत्याह । देवेति । देवपित्रतिथिमृत्युपूजेति
प्रतीतं । 'दीनानुकम्पनं' वाणवृद्धयाधितानां शक्त्याऽनुकम्पनं । 'श्रुतिः'
वेदः, 'स्मृतिः' मन्वादिशास्त्रं, तेषां 'अर्थः' तत्र 'अवस्थितिः' तदुक्ता-
नुष्ठानपरेण भवितव्यमित्यर्थः । अयं धर्मश्चतुर्विधस्यापि 'गृहमेधिनः'
गृहे चवस्थातुं मेधा बुद्धिर्यस्य विद्यते तस्यायं धर्म इत्यर्थः ॥ २६ ॥

वानप्रस्थधर्ममभिधातुमाह । जटित्वमिति* । 'जटित्वं' नि-
यमाज्जटाधारणं 'अग्निहोत्रत्वं' अग्निहोत्रपरिग्रहश्च, तथैव भूमौ
शय्या, कृष्णाजिनधारणञ्च । वने निर्जने वा वासः 'वनवासः' अन्यत्
स्थलं ॥ २७ ॥

वनवासिधर्ममाह । प्रतिग्रहेति । प्रतिग्रहस्य दोग्धमानस्य हिर-
ण्यादेः ग्रहणनिवृत्तिः 'प्रतिग्रहनिवृत्तिः' 'त्रिः खानं' सन्धात्रये खानं,
'व्रतचारिता' ब्रह्मचारिता सन्निहितदारेणापि तस्माच्चर्यमेव कर्त्तव्यं ।
उत्तरार्द्धमेव प्रतीतं ॥ २८ ॥

परिव्राड्धर्ममभिधातुमाह । सर्वारम्भेति । 'निष्परिग्रहता' पुस्त-
कादेर्वस्त्रावरणादेरपि परिग्रहो नास्तीति । 'अद्रोहः' भूतहिंसाभा-
वः । 'समता सर्वजन्तुषु' उपकार्यपकारिष्वपि तुल्यबुद्धिः ॥ २९ ॥

अपरश्च, प्रियाप्रियेति । प्रिदञ्चाप्रियश्च तयोरपरिष्वङ्गः अनासक्तिः
'प्रियाप्रियापरिष्वङ्गः†' सुखादौ विकारो हर्षशोकः कुतो नास्तीति

* जटित्वमिति मु० ।

† प्रियाप्रियपरिष्वङ्गः इति मु० ।

‘सुखदुःखाविकारत्वात्’ सवाह्याभ्यन्तरशौचमिति ‘वाह्यं’ मृज्जला-
दिभिः, ‘आभ्यन्तरं’ सकलसत्त्वानुग्रहशुद्ध्या । ‘वाग्यमः’ मौनव्रतं ।
‘व्रतचारिता’ व्रत्तचारिता* ॥ ३० ॥

किञ्च सर्वेन्द्रियेति । ‘सर्वेन्द्रियसमाहारः’ विषयेभ्यः सर्वेषां इन्द्रि-
याणां प्रत्याहरणं । अथ च योगशास्त्रे प्रत्याहार इत्युक्तः । ‘धारणा’
इति । तल्लक्षणमाह तत्रैव । प्रदेशे धार्यते वायुर्मनो वापि सुसंयुतं ।
स्वधारकप्रयत्नेन धारणा साऽभिधीयते । ‘ध्यानं’ चिन्तनं । तच्च द्वि-
विधं काम्यफलार्थं मोक्षफलार्थञ्चेति । तत्र मोक्षफलार्थं नित्यं । तस्य
‘अभ्यासः’ तत्परता ‘भावशुद्धिः’ प्राणिवु चन्द्रोहशुद्धिः । ‘एष परि-
ब्राह्मणमर्थ उच्यते’ ॥ ३१ ॥

वर्णाश्रमाणामसाधारणधर्ममभिधाय साधारणमभिधातुमाह ।
अहिंसेति । वर्णिभिराश्रमिभिश्च परकीयाणां नानदारद्रथादीनां
‘अहिंसा’ कर्तव्येति शेषः । ‘सूतृतं’ प्रियं पथ्यञ्च सूतृतं इत्येवंभूता
वाणी, सर्वेषु वक्तव्येति भावः । ‘सत्यं’ धम्मेवावादः । ‘शौचं’ वाह्या-
भ्यन्तरशौचं श्रुतिस्मृतिविहितं, ‘दया’ दीनानुकम्पनं, ‘क्षमा’ क्षान्तिः ।
स्यष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥

स्वधर्मानुष्ठाने फलमभिधातुमाह । स्वर्गेति । ‘स्वर्गानन्त्याय’ स्वर्गञ्च
आनन्त्यं मोक्षञ्च स्वर्गानन्त्यं तस्मै प्रभवतीति । ‘धर्मोऽयं’ अन्तरोक्तः ।
‘सर्वेषां वर्णिसिद्धानां’ भवतीति शेषः । ‘तस्य’ धर्मस्य ‘अभावे’ विनाशे
अननुष्ठाने ‘अयं लोकः’ ‘शङ्करात्’ सङ्कीर्णतया ‘नाशं’ आप्नुयात् ॥
॥ ३३ ॥

धर्मप्रवर्तकदण्डधराभावे दोषं दर्शयन्नाह । सर्वस्यास्येति । ‘सर्व-
स्यास्य’ धर्मस्य ‘यथान्यायं’ स्मार्त्तन्यायमनतिक्रम्य ‘भूपतिः’ विजिगीषुः
‘सम्प्रवर्तकः’ सम्प्रवर्त्तयिता । ‘तस्य’ भूपतेः ‘अभावे’ ‘धर्मनाशः’
दण्डाभावात् धर्मनाशे ‘जगच्च्युतिः’ जगतो विनाशः स्यात् ॥ ३४ ॥

वर्णाश्रमधर्मप्रभावमेवाभिधातुमाह । वर्णाश्रमाचारेति । 'वर्णाश्र-
माचारयुक्तः' तदाचारतत्परः, 'वर्णाश्रमविभागवित्' इति का कस्य
प्रतिपत्तिरिति जानाति । 'पाता' रक्षिता वर्णाश्रमाणां 'पार्थिवः
सर्वलोकभाक्' । शक्रलोकभाक् इति टीकासम्मतः पाठः । शक्रलोकः
स्वर्गः ॥ ३५ ॥

॥ इति वर्णाश्रमधर्मः ॥

दण्डमाहात्म्यमभिधातुमाह । इति यस्मादिति । *'आत्मवान्'
अभिहितात्मसम्पद्गुणयुक्तः 'सम्यक्' विजितेन्द्रियो 'नृपः' न केवलं
आत्मनः प्रजानाञ्च 'उभौ लोकौ धारयति' दण्डप्रणयनात् इत्यर्थः ।
'दण्डीव' यम इव रागद्वेषरहितो दण्डं धारयेत् ॥ ३६ ॥

दण्डधारणप्रकारमभिधातुमाह । उद्देजयतीति । 'तीक्ष्णो' अन्या-
यादधिकेन दण्डेन, प्रजाः 'उद्देजयति' । मृदुना नृनेन 'परिभूयते' न
भवत्यस्य दण्डे पीडेति दण्डाद्भयं नाप्नोति परिभूयते । 'दण्डेन' अन्य-
नाधिकेन द्वेषः परिभवो वा भवति यस्मात् तस्मात् 'युक्तदण्डः प्रश-
स्यते' सुविज्ञातप्रणयनादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदेव द्रष्टव्यं । त्रिवर्गमिति । 'त्रिवर्गं' धर्मार्थकामान्, 'वर्द्धयति',
'आप्तु' सत्वरं 'राज्ञो दण्डः यथाविधि' सुविज्ञातप्रणीतत्वात् । 'आ-
सामञ्जस्यात्' समञ्जसभावो सामञ्जस्यं माध्यस्थ्यं, रागद्वेषाभ्यां तदभावो
आसामञ्जस्यं तस्मात् आसामञ्जस्यात् 'प्रणीतः' दुष्प्रणीतो दण्डः 'वन-
स्यानपि' लोकव्यवहारवाह्यानपि 'कोपयेत्' ॥ ३८ ॥

किञ्च लोकोति । 'लोकशास्त्रानुगः' लोकः वर्णाश्रमादिजनपदः, शास्त्रं
श्रुतिसृष्ट्यादि । 'तदनुगतः' तदनुरूपो दण्डः नेयः दण्ड्यं प्रति विधेयः ।
उभयानुगतत्वात् सुतरां अनुद्देजनो भवति । विजिगोषोः त्रिवे च
भवति । उत्तरार्द्धं स्पष्टं ॥ ३९ ॥

महोपतेर्जगतश्च ध्वंसकारणमभिधातुमाह । परस्परिति । 'पर-

स्वराभिषतया' भक्ष्यभक्षकत्वेन स्थितस्य 'जगतः' । भिन्नवर्त्मनः 'एय-
च्चार्यस्य दण्डस्येत्यर्थः । 'दण्डाभावे परिध्वंसी मात्स्यन्यायः प्रवर्तते'
इति स्पष्टं ॥ ४० ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह । जगदेतदिति । स्पष्टं ॥ ४१ ॥

एतमर्थमुपसंहरन्नाह । इदमिति । 'इदं' जगत् 'प्रकृत्या' स्वभा-
वेन 'विषयैः' स्पर्शादिभिः, 'वशीकृतं' विषयीकृतं, आहारनिद्रा-
भयमैधुनादीनां शरीरेष्वेव सहोत्पद्यमानत्वात् । अतएव 'परस्परं'
'परस्परस्त्रीधनलोभं' तत्तल्लभ्यटं 'जगत्' केवलं दण्डभयेन उपपीडितं
सत् 'साधुसेविते' मुमुक्षुभिरध्यासिते 'सनातने' नित्ये पुण्ये वा स्वर्गा-
नन्त्यगासिनि मार्गे प्रस्थानं करोति ॥ ४२ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह । नियतेति । 'अस्मिन्' जगति 'साधुवृत्तः' पर-
वशः 'दुर्लभः' दुष्यापः किन्तु दण्डयोगात् सर्व एव प्रायशो नियत-
विषयवर्त्ती भवति । यथा कुणस्त्री विरागहेतुभूतकृशत्वविकलत्वा-
दिदोषदुष्टं पतिं शास्त्रोक्तदण्डभयेनैव पतित्वेनाङ्गीकरोति ॥ ४३ ॥

दण्डप्रणयनेऽपि विजिगीषोः प्रयोजनमाह । इति परिगणितार्थं
इति । 'इति' एवमुक्तप्रकारेण, 'परिगणिता' निर्णीताः 'अर्था' वधा-
दिदण्डस्य दोषा गुणाश्च येन सः । अतएव *शास्त्रमार्गानुसारी ।
'नियमयति' एवं वर्तितव्यमिति नियमं करोति । 'यतात्मा' जिते-
न्द्रियः । प्राप्तो मार्गेषु प्रचारो याभिस्ताः 'प्राप्तमार्गचाराः' 'सरितः
समुद्रं' इव 'अपुनरपगमाय' अपुनर्निवृत्तये, 'सम्पदः' लक्ष्यः 'तं'
राजानं 'विशन्ति' ॥ ४४ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
द्वितीयः सर्गः ॥ ० ॥

आचारव्यवस्थापनम् ।

सदाचारस्थानमभिधातुमनन्तरत्तर्गेण सम्बन्धं दर्शयन्नाह । दण्ड-
मिति । 'दण्डीव' धर्मराज इव । 'भूतेषु' वर्णाश्रमेषु । 'धारयन्' तु-
लया घृतमिव, न्यूनाधिकत्वाभावात् । 'प्रजापतिरिव' कारुणिकदृष्टेर-
नन्तरं विनयापादनेन प्रजापतिर्वंध्या प्रजानां स्थितिमकल्पयत् तद्वत्
विजिगीषुः, इति, स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

दण्डो दण्डेष्विवानुग्रहोऽनुग्राह्येति दर्शयन्नाह । वाक् स्रज्जतेति ।
'स्रज्जता' सत्या प्रिया वाणी । 'दानं' प्रकृते आपन्नत्राणार्थं । 'दीनाः'
परैः पीड्यमानाः, 'उपागताः' शरणमागताः, तद्रक्षणं, साधुसङ्गश्च, 'इति'
एतत् 'साधु' उत्तमतरे, 'सत्पुरुषव्रतं', उभयलोकसाधकत्वात् हितं ॥ २ ॥

अपरश्च 'आविष्टः' इति दुःखमापन्न इव मन्यमानः । अन्यत् स्पष्टं ॥ ३ ॥
एतदेव द्रष्टव्यतुमाह । न तेभ्य इति । 'तेभ्योऽधिकाः' अन्ये 'न
सन्ति' । श्रेयं सुगमं ॥ ४ ॥

भूयोऽपि दीनोद्धरणप्रकारमाह । दयामिति । 'परमां' निर्व्याजां ।
'धर्मात्' क्षत्रधर्मात्, 'अविचलनृपः' शत्रुविवये दाहलोपादिके कर्तव्ये ।
यदि दयया तन्न करोति तदा विजिगीषुर्धर्माच्चलितो भवति । एवं
दयालुता विषयभेदेन कर्तव्येति भावः । 'पीड़ितानां', चौरादिभिः ।
'अनाथानां' त्राणसमर्थनारहितानां । श्रेयं स्पष्टं ॥ ५ ॥

वर्णाश्रमसाधारणोऽप्ययं धर्म आदरप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते । आ-
नृशंस्यमिति । नृशंसो द्विंशः तद्विपरीतः अनृशंसः तस्य भावः 'आनृ-
शंसं' दयालुत्वं । 'परः' उत्कृष्टः । 'सर्वप्राणगृतां मतः' सर्वानुमतः ।
यत इति पाठान्तरः । यत एवं तस्मात् राजा 'आनृशंसेन', 'क्षपणं'
दीनं, 'जनं', 'पालयेत्', ननु सवलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

क्षपणपीडने दोषमाह । न हीति । यथा कश्चित् व्याध्याद्युप-
शमेन 'सुखमन्विच्छन्', मनुष्य उपहारं देवताभ्यः प्रयच्छति ।
इत्येवंप्रकारैरन्यैरपि कारणैः 'क्षपणं', जनं 'हि' स्फुटं, 'न पीडः

येत्' । 'मन्युना' पीडाजनितक्रोशशोकहृदिनेन । श्रेष्ठं स्पष्टं ॥ ७ ॥

अपरश्च । को हि नामेति । 'कोनाम' जनः, 'कुले' विशुद्धे, 'जातः' उत्पन्नः सन्, 'सुखलेशेन लोभितः' यत्किञ्चित् सुखाखादप्रलोभितः, 'अल्पसाराणि' दुर्बलानि, 'भूतानि' प्राणिनः, 'पीडयेत्', 'अविचारयन्' दोषविचारमहात्वेव । यस्तु पीडयेत् स कुलीनो न भवतीति भावः ॥ ८ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह । आधीति । 'आधयः' मनःपीडाः, 'आधयः' जराद्याः तैः 'परीताय' समन्ताद्याप्ताय, एवञ्च 'अद्य श्वावा विनाशिनै' निःसंशयं विनश्वराय, 'कोहि नाम' विवेकी, 'शरीराय' शरीरसुखसम्पादनार्थं, 'धर्मापेत्' अधर्मिष्ठं, 'समाचरेत्' अविवेकित्वादाचरेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

भूयोऽपि अकार्यनिषेधाय वैराग्यं दर्शयन्नाह । आहार्यैरिति । 'आहार्यैः' असहजैः सुगन्धानुलेपनवस्त्रालङ्कारादिभिः, स्वभावादद्ध्यं पूतिगन्धसुखखेदाद्युपेतं, 'क्षणं दुःखेन हृद्यतां नीयमानं', 'हि' स्फुटं, 'कायामात्रकमेव' कायामात्रावस्थिति, न चिरस्थायीत्यर्थः । अतः 'इदं' शरीरं * नश्येदुदकविम्बवत्, साक्षादेवादर्शनं यातीत्यर्थः ॥ १० ॥

विषयाणामसारत्वं दर्शयन्नाह । महावातेति । 'महावातः' महाआदि मेघमाणावत् 'अतिपेलवैः' कोमलैः, 'विषयारिभिः' विषयाः स्पर्शादय एवाहितकारित्वात् शत्रवस्तैः, 'महात्मानः' विवेकिनोऽपि, 'कथं नाम', 'झियन्ते' वशीक्रियन्ते ॥ ११ ॥

भूयोऽप्यनित्यतां दर्शयन्नाह । जलान्तश्चेति । जलमथ्यगतचन्द्रप्रतिविम्बवत् प्राणिनां चञ्चलं जीवितं 'तथाविधं ज्ञात्वा', 'शश्वत्' अनवरतं, 'कल्याणं' तद्धेतुत्वात् धर्मम्, 'आचरेत् ॥ १२ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह । जगन्मृगेति । 'जगत्' विश्वं, 'मृगदृष्टातुल्यं' मृगदृष्टिकोपमानं, 'वीक्ष्य' दृष्ट्वा, 'इदं' दृश्यमानं, 'क्षणभङ्गुरं' आशु

विनाशि, 'सृजनैः' सत्पुरुषैः, विद्यावद्वैरित्यर्थः । 'सङ्गतं' साहित्यं, 'कुर्यात्', धर्मार्थं सुखार्थञ्च ॥ १३ ॥

सृजनसङ्गतिं प्रशंसन्नाह । सेव्यमानस्त्विति । सुधातल इवेति । श्लोकद्वयं स्पष्टं ॥ १४ ॥ १५ ॥

सृजनसङ्गतस्य फलं प्रदर्श्य दुर्जनसङ्गतं निन्दन्नाह । ग्रीष्मे इति । ग्रीष्मे सूर्याश्वोऽतितीक्ष्णा भवन्ति तैः सम्यक् तप्तं, अतएवोद्वेजनं 'अनाश्रयं', वीरुल्लताद्यभावात् 'मरुस्थलमिव', दुर्जनसङ्गतेष्वनाश्रयो नास्तीति स्थितेरभावात् 'उदयं' उच्चं, मरुपक्षे तदतीवोष्णग्राहि भवतीति दुर्जनैः सम्वन्धं त्यजेत् । कौटल्येनाप्युक्तं 'अनार्यजनसंसर्गं त्यजेत्' इति ॥ १६ ॥

दुर्जनस्वरूपमाह । ‡श्रुतशीलोपसम्पन्नानिति । श्रुतं चान्वीक्षित्वा-दिविद्या, शीलं सत्स्वभावता, ताभ्यामुपसम्पन्नान् 'श्रुतशीलोपसम्पन्नान्', 'अकस्मादेव' कारणं विनापि, 'अन्तः प्रविश्य' विश्वासदर्शनादात्मभावं गत्वा हृदयं प्रविश्य, 'शुष्कवृक्षमिवानलः', § 'दहति', स्पष्टं ॥ १७ ॥

आशीविषेभ्योऽप्यधिकदुष्टतां दुर्जनस्य दर्शयन्नाह । निश्वासेद्वी-र्णेति । निश्वासेन उद्वीर्णो यो विषज्जतभुक् विषानलस्तस्य धूमेन धूमोक्तानि आननानि येषां तैः 'आशीविषैः' सर्पैः सह, 'सङ्गं वरं कुर्यात्', किन्तु 'दुर्जनैः', समं निश्चितं 'न कुर्यात्' । सर्पाः कयश्चिदुप-काररहिता न व्यभिचरन्ति, दुर्जनास्तु व्यभिचरन्त्येवेति भावः ॥ १८ ॥

उपकारिष्वपि अपकारी दुर्जन इति दर्शयन्नाह । दीयत इति । 'खच्छहृदयैः' अकलुषितचित्तैः सृजनैः, 'पिण्डः' शुभाहारमयः, 'येनैव पाणिना दीयते', 'मार्जार इव दुर्दत्तः', 'तमेव' पाणिं, 'विलुम्पति', दौष्ट्यात्, स्पष्टं ॥ १९ ॥

अपरञ्च । असाम्यमिति । 'साधुमन्त्राणां' पश्चाङ्गानां, 'असाम्यं'

* सृजनैरिति मु० ।

‡ सतः शीलेत्यादौति मु० ।

† 'सङ्गतः' इति मु० ।

§ शुष्कवृक्षानिति मु० ।

अप्रतिविधेयं, 'तीव्रं, तीक्ष्णं, 'वाग्विषं' वाक्स्वरूपं विषं, 'उत्सृजन्' उद्गिरन्, 'दुष्टो दुर्जनपन्नगो द्विजिह्वं वदनं धत्ते' स्पष्टं । दौष्ट्यादेवं-विधो दुर्जनपन्नगः सुदूरतः परित्याज्य इति भावः ॥ २० ॥

प्रसङ्गादागते दुर्जने विधेयमाह । क्रियते इति । 'अभ्यर्हणीयाव' पूज्याव सृजनाय, 'यथाऽङ्गलिः क्रियते' प्रश्रयप्रदर्शनार्थं 'ततः' तस्मादपि, 'साधुतरः' स प्रश्रयविशेषः 'दुर्जनाय कार्यो हितार्थिना', प्रतीतमन्यत् ॥ २१ ॥

आराधनादुपकारवृद्धिरप्यस्य भवतु इति जनानुरागार्थमस्य सद्य-वहारविशेषमभिधातुमाह । ह्लादिनीमिति । 'सम्यक्' सूक्तत्वेन, 'जनजिह्वीर्षया' जनचित्तापहारार्थं, सर्वत्र 'परमां मैत्रीं भावयन्', अर्थात् दुर्जनः, 'सर्वसत्त्वानां ह्लादिनीं सर्वानन्दकारिकां 'लौकिकीं गिरं' लोकाव्यवहारिकां वाचं, 'उत्सृजेत्' दद्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

दुष्टवाक्ये दोषं दर्शयन्नाह । नित्यमिति । हृदि विद्धमिति । स्पष्टं ॥ २३ ॥ २४ ॥

क्रूरवचसां स्वरूपमभिधातुमाह । तीव्राणीति । 'तीव्राणि' दुःस-हानि, 'उद्देगकारीणि' उद्देजनीयानि, 'अनयात्मकैर्विद्वहानि' दु-र्नीतिशान्तिभिरुदीरितानि, 'वचांसि' दुर्वाक्यानि, 'शस्त्राणीव देहि-नां मर्मं क्लन्तति', स्पष्टं ॥ २५ ॥

प्रियवचसां गुणं दर्शयन्नाह । प्रियमेवेति 'प्रियमेव' श्रुतिमुखमेव, 'अभिधातव्यं' प्रयोक्तव्यं, 'सत्सु' सुदृत्सु, 'नित्यं द्विषत्सु च' सततं द्वेष्टुषु च । 'केकामधुरः शिखीव' कलनादरमणोयो मयूर इव, 'प्रिय-वाक्' मियभाषी जनः, 'कस्य न प्रियः', अपितु सर्वस्यापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अपिच । अलङ्घ्यन्ते इति । 'मदरक्तया' कलखनजनितमदरक्त-या, 'विपश्चितः' पण्डिता विवेकिनः, 'अत्यर्थं' निरतिशयं, 'माधुर्यगुण-युक्तया' मधुरवा, 'वाचा' । अन्यत् स्पष्टं । मधुरवागेव विपश्चितोऽ-लङ्घ्यमिति भावः ॥ २७ ॥

अपरश्च । मदरक्तखेति । गुणानुरागीति । ये प्रियाणीति । प्रतीतं
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

गृहस्थाचारमभिधातुमाह । शुचिरिति । 'शुचिः' बाह्याभ्यन्तरशौ-
चयुक्तः, बाह्यं नृज्जलादिभिः, आभ्यन्तरं सर्वसत्त्वानुग्रहबुद्ध्या ।
वेदोक्तं समग्रमपि मन्यते यः स आस्तिकः तस्य भाव आस्तिक्यं तेन पूत
आत्मा यस्य सः 'आस्तिक्यपूतात्मा' । अवशिष्टं सुगमं ॥ ३१ ॥

उक्तपूजनक्रममभिधातुमाह । प्रणिपातेनेति । 'गुह्यन्' व्याचार्यादीन्,
'प्रणिपातेन' प्रणिपत्य, 'अभिमुखान् कुर्वीत' इत्यनुवर्तते । 'सतः'
सत्पुरुषान्, 'अनूचानचेष्टितैः' विनीतभावैः । 'देवान्', 'सुदत्तकर्मणा'
पुण्येनानुष्ठानेन, 'भृत्यै' सम्यदर्थं । देवाः सुदत्तेनाभिमुखा भवन्ति न
प्रणाममात्रेण ॥ ३२ ॥

अपरश्च । स्वभावेनेति । 'स्वभावेन' परमात्मोपभावेन, 'मित्रं' मि-
त्रतामुपगतं, 'सद्भावेन' साधुभावेन, 'वान्धवान्' आत्मबन्धुप्रभृतीन्,
'स्त्रीभृत्यं' भार्यानुजीविवर्गं, 'प्रेमदानाभ्यां' दानरहितेन खेदेन प्रेम-
विवर्जितेन दानेन च, 'दाक्षिणेन' स्त्रिधभावेन, 'इतरं' उक्तव्यति-
रिक्तं जनं, 'हरेत्' आराधयेत् ॥ ३३ ॥

दानक्रममभिधातुमाह । * गुणानुरागीति । 'गुणानुरागी' यात्र-
गुणेष्वनुरागवान्, अनेकगुणवद्वा एव धनं विष्टजेन्नान्यथेति, 'स्थि-
तिमान्' यस्य यावत् प्रतिज्ञातं तदनतिक्रमेण निर्वह्यं स्थिति-
स्तद्युक्तः । 'अदधानः' दानात् नूनं पुण्यमस्तीति अद्वान्वितः, 'दवा-
न्वितः' दीनानाद्येष्वपि फारुण्यात् प्रवृत्तदानः, अवशिष्टं स्पष्टं ॥
॥ ३३ क्रीडः ॥

प्रियवाक्सहितमेव दानं कर्तव्यमित्यसौवार्यस्य प्रशंसामभिधातु-

* गुणानुरागी स्थितिमान् ददधानो दयान्वितः ।

धनं धर्माय विष्टजेत् प्रियां वाचनुदीरयन् ॥ ६१ क्रीडः ॥

माह । *ये प्रियाणीति । 'ये' श्रीमन्तः, प्रियञ्च भाषन्ते 'प्रयच्छन्ति च' 'सत्कृतिं' सत्कारं, 'ते वन्द्यचरिताः', 'नरविग्रहाः' पुरुषशरीराः, 'देवाः', एवेति ॥ ३३ क्रोडः ॥

एतदेव दर्शयितुमाह । अग्निन्देति । 'परकृत्येषु' परानुष्ठानेषु, विभिन्नदर्शनेष्वपि, 'अग्निन्दा' निन्दा न कार्या, 'स्वधर्मपरिपालनं' शास्त्रोक्तस्य स्वधर्मस्यानुष्ठानं, 'क्षपणेषु दयालुत्वं' अनायादिषु अनुकम्पापरत्वं, 'सर्वत्र' सर्वस्मिन् जने, 'मधुरा गिरः', नियमात् वाच्या इति शेषः ॥ ३४ ॥

किञ्च प्राणैरपीति । 'अव्यभिचारिणे' अकपटाय, 'गृह्यागते परिश्रुतः' गृह्यागतेऽरावपि आशु सम्भाषणं, 'शक्त्या दानं' यथाशक्ति दानं, 'सहिष्णुता' सहनशीलत्वं ॥ ३५ ॥

अपरञ्च । बन्धुभिरिति । स्वजनबन्धुप्रभृतीनां 'चित्तानुविधायित्वं' चित्तानुवर्तनं, 'महात्मनां वृत्तं', इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एतदनुष्ठानफलमभिधातुमाह । सनातने इति । 'महात्मनां', नित्ये मार्गे 'साधु', 'तिष्ठतां', 'गृहमेधिनां', 'अयम्', एव 'पन्थाः', सम्मतः । 'नियतम्', 'अनेन' यथा, 'गच्छन्', लोकद्वयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च । उक्तपथानुसारिणे नरपतेर्विनयगुणेन जगत् आयत्तं भवेत् इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपरञ्च । कचेति । मधुरवचनान्येव पाशाक्षैरायतः 'लालितः' आदावायतः पश्चादालाजितः सुरक्षितः सन्, 'लोकः' 'संस्थितः' न्यायमार्गावस्थितः, 'भेदं' व्यभिचारं, 'न एति' नागच्छति । न्याय्यदण्डः सामसहायः कार्यसाधको भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरूपेक्षानुसारिण्यां द्वितीयः सर्गः ॥ ❀ ॥

+ ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृतिं ।

श्रीमन्नो वन्द्यचरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥ ३४ क्रोडः ॥

श्लोकावेतौ मु० पु० न स्तः ।

वर्णाश्रमस्थापनानन्तरं राज्यप्रकृतीनां समानामपि गुणसमूहकृतां सम्पदं दर्शयितुं प्रकृतिरेव तावदाह । 'स्वाम्यमात्यौ' उक्तलक्षणौ, 'राष्ट्रं' जनपदः, 'दुर्गं' स्थानीयादि, 'कोशः' रत्नसारादिः, 'वल्गं' चतुरङ्गं, 'सुहृत्' मित्रं, 'परस्पररोपकारीदं' इति स्वामी अमात्यस्य उत्पादकत्वेन उपकारी, अमात्योऽपि स्वामिनो बुद्ध्या-दिसाहाय्येन । तौ राष्ट्रस्य रक्षादिनोपकारकौ, राष्ट्रं कोशादि सम्पादनेन तयोः, दुर्गं रक्षाविधानादिना तेषां, तेऽपि संस्कारादि-सम्पादनेन दुर्गस्य, कोशो वृत्त्युपकरणसम्पादनेन तेषां, वर्द्धनरक्षण-तीर्थप्रतिपादनादिना तेऽपि कोशस्य, वल्गं चतुरङ्गं असाध्यसाधनो-पकारि पूर्वोक्तानां, तेऽपि भरणादिना वल्गस्य, मित्रं सहायादिना अनन्तरोक्तानां, तेऽपि तथैव च मित्रस्येति । इदं परस्पररोपकारि सत्ताङ्गं राज्यं ॥ १ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । एकाङ्गेनापीति । 'एकेनाप्यङ्गेन', 'विकलं', शरीरमिव 'एतत्' राज्यं, 'साधु', यथा स्यात्तथा 'न वर्त्तते' । तस्मात् 'सामग्र्यं' सम्पूर्णतां, 'अन्विच्छन्', * 'आशु', 'परीक्षणं', कस्य के गुणाः समग्रा असमग्रा वा इति परीक्षामपि कुर्वीत इति भावः ॥ २ ॥

आत्मसम्पदं समर्थयन्नाह । †लोकाधारा इति । लोकानामाधार-स्वरूपाः दुष्प्राप्याः 'दुष्परिग्रहाः', 'आयः संस्कृते आधारे इव 'राजां श्रियः संस्कृते आत्मनि तिष्ठन्ति' । नान्यथेति आत्मसम्पदादिगुणैः आत्मा संस्कार्य इति ॥ ३ ॥

स्वामिना आत्मगुणसम्पत् सम्पादनमेव प्रथमं विधेयमिति दर्शयन्नाह । आत्मानमेवेति । अमात्यादिप्रकृतिभ्यः 'आत्मानं' शरीरमेव, 'गुणसमन्वितं' वक्ष्यन्नाद्यगुणोपेतं, 'इच्छेत्' । 'गुणसंयुक्तः'

* सुपरीक्षणमिति सु० ।

† अयं श्लोकः सु० पु० पञ्चमस्थानीयः ।

लब्धात्मलाभः । 'ततः' अनन्तरं, 'शेषपरीक्षणं' अवशिष्टप्रवृत्तीनां परीक्षणं 'कुर्वीत' ॥ ४ ॥

गुणसम्पत्सम्पादनार्थमित्येतावदेव समर्थयन्नाह । साधु भूतलदेवत्वमिति । 'साधु' शोभनतरं, 'भूतलदेवत्वं' परमैश्वर्यादिकं कार्यं, किन्तु 'अद्यतात्मभिर्दुष्करं', शेषार्द्धं स्पष्टं ॥ ५ ॥

सौकत्रयेण आभिगामिकगुणानभिधातुमाह । कुलमिति । 'कुलं' उभयकुलविशुद्धिरभिजातं, 'सत्त्वं' व्यसनेऽभ्युदये चाविकारता, 'वयः' यौवनं, 'शीलं' सुखभावता, 'दाक्षिण्यं' सर्वत्र सानुकम्पत्वं, 'क्षिप्रकारिता' अदीर्घसूत्रत्वं, 'अविसंवादिता' वाक्क्षणेन विरुद्धसंवादरहितत्वं, 'सत्यं' अमृषावादः, 'वृद्धसेवा' विद्यावृद्धाराधनतत्परता, 'क्षतज्ञता' क्षतस्य प्रत्युपकारतत्परता । 'दैवसम्पन्नता' यद्यदिच्छति तत् सम्पद्यत यस्य स दैवसम्पन्नस्तस्य भावः, 'बुद्धिः' अष्टगुणा प्रज्ञा, 'अक्षुद्रपरिवारता'† अक्षुद्रजनपरिजनत्वं, 'शक्यसामन्ता' शक्या वशे कर्तुं सामन्ताः संसक्तमण्डलमयीदा भूयन्तरा अरयो यस्य तद्भावः, 'दृढभक्तिता' स्थिरानुरागत्वं, प्रतिपन्ननिर्व्यूढिरित्यर्थः । 'दीर्घदर्शित्वं' दीर्घदेशेन दीर्घकालेन च व्यवहितं प्रज्ञाचक्षुषा द्रष्टुं शीलं यस्य तद्भावः, 'उत्साहः' शौर्यादिगुणसंयुक्तता, 'शुचिता' परदारादिनिरीक्षा, स्थूललक्ष्यता, स्थूललक्ष्यादिस्थः स्थूलमेव लक्ष्यं सङ्ख्यादिभिः करोति न कृष्टं स्वल्पं इत्यर्थः, 'विनीतता' विनयः, 'धार्मिकता' धर्मनिष्ठता, एते 'गुणाः', 'साध्याभिगामिकाः', संश्रयणीयत्वकारकाः, अनायासेन बद्धभिराश्रिता भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

एतदेव दर्शयितुमाह । गुणैरिति । 'गुणैः', एतैः' अनन्तरोक्तैः, 'सुव्यक्तं' निश्चयेन, 'अभिगम्यते', परिजनैरित्यर्थः । एवम्भूतैः परिजनैरभिगतो राजा नान्यथा । शेषार्द्धं सुगमं ॥ ९ ॥

* अवसंविवादिता इति सु० ।

† अक्षुद्रपरिचारिता इति सु० ।

राज्ञा परिवार एवंविधः कार्यो नान्यथा इति दर्शयन्नाह । प्रख्यात-
वंशमिति । 'प्रख्यातवंशः' विख्यातसोमसूर्यादिवंशजं, 'चक्रर' अहिंसं,
'लोकसङ्गाहिणं' खजनादपरलोकसङ्गहृगणशेखं, 'शुचि' अपुंसत्वं अन्य-
खेहनं च, एवम्सृतं 'परिवारं' कुर्वीत नह्योपतिः । 'आत्महिताकाङ्क्षो',
यन्तु विपरीतं करोति स नात्मनो हित इति ॥ १० ॥

परिवारे गुणं दोषश्च दर्शयन्नाह । दुष्टोऽपीति । 'दुष्टोऽपि नृपः'
गृध्रश्च, 'भोग्यतां' आश्रयतां, 'एति' प्राप्नोति, हंससमैः 'परिवार-
गुणैः' । नृपो दुष्टपरिवारस्तु गृध्रपरिवार इव हंससमोऽपि 'व्याला-
क्रान्तो द्रुम इव' आशीविषपरिवेष्टितश्चन्दनद्रुम इव भोग्यतां 'नैति',
तस्मात् सुपरिवारः स्यात् ॥ ११ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । निरुन्धाना इति । 'सतां' सत्पुरुषाणां वि-
जिगीषुमभिगच्छतां, 'मार्गं', सेवान्तरद्वारैः, 'निरुन्धानाः', 'दुष्टात्मानः'
दुष्टाः, 'सचिवाः', प्रतिबन्धकत्वेन 'भक्षयन्ति महीपतिं' उत्पादकसत्पु-
रुषशून्यं महीपतेः समुदायं कोशं भक्षयन्ति । समुदायभक्षणात्
महीपतिरुपचारात् भक्षितो भवति । यतो दुष्टात्मानः सचिवाः कर्मा-
मात्या न योग्याः, 'तस्मात्', 'सुसचिवः' विशुद्धचित्तकामात्यः, 'भवेत्',
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

सतां मार्गनिरोधे कुसचिवछते विभूतेर्नैष्कल्यं दर्शयन्नाह । विभू-
तीरिति । 'परमाः' उत्कृष्टाः, 'विभूतोः' विभवान्, 'प्राप्य', 'सतां'
साधूनां, 'सम्भोग्यतां' सम्भोगविषयतां, * 'नयेत्' प्रापयेत् । 'वासु'
विभूतिषु, 'सन्तः' साधवः, 'न तिष्ठन्ति', उपभोक्तुं 'ता विभूतयः',
'दृष्ट्वैव' निष्कला एव ॥ १३ ॥

साधुधने साधुसम्भोगं व्यतिरेकमुखेन दर्शयन्नाह । असद्भिरिति ।
'क्षिप्वाकलक्ष्य' महाकाललक्ष्य, 'फलं',† 'ध्यानाः'‡ काकाः ।
स्पष्टमन्यत ॥ १४ ॥

* प्रजोदिति नु० पु० । † नाकालफल इति यस्य भाषायां प्रसिद्धिः ।

‡ ध्याना इति नु० ।

स्वामिप्रकृतिसम्बन्धिनां चाभिगामिकगुणानां स्वरूपं गुणैरुत्कृष्ट-
तामभिगच्छताश्च कर्मसचिवादीनाश्च प्रसङ्गात् स्वरूपमभिधाय प्रस्तु-
तामात्मसम्पदमभिधातुमाह । वाग्मीति । 'वाग्मी' प्रशस्तवाक्,
'प्रगल्भः' सुरसदृशस्यापि विगृह्य वक्तव्यार्थः । 'स्मृतिमान्' वर्धशतेऽपि
श्रुतदृष्टस्मारकः, 'उदयः' उद्गतायः, प्रांशुरित्यर्थः । 'वलवान्' कामवल-
सम्पन्नो वृकोदरवत्, 'वशी' जितेन्द्रियः, 'नेता' प्रणेता, 'दण्डस्य' बध-
परिक्षेपादिकस्य, अतएव 'निपुणः',* यथा भवति तथा, 'कृत-
शिल्पः' † कृतास्वल्पकलः, 'स्वयमहः' ‡ सुखेनैवानीतिप्रवृत्तोऽवगृह्यते
निबिध्यते इति ॥ १५ ॥

किञ्च । पराभियोगेति । 'पराभियोगप्रसङ्गः' शत्रुकृतवियह-
सहिष्णुः, § 'सर्वदृष्टप्रतिक्रियः' सर्वापाद्येषु दृष्टाः प्रतिक्रिया येन स
तथा । 'परच्छिद्रान्ववेक्षी' § शत्रुदोषान्वेषणशीलः, 'सन्धिवियह-
त्त्ववित्' षाङ्गुणप्रयोगवित् ॥ १६ ॥

अपरश्च । गूढमन्त्रेति । 'गूढमन्त्रप्रचारः' गूढोऽतिगुप्तः मन्त्रः पञ्चा-
ङ्गकर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पत् देशकालविभागः विनिपात
प्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेत्येवंलक्षणो यस्य सः, तथा गूढप्रचारोऽन्यैरवि-
दितप्रचारः परेषामसाध्यः स्यात् । 'देशकालविभागवित्' युद्धाध्व-
संस्थानादिदेशः, कालश्चायमस्माकं अनुकूलः शत्रोश्च प्रतिकूल इति
विभागं जानाति । 'आदाता सन्धगर्थानां', प्रजादिभ्यः शास्त्रो-
क्तन्यायेन, तथा 'विनियोक्ता', सहायकरणेन, 'यात्रवित्', अर्थविनि-
योगे पुरुषार्थत्रयाभिसन्धिना । यात्राणि त्रिविधानि, धर्माभिसन्धि-
ना ब्राह्मणतपस्विक्षपणकादयः, अर्थाभिसन्धिना मन्त्रिपुरोहिताद्य-
र्थीत्यादकाः, कामाभिसन्धिना मनोरमा स्त्रियः इत्येवं गुणविभागेन
यात्राणि वेत्तीति ॥ १७ ॥

* निपुणः इति मु० ।

† सुविप्रहः इति मु० ।

‡ दृष्टसर्वप्रतिक्रियः मु० पु० ।

§ परिच्छिद्रानुपेक्षीति मु० ।

अपरश्च, क्रोधेति । स्पष्टं ॥ १८ ॥

किञ्च । वृद्धोपदेशेति । 'वृद्धोपदेशस्तन्यन्नः' वृद्धोपदेशानुष्ठानज
नितसम्पत्तिरुक्तः । 'शक्तः' उत्साहशक्तिभिः समर्थः । 'मधुरदर्शनः'
रमणीयाकृतिः । 'गुणानुरागी' गुणवत्सुखतानुरागः, 'स्मितवाक्'
ईषद्वसितोपलक्षितवाक्, एवमन्ययायविंशतिगुणपरिकल्पिता विजि-
गीषोः 'आत्मसम्पत्', 'प्रकीर्तिता' ॥ १९ ॥

आत्मसम्पदो माहात्म्यं दर्शयन्नाह । इत्यादिगुणेति । 'इत्यादि-
गुणसम्पन्ने', 'लोकयात्राविदि' लौकिकव्यवहारज्ञे, 'स्थिरे' अचपले,
'निर्वृत्तः', निर्वाणसकलोपतापविद्धोपात् 'पितरोव' जनके इव, 'आस्ते'
स्थितिं करोति पुत्र इव, 'लोकः' जनपदः, 'स मार्घिवः', नान्य इति ॥ २० ॥

अनुमेवार्थं द्रष्टव्यन्नाह । आत्मसम्पदिति । स्पष्टं ॥ २१ ॥

आभिगामिकगुणमध्ये पठिताया वृद्धेरुत्साहस्य च गुणान्तरमभि-
धातुमाह । शुश्रूषेति । 'शुश्रूषा' जन्मान्तरवासनया विद्यासु श्रोतु-
मिच्छा । ततः 'अवगणं' । 'ग्रहणं' श्रुतक्रमेणैव व्याख्यातस्यादानं । 'धा-
रणं' अवधारणं, 'ऊहः' वितर्कः किमिदमेवंविधमन्यथा चेति सन्देहः ।
'अपोहः' विचार्य अतच्छ्रुतस्य परित्यागः । 'अर्थविज्ञानं' अर्थेषु वि-
विधं ज्ञानं सदसद्रूपं । 'तत्त्वज्ञानं' तत्त्वं परमार्थः तत्र ज्ञानं अभिनि-
वेशः, एते धियो गुणाः ॥ २२ ॥

उत्साहगुणानभिधातुमाह । दाक्ष्यमिति । 'दाक्ष्यं' कौशलं, 'शैश्रवं'
क्षिप्रकारिता, 'अमर्षः' अपकारिणां कथमप्यविसरणं, 'शौर्यं' अभी-
रुत्वं एतत् 'उत्साहनक्षयं' अनेन उत्साहो लक्ष्यत इति । 'गुणैः'
आभिगामिकैः आत्मसम्पदुक्तैः अनन्तरोक्तबुद्ध्युत्साहगुणैः, 'उपेतः'
अन्वितः, 'राजा भवितुमर्हति', महाराजत्वयुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एतेषां मध्ये गुणत्रयस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह । त्याग इति । 'त्यागः'
वदान्यतालक्षणः, 'सत्यं च' 'शौर्यञ्च' यथोक्तलक्षणं । 'एते त्रयः',

‘महागुणाः’, महाफलसम्पादकत्वात् । उत्तरार्द्धं स्पष्टं । यत्सर्वं कर्तव्यं
वदेतत् गुणत्रयमेव सम्पादयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ः स्वामिगुणसम्पादनमभिधायामात्यगुणसम्पादनमभिधातुममात्यपु-
रोहितादीनां वधासम्भवं गुणानाह । कुलीना इति । ‘कुलीनाः’
शुद्धोभयकुलसमुत्पन्नाः । ‘शुचयः’ स्वभावतः शौचपराः, ‘शूराः’
अभीरवः, ‘श्रुतवन्तः’ चान्दीक्षिकादिश्रुतशान्तिनः, ‘अनुरागिणः’
स्वाम्यनुरागवन्तः, *‘दण्डनीतेः प्रयोक्तारः’ अर्थशास्त्रप्रयोगकुशलाः ।
‘सचिवाः’ सह विचिन्वन्ति स्वामिना सहाय्यान् इति सचिवाः अमा-
त्याः स्युः, ‘महीपतेः’, विजिगीषोरिति ॥ २५ ॥

अमात्यादीनां शुचीनामपि उपधाशोधनं सूचयन्नाह । †उपधाशो-
धिता इति । उपधाश्चतस्रः, धर्मोपधा, अर्थोपधा, कामोपधा, भयो-
पधा च । सभयो ह्यवमकर्मण्यो राजा, अन्योपादनेन धर्ममुपपादयाम
इति प्रत्याख्याने शुचिरिति धर्मोपधा । अभयोऽयं राजा एनं हत्वा
आत्मोपवर्गायाभिलषितार्थं प्रयच्छाम इति तत्प्रत्याख्याने शुचिरिति
अर्थोपधा । राजमहिषीं कामयमानामुपगच्छाम इति प्रत्याख्याने
शुचिरिति कामोपधा । एकोऽमात्यः सचिवानन्यानावाह्य तेषामेकैकं
भयप्रदर्शनेन राजवधार्थमुपनयेदिति तत्प्रत्याख्याने शुचिरिति भ-
योपधा । ताभिः शोधिताः ‘उपधाशोधिताः’ । ‘सम्यग् गाहमानाः’
‘फलोदयः’, ‘तस्य’ स्वामिनः, ‘सर्वं’ कार्यजातं, ‘कृताकृतं’ किं कृतं किं
वा न कृतं, इति ‘सानुरागाः’ अनुरागयुक्ताः, ‘परीक्षेरन्’ निरूपयेयुः
॥ २६ ॥

उपधाशब्दनिर्वचनमभिधातुमाह । उपेत्येति । ‘उप’ समीपं, ‘इत्य’,
‘धीयते’ आधीयते ङीष्प्रत्यये, ‘यस्मात्’, ‘ततः’ तस्मात्, ‘उपधा इति स्मृता’,
‘उपायाः’ उपजापप्रयोगाः, ‘उपधा ज्ञेयाः’, ‘तयाऽमात्यान् परीक्ष-
येत्’, स्पष्टं ॥ २७ ॥

अमात्यानां गुणत्तम्यदमभिधाय मन्त्रिसम्यदमभिधातुमाह । स्व-
यम् इति । अमार्गप्रवृत्तममात्यमवगृह्णन्ति प्रभविष्णुतया विवृत्य
निवारयन्ति ये वन्द्यप्रभृतयस्तेऽवग्रहाः शोभनतया अवग्रहा यस्या-
सौ 'स्वग्रहः', 'जानपदः' जनपदभवो विजिगीषुः स्वजन्मभूमिवात्स-
ल्यात् तद्विरुद्धं न समाचरति । 'कुलशोभनत्वान्वितः' आभिजात्य-
सुखभावकायवलसत्सम्पन्नः, 'वाग्मी' प्रशस्तवाक्, सारभाषीत्यर्थः । 'प्र-
गल्भः' अप्रतिद्वन्द्विकः, 'चक्षुष्मान्' शास्त्रमेव प्रशस्तं चक्षुस्तद्वान्,
'उत्साही' उक्तत्रिगुणात्मकोत्साहयुक्तः । 'प्रतिपत्तिमान्' प्रतिपत्तिः
उत्पन्नप्रतिभा तथा युक्तः ॥ २८ ॥

अपरश्च । क्षमेति । 'क्षमः' क्षम्यता, 'चापलः' अप्रतिष्ठितत्वं,
ताभ्यां 'हीनः' । 'मैत्रः' मित्रावहितः । क्षुत्पिपासादिक्लेशं संहते इति
'क्षेशसहः', 'शुचिः' पूर्वोक्तचतुरपधाशुद्धः । 'सत्यं' अमृषावादः, 'सत्त्वं'
व्यसनेऽभ्युदये चाविकारित्वं, 'दृतिः' अविषण्णता, 'स्थैर्यं' स्थितेरविच-
लत्वं, 'प्रभावः' प्रभुता, 'आरोग्यं' नीरोगता, एतैर्युक्तः ॥ २९ ॥

किञ्च । द्युतशिल्पश्चति । 'द्युतशिल्पः' अभ्यन्तककलाभूषणः, 'दक्षः'
क्षिप्रकारी, 'प्रज्ञावान्' उक्ताद्यगुणबुद्धियुक्तः, 'धारणान्वितः' अवि-
स्मरणयुक्तः, 'दृढभक्तिः' अवलानुरागः, 'चक्रर्त्ता च वैराणा' स्वामि-
द्युतवैराणानप्रतिविधाता, एवम्भूतः 'सचिवः' भवत् ॥ ३० ॥

अन्यान्पि मन्त्रिगुणानाह । स्मृतिरिति । धारणान्वित इत्युक्तोऽपि
स्मृतिगुणः पुनरुच्यते आदरप्रदर्शनाये । 'तत्परतार्येषु' अयं रक्षा-
दिषु अतितात्पर्यं, 'वितर्कः' वाङ्मयगुणमध्ये पठितोऽप्यत्र पुनरुच्यते
आदरार्थं । 'मन्त्रगुप्तिः' पञ्चाङ्गमन्त्रगायनं, अन्यत् सुगमं ॥ ३१ ॥

अमात्यादधिकतरगुणं पुरोहितमभिधातुमाह । त्रय्याच्चेति । 'शा-
न्तिकपौष्टिकं' खल्यग्रनादिकं । अवशिष्टं सुगमं ॥ ३२ ॥

प्रसङ्गात् गुणकगुणमभिधातुमाह । तादृगिति । स्पष्टं ॥ ३३ ॥

अमात्यसाधुताप्रभतीनां गुणानां व्यक्तिविशेषेभ्यः प्रत्यक्षतः परि-

ज्ञानमाह श्लोकषट्केन । साधुतेति । स्वजनेभ्य इति । गुणद्वयमिति ।
उत्साहश्चेति । भक्तिमिति । अस्तव्यतामिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥

प्रत्यक्षप्रमाणेन परोक्षामुक्ताऽनुमानेनापि अभिधातुमाह । कर्मानुमेया इति । 'परोक्षगुणवृत्तयः' परोक्षा अप्रत्यक्षा गुणस्य रामणीयकादिकस्य वृत्तयः निष्पत्तयः, 'कर्मानुमेयाः', भवन्ति यतः, 'तस्मात्', 'परोक्षवृत्तीनां' कर्मणां 'फलैः' निष्पत्तिजन्यैः, 'कर्म' अनिष्पन्नजन्यं, 'विभाव्यते' *उपलक्ष्यते, अनुमीयत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

मन्त्रिणां खामिनश्च विधेयमाह । सज्जमानमिति । 'अकार्येषु' शास्त्रनिषिद्धत्वात् व्यसनादिषु, 'सज्जमानं' आसक्तिं यान्तं, 'निबन्धुः' प्रतिषेधयेयुः आक्रम्य, 'मन्त्रिणो नृप' इति स्पष्टं, 'गुरुणामिव' इह-
लोकपरलोकदायिजनकाचार्यादीनामिव, 'एतेषां' मन्त्रिणां, 'वचनं' हितवचनं, 'शृणुयात्', अवगमनानुष्ठानपर्यन्तं ग्राह्यं 'नृपः' स्वामी ॥
॥ ४१ ॥

जगतो विनाशाभ्युदययोर्नरेश्वरविनाशाभ्युदयौ भवत इति दर्शयन्नाह । नरेश्वर इति । 'नरेश्वरे' विजगीषौ, 'निमीलति' विनश्यति सति, 'जगत्सर्वं' मात्स्यन्यायात् निमीलति । 'सूर्योदयेऽम्भोजं यथा' सूर्योदये पद्ममिव, 'तत्प्रबोधे' नरेश्वरस्याभ्युदये, 'प्रबुध्यते' जागर्ति, जगदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

मन्त्रिणः श्रितस्य च कर्त्तव्यमाह । तद्वेधयेदिति । 'तत्'† तस्मात्, 'जगन्नाथ' भुवनेश्वरं, 'वेधयेत्' व्युत्पादयेत्, अमात्यादिः । 'सः' स्वामी, पुनः 'यथा' येन प्रकारेण, 'बुध्येत' पञ्चतन्त्रकथादिभिरपि, 'धीसत्त्वाद्योगसम्पन्नैः‡ श्रितैः' सेवकैः पुरुषैः तत्, 'तथा' कार्यं ॥ ४३ ॥

जगन्नाथबोधकमन्त्रिणां प्रशंसामभिधातुमाह । नृपस्येति । 'नृपस्य,

* विभावयेदिति-सु० । † तं इति-सु० ।

‡ सत्कर्तृसु समाहितैः इति सु० ।

स्वामिनः, 'ते' मन्त्रादयः, 'हि' दस्मात्, 'सुहृदः' वान्धवाः । 'त एव
गुरवः' अभ्यर्क्षिततरा आचार्याः, 'मताः' शास्त्रकारिभिः सम्मताः ।
उत्तरार्द्धं सुगमं ॥ ४४ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह । सज्जमानमिति । 'अकार्येषु' निषिद्धाचर-
णादिषु, 'सज्जमानं' चासक्तिं यान्तं न्ययं, 'ये सुहृदः' येऽनुरक्तहृदयाः
'वारयन्ति,' 'ते सत्यं नैव सुहृदः', 'गुरवः' महान्तः, 'गुरवः' आ-
चार्याः, 'हि' किञ्च, भवन्ति ॥ ६५ ॥

कथमकार्येषु सक्तो भवतीत्याह । कृतविद्योऽपीति । 'कृतविद्योऽपि'
जनः, 'वस्त्रिणा' अतिवल्लवता, 'रागेण' विषयानुरागेण, 'व्यक्तं'
स्पष्टतरं, 'रन्व्यते' तन्मयो भवति । 'रागानुरक्तचित्तस्तु' रागोपरक्त-
चित्तः पुनः, 'किं', नाम, 'असाम्प्रतं' अद्युक्तं कर्म, 'न' कुर्व्यात्
अपि तु सर्वमेव ॥ ४६ ॥

किञ्च । पश्यन्नपीति । 'पश्यन्नपि' लोचनाभ्यां सूर्यादिकमवलोकय-
न्नपि, 'भवत्यन्धः', लोकद्वयविरुद्धकार्याणामदर्शनात् 'सुहृद्द्वेयाः'
सुहृद एव वैद्याः, 'निर्मलैर्विनयाज्जनः' पवित्रैराधिहारिभिर्विनय-
रूपाज्जनैर्नैर्नरोगौघधैः, 'चिकित्सन्ति', स्पष्टमन्यत् ॥ ४७ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । रागमानमदान्धस्येति । 'रागमानमदैरन्धस्य',
'शत्रुसङ्घटे' शत्रुकृतायामापदि, 'स्थूलतः' पततः, सुहृदादिचेष्टितं
'हस्तावलम्बो भवति' । पतितो यथा हस्तावलम्बेन धार्यते तद्वत्
स्वामी स्थूलन् मन्त्रिचेष्टितेन धार्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

ये तु स्वामिनः स्थूलितानुपेक्षन्ते तेषां दोषं दर्शयन्नाह । मदोद्धत-
स्येति । 'मदेन' मत्ततया, 'उद्धतस्य' उन्मार्गप्रवृत्तस्य, 'अन्यायप्रवृत्तस्य'
शास्त्रोक्तवृत्तरहितस्य, 'न्यपतेः' विजिगीषोः, 'सङ्क्षोर्णस्य' दण्डिन इव
उच्छृङ्खलस्य हस्तिन इव, 'नेतारः' मन्त्रादयः, 'वाच्यतां' निन्द्यतां,
'खलु' निश्चयेन, 'गच्छन्ति' प्राप्नुवन्ति ॥ ४९ ॥

स्वामिप्रकृतेरमात्यप्रकृतेश्च गुणानभिधाय राष्ट्रप्रकृतेर्गुणेष्वभिधेयेषु ।

भूमिर्जनपदश्चेति द्विधावस्थिताया राष्ट्रप्रकृतेरन्तर्भूताया भूमेरेताव-
द्गुणस्य द्वायाः सामर्थ्यं दर्शयन्नाह । भृगुणैरिति । 'भृगुणैः' वक्ष्यमाण-
लक्षणैः, 'राष्ट्रं' जनपदः, 'वर्द्धते' । 'तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये' राष्ट्रवृद्ध्या
कोशवृद्धिः, कोशवृद्ध्या दण्डवृद्धिः, तद्वृद्ध्या मण्डलान्तरग्रहणात् सुतरां
नृपस्य वृद्धिरिति । 'तस्मात् गुणवतीं भूमिम्' इत्यादि, प्रतीतं ॥ ५० ॥

भूमिगुणानेवाभिधातुमाह, शस्याकरवतीति । 'शस्यानि' प्राणर-
क्षणानि, 'आकराः' सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि, तद्विशिष्टा । 'पण्यानि'
कुङ्कुमागुरुजीरकादीनि, 'खनयः' दध्ममणिमुक्ताद्युत्पत्तिस्थानानि, 'द्र-
व्याणि' दुर्गाद्युपयोगिसारवृक्षवनानि, तैः 'चन्विता', 'गोहृता' क्षीर-
वृद्धिविधायिनी । 'भूरिसलिला' प्रचुरजला, 'पुण्यैः' धार्मिकैः, 'जान-
पदैः' वर्णाश्रमिभिः, युता ॥ ५१ ॥

किञ्च, रम्योत । 'रम्या' रमणीया, 'सबुद्धरवना' हस्तिवनेपेता ।
'वारिस्थलपथान्विता', स्पष्टं । 'अदेवमाटका' पर्जन्य एव माटका यस्याः
सा देवमाटका पर्जन्यसंस्थेत्यर्थः । तद्विपरीता, भूरिसलिलत्वेन सरि-
त्सरःसहस्रसङ्कुलत्वेन अपर्जन्यसंस्थेत्यर्थः । 'इति' एवं प्रकारा, 'भूर्वि-
भूतये', भवतीति शेषः ॥ ५२ ॥

भूदोषानभिधातुमाह । 'शक्करा' प्रस्तरशकलानि,
'उधरः' क्षारमृत्तिका, 'पाषाणाः' शिलासमूहाः, तैर्युता । 'साठवी'
तात्स्थ्यादाटविकैर्युक्ता, 'नित्यतस्करा' प्रतिरोधकादिभिरविरहिता,
'रूक्षा' अस्त्रिग्धा । अन्यत् स्पष्टं ॥ ५३ ॥

जनपदगुणानभिधातुमाह, स्वाजीव्य इति । 'स्वाजीव्यः' सुखमाजी-
व्यते, 'भृगुणैर्युक्तः' अनन्तरोक्तैर्भृगुणैर्युक्तः । '†सानूपः' सजलभू-
मियुक्तः, नानाशस्यप्रभवत्वात् । 'पर्वताश्रयः' दण्डकाष्ठादिसौकर्य-
सम्पादनात् । 'शूद्रकारुवणिक्प्रायः', विधेयत्वात् यथेष्टभोग्यः । अन्यत्
स्पष्टं ॥ ५४ ॥

किञ्च, सानुराग इति । 'सानुरागः' स्वामिन्यनुरक्तः, 'रिपुद्वेषी' स्वामिशत्रौ द्वेषवान्, 'पीडाकरसहः' कोशात्पत्यदोषरूपा पीडा, तत्परिहाराय अधिकमपि करं सहते यः, 'पृथुः' विस्तीर्णः, 'नानादेशैः समाकीर्णः' नानादेशीयवाग्विज्यकारिभिर्व्याप्तः । 'धार्मिकः' पुण्यप्राचुर्यकरः, धर्मषष्ठांशदानेनोपकरोतीत्यर्थः । 'पशुमान्' क्षीरघृतादिभिरुपकरोतीति, 'धनी' दण्डकरादिभिरपीड्यः ॥ ५५ ॥

अपरञ्च, ईदृशिति । 'मूर्खव्यसनिनायकः' मूर्खा बुद्धिरहिता व्यसनिनो विषयासक्ता नायका मुख्या यस्यासौ । अयं अभिसन्धानपरो न भवति, अभिसन्धातुश्च न शक्यते, 'तं' तादृशं जनपदं, 'वर्द्धयेत्', 'तस्मात्' जनपदात्, 'सर्वं' सर्वाङ्गमपि राज्यं, 'वर्द्धते' वृद्धिं याति ॥ ५६ ॥

राष्ट्रप्रकृतेर्गुणसम्पदमभिधाय दुर्गप्रकृतिमभिधातुमाह । 'पृथुस्तीमेति । 'पृथुस्तीम' विस्तीर्णमुखभूमि, 'महाखातं' महापरिखं, 'उच्चप्राकारगोपुरं' उच्चप्राचीरवत् पुरद्वारं यस्य तं, 'शैलसरिन्मखवनाश्रयं*' पार्वतौदकसारववानदुर्गाणामन्यतमदुर्गाश्रयं, 'पुरं', 'समावश्रेत्', स्यात् ॥ ५७ ॥

किञ्च, जलवदिति । 'जलवत्' प्रचुरजलं, 'धान्यधनवत्' धान्यादिशस्यसुवर्णादिरत्नसम्पन्नं, 'दुर्गं', 'कालसहं', निचयसम्पन्नत्वात् । 'महत्' विस्तीर्णं । 'दुर्गहीनो नरपतिर्वाताभावयवैः समः', एतादृशो नरपतिरलव्यावस्थितिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

शैलसरिन्मखवनदुर्गाश्रय इत्युक्तं तदेव व्याख्यातुमाह । औदकमिति । 'औदकं' प्रचुरौदकसम्पन्नं, 'पार्वतं' इति प्रास्तरं गुहा वा इति द्विधैवोक्तं 'वार्त्तं' वृत्तवज्जलत्वात् अतिगहनं । एतदपि बह्वदकसम्पन्नं, 'शैलिणं' शैल्ये निर्जले देशे भवं, 'धान्यनं' निस्तृणजलो देशो धन्वा तत्र भव, धान्यनं, 'दुर्गं', 'दुर्गोपचित्तकैः' दुर्गच्यवस्थापकैः, 'शास्त्रमतिभिः' शास्त्राभिज्ञैः, 'चाचार्यैः', 'प्रशस्तं' चतुःश्रियं ॥ ५९ ॥

दुर्गगुणानभिधातुमाह । जलेति । 'जलं', च 'अन्नं', च 'आयुधानि'
धनुरादीनि च, 'यन्त्राणि' सर्वतो भद्राणि च, तैः 'आद्यं' सम्पन्नं, 'जला-
न्नायुधयन्त्राणां', 'धीरयोधैरधिष्ठितं' धैर्यशालियोज्ज्वलपुरुषैः कृतं रत्नं,
'गुतिप्रधानं' रक्षावज्जलं, 'आचार्याः' शुक्रसुरगुरुप्रभृतयः, 'सम-
नुमेनिरे' एतादृशदुर्गविषये सम्यक् अनुमानं कृतवन्तः ॥ ६० ॥

किञ्च । सापसाराणीति । 'सापसाराणि' निरुद्धोऽपि पुत्रकल-
त्रादिः यत्राप्यस्यते तादृशानि, 'दुर्गाणि', तथा 'सारूपजाङ्गला भुवः'
जलस्थलप्राया भूमयश्च, स्पष्टमन्यत् ॥ ६१ ॥

कोषप्रकृतेर्गुणसम्पदमभिधातुमाह । वङ्गिति । 'वङ्गादानः' वङ्ग-
सञ्चयः, 'अल्पनिष्ठावः' अल्पव्ययः, 'ख्यातः' निःशेषविषयव्यवहा-
रार्हः, 'पूजितदैवतः' पूजितानि श्रीधनदादीनि दैवतानि यस्मिन्
सः, 'ईक्षितद्रव्यसम्पूर्णः' सुवर्णादीक्षितधनसम्पन्नः, 'हृद्यः' मनोरमः,
संहाद्यालङ्कारसम्पन्नत्वात् । 'आप्तैरधिष्ठितः', आप्ताः विश्वस्तास्तैरधि-
ष्ठितो रक्षितः ॥ ६२ ॥

एवंविधगुणः कोशः कोशज्ञानं सम्मत इति दर्शयन्नाह । मुक्तेति ।
'पितृपैतामहोचितः' पितुरपि पैतामह इति न्यायोपार्जितत्वात्,
'उचितः', च विजिगीषोर्धर्मोर्जितत्वात् । 'व्यवसहः' व्ययं सहते यः,
नैव क्षीयत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६३ ॥

कोशविनियोगमभिधातुमाह । धर्महेतोरिति प्रतीतं ॥ ६४ ॥

श्लोकत्रयेण दण्डगुणमभिधातुमाह । पितृपैतामह इति । 'पितृ-
पैतामहः' पित्रादिभिरसायातः । 'वश्यः'* विधेयः, 'संहतः' अविभिन्नः,
'दत्तवेतनः' कृतभरणः, 'विख्यातपौरुषोर्जस्वः'† प्रख्यातपुरुषत्व-
बलवत्त्वादि यस्य सः । 'कुशलः' सर्वायुधयुद्धकुशलः, 'कुशलैर्वृतः'
आप्तैः निपुणैः अधिष्ठातृभिः परिवृतः अनुगतः ॥ ६५ ॥

चतुर्थः सर्गः।

तथा 'नानाप्रहरणोपेतः' नानाविधधनुराद्यायुधयुक्तः। सुगम-
मन्यत् ॥ ६६ ॥

तथा, 'प्रवासायासदुःखेषु', इत्यादि प्रतीतं। 'अद्वैधक्षत्रियप्रायः',*
'द्वैध' द्विधाज्ञानं, तत् यस्य नास्ति सोऽद्वैधः अद्वैधः क्षत्रियप्रायः इति
क्षत्रियाः स्वभावत एव सहासत्वा भवन्तीत्यर्थः। 'दण्डः' चतुरङ्गवक्त्रं,
स एवंविधः 'दण्डविदां' आचार्याणां, 'मतः' नान्यः ॥ ६७ ॥

मित्रप्रकृतेर्गुणसम्पदमभिधातुमाह। त्यागेति। 'त्यागविज्ञान-
सत्त्वाद्यं' लब्धत्वसर्वशस्त्रप्रवीणत्वाकुतोविकारित्वसम्यक्। 'महापक्षे'
वज्रवन्धादिवर्गं। 'प्रियंवदं' प्रियहितवदनशीलं। 'सायतिक्षमं'
आगामिकालेऽप्यभिचारि। 'अद्वैध'† नेतरि शत्रौ च द्विधाभाव-
रहितं। 'सत्कुलं' सति उभयपक्षेऽपि व्यभिचारो नास्ति, तत् कदा-
चिदपि न व्यभिचरतीत्यर्थः। 'एवंविधं मित्रं कुर्वीत', इति स्पष्टं ॥ ६८ ॥

सत्कुलस्य गुणान् दर्शयन्नाह। छक्केर्विती। 'छक्केषु' दारुणेषु
अप्रतिविधेयेषु, 'अच्छद्दयः' सुहृत्, 'कुलीनः' सत्कुलजातः, 'चतुर-
खतां' ऐकरूप्यं, 'दर्शयति', स्पष्टं ॥ ६९ ॥

मित्रगुणं दर्शयन्नाह। पितृति। 'पितृपैतामहं' पित्रादिक्रमागतं,
'हृदयानुगं' मर्मज्ञं, 'महत्' महत्त्वगुणयुक्तं, 'लघुसमुत्थानं' आड-
स्वरशून्यं, 'मित्रं इच्छते', विजिगीषुणेति श्रेष्ठः ॥ ७० ॥
मित्राणि त्रिविधानि भवन्तीति दर्शयन्नाह। दूरादेवेति। 'दूरा-
देवाभिगमनं' मित्रे समागते दूरादेवाभिमुखगमनं, 'स्पर्धार्थहृ-
दयानुगा वाक्' एतादृशी वाक् वक्तव्या यस्या अर्थः स्पष्टो हृदया-
नुगतश्च भवति। 'सत्कृत्यप्रदानं' देयवस्तूनां प्रदानं सत्कारपूर्वकं
कार्यमिति। 'त्रिविधो मित्रसङ्ग्रहः' इत्यनेनानन्तरोक्तेन उपायत्रि-
तयेन मित्राणि संगृह्यन्ते, मित्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

मित्रात् धर्मार्थकामरूपफलमभिधातुमाह। धर्मेति। स्पष्टं ॥ ७२ ॥

अद्वैधक्षत्रियप्राय इति गु०। † अद्वैधमिति गु०।

मैत्रीस्वरूपमभिधातुमाह । आदाविति । 'सतां' साधूनां, 'मैत्र्यः' मित्रताः, 'सरित्समाः' नदीसमानाः । कथमित्याह, 'आदौ तन्म्यः', जलप्रदेशस्यादावल्पत्वात्, 'वृहन्मध्याः', मध्यप्रदेशे वज्जलत्वात्, 'विस्तारिण्यः' पदे पदे स्थाने स्थाने विस्तारयुताः, 'याचिन्त्यो न निवर्त्तन्ते' निवर्त्तनशीला अपि न निवर्त्तिन्यः, प्रतिपन्ननिर्वहणशीलत्वात् ॥ ७३ ॥

कारणैरपि मित्रभेदानभिधातुमाह । औरसमिति । इत्थं कारणभेदेन मित्रं चतुर्विधं भवति, 'औरसं' सोदर्यकृतं स्निग्धं प्रथमं । 'वृत्तसम्बन्धं' सम्बन्धजनितं द्वितीयं । 'वंशक्रमागतं' पित्रपैतामहमिति तृतीयं । 'व्यसनेभ्यः' आपंज्यः, 'रक्षितं', चतुर्थं ॥ ७४ ॥

भूयोऽपि मित्रगुणानभिधातुमाह । शुचितेति । 'शुचिता', अर्थव्यये । 'त्यागिता' व्यवहारविषयेऽलुब्धत्वं । 'श्रैर्वं' विजिगीषोः सहायतादानेऽभीरुत्वं । 'समानसुखदुःखता' विजिगीषुणा सह सुखदुःखभागित्वं । 'अनुरागः', विजिगीषौ । 'दाक्ष्यं' विजिगीषुकार्यसम्पादकत्वं । स्पष्टमन्यत् ॥ ७५ ॥

विस्तरेण मित्रसम्बन्धमभिधातुमाह । *तदर्थेऽनुरागश्चेति । 'तदर्थः' विजिगीषुनिमित्ता । 'ईहा', यत्किञ्चिदीहते तत् सर्वं विजिगीषुहितार्थमेवेत्यर्थः । 'अनुरागश्च' विजिगीषुहितसाधने । 'संक्षिप्तं' एतत् गुणद्वयरूपं, 'मित्रसङ्क्षणं', मित्रत्वे लिङ्गमित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टं ॥ ७६ ॥

उपसंहरन्नाह । इति स्तेति । 'इति' उक्तप्रकारेण, 'राज्यं सकलं' सप्ताङ्गं, 'समीरितं' व्याख्यातं । 'अस्य' राज्यस्य, 'परा' उत्कृष्टा, 'प्रतिष्ठा' स्थितिहेतुः, 'धनं' कोशः, 'सत्साधनं' साधनं चतुरङ्गो दण्डः तेन सह वर्त्तमानं । 'गृहीतं' प्रतिगृहीतं, 'एतत्' राज्यं, 'नि-

पुणेन मन्त्रिणा', 'त्रिवर्गनिय्यन्तिमुपैति', इति स्पष्टं, 'शास्त्रतो' अवि-
नश्वरां ॥ ७७ ॥

यथाऽस्य राज्यस्य ससाधनं धनं परा प्रतिष्ठा स्यात्, निपुणेन
मन्त्रिणा प्रतिगृहीतं च तत् त्रिवर्गमुपैति, तथैवान्तरात्मसमवेतस्वा-
मिनाऽधिष्ठितं राज्यं तादृशफलकारि इति दर्शयन्नाह । यथान्तरा-
त्मेति । 'अन्तरात्मा' प्रसिद्धः । 'समश्नुते' व्याप्य तिष्ठति, । पक्षे 'प्रकृ-
तिः' स्वभावः, पक्षान्तरे अमात्यादिका । स्पष्टमन्यत् ॥ ७८ ॥

किञ्च, प्रकृतिभिरिति । उक्तगुणसम्पद्धिः 'प्रकृतिभिः' अमात्यादि-
काभिः, 'सम्यगर्चितः' सम्पन्नः, 'जनपदं' राज्यं 'आदरवान्' आदरो,
'पाणयेत्' वर्द्धयेत् । 'जनपदपरिपालनात्', परमसमृद्धकोशदण्डः,
'परमं श्रियः पदं', 'चिरं' ब्रह्मकालं 'स्पृशति' 'एकच्छत्रं' पृथिवी-
पतित्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रकृतिगुणसमन्वित इति । 'प्रकृतिगुण-
समन्वितः' प्रकृतिगुणसम्पत्प्रकरणोक्तगुणैः कुलशीलादिभिरन्वितः ।
'सुधीः' सुविज्ञः, 'नृपः', 'स्पृहणीयतां' आश्रयणीयतां, 'व्रजति' प्रा-
प्नोति । अनन्तरं 'सः' नरपतिः, 'रणेषु' समरेषु, 'विद्धिषां' शत्रूणां,
'प्रबल इव' प्रचण्ड इव, 'असनः' मष्टावातः, 'पयोमुचां' मेघानां ।
प्रचण्डपवनेन मेघा यथा खण्डशः क्रियन्ते, तथा प्रकृतिगुणसमन्वितेन
राज्ञा शत्रव इत्यर्थः ॥ ८० ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
प्रकृतिसम्पत्कथनं चतुर्थः सर्गः ॥ ३३६ ॥

अनन्तरं स्वामिनोऽनुजीविनाश्च गुणसम्पदुक्ता, प्राधान्यात् तेषां पुनः कथनमिति दर्शयन्नाह । *वृत्तस्थमिति । 'वृत्तस्थं वृत्तिसम्पन्नं' । वृत्त-मनुष्ठानं, विजिगीषुवृत्तं पृथिवीपालनादिकं, तस्मिन् तिष्ठति स तं । 'वृत्तिसम्पन्नं' वृत्तिहेतुत्वात् कोशो वृत्तिस्तत्सम्पन्नस्तं । 'कल्पवृक्षोपमं' ईप्सितफलप्रदं, 'वृषं' स्वामिनं । 'अभिगम्यगुणैर्युक्तं' कुलशीलादिभिः पूर्वोक्ताभिगामिकगुणैः सम्पन्नं, 'अनुजीविनः' मन्त्रिप्रभृतयः 'सेवेरन्' सेवकत्वेन उपतिष्ठेरन् ॥ १ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । द्रव्यप्रकृतिरिति । 'द्रव्यप्रकृतिर्हो नोऽपि' कोश-प्रकृतिविहीनोऽपि । †'सेव्यः' स्वामी, 'सेव्यगुणान्वितः' आभिगा-मिकगुणयुक्तः । कस्मादित्याह । यस्मात् स्वामिनः 'कालान्तरादपि', 'स्वाध्वं' स्पृष्टुणीयतरं, 'आजीवनं' भरणं भवति ॥ २ ॥

असेव्यस्वामिनमभिधातुमाह । अपीति । 'परिगतः' विवेकी, 'क्षुधा'; 'परिगतः' श्वध्नपि, 'स्थायुरिव' छिन्नशाखद्रुम इव, 'आसीत्' तिष्ठेत् 'न त्वेव' न कदाचित्, 'अनात्मसम्पन्नात्' अनन्तरोक्तादात्मस-म्पदुत्तरहितात्, 'वृत्तिं' आजीवनं, 'ईहेत', ॥ ३ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । 'अनात्मवान्' इति स्पष्टं । नयं देयुं शीलं यस्य सः 'नयदेयी' । 'वर्द्धयन्नरिसम्पदः' ‡अनात्मवत्तयैवारीणां सम्पदो वर्द्धयति । 'महदैश्वर्यं', 'प्राप्यापि' काकतालीयवत् प्राप्यापि, 'सह तेन विपद्यते' तेनैवैश्वर्येण सह विनश्यति, अतो नानात्मवान् सेव्य इति भावः ॥ ४ ॥

एतदेव ससर्थयन्नाह । अव्यावकाश इति । 'अव्यावकाशः' प्राप्त-सेवावसरः, 'निपुणं' §यथा स्यात्तथा, 'अविकारवान्' स्वामिनि सर्वप्रकारविकाररहितः, 'स्थाने' सचिवादिपदे, 'स्थैर्यं' स्थिरत्वं,

* ईत्यर्थवृत्तिसम्पन्ना इति मु० ।

† सेव्यते सद्गुणान्वितः इति मु० ।

‡ वर्द्धयन्नरिसम्पदः इति मु० ।

§ निपुणः इति मु० ।

‘अवाप्नोति’, बुद्धिसाध्येषु अनुष्ठानेषु, ‘निश्चितः’ कृतनिश्चयः । इति
संक्षिप्तमिदमनुजीविवृत्तं ॥ ५ ॥

अनुजीविना नोभयलोकविरुद्धं आजीवमभिलषणीयमिति दर्शय-
न्नाह, आयत्यामिति । ‘आयत्याम्’ आगामिनि काले, ‘तदात्वे च’ वर्त-
मानकाले च, ‘यदास्तादपेक्षेण’ यत् आस्तादरमणीयं, ‘तत्’, क्लिश्यन्नपि
क्षुधयेति शेषः । ‘कुर्वीत’, अर्थाधिकारी, ‘न लोकद्विष्टमाचरेत्’ न
इहलोकविरुद्धमाचरेत् ॥ ६ ॥

कोशवान् कल्पवृक्षोऽपि अशुभात्मको स्नेच्छादिर्न सेव्यते इति
दर्शयन्नाह । तिलाञ्चेति । ‘तिलाः’ शस्यविशेषाः, ‘चम्पकपुष्पसंज्ञेयात्’
तिलमध्यन्त्यन्तनागचम्पकसम्पर्कात्, ‘तदधिवासतां’ तद्गन्धित्वं, ‘प्रा-
प्नुवन्ति’, । ततश्च पीडितेषु तिलेषु चम्पकतैलं भवतीति संसर्गजोऽयं
गुणः । ‘रसो न भक्ष्यः’, पुरुषैरिति शेषः । ‘तद्गन्धः’, रसो न भवति
किन्तु गन्ध एवेति संसर्गजोऽयं दोषः । एवं ‘सर्वे गुणाः’ समस्ताः
पुरुषधर्माः, ‘साङ्गामिकाः’ सङ्गमणशीलाः । तस्मादविरुद्धः सङ्गः
परित्यज्य इति ॥ ७ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । अपामिति । ‘अपां’ जलानां, ‘प्रवाहः
द्योषः, *‘गांगोऽपि’ अमृतमयोऽपि, ‘समुद्रं’ क्षारं, ‘प्राप्य’ गत्वा
‘तद्रसः’ क्षारः, ‘भवति’, ‘अवश्यं’ †निःसन्देहं, ‘तत्’ तस्मात्, ‘वि-
द्वान्’ पण्डितो विवेकी, ‘अशुभात्मकं’ अकुलीनं स्नेच्छादिकं, ‘नाश्र-
येत्’ न सेवेत, तत्सङ्गात् तत्सम एव भवतीति ॥ ८ ॥

तदेव द्रढयितुमाह । क्लिश्यन्नपीति । ‘क्लिश्यन्नपि’ दौर्गत्येन बुभू-
क्षादिभिः क्लेशं गच्छन्नपि, ‘शुद्धं’ न्याय्यं, ‘जीवनं’ जीविकां, ‘आचरेत्’
आतिष्ठेत् । जीवनस्य शुद्धता यथोक्तसेवाधर्मादिगतत्वं । ‘तेन’ जी-
वनेन, ‘इह’ लोके, ‘ज्ञाध्यतां’ स्पृहणीयतां, ‘एति’, ‘लोकेभ्यश्च’ इह
परलोकवन्तुलोकेभ्यश्च, ‘न हीयते’ न चवते ॥ ९ ॥

‘सेव्यस्वामिस्वरूपमभिधातुमाह । अभिलष्यमिति । ‘अभिलष्य’;
विन्ध्यपक्षे उन्नतिमत्त्वात्, ईश्वरपक्षे बहूनां मध्ये त्यागशौर्यादिभि-
र्लब्धकीर्त्तित्वात् । ‘स्थिरं’, विन्ध्यपक्षे स्वस्थानात्, ईश्वरपक्षे स्थितेः शास्त्र-
मर्यादाया अविवक्षितत्वात् । ‘पुण्यं’, उभयतः पुण्ययोगात् महाकुलोत्प-
न्नत्वाच्च । ‘ख्यातं’, उभयतो महत्त्वात् महामहिमत्वाच्च । ‘साधुनि-
षेवितं’ *साधुभिः सिद्धिमिच्छुभिः समधिष्ठितं । ‘विन्ध्यमिवेश्वरं
सेवेत’, स्पष्टमन्यत् ॥ १० ॥

अभिमतगुणः स्वामी न प्राप्यते इत्याशङ्क्याह । दुरापमिति । ‘दु-
रापमपि’ दुष्प्रापमपि, ‘अस्मिन्’ जगति, ‘यद्यदस्तु’ धर्मार्थकामसौक्षा-
दिकं, ‘अभिवाञ्छति’ अभिलषति, अर्थात् उद्यमी पुरुषः । ‘मेघावी’
प्राज्ञः, ‘तत्तदाप्नोति’, शिष्टं स्पष्टं ॥ ११ ॥

आभिगामिकगुणोपेतस्वामिप्राप्त्यर्थं अनुजीविगुणानभिधातुमाह ।
आरिराधयिपुरिति । ‘अनुजीवी’ सेवकः, ‘महीपति’, ‘सम्यक्’
निरुपचरितत्वेन, ‘आरिराधयिषुः’ आराधयितुमिच्छुः सन्, ‘विद्या-
विनयशिल्पाद्यैः’ आन्वीक्षिक्यादिशास्त्रविद्येन्द्रियजयसकलकलाञ्छान-
प्रभृतिभिर्गुणैः, ‘आत्मानं’ ‘उपपादयेत्’ सम्पन्नं कुर्यात् ॥ १२ ॥

श्लोकद्वयेनैतदेव स्पष्टवन्नाह । कुलविद्येति । पूर्वाङ्गं स्पष्टं । ‘वपुः’
शरीरं, यथोक्तप्रमाणं, ‘सत्त्वं’ उक्तलक्षणं, ‘बलं’ महाप्राणता, ‘आ-
रोग्यं’ रोगाभावः, ‘स्थैर्यं’ प्रतिष्ठितत्वं, ‘शौचं’ उपधाशुद्धिः, ‘दया’
कारुण्यं, एभिर्गुणैः ‘अन्वितः’ ॥ १३ ॥

किञ्च, ‘पैशुन्यं’ खलता, ‘द्रोहः’ विश्वासघातित्वं, ‘सम्भेदः’ संहत-
भेदनशीलता, ‘शाठ्यं’ नैक्यत्वं, ‘लौल्यं’ आहारादिजोषुषत्वं, ‘अनृतं’
असत्यं, तानि अतिगच्छति तैः रहित इत्यर्थः । ‘स्तम्भः’ स्तब्धता, प्रश्रय-
राहित्यमित्यर्थः, ‘चापलं’ अप्रतिष्ठितत्वं, ताभ्यां ह्येनः । चकारादुक्त-
गुणैर्युक्तः सेवकदौर्घेर्विहीनश्च यः स ‘सेवनं कर्तुमर्हति’, स्पष्टं ॥ १४ ॥

सप्तमः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

कण्टकशोधनशेषमेवात्मजरक्षणमभिधातुं, चरक्षिताः पुत्राः क-
ण्टक्रीभवन्ति पितुः प्रजानाञ्चेति दर्शयन्नाह । प्रजात्मश्रेयसे इति ।
'प्रजात्मश्रेयसे' प्रजानां आत्मनश्च सकृन्नाय, 'राजा' विजिगीषुः, 'आ-
त्मजरक्षणं कुर्वीत', । कुतस्तद्रक्षणमिति 'लोभुभ्यमानाः', 'ते' पुत्राः,
स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

किञ्च, राजपुत्रा इति । 'अभिसानिनः' अहमेव राज्यार्ह इत्यभि-
मानसम्भावनया युक्ताः, 'भ्रातरं', राज्ययोग्यं, 'पितरं', राजानं ।
स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

किञ्च, राजपुत्रैरिति । 'मदोन्मत्तैः' अभिहितमदात् ज्ञातोन्मादैः,
'प्रार्थ्यमानं' अभिषय्यमाणं, 'इतस्ततः' सर्वतः अभियोगात्, शेषः
सुगमः ॥ ३ ॥

अपरश्च, रक्ष्यमाणा इति । प्रतीतं ॥ ४ ॥
राजपुत्राणां रक्षाप्रकारं सुस्मिष्टमभिधातुमाह, विनयोपग्रहा-
निति । 'विनयोपग्रहान्' विनयो द्विविधः कृतकः सद्यश्च । विद्या-
वृद्धन्त्येगजनितः कृतकः, जन्मान्तरवासनावशाज्जातः सद्यः स्वा-
भाविकः । द्विविधविनये उपग्रहो बन्धनं येषां ते तान् । अवशिष्टं
सुगमं ॥ ५ ॥

विनीतपुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनमभिधातुमाह, विनीतमिति ।
'उद्वृत्तं' दुःशीलं, 'दुष्टं' गजमिव, 'सुखबन्धनं', ग्राम्यसुखोपरोधेन
राजकुमारः पितरं नाभिहन्तीत्येवंविधं सुखबन्धनं, 'कुर्वीत' । शेषः
सुगमः ॥ ६ ॥

दुर्वृत्तस्यापि राजपुत्रस्यापरित्यागमाह, राजपुत्र इति । स्पष्टं ॥ ७ ॥
उक्तप्रकारस्य राजपुत्रस्यापरित्यक्तस्य शासनप्रकारमभिधातुमाह,
असन इति । सुगमं ॥ ८ ॥

राजपुत्ररक्षणमभिधाय राजात्मरक्षणं तावदाह । याने इति ।
 'याने' शिविकादौ, 'शय्यासने' पर्यङ्गादिके सिंहासने विष्टरकादौ,
 पाने' पानीयादौ, 'भोज्ये' 'आहारादौ' 'वस्त्रे' वसनोत्तरीयादौ,
 'विभूषणे' अलङ्कारादौ, 'सर्वत्रैव' आर्यस्त्रीसङ्गादौ, 'अप्रमत्तः'
 सावधानः, 'स्यात्', न विश्वसेदित्यर्थः, '*उज्ज्मेत विषदूषितं', तं
 ज्ञात्वा परिहरेतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

विषप्रतीकारार्थमाह, विषघ्नैरिति । 'विषघ्नैरुदकैः' श्वेतपुष्कर-
 पुष्पावृन्तादिभी रक्षितैर्जलैः, 'स्नातः', एवंविधजलैः स्नातस्य स्थाने गुप्ता-
 नि सर्वविषाणि न प्रसरन्तीति कौटल्योपदेशात् । 'विषघ्नमणिभूषितः'
 गरुडोद्गारमणिनालङ्कृतः । तथाचोक्तं 'रक्षितो गरुडोद्गारमणि-
 र्यस्य विभूषणं । स्थावरं जङ्गमं तस्य विषं निर्विषतां व्रजेत्' इति ।
 'परोक्षितं', वक्ष्यमाणप्रकारेण, 'समन्नीयात्', राजा 'जाङ्गुलाविद्धिष-
 गृह्यतः' महानुभाववृद्धसिद्धान्ताद्युक्तविषविद्याविशारदविषवैद्यगणैः
 परिवृतो राजा भोजनं कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

विषदूषितान्नपरोक्षामभिधातुमाह, भङ्गराज इति । 'भङ्गराजः'
 दृष्यपक्षी गोपुच्छकः, 'शुकः सारिका च', इति त्रयः पक्षिणः
 प्रसिद्धाः । शेषार्द्धं स्पष्टं ॥ ११ ॥

किञ्च, चकोरस्येति । 'चकोरस्य' लोहिताक्षपक्षिविशेषस्य, 'विर-
 ल्येते' रागरहिते भवत इत्यर्थः । 'क्रौञ्चः' लोहितमस्तकः पक्षिवि-
 शेषः, 'सुवृक्षं', यथा तथा, 'माद्यति', सुरया इव । 'कोकिलः', मत्तो
 भूत्वा 'चिद्यते' प्राणान् परित्यजति । शेषः सुगमः ॥ १२ ॥

अपरञ्च, नित्यमिति । स्पष्टं ॥ १३ ॥

अन्यच्च, मयूरेति । 'मयूरपृषतोत्सर्गः', मयूरः प्रसिद्धः, पृषतः चित्र-
 मृगविशेषः, भवने तयोस्तत्सर्गः सर्पनाशाय भवति इत्यर्थः ॥ अन्यत्
 प्रतीतं ॥ १४ ॥

अपरश्च, भोज्यमिति । स्पष्टं ॥ १५ ॥
विषदिग्धान्नप्रदानेनाग्नेः पक्षिणाश्च स्वरूपवैलक्षण्यमभिधातुमाह,
धूमेति ।। 'वज्रेः', 'धूमार्चिर्नीलता' धूमस्यार्चिषां च नीलता, 'शब्द-
स्फोटश्च', 'स्फुटं' 'जायते', श्रेषाद्धं सगमं ॥ १६ ॥

विषदिग्धान्नस्वरूपमाह, अस्त्रितेति । 'अस्त्रितता' तोत्रेण वज्रि-
नापि स्त्रितता न भवतीति, 'मादकत्वं' मदजनकता, * 'आसु शैत्यं'
सत्वरमुष्णतापगमः, 'विवर्णता' श्यामता, 'अन्नस्य' शाल्यादेः, 'विष-
दिग्धस्य', 'उष्मा' वाष्पः, 'स्निग्धमेचकः' नीलोज्ज्वलः ॥ १७ ॥
विषदूषितव्यञ्जनस्य स्वरूपमाह, व्यञ्जनस्येति । 'कथने', यन्निं विना,
शेषः सुबोधः ॥ १८ ॥

विषदूषितरसद्रव्यस्य स्वरूपमभिधातुमाह, क्वाचेति । 'रसेः क्षीर-
जलादौ, 'क्वाया' दीप्तिः, † अधिका 'हीना वा' ‡ 'राजदृढं' दीप्तिम-
च्छिरस्कां, 'फेनमण्डलमेव, च', दृश्यते ॥ १९ ॥

विषदूषितरसविशेषाणां सरसद्रव्यविशेषाणां च वर्णविशेषानभि-
धातुमाह, रसस्येति । 'रसस्य' द्रव्यादिरसस्य, शिष्टं प्रतीतं ॥ २० ॥
आर्द्रस्येति । 'आर्द्रस्य' हरितस्य अन्नफलादेः, 'प्रज्ञानभावः',
वृन्तप्रदेशे । 'पाकं विना § क्वायविलीनभावः' अयक्कशुष्कता, शेषः
सगमः ॥ २१ ॥

अपिच, शुष्कस्येति । 'विषोपदेहात्' विषसम्पर्कात्, 'शुष्कस्य' 'स-
र्वस्य' कटकादेः, 'विशीर्णता' म्लानता, 'अशुचिवर्णता च', भवति ।
स्पष्टमुत्तरार्द्धं ॥ २२ ॥

अपरश्च, प्रावारति । 'प्रावाराक्षरण्यानां' प्रावरण्यानि कम्बलादीनि
आक्षरण्यानि सरोमकार्पासतूलकादीनि तेषां, 'श्यामैः' मलिनैः,

* आसु शैत्यमिति मु० ।

† राजिदृढंति मु० ।

‡ अतिरिक्तेति मु० ।

§ क्वायविलीनभावे इति मु० ।

‘मण्डलैः’ ‘आकीर्णता’ व्याप्तता, *‘तरुणां’ तरुत्वग्रचितानां, ‘पक्षिणां’ विप्रियुगपक्षिलोमनिर्मितानां, ‘लोम्नां’ अविलोमविरचितानां † भंशः’ शततनं, ‘स्यात्’, ‘विषाश्रयात्’ विषोपदेहादित्यर्थः ॥ २३ ॥

अपिच, लोहानाञ्चेति । ‘लोहानां’ सुवर्णादीनां, ‘मणीनां’ प्रवाजादीनां, विषोपदेहात् ‘मलयङ्कोपदिग्धता’ कलङ्ककोटलिप्तता । ‘प्रभावः’ वीर्यं, ‘स्नेहः’ स्निग्धभावः ‘गुरुता’ भारः, ‘वर्णः’ लोहितपीतादिः, ‘स्पर्शः’ सुखस्पर्शत्वं, एतेषां च ‘वधः’ विनाशः । ‘तथा’, संस्कृतविषाश्रयादेव, नहि सामान्यविषेण लोहमणीनां प्रभावो विनाशयितुं शक्यते ॥ २४ ॥

श्लोकद्वयेन विषदायिनामपि लिङ्गान्यभिधातुमाह, संशुष्केति ‡ । ‘संशुष्कस्यामवन्नात्’ खदोषदण्डभावनया मुखस्य शुष्कत्वं विवर्णत्वं च भवतीत्यर्थः । ‘ऽवाग्मङ्कः’, स्पष्टार्थं वक्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । ‘जृम्भणं मुञ्जः’, सुप्तोत्थितस्येव भवति । ‘खलनं’ समेऽपि मार्गे गतिभङ्गः, ‘वेपथुः’ कम्पः, शीतस्याभावेऽपि ‘खेदः’, प्रवातेऽपि ‘आवेगः’ उद्दिग्धता, निमित्ताभावेऽपि, ‘दिग्विलोक्षणं’, दण्डप्रणेतपुरुषागमनशङ्कया । अपिच, स्वकर्मणीति । ‘स्वकर्मणि’ स्वपाकपेयाद्यनुष्ठाने । ‘खभूमौ’ स्त्रीयगृहादौ, ‘अनवस्थानं’, दोषपरिहारबुद्ध्याऽहमत्र नावस्थित इति सङ्कल्पेन । ‘एतानि’, इत्यादि सुप्रतीतं ॥ २५ । २६ ॥

विषप्रयोगप्रतिषेधार्थमाह, औषधानि चेति । ‘औषधानि’, ‘तत्कल्पकैः’ चिकित्सकैः, यथायोगं ‘पानं’ पेयोद्भवं, ‘पानीयमेव च’, ‘तत्कल्पकैः’, ‘समाखाद्य’ प्रतिव्याद्याखादं ग्राहयित्वा, ‘भोजनानि प्राप्नोयात्’, राजा ॥ २७ ॥

अपिच, प्रसाधनादीति । ‘प्रासाधनं’ अलङ्कारः, आदिशब्दात्

* तनूनानिति मु० ।

† भंश इति मु० ।

‡ मुखस्य ग्लानवर्णत्वं इति मु० ।

§ लग्भेद इति मु० ।

सप्तमः सर्गः ।

विलेपनमाल्यादि । 'वक्त्रिच्छित्' अन्यदपि वस्तु, 'तत्त्वै', 'सुपरोक्षि-
तमुद्रितं', मन्त्रादिभिः 'परिचारकाः' सेवकाः, 'उपनिन्युर्नरेन्द्राय',
नान्यथा ॥ २८ ॥

अपरश्च, परस्मादिति । 'अभिरक्षिभिः' रक्षानियुक्ताः, स्पष्टमन्यत्
॥ २९ ॥

किञ्च, गानमिति । पूर्वार्द्धं सुगमं । 'अविज्ञातेन', स्वयमनुचरैर्वा
'सद्वटेन' अविस्तीर्णन, 'मार्गेण', 'न वृजेत्', परकृतमितिसन्धान-
प्रतिषेधार्थं ॥ ३० ॥

परप्रयुक्तवीक्षणभसादिप्रतिषेधमाह, वीक्षितादृष्टेति । 'वीक्षिता-
दृष्टकर्मणः' स्वामिना वीक्षितमप्यदृष्टं दुष्कर्म यस्य तं, 'घातं' विश्वा-
सयोगं, 'वंशक्रमगतं' पिष्टपैतामहं, 'संविभक्तं' हंतजनेविकासंवि-
भागं, 'जनं', 'आसन्नवर्त्तिनं', राजा आत्मरक्षार्थं 'कुर्वीत', ॥ ३१ ॥

ये आसन्नवर्त्तिनो न कर्त्तव्यास्त्रानभिधातुमाह, अधार्मिकांश्चेति ।
'अधार्मिकाः' पापिष्ठाः, 'क्रूराः' हिंसाः, 'दृष्टदोषाः' प्रत्यक्षीकृतशस्त्रा
विरुद्धाचाराः, 'निराश्रिताः' दोषादेव दूरीकृताः, 'परिभोऽभ्यागताः'
शत्रुसमीपतः समागताः, ये तान् 'शतान्', सर्वान् 'दूरादेव विव-
र्जयेत्', ॥ ३२ ॥

जलपथे आत्मरक्षार्थमाह, महावातेति । 'महावातसमुद्भूतां'
महावातेरस्थिरतरां, 'अपरीक्षितनाविकां' अगुप्तनाविकां, 'अन्य-
नौप्रतिवृद्धान्तां' अन्यनौसक्तान्तां, 'आतुरां' दुर्घटितत्वादनवस्थितां,
'नोपेयात्' नारोहेत् ॥ ३३ ॥

जलक्रीडायामपि आत्मरक्षार्थमाह, परितपिष्विति । 'परित-
पिषु' परितापवत्सु ग्रीष्मवज्जलेषु, 'पश्यन्', स्वयमित्यर्थः स्पष्टमन्यत्
॥ ३४ ॥

वनविहारमभिधातुमाह, गहनानीति । 'गहनानि' लतास्तम्बस-
ङ्कटानि वनानि, 'वियुजं, शस्त्रिभिर्वहिरन्तश्च कृतशोधनं, 'उद्यान-
वनं', 'मधुरं वयोऽनुरूपश्च', यथा भवति तथा 'विहरन्' विलसन्,
'न माद्येत्', मन्दं मन्दं गच्छेत् स्पष्टमवशिष्टं ॥ ३५ ॥

मृगयायानमभिधातुमाह, सुविनीतेति । * 'सुविनीतसुवेशष्टयानः'
सुशिक्षितशोभनवेशवद्धहस्त्यष्टययायी, 'सुखगम्यां' सुप्रवेशां, 'उचि-
तां' उपयुक्तां, 'लक्ष्यसिद्धौ' लक्ष्यसिद्ध्यर्थं, 'सुपरोक्षितरक्षितान्तसीमां'
सुविज्ञातप्रान्तभागां, 'मृगाटवीं' शरव्यजीववज्रलामरणघातीं, 'लघु-
कोष्ठः' क्षिप्रहस्तः, मृगयू राजा 'उपेयात्', ॥ ३६ ॥

परमृहप्रवेशे तच्छोधनमभिधातुमाह, कारयेदिति । 'आदौ'
प्रथमे, 'भयनशोधनं कारयेत्', तीक्ष्णादिनिरासार्थं । † 'मातुरन्ति-
कमप्युपविविक्तुः' जननीसन्निधिमुपवेष्टुमिच्छुः, 'आप्तशस्त्रनुगतः' विश्व-
स्तशस्त्रधारिपुरुषैरनुगतः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३७ ॥

राजगमननिषेधकसमयमाह, प्रांश्रुत्करेति । सुगमं ॥ ३८ ॥

राजनिर्गमप्रवेशावभिधातुमाह, निर्गमे चेति । 'सम्यगाविष्कृ-
तोन्नतिः', शरीरसौख्यवप्रदर्शनार्थं, 'समन्ततः' सर्वतः, 'प्रात्सारित-
जनं' अपसारितलोकं, 'राजमार्गं गच्छेत्', इत्यादि स्पष्टं ॥ ३९ ॥

यात्रोत्सवसमाजेषु जनतायुतप्रदेशेषु च राजगत्यागमननिषेध-
मभिधातुमाह, यात्रेति । स्पष्टं ॥ ४० ॥

निशीथप्रणिधीनमभिधातुमाह, निषेवित इति । ‡ 'वर्षवरैः' षण्णैः,
'कक्षुकोष्णोषधारिभिः' वारवाणशिरोवेष्टनधारिभिः, शिष्टं स्पष्टं
॥ ४१ ॥

अन्तःपुरामात्ये राजनर्त्ताभिधातुमाह, नीचैरिति । 'नीचैः', औद्ध-
त्यमपहाय 'अन्तःपुरामात्याः' अन्तःपुररक्षानियुक्ताः, 'शुचयः'

* सुविनीतसुवेशष्टयानः इति सु० । † मातुरन्तिकमपि प्रविविचुरिति सु० ।

‡ वर्षधरैरिति सु० ।

कामोपधाविशुद्धाः, 'चित्तवेदिनः' चित्तज्ञाः, 'शस्त्राभिवियवर्ज', यथा भवति तथा, अपायहेतुत्वात् ते वर्जनीया इत्यर्थः, । 'नर्मयेयुः' क्रीडयेयः, 'मघीपति', ॥ ४२ ॥

अन्तर्वैशिकसैन्यस्य राज्ञो रक्षाविधानमाह, अन्तरिति । * 'अन्तर्वैशिकसैन्यं' पुत्रदाराद्याभ्यन्तरवंशरक्षानियुक्तं सैन्यं, † 'हि' स्फुटं, 'सन्नद्धं' गृहीतशस्त्रसन्नाहं, 'साधुसम्मत्', सकलगुणयुक्तत्वात्, ‡ 'आयुधकुशलं' रक्षाविधाननिपुणं, 'नृपं' रक्षेत्, अन्येषां तत्रानवकाशत्वात् ॥ ४३ ॥

अवरोधशौचज्ञानाधिकारमाह, आशीतिकाश्चेति । 'आशीतिकाः, पूर्णाशीतिवर्षाः पुरुषाः, 'पञ्चाशत्काः' पूर्णपञ्चाशद्वर्षाः, 'योषितः', उपशान्तरागत्वाद्विप्रवो न भवतीति 'बुधेरन्', 'अवरोधायां' अन्तःपुराणां, 'शौचं' शुचिभाक्त्वं, 'आगारिकाः' आगारे नियुक्ताः ॥ ४४ ॥

पण्यस्त्रीणां राजसेवामभिधातुमाह, रूपेति । रूपमेवाजीवन्ति इति 'रूपाजीवाः' पण्यस्त्रियः, 'क्षाताः' राजखानावसरे छतमञ्जना; 'परिवर्तितवाससः' राजकीयवस्त्रैरेव परिवर्तितानि स्ववासांसि याभिस्ताः । 'राजानमुपतिष्ठेयुः', 'विशुद्धखग्विभूषणाः', रसधूपाङ्गप्रलेपशङ्खानिरुच्यर्थं ॥ ४५ ॥

कुहकादिभी राजसंसर्गनिषेधमाह, कुहकैरिति । 'कुहकैः' इन्द्र-जालविद्यावद्भिः, 'जटिलैः' जटाधरैः शैवादिभिः, 'मुण्डैः' मुण्डितमुण्डैः भिक्षुकादिभिः, 'बाह्यैर्दासीजनैः' वैश्यादिभिः, 'आभ्यन्तरो जनः' अन्तःपुरसञ्चारी जनः, 'संसर्गं न क्वचिद्रुच्छेत्', ॥ ४६ ॥

विषप्रवेशादिसंसर्गनिषेधार्थमाह, निर्गच्छेदिति । 'आभ्यन्तरो जनः' अन्तःपुरसञ्चारी जनः, 'विज्ञातद्रव्यसञ्चारो' द्वारस्थैर्विज्ञातानां द्रव्याणामेव सञ्चारणं विद्यते यस्य सः । 'कारणेनोपलक्षितः' राजविदितेनैव प्रयोजनेन विदितः ॥ ४७ ॥

* अन्तर्वैशिक० इति मु० । † चेति मु० । ‡ आयुधकुशलमिति मु० ।

साङ्क्रामिकव्याधिप्रतीकारार्थमाह, न चेति । 'अनुजीविनं' भृत्यं 'अकल्यं' व्याधितं, 'एथिवीपतिः', व्याधिसंसर्गप्रतिषेधार्थं 'न पश्येत्', 'अन्यत्रात्ययिकाद्रोगात्', यदि मुख्योऽनुजीवी अत्ययकारिणा रोगेणाभिभूयते तदा पश्येत् आत्मना प्रतीकारं कृत्वा इत्यर्थः । स्पष्टं शिष्टं ॥ ४८ ॥

कस्मादित्याह, स्नात इति । राजा 'स्नातः' शुद्धकायः, 'अनुलिप्तसुरभिः' कुङ्कुममृगमदादिभिः सौरभवान्, 'खग्वी' मालत्यादिसुरभि-पुष्पमालाधारी, 'रुचिरभूषणः' भास्वराभरणशाली, सर्वथा देवीनां मनोहरो भूत्वा तच्चित्तराधनार्थं 'देवीं' *पश्येत्, स्नानुरागवृद्ध्यर्थं । अन्यत् स्पष्टं ॥ ४९ ॥

पराभिसन्धाननिवारणार्थमिदमाह, नहीति । 'नहि' नैव, 'आत्मीयात् सन्निवेशात्' स्वीयवासभवनात्, 'देवीगृहं रिरंसया गच्छेत्', अन्यत् सुबोधं ॥ ५० ॥

विश्वस्तानामपि स्त्रीकृतविनाशमाह, देवीगृहेति । 'देवीगृहगतं' 'भद्रसेनाख्यं', 'माता', कनीयान् निषिद्धप्रवेशो वीरसेनोऽनुरक्ताया देव्या प्रेरितोऽमारयत् । तथा 'मातुः शय्यान्तरे लीन सौरसः सुतः', कुपितया जनन्या प्रेरितः पुत्रान्तरदत्तरान्यं 'कारुषं' कारुषदेशाधिपं, अमारयदित्यनुवर्तते ॥ ५१ ॥

अपरश्च, लाजानिति । देवीदत्तविषदिग्धलाजभक्षणेन रहोगतः काशीराजो विनाशित इति फलितार्थः ॥ ५२ ॥

अन्यच्च, विधेति । स्पष्टं ॥ ५३ ॥

अपरश्च, वेष्टामिति । सुबोधं ॥ ५४ ॥

दारगुप्तेः फलं दर्शयितुमाह, यस्येति । श्लोकार्थः स्पष्ट एव । लोकद्वयमित्यादिना परलोकोऽपि कुलकलङ्काभावात् स्वर्ग इति भावः ॥ ५५ ॥

धर्मार्थं दाररक्षार्थञ्च अभिधातुमाह, धर्ममिति । 'अनुक्रमात्'

शास्त्रोक्तक्रमेण, 'वाजीकरणरुहितः' वाजीकरणैः शास्त्रोक्तैः प्रक्रिया-
विशेषैः रुहितः द्रुतशुक्ररुद्धिः, शेषः सुगमः ॥ ५६ ॥

शयनविधिमभिधातुमाह, विचार्येति । 'विचार्य' निर्णयि, 'कार्या-
वयवान्' अहोरात्रं षोडशधा विभज्याहोरात्रावयवेषु ये कार्यावयवा-
स्तान्, 'दिनक्षये लोकं *विसर्ज्य', 'प्रमदाद्धतक्रियः' प्रमदागणसमा-
हितकार्यजातः, पुरुषाणामन्तःपुरप्रवेशाभावात् । †अशस्त्रवन्देन' श-
स्त्रवन्द्यविरहितेन, 'पाणिना' स्वकीयकरेण, विशिष्टः सन्, सर्वदा
करसन्निहितं शस्त्रं विधेयमित्यर्थः । 'स्वपेत्' निद्रां गच्छेत् 'असक्तं',
यथा तथा, निद्रायामपि आसक्तिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः । 'परमात्तरक्षितः',
विश्वस्तान्तर्वेशिकपुरुषैः रक्षितः ॥ ५७ ॥

निद्रासक्तिनिरासार्थमाह, नयेनेति । 'नयेन' नीत्यनुष्ठानेन, 'जा-
ग्रति' अग्रमत्तत्वेन सर्वं कार्यजातं पश्यति, 'नरेश्वरे', सति 'निराधयः'
निःश्रेष्ठितचित्तपोडाः, उपद्रवकारिणां निग्रहादित्यर्थः । 'प्रजाः',
'मुखं', यथा भवति तथा, 'स्वपन्ति' निद्रां यान्ति, 'प्रमत्तचित्ते'
विषयासक्तमानसे, ‡स्वपितरि' तस्मिन् सति, §असङ्गयात्' दस्यु-
प्रमृतिभ्यो भयं प्राप्य, 'प्रजागरेण,' 'अस्य' राज्ञः, 'जगत्' प्रजारूपं
'प्रबुध्यते' निद्राविहीनं भवति । तस्मात् जितनिद्रेण राज्ञा भवि-
तव्यमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

नृपराज्ययोः साधुलक्षणे पूर्वाचार्यसम्मतिमाह, इति स पूर्व-
मिति स्पष्टं ॥ ५९ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
राजपुत्रात्मरक्षणं नाम सप्तमः सर्गः ॥ * ॥

* विद्वज्जेति मु० ।

† आशस्त्रेति मु० ।

‡ स्वपितोरेति, मु० ।

§ सम्भयादिति मु० ।

अष्टमः सर्गः ।

मण्डलाधिपस्य राज्ञो मण्डलशोधनप्रकारमभिधातुमाह, उपेत इति । ‘उपेतः कोषदण्डाभ्यां’ पूर्वोक्तप्रकृतिसम्पद्युक्तः, अवशिष्टार्थः सुगमः ॥ १ ॥

अपरश्च, रथीति । ‘रथी’ विजिगीषुः, ‘विशुद्धे’ मित्रभावापन्ने, ‘मण्डले’ अरिमित्रादिके, ‘चरन्’, ‘विराजते’ । उत्तरार्द्धं स्पष्टं । सर्वथा मण्डलशुद्धिर्विधेयेति भावः ॥ २ ॥

विजिगीषोः स्वमण्डलापेक्षत्वमभिधातुमाह, रोचत इति । ‘रोचते’ प्रियो भवति, ‘सर्वभूतेभ्यः’ वर्णचतुष्टयसङ्कीर्णजात्यादिरूपप्रजाभ्यः, *‘सम्पूर्णमण्डलः’, सप्तप्रकृतिकं राज्यं मण्डलं, तास्य सप्त प्रकृतयो यदा स्वगुणसम्पदुपेता भवन्ति तदा सम्पूर्णमण्डलशुद्धेनोच्यते । विजिगीषुणा सर्वदा सम्पूर्णमण्डलेन भाव्यमिति भावः । शिष्टं स्पष्टं ॥ ३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, अमात्येति । ‘एताः’ पञ्च, ‘प्रकृतयः’ ‘विजिगीषोः’, भोग्यत्वेन ‘उदाहृताः’, इति भावः । श्लोकार्थः सुगमः ॥ ४ ॥

एतदतिरिक्तं प्रकृतिद्वयमभिधातुमाह, एता इति । मित्रराजभ्यां सह अनन्तरोक्ताः प्रकृतयः सप्त भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

विजिगीषुलक्षणमभिधातुमाह, सम्पन्नस्त्विति । स्पष्टं ॥ ६ ॥

किञ्च, कौलीनमिति । ‘स्थूललक्षिता’ दानावसरे स्थूलं वज्र एवं लक्ष्मीकरोति स्वल्पं दातुं न जानातीत्यर्थः । ‘प्रागल्भ्यं’ अपरिवर्द्धीयत्वं शेषः सुगमः ॥ ७ ॥

अपरश्च, अदीर्घसूत्रतेति । ‘अदीर्घसूत्रता’ दीर्घकालं सूच्यते प्रथ्यालोच्यते कार्यमिति दीर्घसूत्रं तस्य भावः दीर्घसूत्रता तदभावोऽदीर्घसूत्रता शोषकारिता, ‘अक्षौत्रं’ परगुणासहिष्णुत्वरूपक्षुद्रताविहीनत्वं, ‘प्रश्रयः’ विनीतभावः, अलुब्धता च, ‘स्वप्रधानता’ स्वयं प्रधानत्वं, ‘देशकालज्ञता’ कार्यानुगुणदेशकालस्वरूपज्ञानवत्त्वं, ‘दार्ढ्यं’ दृढता,

परिमृष्टीतापरिव्याग इत्यर्थः । 'सर्वक्लेशसहिष्णुता' क्षुत्तृष्णादिसर्व-
सहत्वं ॥ ८ ॥

अन्यच्च, सर्वेति । 'सर्वविज्ञानिता' सकलकलाकुशलत्वं, 'दाक्ष्यं'
आयुष्कारित्वं, * 'ऊर्जाः' कायबलवत्त्वं, 'संयतमन्यता', इङ्गिताकारा-
दिगोपनात् । 'अविसंवादिता' विरहितशब्दच्छलाभिसन्धानशीलत्वं,
'शैथिल्यं' अमीलत्वं, 'भक्तिज्ञत्वं' अनुजीव्यादिज्ञतभक्तिज्ञता, 'ज्ञतज्ञता'
ज्ञतोपकारमानित्वं ॥ ९ ॥

किञ्च, शरणागतेति । 'अमर्षित्वं' अपराधिषु क्षान्तिः, 'सकर्मदृष्ट-
† शास्त्रित्वं' प्रजापालनरूपं सकर्म सर्वायुधविषयं दृष्टशास्त्रज्ञं येन
जानाति, तस्य भावः । 'कृतित्वं' पाण्डित्यं, 'दीर्घदर्शिता' शास्त्रचक्षुषा
सुदूरदेशकालदर्शनशीलत्वं । स्पष्टमन्यत् ॥ १० ॥

अपरञ्च, जितेति । एते अनन्तरोक्ता गुणाः विजिगीषोर्विजिगीषुत्व-
सम्पादका भवन्तीति भावः । श्लोकार्थः सुगमः ॥ ११ ॥

उत्साहगुणस्यैव प्राधान्यं दर्शयन्नाह, सर्वैरिति । 'सर्वैः' अनन्त-
रोक्तैः, 'गुणैः', 'विद्योिनोऽपि', 'यः प्रतापवान्' 'यः' प्रतापयुक्त उत्साह-
विशेषशाली, 'सः', एव 'राजा', प्रजारुहनात् । यतः 'प्रताप-
युक्तात्', राज्ञः, 'सिंहात्' मृगा इव, 'परे' शत्रवः इतरे जना वा,
'प्रस्यन्ति' विभ्यति ॥ १२ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, प्रतापेति । 'प्रतापसिद्धौ' सकलशत्रुविकर्तन-
जनितं यशः प्रतापः, तस्य सिद्धौ सत्यां । 'उत्थानयोगेन' सततविय-
होद्योगयोगेन । स्पष्टमवशिष्टं ॥ १३ ॥

विजिगीषुलक्षणमभिधातुमाह, एवेति । 'एकार्थाभिनिवेशित्वं'
एकार्थं भूद्विरण्यादिरूपे अभिनिवेशित्वं आत्मसात्करणायदात्
द्वयोरपि यत्नः, तदेव § 'अखिलक्षणं', तौ परस्परमरी भवतः । तयोरे-

* सदेति मु० । † शास्त्रत्वमिति मु० ।

‡ प्रतापयुक्ता प्रस्यन्ति परान् सिंहा मृगानिवेति मु० । § अखिलक्षणमिति मु० ।

को 'दारुणः', अपरः सुखोच्छेद्यश्च भवति । 'दारुणस्तु शत्रुः' विजिगीषुगुणशाली भवति । आत्मनो दुरुच्छेद्यता विजिगीषुणा सम्पादनीयेति भावः ॥ १४ ॥

सुखोच्छेद्यं शत्रुं दर्शयन्नाह, लुब्ध इति । 'लुब्धः' अर्थलोभात् दानशक्तिरहितः, दानाभावे प्रकृतयो विरज्यन्ते । 'क्रूरः' अतितीक्ष्णदण्डः, स च उद्वेजनीयो भवति । 'अलसः' निरुद्योगः, तस्य प्रकृतयोऽपि निरुद्योगा भवन्ति । 'असत्यः', असत्यशीलः, तच्छ्रीणाः प्रकृतयो भवन्ति इत्यर्थः । 'भीरुः' शैथिल्यरहितः, स च सङ्ग्रामासमर्थो भवति । 'अस्थिरः', स्थितेरहितत्वात् स च प्रकृतिभिर्न सज्यते । 'मूढः' निर्विवेकः, स त्वक्निश्चनकारी भवति । 'योधावमन्ता' युद्धविशारदशूरपुरुषावमानकृत्, स च योधविमुक्तः सुखेनैवोच्छेद्यते ॥ १५ ॥

विजिगीषोः, अरेः, मित्रस्य च लक्षणाणि अभिहितानि, इदानीं विजिगीषोः यातयं प्रति यियासोः अग्रतः पञ्चादासन्नव्यवहितभेदेनारिमित्रादीनां संज्ञान्तराणि व्यवहारार्थमभिधातुमाह, *अरिमित्रमिति । 'अरेः' अनन्तरोक्ताया विजिगीषोर्भूयनन्तरूपदिग्भागेषु व्यवस्थिताया अरिप्रकृतेः, 'मित्रं' अनन्तरोक्तं भूयैकान्तरस्थितं, 'अरिमित्रं' विजिगीषोर्भूयनन्तरस्थैकान्तरं । 'अतः परं' अरिमित्रात्परं, 'मित्रमित्रं' विजिगीषोर्भूयैकान्तररूपमित्रस्यापि भूयैकान्तररूपं । 'तथाऽरिमित्रमित्रं', 'च', विजिगीषोर्भूयनन्तरस्थारेर्भूयैकान्तररूपारिमित्रस्य भूयैकान्तरं । एता अपि तिस्रः प्रकृतयः 'विजिगीषाः', 'पुरः' अग्रतः, '†सूताः' प्रोक्ता गुरुभिः ॥ १६ ॥

पञ्चाद्व्यवस्थितानां तेषां संज्ञान्तराण्याह, पार्थिग्राह इति । 'पार्थिग्राहः' पश्चात् स्थितो विजिगीषोर्भूयनन्तरश्च । 'आक्रन्दस्तदनन्तरं' तत्पश्चादूर्तो विजिगीषोर्भूयैकान्तरः । 'अनयोः' पार्थिग्राह्याक्रन्दयोः, पश्चात् 'आसारावेव' मित्रं । तद्यथा पार्थिग्राहस्य च आ-

सारः स पार्ष्णिग्राह्यसारः, एवं आक्रन्दासारः, इति पञ्चाद्वर्त्तिनो
राजानश्चत्वारः । पुरस्तात् पञ्च तदधो विजिगीषुः, इति दशराजक-
मिदं 'मण्डलं', 'विजिगीषोः', सम्बन्धि भवति । आसामेव प्रकृतीनां
अग्रपञ्चाङ्गावभेदेन व्यपदेशभेदः । तत्राग्रवर्त्तिनोऽरिच्यपदेश एव ।
पञ्चाद्वर्त्तिनस्तु अरित्वेऽपि पार्ष्णिग्राह्यपदेशः । 'एताः प्रकृतयो मूलं'
इति [७ । १५६ ।] मनुवचनव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः । 'अन्यथायौ स-
माख्याताः, तद्यथा अग्रतोऽरिभूमीनां मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रमरि-
मित्रमित्रश्चेति । एवञ्च चतस्रः प्रकृतयो भवन्ति, पञ्चाच्च पार्ष्णिग्राह्यः,
आक्रन्दः पार्ष्णिग्राह्यसारः आक्रन्दासार इति चतस्रः, एवमयौ
प्रकृतयो भवन्ति' इति ॥ १७ ॥

अरिप्रकृतेरेव वलापेक्षं संज्ञान्तरमभिधातुमाह, अरेत्येति ।
'अरेः' यातव्यस्यापि, 'भूच्यनन्तरं' भूच्यनन्तररूपो रिपुः, 'मध्यमः',
नाम, 'विजिगीषोः', 'च' अपि, रिपुरेव भवति । उभयोररिभा-
वादरित्वमित्रत्वयुक्तः, स च मध्यमः 'संहतयोः' एकीभूतयोस्तयो-
ररिविजिगीष्वोः, 'अनुग्रहे' कोषदण्डाभ्यामुपकारे, 'समर्थः' प्रभुः,
तदपेक्षया क्षीनशक्तित्वात् । तयोरेव 'व्यस्तयोः' भिन्नयोः, निग्रहे
दण्डने च प्रभुः, एकैको मध्यमस्य युद्धे समर्थो न भवतीति । अत्र
'मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चेष्टितं' इति [७ । १०५ ।] मनु-
वचनव्याख्याने कुल्लूकभट्टेनैवं कृतं 'अरिविजिगीष्वोर्यो भूच्यनन्तरः
संहतयोरनुग्रहे समर्थो निग्रहे चासंहतयोः समर्थः स मध्यमः तस्य
प्रचारं चिन्तयेत्' इत्यादि ॥ १८ ॥

मण्डलाद्वह्निरुदासीनप्रचारमभिधातुमाह, *मण्डलादिति । 'एते-
षां' विजिगीष्वरिमध्यमानां, 'मण्डलात्', भूभागात्, 'वह्निः' सान्तरो
विजिगीषोर्भूच्यनन्तरः, 'उदासीनः', नाम, 'वलाधिकः' वलापेक्षया
भवति । स च 'संहतानां' तेषामरिविजिगीषुमध्यमानां, 'अनुग्रहे'

साहाय्यदाने, 'व्यक्तानां' तेषां, 'वधे' वधदण्डने, 'च', 'प्रभुः' पूर्ववत्
समर्थः । अत्र 'उदासीनप्रचारश्च' [७ । १५५] इति मनुवचनं,
'न तथा अरिविजिगीषुमध्यमानां यः संहतानामनुग्रहे समर्थो
नियुक्ते चासंहतानां समर्थः स उदासीनस्तस्य प्रचारं चिन्तयेदिति'
तद्याख्यानञ्च ॥ १६ ॥

विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनानां मूलप्रकृतित्वमाह, मूलप्रकृतय-
स्त्विति । 'एताः' अनन्तरोक्ताः विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनरूपाः,
'चतस्रः' चतुःसङ्ख्याकाः, 'मूलप्रकृतयः' अपरासां प्रकृतीनाममात्यादीनां
मूलभूताः प्रकृतयः, कारणप्रयोगसन्निहितत्वात्, * 'प्रकीर्तिताः' कथि-
ताः, † 'एतत्', 'चतुष्कं' चतुर्भेदभिन्नं, 'मण्डलं', ‡ 'तन्त्रकुशलः' नीति-
तन्त्रप्रवीणः, 'मयः' मयनामाचार्यः, 'आह', । एतदुक्तं मनुनापि
'एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः' इति [७ । १५६] ॥ २० ॥

विजिगीष्वरिमित्रपार्ष्णिग्राहमध्यमोदासीनानां षष्ठां षड्राजक-
मण्डलत्वं पुलोमेन्द्राभ्यामुक्तमित्याह, विजिगीषुरिति । स्पष्टं ॥ २१ ॥

विजिगीषोर्दशराजकमण्डलस्योदासीनमध्यमसंहितस्य द्वादशरा-
जकमण्डलत्वं उशनःसम्मतमित्याह, उदासीन इति । प्रतीतं ॥ २२ ॥

अनन्तरोक्तद्वादशराजकमण्डलस्यैकैकस्य मित्रामित्रसंहितस्य द्वा-
दशत्रिकरूपषट्त्रिंशद्राजकमण्डलत्वं मयाचार्येण पुनः कथितमित्याह,
द्वादशानामिति । 'षट्त्रिंशत्कं' द्वादशत्रिकं षट्त्रिंशद्भवन्तीति । 'ते
च' द्वादश नरेन्द्राः । 'ते च' मित्रामित्रे एकैकशो मित्रामित्ररूपेण
चतुर्विंशतिरिति 'षट्त्रिंशत्कं', मण्डलं, 'पुनर्मयः', आह ॥ २३ ॥

अनन्तरोक्तानां द्वादशमण्डलनरेन्द्राणां पृथक् प्रत्येकं अमात्याद्याः
पञ्च प्रकृतयो भवन्ति इति मानवशिष्याणां मतमाह, द्वादशानां
नरेन्द्राणां पञ्चेति । 'द्वादशानां नरेन्द्राणां' द्वादशमण्डलनरेन्द्राणां,
'पृथक् पृथक्' प्रत्येकं, 'पञ्च पञ्च', भवन्ति । 'अमात्याद्याश्च' अमात्य-

राष्ट्रदुर्गकोषदण्डाख्याः, 'प्रकृतीः', 'आमनन्ति' विगणयन्ति, 'मान-
वाः' मनुश्रियाः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

ततश्च किं भवतीत्याह, मौला इति । 'मौलाः' मूलभूताः, 'द्वादश'
द्वादशसंख्याकाः, 'याः', 'स्वामिप्रकृतयः', 'तथा चमात्याद्याः याच',
गुणकस्वरूपाः पञ्च, ताः 'एताः', *'ह्यधिका सप्ततिः' द्विसप्ततिसंख्याका
प्रकृतयः, एतत् 'सर्वं प्रकृतिमण्डलं', इति मानवा मन्यन्ते । एतदुक्तं
मनुना "चमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः । प्रत्येकं कथिता
ह्येताः संचेषेण द्विसप्ततिः ॥ [० । १५०] इति । मनुवचनव्याख्याने
कुल्लूकभट्टेनैवं कृतं । 'आसां मूलप्रकृतीनां चतसृणां अष्टानां शाखा-
प्रकृतीनां उक्तानां एकैकस्याः प्रकृतेः चमात्यदेशदुर्गकोषदण्डाख्याः पञ्च
द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति, एताश्च पञ्च द्वादशानां प्रत्येकं भवन्त्येव द्वादश-
गुणजाताः षष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति, तथा मूलप्रकृतिभिश्चतसृ-
भिः शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह संचेषतो द्विसप्ततिप्रकृतयो मुनि-
भिः कथिताः' इति ॥ २५ ॥

वृहस्पतिसम्मतमष्टादशराजकं मण्डलमभिधातुमाह, संयुक्तत्व-
ति । 'उभयारिः', विजिगीषुयातव्ययोर्भूष्यनन्तरं, एकार्थाभिनिवेश-
मरिणलक्षणमिति वचनात् । 'तथा सृष्टत्' एवं उभयमित्रः, 'अरि-
मित्राभ्यां संयुक्तः', षट् राजानो भवन्ति, 'मौला द्वादश राजानः',
एवमष्टादशराजकमण्डलं गुरुर्मन्यते ॥ २६ ॥

एतद्राजमण्डलं अष्टोत्तरशतं कवयो मन्यन्ते इत्याह, अष्टादशाना-
मिति । अनन्तरोक्तानां 'अष्टादशानामेतेषां', 'एषक् एषक्' एकैकस्य,
'चमात्याद्याः' चमात्यराष्ट्रदुर्गकोषदण्डमित्ररूपाः षट् राजानो भव-
न्ति । एवं षड्गुणिताष्टादशकं अष्टोत्तरशतं भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥

चतुःपञ्चाशद्राजकं मण्डलं विशालाक्षसम्मतमभिधातुमाह, अष्टे-
ति । मतान्तराणि सर्वाणि देशकालप्रजापेक्षया सार्धकानि द्रष्ट-

व्यानि । अस्मिन् मते उक्ताष्टादशानां प्रत्येकस्य 'अमात्याद्याः', अमा-
त्यराष्ट्रदुर्गाणीति त्रयं त्रयं भवति । तेन गुणिताश्चतुःपञ्चाशत् सम्प-
द्यन्ते । एतत्त्रिगुणितं मण्डलं विशालाक्षमतं ॥ २८ ॥

चतुर्विंशत्यधिकत्रिंशतमण्डलं केषाञ्चिन्मतमाह, चतुःपञ्चाशतामि-
ति । अनन्तरोक्तानां 'चतुःपञ्चाशतां राज्ञां', 'एथक् एथक्' एकैकस्य,
'अमात्याद्याः', षट् राजानो भवन्ति । तेनैतदपरमण्डलं चतुर्विंश-
त्यधिकत्रिंशतमितं भवति ॥ २९ ॥

अपरे चतुर्दशराजकं मण्डलं मन्यन्त इत्याह, सप्तप्रकृतिकमिति ।
समूहवाचित्वान्मण्डलशब्दस्यैतदभिन्नं 'मण्डलं' समूहं, 'परिचक्षते' ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३० ॥

मण्डलत्रिकषट्कपक्षावाह, मण्डलत्रिकमिति । पूर्वार्द्धं सुगमं ।
* 'एते' विजिगीष्वरिमध्यमाः 'एथक्' एकैकशः, 'मित्रयुक्ताः', षट्-
सम्पद्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

षट्त्रिंशत्कपक्षमाह, अमात्याद्या इति, । 'भूपतेः' अनन्तरोक्त-
भूपतिषट्कस्य, 'एकैकस्य', 'अमात्याद्याः प्रकृतयः', षट् भवन्ति ।
तेन षट्त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते ॥ ३२ ॥

एकविंशतिराजकं मण्डलमपरनयवित्सम्मतमित्याह, सप्तप्रकृतिका
इति । सप्तानामेकैकस्य 'विजिगीष्वरिमध्यामाः', त्रयो भवन्ति । तेन
एकविंशतिसंख्या भवति ॥ ३३ ॥

अष्टचत्वारिंशत्कं मण्डलमभिधातुमाह, चत्वार इति । 'मौलाः'
विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनाः, 'चत्वारः पार्थिवाः', 'एथस्त्रिभैः सहा-
यकं', एथक् एथक् मित्रसहिताः सन्तः अष्टकं भवति । तदेव 'अमा-
त्यादिभिः' पूर्वोक्तैः षड्भिः प्रकृतिभिः सह, षड्गुणितमित्यर्थः । 'जग-
त्यक्षरसम्मितं' द्वादशाक्षरनिबद्धजगतीच्छन्दोगताष्टचत्वारिंशदक्षर-
सम्मितं भवतीति ॥ ३४ ॥

दशराजकमण्डलमभिधातुमाह, विजिगीषोरिति । व्याख्यातपूर्वं
॥ ३५ ॥

षष्टिराजकं मण्डलमभिधातुमाह, दशानामिति । श्लोकव्याख्यानं
सुप्रतीतं ॥ ३६ ॥

त्रिंशत्काभिधं मण्डलमभिधातुमाह, अरिमित्रे इति । 'नेतुः' वि-
जिगीषोः, 'पुरः' अग्रतः, 'अरिमित्रे' भूम्यनन्तरभूमेकांतरौ द्वौ,
*'पश्चिमे ते च' पश्चिमौ च, तथैव भूम्यनन्तरभूमेकान्तरसंज्ञौ द्वौ,
विजिगीषुणा सद्यः पञ्चकं भवति । 'तेषां पृथक् चमात्वाद्याः', षट् भ-
वन्ति । एवं गुणिते त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते ॥ ३७ ॥

यथा विजिगीषोस्तथा शत्रोरनन्तरोक्तन्यायेन पञ्चकं त्रिंशत्क्षेत्रे
योन्यमित्याह, अरेरप्येवमेवेतीति । स्पष्टं ॥ ३८ ॥

परासरसम्भते द्वे प्रकृती न्याये इत्याह, द्वे एवेति । 'न्याये'
न्यायोपपत्ते, 'अभिवोक्ता प्रधानः' विजिगीषुरभिवोक्ता, 'तथाऽन्या
याऽभियुच्यते' । स्पष्टं ॥ ३९ ॥

एकायाः प्रकृतेरित्यत्वमाह, परस्परिति । 'परस्पराभिवोगेन' यथा
विजिगीषुणाऽरिः एवं अरिणाऽपि विजिगीषुरभियुच्यते । एवमेव वि-
जिगीषुरभिवोक्ता, 'तथाऽरेरपि' । य एवारिः स एव विजिगीषुः
इत्यतः कारणान् एकैव प्रकृतिरित्येकप्रकृतिकमिदं मण्डलमित्यन्ये
॥ ४० ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । 'परिचक्षते,' पूर्वाचार्या इत्यर्थः ।
कामन्दकिनात्मनो बद्धमित्रव्यापनार्थं अयं यत्नविस्तरदोषोऽपि न
गणितः इति । उत्तराङ्गं सुगमं ॥ ४१ ॥

एतदेव समर्थयन्मण्डलं वृक्षत्वेन रूपयति, अष्टशाखमिति । 'चतुर्मूलं'
विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनरूपाणि चत्वारि राजमण्डलमूलानि यस्य

* पश्चिमे चेति सु० ।

† तथा न्यायोऽभियुच्यत इति सु० ।

स तं । 'अष्टशाखं' उक्तानां चतूणां मूळानां प्रत्येकमरिमित्रे इत्य-
ष्टौ राजानोऽष्टौ शाखा यस्य स तं । 'षष्टिपत्रं', विजिगीष्वादिद्वा-
दशष्टपाणां प्रत्येकममात्याद्याः पञ्च पञ्च प्रकृतय इति द्वादशानामित्येन-
न्तरोक्त [२५] श्लोकोक्ता याः षष्टिसंख्याः प्रकृतयः ता एव पत्राणि यस्य
स तं । 'द्वये स्थितं' दैवं पुरुषकारं चेति द्वयं आधारभूतं तस्मिन् स्थितं ।
'षट्पुष्पं' सन्धिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावाः षट् गुणाः सन्ति ते
पुष्पाणि यस्य स तं । 'त्रिफलं' उक्तषाङ्गुलस्य फलभूता उत्तमा मध्यमा
अवराः क्षयस्थानवृद्धादयो ये लाभान्तान्येव फलानि यस्य स तं । एवं
मूलमण्डलवृत्तं 'यो जानाति स नीतिवित्' ॥ ४२ ॥

मण्डले षाड्गुणप्रयोगमभिधातुमाह, पार्ष्णिग्राह इति । 'विजि-
गीषोः' यातव्यं प्रति गच्छतः, 'पार्ष्णिग्राहः' पार्ष्णिग्रहणेन विघ्नविधायी
पृष्ठतो भूम्यनन्तरः, '*तदासारः' पार्ष्णिग्राहस्यैव भूम्येकान्तरः, एतौ
द्वावपि शत्रुमित्रे प्रकीर्तिते । एते शत्रोर्यातव्यस्य मित्रे भवतः । 'आ-
क्रन्दः' पार्ष्णिग्राहस्य भूम्यनन्तरः, विजिगीषुणा पार्ष्णिग्राहविग्रहणार्थ-
माक्रन्द्यते आह्वयते इति । 'तदासारः', आक्रन्दस्य भूम्येकान्तरः,
आपदि परित्राणार्थमासरतीति । द्वावेतावपि 'विजिगीषोः', या-
तव्यं प्रति उदाहृते मित्रे भवतः इत्यनुवर्तते ॥ ४३ ॥

अपरश्च, पुरो यायादिति । 'पुरः' अग्रतः, 'यायात्', यातव्यं प्रति,
'विगृह्यैव' विग्रहं कारयित्वा, 'मित्राभ्यां' आक्रन्दतदासाराभ्यां,
'पश्चिमौ' पृष्ठस्यौ, 'अरी' पार्ष्णिग्राहमित्रे । 'पश्चिमाविव' पृष्ठस्या-
वरीव, 'पूर्वाभ्यां' मित्रमित्रमित्राभ्यां, 'अरिः', यातव्यं अरिमित्र-
मपि यातव्यं प्रति यायादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

किञ्च, अरिमित्रस्येति । 'अरिमित्रस्य' यातव्यमित्रस्य, 'मित्रं' यत्
तस्य पुरोवर्त्ति तच्च 'कृतकृत्येन' साधितमहोपकारेण, 'भूयसा' उप-
चितशक्तिना, 'संस्तभ्य' निरुद्धचेष्टं कृत्वा गन्तव्यमित्रं स्तम्भितं कृत्वा,

‘उभयमित्रेण’ उदासीनेन, विशेषेण किमित्यसौ स्तम्भयति इति चेत् विजिगीषुणा कृतकृत्यः कृतकृत्येवं कत्वा, ‘पश्चादुच्छेन्नरेश्वरः’, नात्येति इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, आक्रन्देनेति । ‘आक्रन्देन’ अनन्तरोक्तेन, ‘आत्मना च’, ‘पार्ष्णिग्राहं’ मध्यस्थं, ‘प्रपीडयेत्’, ‘आक्रन्दासारभाजिना’, ‘आक्रन्देन’, ‘तदासारं’ पार्ष्णिग्राहासारं, प्रपीडयेदित्यनुवर्त्तते ॥ ८६ ॥

पुरस्तात् विधेयमभिधातुमाह, मित्रेणेति । ‘मित्रेण’ पुरस्तादवस्थितेन, ‘आत्मना’ खेन, ‘एव च’, ‘रिपोः’, यातव्यस्य, ‘उद्धरणं’ उच्छेदनं, ‘कुर्वीत’, ‘*मित्रेण सखमित्रेण’ स्वीयमित्रेण सह वर्त्तमानेनारियातयेन, ‘रिपुमित्रं’ यातव्यमित्रं, ‘प्रपीडयेत्’, ॥ ८७ ॥

अपरञ्च, अरिमित्रस्येति । ‘अरिमित्रस्य मित्रस्य’ यातव्यमित्रमित्रस्य, ‘प्रपीडनं’, ‘एथिवीपतिः’, ‘कुर्वीत’, ‘उभयमित्रेण’ पूर्वोक्तेन, ‘मित्रमित्रेण’ विजिगीषुमित्रमित्रेण ‘च’, प्रतीतमवशिष्टं ॥ ८८ ॥

किञ्च, अनेनेति । ‘अनेन’ अनन्तरोक्तेन, ‘क्रमयोगेन’, ‘सदोत्थितः’ सर्वदोषमशाली, ‘अहितं’ सर्वदायकारिणं ‘शत्रु’ भूम्यनन्तरं ‘मित्राणामन्तरन्तरां’ मित्रभूम्यनन्तरं शत्रुमित्रमित्यर्थः, ‘पीडयेत्’, ॥ ८९ ॥

रिपुपीडने फलमाह, पीड्यमान इति । ‘उभयतः’ सन्दंशन्यायेन एकतो विजिगीषुणा, अन्यतो विजिगीषुमित्रैः क्रमोत्क्रमं व्यवस्थितः, ‘मनीषिभिः’ प्राज्ञैः, ‘पीड्यमानः’, ‘रिपुः’, ‘उच्छेदमायाति’ उच्छिन्ना भवति, ‘तद्वशे’ विजिगीषुवशे ‘†वा’, ‘अवतिष्ठते’ ॥ ९० ॥

अपरोभयमित्रस्यात्मसात्करणार्थमाह, ‡सर्वोपायैरिति । ‘सर्वोपायैः’ सामोपदानादिभिः, ‘सामान्यं’ शत्रोरात्मनः साधारणं, ‘मित्रं’

* मित्रेण रि समित्रेणेति सु० । † चेति सु० ।

‡ सर्वोपायेनिति सु० ।

उक्तलक्षणं, 'आत्मसात्' आत्मन एवासाधारणं 'कुर्वीत', । 'हि' यस्मात् * 'सुखोच्छेद्याः', निःसहायत्वादित्यर्थः, 'शत्रवः', 'मित्रात्', 'उच्छिन्नाः' विज्ञेयिताः, 'भवन्ति', इति ॥ ५१ ॥

अरेरपि मित्रतापादनार्थमभिधातुमाह, † कारणैश्चैवेति । 'कारणैः' हेतुभिः, उपकाराख्यैः अपकाराख्यैश्च । 'मित्राणि', 'तथा', 'शत्रवः', 'जायन्ते', । शेषार्थं स्पष्टं ॥ ५२ ॥

विजिगीषुर्न केवलं मुख्यानेव जगति मित्रत्वेन स्थापयेत् क्षुद्रकानपीति दर्शयन्नाह, प्राधान्येनेति । 'प्राधान्येन' मुख्यतया, 'सर्वत्र' पत्तन-ग्रामादिषु दशसु स्वीयजनपदे यथायोगं परकीयजनपदेऽपि 'सर्वाः च प्रजाः' समस्ता वर्णाश्रमादिलक्षणाः, 'संसर्जयेत्' सामादिभिरानु-रूप्येणानुरञ्जयेत् । "अनुरागे हि सार्वगुण्यं" इतिवचनात् 'तासां संसर्जनात्' सर्वप्रजाजनानुरञ्जनात् 'राजा' विजिगीषुः, 'सर्वाङ्गी' सर्वावयवसम्पन्नां 'श्रियं' विभूतिं 'अप्नुते' भुनक्ति ॥ ५३ ॥

विजिगीषोर्मण्डलसाधनं समर्थयन्नाह, दूरेचरानिति । 'दूरेचरान्' अतिथ्यवहितान्, ‡ 'मण्डलिनः' अनन्तरोक्तद्वादशराजकादीन्, तथाऽन्यान् वह्निर्भूतांश्च, 'दुर्गवासिनः' आटविकान्, तथाऽरिमित्रादीनपि 'मित्रीकुर्वीत', यतः, 'तत्प्राणाः' मित्रप्राणाः, 'इह' जगति, 'मण्डलं' अनन्तरोक्तं, 'साधयन्ति' ॥ ५४ ॥

सर्वधर्ममभिधातुमाह, चलेदिति । 'ऊर्जितबलः' शक्तिवयसम्पन्नः, 'मध्यमः', अनन्तरोक्तः 'विजिगीषया', 'चलेत्' अभियायात्, विजिगीषुः 'तदा' तदानां, 'एकोभूय' मिलित्वा, 'अरिणा', यातव्येन सह कृतसन्धिः, 'तिष्ठेत्', 'अशक्तः', चेत् '§ सन्धिना', हेतुभूतेन 'नमेत्' कोशादिभिरुपनमेत् ॥ ५५ ॥

* सुखोच्छेद्या इति मु० । † कारणेनैवेति मु० ।

‡ साण्डलिकानिति मु० । § सन्धिमिति मु० ।

उदासीने विजिगीषति मण्डलिनां सर्वधर्मेणावस्थानमाह, 'विजिगीषत्युदासीन इति । 'उदासीने', विजिगीषया 'विजिगीषति', सति, 'सर्वे मण्डलिनः' विजिगीष्वरिमध्यमाः, सह मिलित्वा, 'सर्वधर्मेण', वक्ष्यमाणलक्षणेन, 'सह', 'तिष्ठेयुः', 'अशक्तयः', 'प्रणमेयुः', आत्मरक्षार्थं ॥ ५५ ॥ [क्रोडः] ॥ १ ॥

उक्तक्रमेण सन्निधमं व्याख्यातुमाह, †समुत्पन्नेष्विति । 'लक्ष्मेषु' महायसनेषु, 'समुत्पन्नेषु' 'सम्भूय' एकोभावमुपेत्य, 'स्वार्थसिद्धये', 'आपत्प्रतरणं सम्यक्', कुर्वन्ति यत्तदिति वाक्यशेषः, 'सर्वधर्म इति स्मृतः' तत् सर्ववृत्तमिति स्मृतं ॥ ५५ ॥ [क्रोडः] ॥ २ ॥

अरिप्रकारकथनपूर्वकं तत्र विजिगीषोर्वृत्तमभिधातुमाह, सहज इति । 'सहजः' स्वकुलोत्पन्नो दायादादिः, 'कार्यजः' एकार्थामिनिवेशित्वात् कार्ये जायते इति, 'द्विविधः शत्रुरुच्यते' ॥ ५६ ॥

अत्रौ विजिगीषुवृत्तस्य चातुर्विध्यमभिधातुमाह, उच्छेदापचयविति । 'उच्छेदः' स्वभूमेः परित्यजनं, 'अपचयः' शक्तिभिर्वियोजनं, ‡'पीडनकर्षणे', वक्ष्यमाणलक्षणे, 'काले' अनुकूलसमये, 'इति' एतत्, 'विद्याविदः' दण्डनीतिज्ञाः, 'अत्रौ', विषयभूते 'वृत्तं' शीलं, 'चतुर्विधं' चतुःप्रकारं, विजिगीषोरित्यर्थः, 'प्राज्ञः' ॥ ५७ ॥

कर्षणपीडनयोः स्वरूपमभिधातुमाह, रेचनमिति । 'रेचनं', 'कोशदण्डाभ्यां' कोशदण्डतनूकरणं । 'महामात्रः' प्रधानः, 'परं' कर्षणादधिकं महामात्रवधादिकं । स्पष्टमन्यत् ॥ ५८ ॥

उच्छेद्यलक्षणमभिधातुमाह, समाश्रयविहीन इति । 'समाश्रय-

* विजिगीषत्युदासीने सर्वे मण्डलिनः सह ।

सर्वधर्मेण तिष्ठेयुः प्रणमेयुरशक्तयः ॥ ५५ क्रोडः ॥ १ ॥

† समुत्पन्नेषु लक्ष्मेषु सम्भूय स्वार्थसिद्धये ।

‡ आपत्प्रतरणं सम्यक् सर्वधर्म इति स्मृतः ॥ ५५ क्रोडः ॥ २ ॥

इदं श्लोकद्वयं नु० पु० नास्ति ।

‡ पीडनं कर्षणमिति नु० ।

विहीनः' दुर्गमित्रवलरहितः, 'भूयनन्तरः' विजिगीषुभूयनन्तर इति
अरेर्विशेषणं ॥ ५६ ॥

यैर्धर्मैररिः सुखोच्छेद्यो भवति तानाह, *लुब्ध इति । एवम्भूत-
याऽरिसम्पदा युक्तो रिपुः सदा सुखोच्छेद्यो भवति ॥ ५६ ॥ [क्रोडः] ॥

कर्षणपीडनयोर्विषयमभिधातुमाह, †कर्षणमिति । 'कर्षणं' तनू-
करणं, 'पीडनं' कर्षणादप्यधिकदुःखात्पादनं महामात्रवधादिकं,
'काले', सर्वथानुकूले, 'कुर्वीत', विजिगीषुरित्यर्थः । 'आश्रयमानिनः'
समाश्रयाभिमानिनः । उत्तरार्द्धं स्पष्टं ॥ ६० ॥

पूर्वोक्तः सहजो रिपुः सर्वथा उच्छेद्य इत्येवं दर्शयन्नाह, विभीष-
णस्येति । 'सूर्यसुतस्य' सुग्रीवस्य, विभीषणसुग्रीवयोः सोदर्यौ राव-
णवाली सहजौ रिपू । 'सर्वतन्त्रापहारित्वात्' मन्तराजादिकं सर्व-
तन्त्रं तदपहरणशीलत्वात् हेतोः, निजो रिपुरुच्छेद्य एव ॥ ६१ ॥

सोदर्यः कथमुच्छेद्यो भवतीति दर्शयन्नाह, छिद्रमिति । 'छिद्रं' र-
क्षाशैथिल्यादि, 'मर्म' यत्राभियुक्तमात्रो म्रियते । 'वीर्यं' बलवत्तां,
'निजो रिपुः' सोदर्यादिः । असौ 'अन्तर्गतः' अन्तःस्थितः, 'दहति' ।
अत उच्छेद्य एव । स्पष्टमन्यत् ॥ ६२ ॥

न केवलं शत्रुविशेष एवोच्छेद्यः, मित्रविशेषस्योच्छेद्यताऽभीष्टेति
दर्शयन्नाह, वर्तते इति । 'यत्', 'मित्रं', 'उभयात्मकं', अर्थादरि-
विजिगीष्वोर्मध्यवर्त्ति भूत्वा, '॥अरिपक्षपातेन', 'वर्तते' विश्वस्ते
विजिगीषौ अपकरोमीति हताथ्यवसायं भवति, 'तदुच्छिन्द्यात्',
'वचीव त्रिशिरसं' इन्द्र इव त्रिशिरोनामकदेवविशेषं, 'हतत्वरः'
अहतविलम्बः । त्रिशिरा नाम देवविशेषो दानवारिः, इन्द्रस्यामित्रं,

* लुब्धः क्रूरोऽलसोऽत्यन्तप्रमादी भौररस्थिरः ।

मूढो योगावसन्ता च सुखोच्छेद्यो रिपुः सदा ॥ ५६ ॥ क्रोडः ।

† कर्षणमिति मु० । ‡ कर्म चेति मु० । § विजिगीषुः मु० ।

॥ पक्षपातेनेति मु० ।

स दानवाधिपत्ये सुतरां खिग्व इति वक्षिणा निहत इति पौराणिको
कथा ॥ ६३ ॥

कार्यवशादरेरप्युपचयो विधेय इति दर्शयन्नाह, बलिनेति । 'ब-
लिना' बलवता, 'द्विषता' शत्रुणा, 'विगृहीतस्य' वियहकारिणः,
'क्षप्प्रवर्त्तिनः' सङ्कटापन्नस्य, 'शत्रोः', †'उपचयं कुर्वीत', 'आत्मो-
च्छिन्तिविशङ्कया', भूम्यनन्तरादरावुच्छिन्ने बलिभूम्यन्तरो भवति
बलवत्त्वात् । विजिगीषुमप्युच्छिन्द्यात् इति शङ्कया, भूम्यनन्तररूपे,
ऽरावप्युपचयः कार्य एवेति ॥ ६४ ॥

एतदेव समर्पयन्नाह, यस्मिन्निति । 'यस्मिन्' भूम्यनन्तररूपेऽरौ,
'एनं' खण्ड्युं, 'खगोचरं कुर्वीत' मृत्यभावे स्थापयेत् । स्पष्टमवशिष्टं
॥ ६५ ॥

अपरञ्च, वंशागत इति । 'वंशागतः' स्वकुलप्रभवः, 'यो रिपुः',
'विचक्षेत्' एकार्थाभिनिवेशित्वात् व्यभिचरति, यतः सः 'दुरवयहः'
कथमप्यात्मसात्कर्तुं न याति, 'तस्य संशमनाय' तद्मनार्थं, 'तत्कुलीनं'
तद्वायादं, 'आयुः समुन्नयेत्' सत्वरमुत्थापयेत्, अयमेवैतत् प्रतीकार
इति ॥ ६६ ॥

किञ्च, विषमिति । 'विषं', 'विषेण' स्यावरविषेण, 'व्ययते' नि-
र्वीर्यं क्रियते नान्येन, 'दधं वक्षेण भिद्यते', 'दृष्टसारेण' परिचित-
वक्षेण पोषितेनेत्यर्थः । शेषः सुगमः ॥ ६७ ॥

अपरञ्च, मत्स्य इति । विभीषणस्य चित्तमर्म्मप्रहारैरावग उच्छिन्न
इति भावः । अवशिष्टं प्रतीतमिति ॥ ६८ ॥

द्वादशमण्डलाराधनायाह, यस्मिन्निति । 'यस्मिन् कर्मणि कृते',
'मण्डलसंक्षोभः' मण्डलस्य द्वादशराजकरूपस्य संक्षोभोऽमर्यादचना
भवति, 'मेधावी', विजिगीषुः, 'तन्न कुर्यात्', 'प्रकृतीः' एकादशापि

राजप्रद्योतीः, तदीयाश्च अमात्यादिकाः प्रद्योतीः, 'अनुरज्येत्', एवं ह्यते सकलमण्डलेष्टो भवति ॥ ६९ ॥

स्वपरविभागेन प्रद्योतिषूपायप्रयोगमाह, साम्नेति । 'आत्मीयाः' मित्रादिकाः प्रद्योतीः, 'साम्ना' सन्धिना, 'दानेन', 'मानेन' यथोचित-पूजया, 'अनुरज्येत्', * 'परकीयास्तु' शत्रुतन्मित्रादिकाः प्रद्योतीः, 'भेददण्डाभ्यां', 'दारयेत्' हन्यात् ॥ ७० ॥

मित्रादीनामप्यात्मीयत्वं कादाचित्कमित्येतद्दर्शयन्नाह, आकीर्ण-मिति । 'मण्डलं' चक्रवर्त्तिलोचनं, 'सर्वं' निरवशेषं, 'आकीर्णं' व्याप्तं, 'मित्रैः', 'अरिभिः', 'एव च', भूयन्तन्तरभूयस्कान्तरतया तत्र मण्डले 'सर्वं' निरवशेषः, 'लोकः', 'स्वार्थपर एव' । तथा चेत्तं 'स नास्ति पुरुषो लोके यः श्रियं नाभिवाञ्छति । अशक्तिभयमानास्तु नरेन्द्रं पथ्युपासते' इति ॥ एवञ्च कस्यचिदपि मित्रत्वं न विद्यते, एकार्थ्याभिनिवेशित्वादित्यमेव सम्भाव्यमिति सर्वोऽपि लोकः स्वार्थपर एव । 'कुतो मध्यस्थता क्वचित्' क्वचिदपि कस्मात् माध्यस्थ्यं भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ एतदेव समर्थयन्नाह, भोगप्राप्तमिति । 'भोगप्राप्तं' भोगहेतुक-कोषसम्बद्धं, 'विकुर्वीणं' विकारं गच्छत्, 'मित्रमपि', 'उपपीडयेत्', 'अत्यन्तं विद्वतं', चेत् 'हन्यात्', 'पापीयान्' निवृत्ततरः । स्पष्टमन्यत् ॥ ७२ ॥

हितहितवर्त्तमानयोरेव मित्रामित्रस्वरूपत्वमित्याह, अमित्राण्यपीति । 'उपचयावहान्' हितकारिणो जनान्, 'अमित्राण्यपि', पूर्वं 'मित्राणि', कुर्वीत । शेषार्द्धं सुगमं ॥ ७३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, बन्धुरपीति । 'बन्धुरपि' सोदर्योऽपि, 'अहिते युक्तः' अहितकारी, स 'शत्रुः', 'तं परिवर्जयेत्', स्पष्टं शेषार्द्धं ॥ ७४ ॥

* परकीयाश्चेति मु० ।

† बन्धुरप्यहिते युक्तः शत्रुसं परिवर्जयेदिति टीकासम्मतः पाठः ।

पात्रस्वरूपसूचनपूर्वकं तत्सद्गुहायनाह । कुलमिति । 'कुलं' शुद्धोभयपक्षतां, 'विद्याश्रुतं'^{*} ध्यान्वीक्षित्यादिप्रवरं, 'शैर्व' चभी-
रत्वं, 'सौशील्यं' सुशीलतां, 'भूतपूर्वतां' पिष्टपैतानहागततां, 'वयो-
ऽवस्थां' यौवनावस्थां, 'सम्मेक्ष्य' निरूप्य, 'स्वाद्रियेत' सुन्दरं पात्रं
गृह्णीयात् । 'महात्मवान्' 'विजिगीषुः' ॥ ६७ ॥

पात्रभूतानामनादरे दोषं दर्शयन्नाह । कुलीनानिति । 'कुली-
नान्' महाकुलप्रसूतान्, 'नावमन्येत,' 'सम्यग्वृत्तान्' सदाचारान्,
'मनस्विनः' प्रज्ञायुक्तान् । यस्मात् 'अवमन्तारं', 'एते' जनाः, 'मान-
हेतुना', 'त्यजन्ति' परिहरन्ति, 'घ्नन्ति च' निपातयन्ति च, तस्मा-
न्माननीयान्नावमन्येत ॥ ६८ ॥

मध्यमाधसानां गुणस्फुरणमभिधातुमाह । गुणैरिति । 'उदादैः'
उत्तमैः, 'गुणैः', 'संयुक्तान्', अमुजीविनः, 'प्रोन्नयेत्' प्रकर्षेण उन्नतिं
नयेत्, मध्यमोत्तमा अपि स्वतोऽवस्थानुन्नतियोग्या न भवन्ति । युत
इत्याह, 'महत्त्वं' महतीं उन्नतिं, 'प्राप्नुवन्तः', 'ते', 'नरेश्वरं' स्वा-
मिनं, 'वर्द्धयन्ति' वृद्धिं नयन्ति, छतञ्जतयाऽर्धसानर्थ्यात् ॥ ६९ ॥

विवेकयुक्तेन भवितव्यमित्यभिधातुमाह । उत्तमेति । 'उत्तनाभि-
जनोपेतान्' महाकुलीनान्, 'नोचैः सह न', संवर्द्धयेत्' नियोगेना-
भियोजयेदित्यर्थः । 'हि' यस्मात्, 'क्षणेऽपि' क्षीणेऽपि, 'विवेकज्ञः',
'संश्रयणीयतां' वङ्गाश्रयत्वं राजत्वं, 'याति', ॥ ७० ॥

अविवेकित्वस्य दोषं दर्शयन्नाह । निरालोके हीति । 'निरालोके'
हेयोपादेयोपदेशकविवेकशून्ये, 'तत्रास्मिन्' प्रसिद्धे, 'लोके' जगति,
'पण्डिता नासते' विवेकिनो नावतिष्ठन्ते, 'यत्र', 'जात्यस्य मतेः' मणि-
विशेषस्य । शिष्टं स्पष्टं ॥ ७१ ॥

यथा विवेकिसुहृद्यौचित्याद्विनियोग इष्यते तथा सत्तात्रेधूपप-
त्तिश्चेति दर्शयन्नाह । विश्राम्यन्तीति । 'कल्पतराविव', 'यत्र' श्री-

मति स्वामिनि, 'महात्मानः' सकलगुणशालिनः समोदितसम्पा-
दकाश्चानुजीविनः, 'विश्राम्यन्ति' अवस्थितिं कुर्वन्ति, 'स श्रीमान्'
स्वामी, 'स्नाध्यं' स्पृहणीयं यथा भवति तथा, 'जीवति', यतः *सत्य-
भोगफलाः श्रियः,† श्रियां फलमेतदेव यत् सद्भिः सम्भुज्यन्त इति ।
तथाच कौटल्योक्तिः 'अलक्ष्यलाभार्था लक्ष्यपरिरक्षणी रक्षितविव-
र्जनी वर्द्धिततीर्थव्ययप्रतिपादनी प्रतिपत्तिः' इति ॥ ७२ ॥

एतदेव द्रढयितुमाह । लक्ष्या इति । 'लक्ष्मीवतां' श्रीमतां राज्ञां,
'विकाशिन्या' विस्तारिण्या, 'तया लक्ष्म्या' निष्फलया विभूत्या, 'किं'
फलं, 'या' विभूतिः, 'बन्धुभिः सहृद्भिश्च', 'विश्रम्य' यथेष्टं यथा
तथा, 'न भुज्यते', स्पष्टं ॥ ७३ ॥

'अध्यक्षप्रचारं' अभिधातुमाह । आयद्वारेषु इति । '† आयद्वारेषु'
आगममार्गेषु, 'सर्वेषु' वक्ष्यमाणेष्वपि, 'आप्तान्' अध्यक्षान्, 'परी-
क्षितान्' उपधाशोधितान्, 'कुर्यात्', '‡ तैस्तु' आप्तैः पुनः, करणभूतैः,
'भाखान्' आदित्यः, 'अस्तैः' किरणैः, 'उदकमिव', 'धनमाददीत', ॥ ७४ ॥

किञ्च, अभ्यस्तेति । 'अभ्यस्तकर्मणः' शिक्षितकर्मनिचयान्, 'तज्ज्ञान'
कर्मविदः, 'शुचीन्' उपधाशुद्धान्, § 'सुज्ञानसङ्गतान्' निबन्धलेख-
काद्युपयुक्तपुरुषसहितान्, 'उद्योगसम्पन्नान्' अग्रमादिनः, सर्वकर्मा-
ध्यक्षान् 'कुर्यात्', स्वामीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

अपरश्च, य इति । 'यः' अध्यक्षः, 'यदस्तु' यत् कर्मादिकं, ॥ 'जाना-
ति', 'तं', 'अशेषविषयप्राप्तौ' शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्राप्त्यर्थं, 'इन्द्रियार्थे'
इन्द्रियविषये, 'इन्द्रियमिव', 'तत्रैव ¶ नियोजयेत्' स्पष्टं ॥ ७६ ॥

किञ्च, कोष्ठेति । 'कोष्ठागार' उदरपूरणार्थकधान्यादिघनागारे,
'अभियुक्तः' तत्परः, 'स्यात्', विजिगोषुरित्यर्थः । 'हि' यस्मात्,
'जीवितं तदायत्तं', कोष्ठागारेण विना क्षणमपि न जीयते । 'नात्ययं'

* सत्यभोगेत्यादि मु० ।

† आपदद्वारेष्विति मु० ।

‡ तेभ्य इति मु० । § सुज्ञानसम्मतानिति मु० । ॥ विजानातीति मु० ।

¶ तत्र विनीत्यादि मु० ।

नाधिकं, 'ययं कुर्यात्', 'प्रत्यवेक्षेत चान्वहं', स्वयं विजिगीषुः नाध्यक्ष-
द्वारेण ॥ ७७ ॥

अनन्तरोद्दिष्टानि आद्यद्वाराण्यभिधातुमाह । कृषिरिति । 'कृषिः'
कुसीदेन कृता राजकुटुम्बिकृता च । 'वणिकूपयः', द्विविधः स्नान-
प्रथो जलप्रथश्च । 'दुर्ग' राजधान्यां परिखावेष्टितं सेनादिसन्नि-
वेशनस्थानं । 'सेतुः' घालिः, 'कुङ्करवन्दनं' हक्तिधारणस्थानं, 'खनिः',
रत्नादिखननात्, 'आकरः', सुवर्णादीनां आसमन्तात् करणात् ।
*'वनादानं', सारदारवादीनां वृक्षाणामादानात्, 'शून्यानां च निवे-
शनं', एतदद्यममायद्वारमिति ॥ ७८ ॥

किञ्च, अष्टवर्गमिति । 'विवर्द्धयेत्' विशेषेण वृद्धिं नयेत् । किमर्थं
कैरित्याह । 'जीवनार्थं' वृत्त्यर्थं, 'आजीव्यैः', †'करणाधिपैः' अध्यक्षैः,
स्पष्टमन्यत् ॥ ७९ ॥

अपरश्च, तथेति । 'यथा वृत्त्या' पाशुपाल्येन वाणिज्यया वा, 'प्रव-
र्त्तते', 'तस्यां' वृत्तौ, 'न संरोधं कुर्यात्', प्रवर्त्तयेदेव । विशेषेण तु
'पण्योपजीविनां' न संरोधं कुर्यादिति ॥ ८० ॥

जगतो भोगोपदेशं दातुमाह, यथेति । 'यथा', कश्चित्, 'सस्यं'
'कण्टकिशाखया', सर्वतः परिवार्य कृतया 'निपुणं', यथा तथा 'रक्ष-
ति' पश्याद्युपद्रवात् पालयति । 'फलाय लगुडः कार्यः', फलार्थो च
लगुडं करोति चौरादिनिषेधार्थं । 'तद्वत्' तेनैव प्रकारेण, 'भोग्यम्',
'इदं जगत्' प्रजास्वरूपं जगत् । कण्टकिशाखासमानं दण्डप्रणयनं ।
तेन पश्यादिसमानेभ्यः आयुक्तकविपक्षाटविकतस्करेभ्यो रक्षितं सम्भो-
ग्यं भवतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । आयुक्तकेभ्य इति । 'आयुक्तकेभ्यः' अद्यक्षा-
दिभ्यः, 'चौरेभ्यः' सपरमण्डलस्थेभ्यः, 'परेभ्यः' शत्रुभ्यः, 'राजवक्त्रभात्'
देवीकुमारादेः, 'एचिवीपतिलोभात्', 'प्रजानां पञ्चधा भयं' ॥ ८२ ॥

* वनादानमिति मु० ।

† करणाधिकैरिति मु० ।

पञ्चप्रकारं प्रजाभयं यथा न भवति तथा कार्यमित्याह । पञ्चप्रकारमिति । *‘इत्येतत्’ अनन्तरोक्तं, ‘पञ्चप्रकारं भयं’, †‘अपोह्य’ भीतिमपनीय, ‡‘नृपतिः’ स्वयं, ‘काले’, आदानयोग्ये ‘त्रिवर्गपरिवृद्धये’ धर्मार्थकामवृद्ध्यर्थं । §‘फलं’ धान्यहिरण्यादिकं ‘आददीत’ ॥ ८३ ॥
दृष्टान्तप्रदर्शनेन प्रजापालनमुपजीवनमभिधातुमाह । यथा गौरिति । ‘यथा गौः पाल्यते काले’, पिण्याकटणजलादिना ‘काले दुह्यते च’, ‘तथा प्रजा’ । कालविशेषे प्रजानां धान्यपशुहिरण्यादिकेन पालनं, कालान्तरे च ताभ्यो भागकरादानादिना दोहः सम्पद्यते । अत्र द्वितीयो दृष्टान्तः, ‘॥ यथा पुष्पप्रदा लता’, पुष्पमालार्थिना मालाकारेण ‘सिच्यते’, ‘पुष्यते’ उपचीयते, ‘च’, तद्वत् इयं प्रजा पाल्यते उपचीयते चेति ॥ ८४ ॥

आयुक्तकृत्तप्रजापीडननिवारणार्थमाह । आखावयेदिति । ‘उपचितान्’ प्रजापीडया प्रवृद्धान्, अथ्यक्षान्, ‘साधु’ यथा तथा, ‘आखावयेत्’ दण्डप्रणयनेन अपहृतधनान् कुर्यात्, ‘दुष्टव्रणानिव’, यथा दुष्टव्रणाः खाविताः सुखाय भवन्ति तथा तादृशा अथ्यक्षाः । ¶‘आसन्तांस्ते च वर्त्तेरन्’, इत्यादि । यथा वज्रिः किं करिष्यत्ययमिति विलम्बितोपहृतिः परित्यक्तः, पाकादिकारको न भवति तथा महीपतिरपि । सयुक्त्या सेवितः फलदो भवतीति भावः ॥ ८५ ॥

राजविद्रोहाचरणे दोषमाह । स्वल्पमपीति । स्पष्टं ॥ ८६ ॥

नृपतेः कोषविषयकमनुष्ठानमाह । **आप्तैरिति । ‘आप्तैः’ विश्वासैः, ‘अधिष्ठितं’ परिचालितं, ‘कोषं सदा संवर्द्धयेत्’, ‘काले च’ कालविशेषे, ‘व्ययं कुर्यात्’, स्पष्टमन्यत् ॥ ८७ ॥

*-मप्येतदिति मु० । † अपोह्यमिति मु० । ‡ नृपतेरिति मु० ।

§ धनमिति म० । ॥ सिच्यते चीयते चैव लता पुष्पफलार्थिनेति मु० ।

¶ आयुक्तास्ते चेत्यादि मु० । **आप्तैः संवर्द्धयेत् कोषं सदा तज्जैरधिष्ठितमिति टीका सम्मतक्रमस्य विनिमये मुद्रितमूले “संवर्द्धयेत् सदा कोषमाप्तैः” इत्यादि ।

धर्मार्थव्ययप्रशंसामाह । *धर्मेणेति । 'धर्मेण' धर्मार्थं, 'क्षीय-
कोषस्य' निर्धनस्य राज्ञः, 'कृशत्वमपि शोभते', शेषार्थं स्पष्टं ॥ ८८ ॥

सङ्क्षिप्तमर्थशास्त्रोपदेशमभिधातुमाह । वृहत्स्पतेरिति । 'वृह-
स्पतेः', †'शास्त्रस्य निर्णयः' क इत्याह । 'अविश्वासः', इति, कस्य-
चिदात्मरतमपि न विश्वसेत्, चित्तानित्यत्वात् । अविश्वासधर्मिणां हि
ननुप्याणां सर्वथा संव्यवहाराभावः प्राप्नोति ‡'यथा ऽसंव्यवहारवान्',
भवति अविश्वासस्य तथा कर्तव्य इति भावः ॥ ८९ ॥

किञ्च, विश्वासयेदिति । दण्डोपनयनात् भीतान् 'अविश्वन्तान्',
अध्यक्षान् 'विश्वासयेत्', स्वयं च 'विश्वस्तान्', अपि 'नातिविश्वसेत्',
'वस्मिन्' अध्यक्षे, स्वामी 'विश्वासमायाति', 'विभूतेः पात्रमेव सः',
इत्ययमनुजीविनामुपदेशः ॥ ९० ॥

किञ्च प्रादुर्भवन्तीति । 'यस्मात् चित्तानि', 'अनुक्षणं' प्रतिमृद्ध्यर्त्तं,
'अर्थसमं' समर्थैः कार्यैः सह, 'प्रादुर्भवन्ति' अन्यथा भवन्ति, तस्मा-
दित्यादि स्पष्टं ॥ ९१ ॥

एवमवर्त्तयन्नाह । उद्योगादिति । स्पष्टं ॥ ९१ ॥ §

उपसंहरन्नाह । अनुगतेति 'अनुगतपरितोषितानुजीवी' अनुगता-
विधेयतराः परितोषिता दानमानादिभिरनुजीविना येन सः । 'मधु-
रवचस्वरितानुरक्तलोफः' मधुरवचस्वरितैरनुरक्तो लोको यन्त्र सः ।
'सुनिपुणपरमाप्तसक्ततन्त्रः' सुनिपुणं यथा भवति तथा परमाप्तेषु
सक्ततन्त्रो राज्यभारो येन सः । शिष्टं स्पष्टं ॥ ९२ ॥

इति कासन्दक्षीयनीतिसारटीकायानुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिणां
खानुजीवित्तं पञ्चमः सर्गः ॥ ॥ ॥

* धर्मार्थमिति नु० । † शास्त्रार्थनिर्णय इति नु० ।

‡ यथाच व्यवहारवानिति नु० । § उद्योगादनिरपेक्षस्य अनुपाध्यायस्य धीमतः ।
प्रायेतानुगता तस्य नित्यं याः परचारिणो ॥ ९१ ॥ कोटः ।

प्रकृतिसम्पत्कारणे स्वामिप्रकृत्यभिनामिकात्मसम्पत्तिगुणसम्पाद-
नेनात्मा जल्पः, अमात्यप्रभृतीनां च स्वस्वगुणसम्पादनेन चात्मलाभः
सम्पन्नः, एवं सप्ताङ्गराज्यस्यात्मलाभे सम्पन्ने तत्पालनस्यावश्यं वक्त-
व्यत्वात् तदिह्याभिधातुमाह ।

लोके इति । 'लोके' लोकव्यवहारे, लोकव्यवहारश्च देशभेदे
कालभेदे च स्वतन्त्रः स्वतन्त्रो भवति, यथा मध्यदेशे एको धर्मः,
पारसीकादिषु चान्यः, तथा क्षतयुगेऽन्यः, त्रेतादियुगेषु चान्यः, इति
लोकव्यवहारे, 'वेदे', शास्त्रे 'च', 'कुशलेः', लोकव्यवहारं वेदोक्तञ्च
निरीक्ष्य उभयाविरुद्धं व्यवहरेदिति भावः । तथा लोके वेदे च
'कुशलैः' निपुणैः, अनुजोविभिः, 'परिवारितः' सहमिलितः, 'आदृतः'
आदरपतः, 'नृपः', विजिगीषुः * 'सवाह्याभ्यन्तरं' वाह्याभ्यन्तरवि-
भागेनावस्थितं, 'राज्यं चिन्तयेत्', स्पष्टं ॥ १ ॥

राज्यस्य वाह्याभ्यन्तरविभागं दर्शयन्नाह । आभ्यन्तरमिति । 'आ-
भ्यन्तरं', राज्यं विजिगीषोः 'स्वं शरीरं, एव 'वाह्यं' राज्यं 'राष्ट्रं',
एव 'उदाहृतं', स्पष्टं । 'अन्योन्याधारसम्बन्धात्', राज्ञा विना राष्ट्रं
राष्ट्रेण विना राजा न वर्तत इत्यर्थः । यस्मात् 'एकमेवेदं', 'इच्छते'
इति प्रतीतं ॥ २ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । राज्येति । 'राज्याङ्गानान्तु सर्वेषां' अमात्या-
दीनां, 'राष्ट्राद्भवति सम्भवः', राष्ट्रात् कोशः, कोशाच्चतुरङ्गो दण्डः,
राष्ट्रस्य भूमेज्ज्ञान्तरं मित्रं राज्ञ एव स्थानीयं दुर्गं राष्ट्रादेव जानप-
दादयोऽमात्याः । 'प्रसाधयेत्' लाभं पालनञ्च कुर्यादित्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ३ ॥

राज्ञः स्वशरीरपालनमपि धर्माय भवतीति दर्शयन्नाह । लोका-
नुग्रहमिति । पूर्वार्द्धस्यार्थः सुगमः । 'राज्ञः', † 'संरक्षणं' प्रजासंर-

* सवाह्याभ्यन्तरं नृप इत्यस्य परिवर्त्ते स वाह्याभ्यन्तरं तथेति सु० ।

† राज्ञः संशरणमिति सु० ।

क्षणमेव, *‘धर्मः’ नान्यः । ‘शरीरं धर्मसाधनं’, धर्मार्थिना विजिगी-
पुणा स्वशरीरमेव यत्नेन रक्षणीयमित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रजारक्षणे चौरादिहिंसा हिंसा न भवतीति दर्शयन्नाह । ‘धर्म्या-
मिति । ‘धर्म्यां’ धर्मादनपेतां, ‘हिंसां’, ‘प्यारेभिरे’ प्यारव्वन्तः,
‘ऋषिकल्पाः’ ऋषितुल्याः, ‘महोभुजः’ राजानः । यथा नृधर्मयो
यज्ञेषु पञ्चालम्भनरूपं धर्म्यं कुर्वन्ति तथा राजर्षयोऽपि चौरादिनि-
ग्रहरूपां धर्म्यां हिंसां कुर्वन्ति । शेषार्द्धं सुगमं ॥ ५ ॥

किञ्च, धर्मसंरक्षणपर इति । स्पष्टं ॥ ६ ॥

धर्मस्वरूपमभिधातुमाह । यमार्था इति । स्पष्टं ॥ ७ ॥

किञ्च, धर्माधर्माविति । ‘परिपन्थिनः’ प्रजोपद्रवकारिणः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ८ ॥

दुष्टलक्षणमभिधातुमाह । रान्व्योपघातमिति । स्पष्टं ॥ ९ ॥

दूष्येषु कर्त्तव्यमभिधातुमाह । †दुष्टानिति । ‘उपांशुदण्डेन’ गुप्त-
विषदानयोगकृतेन प्रच्छन्नवधरूपेण, ‡‘प्रदुष्य च प्रकाशं हि’
प्रक्षयोपायैः दोषयुक्तान् कृत्वा । श्रियं स्पष्टं ॥ १० ॥

अपरञ्च, राजेति । ‘रहसि’ एकान्तमध्यमकक्षायां, §‘दुष्टं’ उक्त-
लक्षणं, ‘उपमन्त्रयेत्’ समाह्वयेत् । ‘गूढशस्त्राः’ प्रच्छादितशस्त्रकाः,
‘तत्पश्चात्’ तेषां पश्चात्, ‘व्यासञ्जताः’ प्रागेव राज्ञा ते संदृष्टिं
नीताः प्रतीपत्वेन ख्यापिताः ॥ ११ ॥

किञ्च, ॥ विशत इति । ‘द्वाःस्याः’ प्रतीहाररक्षिणः, ‘शस्त्रग्राहकाः’,
‘कक्षान्तरं गतान्’, स ‘विशतस्तान्’, ‘विचिन्वीयुः’ शोधयेयुः । ‘ते’
च शस्त्रग्राहकाः, एष्टाः सन्तः, ‘प्रयुक्ताः क्ताः’, खामिवधाय दुष्टैः
‘इति स्फुटं ब्रूयुः’ ॥ १२ ॥

* धासेति मु० । † दूष्यानिमिति मु० । ‡ यदुष्यं वा प्रकाशं वेति मु० ।

§ दूष्यमिति मु० । ॥ विचिन्वानिति मु० ।

अन्यच्च, इतीति । 'राजशल्यं' द्रव्यादिकं, 'समुद्धरेत्' क्वेदयेत्,
स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

प्रजावृद्धिः फलाय भवतीति दर्शयन्नाह । यथेति । स्पष्टं ॥ १४ ॥

दुष्टदमनात् प्रजारक्षणं भवतीत्युक्तं तच्च शास्त्रोक्तं श्रेय इति दर्श-
यन्नाह । उद्वेजयतीति । 'तीक्ष्णेन' अन्यायादधिकेन दण्डेन, 'उद्वेज-
यति', प्रजा इति शेषः । 'मृदुना' अनुकम्पया प्रमाणहीनेन, 'परिभू-
यते', भयाभावात् । 'तस्मात्' तेन कारणेन, 'यथार्हतः' यो यद्दण्डयो-
ग्यस्तदनुसारेण, 'पक्षमनाश्रितः' अपक्षपाती सन्, 'दण्डं नयेत्',
॥ १५ ॥

इति 'कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
कण्टकशोधनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ॐ ॥

अलङ्कारभूतान् सेवकगुणानभिधातुमाह । दक्षतेति । 'दक्षता' कौशलं आशुकारित्वञ्च । 'भद्रता' भद्रकारित्वं, 'दार्य' स्थिरस्नेहता, 'क्षान्तिः' क्षमा, 'क्षेपसहिष्णुता' क्षुब्धाध्यादिवाधासहनशीलत्वं । 'सन्तोषः' अविषादिता, 'शीलं' सत्स्वभावः, 'उत्साहः' शौर्यामर्षदाह्य-
लक्षणः, स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

प्रधानतरं सेवकगुणं दर्शयन्नाह । अर्थेति । अर्थार्थी जीवलोको-
ज्यमित्यर्थेणाद्यं दुष्करं, न चानेन विश्वासः स्यादित्याह, 'अर्थ-
शौचपरः', इति, 'नृपं', 'विश्वासयेत्' स्वस्मिन् विश्वस्तं कुर्यात्,
विश्वस्ता सेवा सम्पद्यत इति भावः । अवशिष्टं प्रतीतं ॥ १६ ॥

अनुजीवित्तं सेवाधर्मविषयमभिधातुमाह । प्रविश्येति । 'प्रविश्य',
प्रियहितदारेण राजसभां । 'सम्पुचिते' प्रतीहारनिर्दिष्टे, 'स्थाने',
'तिष्ठन्', वक्ष्यमाणन्यायेन '*सुवेष्टवान्' निर्मलानुद्धतनेपथ्यवान् । 'वि-
नयान्वितः' प्रश्रयवान्, स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

तत्र सभायां यत् कर्तव्यं तदभिधातुमाह । परेति । 'परस्य' अन्य-
सेवकस्य, 'स्थानं' प्रदेशं, 'आसनं', च 'कौर्यं' कूरभावं, 'क्षौद्रत्वं'
असामान्यवेष्टत्वं, 'मत्सरं' विद्याशीर्याद्यसहनत्वं, 'व्यायसा' अधि-
क्तेन सह, 'विगृह्य कथनञ्च' विरोधपूर्विकां कथां, 'न कुर्यात्', अनु-
जीवीत्यर्थः ॥ १८ ॥

किञ्च, विप्रलम्भश्चेति । पूर्वार्द्धं स्पष्टं । 'पुत्रेभ्यः' स्वामिपुत्रेभ्यः,
'वृक्षभेभ्यश्च' प्रियपार्श्वचरेभ्यः, 'नमस्कुर्यात्', । ते हि प्रश्रयेणाराधिताः
स्वामिनमनुकूलं कुर्वन्तीति भावः ॥ १९ ॥

अपरञ्च, न नर्मेति । 'नर्मसचिवाः' विदूषकामात्याः, यैः सह
स्वामी नर्माकापं करोति, अवशिष्टं स्पष्टं ॥ २० ॥

अपरञ्च, भर्तुरिति । 'अन्वासने' समीपस्थाने, 'तिष्ठन्', । 'किं', 'अयं'

खामी, 'कुर्यात्', इति 'अस्यास्यं विनोक्तयन् तिष्ठेत्', स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

किञ्च, क इति । खामिना 'कोऽत्र' इत्यादिष्टः 'अहं', अत्र तिष्ठामि 'इति', 'सम्यक् आक्षापयेति च', ब्रूयात् । 'आक्षां', दत्तां 'यथाशक्ति' * शक्त्यनतिक्रमेण, 'अविलम्बितं' सत्वरं, 'अवितथीकुर्यात्', एवं करोमीति सत्यसम्पादनेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥

किञ्च, उच्चैरिति । उच्चैः प्रहसनादिकं वर्जयेदिति प्रतीतं ॥ २३ ॥

भाषणावसरे यदभिज्ञितव्यं तदुपदेष्टुमाह । प्रविश्य सानुराग-
स्येति । 'सानुरागस्य' अनुरागवतः, खामिनः 'चित्तज्ञसम्मतः' अपरे-
षामपि चित्तज्ञानां सम्मतः, 'समर्थयञ्च तत्पक्षं' खामिपक्षं संस्थाप-
यन्, 'भाषितः' पृष्टः सन्, 'साधु भाषेत', स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

पक्षान्तरमभिधातुमाह । तन्नियोगेनेति । 'तन्नियोगेन' खामि-
नियोगेन, 'अर्थं', वाक्यस्य, 'सुपरिनिश्चितं' सुनिर्णीतं, 'सुखप्रवृद्ध-
गोष्ठोषु' सुखार्थं प्रवृद्धा या गोष्ठः परिषदः तासु, 'विवादे', शा-
स्त्रोक्तक्षेत्रे, 'वादिनां', मनीषिणामपि 'मतं' अभिप्रायं, च 'ब्रूयात्', ॥
२५ ॥

अभाषणीयमभिधातुमाह । विजानन्नपीति । 'भर्तुः क्षिप्तोत्तरं वचः'
येन भर्ता निरुत्तरो भवति । 'प्रवीणोऽपि' भाषणे कुशलोऽपि, 'अ-
भिमानितां' खामिविषयिणीं । अभिमानात् न खामी निरुत्तरः कार्यं
इति भावः । स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥

विद्याशिल्पविषये यत्र ब्रूयात् तदभिधातुमाह । यदप्युच्चैरिति ।
'उच्चैः' अतिशयेन, 'यद्विजानीयात् तदपि नोच्चैः', 'कोर्त्तयेत्' किञ्चिदत्र
जानामीति ब्रूयात्, 'कर्मणा' क्रियया, 'तस्य वैशिष्ट्यं कथयेत्', न वाचा
तत्रापि 'विनयान्वितः' प्रश्रययुक्तः सन्, 'ज्ञानगर्वो न युक्त इति भावः'
॥ २७ ॥

अपृष्टस्यापि कारणविशेषात् भाषणमभिधातुमाह । आपदीति ।

‘आपदि’ परप्रयुक्ततीक्ष्णादिप्रारब्धायां, ‘उन्मार्गगमने’ स्वामिनः शास्त्रविरुद्धाचरणे, ‘कार्यकालावधेयु’ स्वामिनः कार्यायामनुगुणकालातिक्रमेषु, ‘च’, स्पष्टमवशिष्टं ॥ २८ ॥

किञ्च, प्रियमिति । ‘प्रियं’ अभीष्टं, ‘पण्यं’ हितं, ‘तय्यं’ सत्यं, यत् भवेत् तत् ‘धर्मार्थमेव वदेत्’, । ‘अथद्वेयं’ अद्वातुमयोग्यं, ‘*असम्भं’ अस्त्रीलादि, ‘परोक्षं’, यदथद्वेयमिति सम्बन्धः । ‘फट्’ श्रुतिकट्, ‘उत्-
खजेत्’, न ब्रूयादित्यर्थः, ॥ २९ ॥

किञ्च, परार्थमिति । प्रविश्य सानुरागस्य चित्तं चित्तज्ञसम्मत इत्या-
पद्यपि ‘परार्थं’, स्वामिनं विज्ञाप्य, ‘स्वार्थं च साधयेत्’, ‘देशकालज्ञः’ यस्मिन् देशे स्थितः स्वामी कार्यम् करोति यस्मिंश्च काले तौ जानाति इति तज्ज्ञः अनुजीवी, तत्र देशे काले चार्थं साधयेत् । स्पष्टमु-
न्यत् ॥ ३० ॥

अपरञ्च, गुह्यमिति । ‘गुह्यं’ गोपनीयं, ‘कर्म’ शत्रुविषये व्या-
भिचारादिकं, ‘मन्त्रञ्च’, भर्तृसम्बन्धिनं ‘न प्रकाशयेत्’, तथा ‘भर्तुर्वि-
द्विष्टिं’ राज्यभंशादिकं, ‘विनाशं’ मरणं, स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

किञ्च, स्त्रीभिरिति । कामः युद्धो न भवतीति शङ्कानिरुच्यर्थं
‘स्त्रीभिः’, तत्सङ्गागतपातकशङ्कानिरुच्यर्थं ‘पापैः’ पातकिभिः, अ-
हितगत्यागमशङ्कानिरुच्यर्थं ‘वैरिदृष्टैः’, ‘निरासतैः’ दोषात् स्वामि-
ना दूरीकृतैः सह, ‘एकार्थचर्या’ एकमर्थमुद्दिश्य सहचर्या, ‘ता-
द्वित्यं’ सङ्घातं, ‘संसर्गं च’ सर्वदा मिलित्वाऽवस्थानं, ‘विवर्जयेत्’
॥ ३२ ॥

किञ्च, वेशेति । ‘एथिवीपतेः’, ‘वेशः’ नेपथ्यादिः, ‘भाषा’ स्वामिना
युत्पादिता, एतद्वयस्य ‘अनुकरणं’, ‘न कुर्यात्’, ‘तद्गुणैः’ राजगुणैः,
‘सन्मन्त्रोऽपि’, ‘मेधावी’ प्राज्ञो ऽनुजीवी, ‘न च स्पृष्टेत्’, तद्गुणैर्विद्धो
राजाऽन्यथा भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

किञ्च, रागेति । 'भर्तुः' स्वामिनः, 'रागः' अनुरक्तता, 'अपरागः' विरक्तता, तौ, 'जानीयात्', 'कुशलकर्मकृत्' अन्यैरपि कुशलैर्यत् कर्मकृतं तत् कर्म करोति यः । नहि कर्मकरणाभावे रागापरागौ ज्ञातुं शक्येते । काभ्यां जानीयादित्याह, 'इङ्गिताकारलिङ्गाभ्यां' इङ्गते ज्ञायते हृदयस्थोऽर्थो येन तदिङ्गितं अन्यथावृत्तिः, पूर्ववृत्तायाः प्रसन्नादिकायाः आकृतेरान्तरग्रहणं 'आकारः', तयोर्लिङ्गे चिह्ने ताभ्यां । 'इङ्गिताकारतत्त्ववित्', इति अनुजीविविशेषणं ॥ ३४ ॥

उक्तलिङ्गस्वरूपमभिधातुमाह । दृष्टेति । 'दृष्टा प्रसन्नो भवति', इति आकारलिङ्गं । 'वाक्यं गृह्णाति चादरात्', इति इङ्गितलिङ्गं । स्पष्टमन्यत् ॥ ३५ ॥

किञ्च, विविक्तेति । 'विविक्तदर्शनस्थाने' एकान्तदर्शने तादृशस्थाने च, 'रहस्ये' गोपनीये कार्ये, 'न शङ्कते', विश्वासयोगात् । 'तदर्थी' अनुजीविविषयिणी, 'तत्कृतां' अनुजीविकृतां, 'सङ्कथामुच्चैराकर्णयति', ॥ ३६ ॥

किञ्च, स्लाघते इति । अन्येषु 'स्लाघनीयेषु' कीर्त्यमानेषु, स्वामी 'स्लाघते' । 'स्लाघ्यमानश्च' अन्यैः कीर्त्यमानमनुजीविनं, 'नन्दति' अभिनन्दति, 'कथान्तरेषु', अन्यैः क्रियमाणेषु ईदृश एवासौ इति 'स्मरति' । यादृशोऽयं तादृशो नान्य इति 'प्रहृष्टः', 'गुणान्' तद्गुणान् 'कीर्त्तयेत्', इति स्पष्टं ॥ ३७ ॥

अपरश्च, सहत इति । 'अपरथं' अहितं, 'उक्तोऽपि' अनुजीविना 'सहते' समर्थयति, 'निन्दां', तत्कृतामपि 'नानुमन्यते', 'करोति वाक्यं', अनुजीविना 'प्रीतां', 'तद्वचः' अनुजीविवचनं, 'वञ्जमन्यते', ॥ ३८ ॥

अनुरक्तस्य स्वामिनो लक्षणमुक्त्वा विरक्तस्य तदभिधातुमाह । उप-

कारेण्विति । 'उपकारेषु व्यद्वृतेष्वपि', अनुजीविना कृतेषु, विरक्त-
त्वात् 'माध्यस्थ्यं', एव 'दर्शयति', स्पष्टं शेषार्थं ॥ ३६ ॥

किञ्च, विपक्षमिति । 'विपक्षं' शत्रुभृतं अनुजीविनं, 'उत्थापयति'
उद्देजयति, 'विनाशं च', विपक्षादिभिः क्रियमाणं 'उपेक्षते', ।
'कार्ये', तत्साध्ये समुपस्थिते, 'संवर्द्धयत्याशां' कार्यनिष्पत्तौ सत्यां दा-
रिद्र्यमोक्षं ते करिष्यामीत्याशां संवर्द्धयति । 'फले च', साधिते,
'कुरुतेऽन्यथा' त्वया नैतत् साधितमिति, ॥ ३७ ॥

अपरश्च, यद्वाक्यमिति । स्वामी अनुजीविविषये 'यत् किञ्चित्
मधुरं वाक्यं', प्रयुक्ते 'तदपि अर्थेन निरुद्धं' यथा भद्र त्वया अहितैषि-
णा विपक्ष उपेक्षितो नमैव समयं यशो दातुं इति मधुरं भाषते,
तदर्थस्तु विपक्षपक्षपाती भवान् इति । तथा 'आत्मशंसासु', अनुजी-
विना कृतासु, 'परोवादं' निन्दादिकं, 'केवलमाचरति', ॥ ३८ ॥

किञ्च, अकोपोऽपीति । मा किमप्ययमनुजीवी प्रार्थयतु इति 'अ-
कोपोऽपि', 'सकोपाभः' कुपित इवाभाति । 'प्रसन्नः', कैतवेन 'नि-
ष्कलः', 'भवति', 'अकस्मात् व्रजति', कल्पादयं मद्दृष्टिपथेऽवतिष्ठते
इति स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥

अपरश्च, आघट्टयतीति । † 'मर्माणि' दुश्चरितानि, 'आ' सम-
न्तात्, 'घट्टयति' स्पृशन्नेव वक्ति, 'इगुणान् न वज्रमन्यते' ह्यसंस्थानं
अनुजीविप्रस्तावितं न मन्यते न हसतीत्यर्थः । 'सम्भावयति दोषेण'
आत्मनो दुष्टत्वं गोपायितुं अविवक्षितेनापि दोषेण अनुजीविनं
योजयति । 'वृत्तिच्छेदं च करोति', स्पष्टं ॥ ४० ॥

किञ्च, साधूक्तमिति । 'इयद्वाक्यं' अनुजीविवाक्यं, 'साधूक्तमपि',
'अन्यथा समर्थयति' असाध्विति योजयति । 'अपर्वणि' अयथास्थान

* वदतीति मु० । † तन्त्राणि इति मु० ।

‡ ब्रूयन् आत्मं प्रपश्यत इति मु० । § तद्वर्णयति मु० ।

एव, 'कथाभङ्गं करोति' तूष्णीन्भावमायद्यते । 'विरसीभवन्' अस-
न्तोषमभिगच्छन्नित्यर्थः ॥ ४४ ॥

किञ्च, उपास्यमान इति । 'सुप्तवच्च विचेष्टते' सुप्त इव वक्ति, तत्
सेवां निष्कलां कर्त्तुमित्यर्थः । शिष्टं सुगमं ॥ ४५ ॥

अपरश्च, इत्यादीति । 'इत्यादि' इत्युक्तमादौ कृत्वा अन्यदपि
अनुरक्तविरक्तलक्षणं विद्यते, तदपि लोकतो ग्राह्यं । ततश्च 'रक्तात्',
स्वामिनः, 'वृत्तिं समीहेत', अनुजीवी, 'विरक्तश्च परित्यजेत्', नि-
ष्कलत्वात् अनर्थहेतुत्वाच्च ॥ ४६ ॥

अस्यापवादमभिधातुमाह । निर्गुणमिति । श्लोकार्थः सुगमः । त-
तश्च कृतञ्जतयाऽस्य वद्वपकरोतीति भावः ॥ ४७ ॥

आपत्स्वपकारस्य गुणं दर्शयितुमाह । † स्वस्थवृत्तेष्विति । 'स्वस्थ-
वृत्तेषु' अनाकुलेषु प्रभुषु, 'सत्त्वाद्याः' अनुजीविगुणाः, 'अभिलक्ष्यतां',
नैव यान्ति' न प्रकाशन्ते, किन्तु ‡ 'विरोधे', समुपस्थिते 'धर्मधुर्याणां',
'तेषां' अनुजीविनां, 'नामातिरिच्यते' यथाऽनेनानुजीविना विपक्ष-
विरोधी स्वामी रक्षित इति शेषानुजीविमध्ये तस्य नामातिरिच्यते
शौर्येणातिरिक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । स्थाप्येति । 'महतां' स्वाम्यादीनां, 'उपका-
रिता' आपत्सु परिचाणादिका, 'स्वल्पापि', 'काले' कालप्रभावे, 'सुम-
हादयं' महाभ्युदयसम्पन्नं, 'कल्याणं' अभ्युदयं, 'आधत्ते' करोति ॥ ४९ ॥

केवलमनुजीविवृत्तमभिधाय वन्धुमित्रसाधारणमभिधातुमाह ।
अकार्ये इति । 'अकार्ये' शास्त्रनिषिद्धाचरणे, 'प्रतिषेधः' निवारणं,
'कार्ये' धर्मार्थफले, 'अनुवर्त्तनं' क्रियतामेतदित्यनुष्ठानं । 'संक्षेपात्'
समासतः, 'वन्धुमित्रानुजीविनां', 'इति सद्वृत्तं' एतत् शोभनं चरितं,
॥ ५० ॥

प्रसङ्गतो वन्धुमित्रवृत्तमुद्दिष्टमपि भूयोऽप्यनुजीविनां वृत्तमभिधातु-

माह; पानेति । 'पानस्त्रीयूतगोष्ठीषु', सद्यकानं योगपानैः, परस्त्रीकानं
अनार्याङ्गनाभिः अनेध्याभिः, द्यूतकानं कापटिकपुरुषैः नोद्वेजयेदुरिति
बुद्ध्या 'अभितः' चतुर्दिक्षु, स्थिताः 'चराः' अनुजीविनः, 'बोधयेयुः'
आख्यानकादिभिरित्यर्थः । ततः 'प्रमाद्यन्ते' राजप्रणिधौ निरुद्देशं,
* 'नालिकादिभिः' सामादिभिः, 'उपायैः', ॥ ५१ ॥

किञ्च, राजानमिति । 'विवर्त्मसु' विरुद्धाचरणेषु, 'सज्जमानं'
यासक्तिं गच्छन्तं, 'राजानं', 'ये हि' अनुजीविनः, 'उपेक्षन्ते' न
निवारयन्ति, 'अद्यतात्मानः' असंस्तुतात्मानः, स्पष्टं श्रियं ॥ ५२ ॥

राजोपासनाक्रममभिधातुमाह । जयेति । 'जयजीव', इत्यादिचचनं
अनुजीविनां संचित्तगुणानभिधातुमाह । श्रियं सुगुणं ॥ ५३ ॥

'हि' वस्मात्, 'रक्षांस्यपि' क्रूरकर्मकारीण्यपि, 'गृह्यन्ते' वर्गाक्रियन्ते,
'नित्यं', 'कृन्दानुवर्तिभिः', सेवकैः मनुष्यास्तु गृह्यन्त एवेत्यर्थः ।
कृन्दानुवर्तनं वशीकरणं ॥ ५४ ॥

परचित्तवृत्तयो दुर्ग्राह्या भवन्तीत्याशङ्क्याह । धीसत्त्वेति । 'धीः'
अष्टगुणा प्रज्ञा, 'सत्त्वं' यत्तनेऽभ्युदये चाविकारित्वं, 'उद्योगः' उद्यमः,
एतद्गुणत्रय'युक्तानां', 'महात्मनां' आत्मसम्पदुपेतानां, 'किं', नान
'दुरापं' दुष्प्रापं, अपितु सर्वमेव प्राप्यं । श्रेष्ठार्थं स्पष्टं ॥ ५५ ॥
उक्तगुणहीनस्तु न कुतश्चित् किञ्चिदासादयतीति दर्शयन्नाह ।
अक्षसस्येति । प्रतीतं ॥ ५६ ॥ ‡

एवमनुजीविवृत्तमभिधाय स्वानिवृत्तमभिधातुमाह । आजीव्य
इति । 'आजीव्य' अनुजीवनीयः, 'सर्वभूतानां' सर्वप्राणिनां दाना-
अथरक्षणदिभिः, 'राजा' प्रजापतिः, 'पर्जन्य इव' जीनृत इव,
'भवेत्' 'निराजीव्यं' वृत्त्यभावात्, 'एतं' राजानं, 'न्यजन्ति',

* नाटिकादिभिरिति नु० ।

† येऽज्ञानाति नु० ।

‡ 'ये प्रराः' अप्रियापि इति श्लोकावेतौ चे० का० उटीकपु० न सः ।
§ भवति इति पु० ।

‘*शुक्लं’ निर्जलं, ‘सर इव’ तडागमिव, ‘अखडाः’ पक्षिणो हंसा-
दयः । तस्मात् राज्ञा दानशीलेन भवितव्यं । स्वामी वृत्तिसम्पन्नोऽप्य-
दाता चेत् न सेव्य इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । कुलमिति । ‘कुलं’ सोमसूर्यवंशप्रभवं,
‘वृत्तं’ रामयुधिष्ठिरवत् सदनस्थानं, ‘†श्रुतं’ सर्वशास्त्रपारङ्गमत्वं,
‘शैवं’, परशुरामसमानं, ‘सर्वमेतत्’, ‘न गण्यते’ आश्रयणीयत्वज्ञेये
नारोप्यते, एभिर्गुणैरेव स्वामी नाश्रयणीयो भवतीत्यर्थः । शेषार्द्धं
स्पष्टं ॥ ६० ॥

प्रसङ्गात् सधनप्रशंसां श्लोकद्वयेनाह, लक्ष्मीरेवेति । उत्थिता
एवेति । स्पष्टं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

‘भूयोऽपि स्पष्टयन्नाह । अर्थार्थीति । ‘अर्थार्थी’ जीविकोपकरण-
प्रार्थयिता, ‘जीवलोकाः’ जीववर्गः, ‘ज्वलन्तं’ दानशक्त्या प्रज्वलन्तं
पार्थिवं, ‘उपसर्पति’ समीपं गच्छति, एवमर्थार्थी परिजनोऽपि ।
अतएव ‘वत्सः’ तर्णकः, ‘क्षीणक्षीरां’ दुग्धहीनां ‘मातरं’, ‘त्यजति’
॥ ६३ ॥

भृत्यभरणमभिधातुमाह । अद्यापयन्निति । ‘कालमद्यापयन्’ का-
लयापनामकुर्वन्, ‘वृषः’, ‘भृत्यानां’ भरणार्हाणां, ‘‡अनुवर्तिनां’
इच्छानुविधायिनां अनुजीविनां, ‘कर्मणामानुरूप्येण’ ‘वृत्तिं’ जीविकां
‘समनुकल्पयेत्’ दद्यात् ॥ ६४ ॥

वृत्तिविलोपे दोषं दर्शयन्नाह । काल इति । स्पष्टं ॥ ६५ ॥

अपात्रे दाननिषेधमभिधातुमाह । अपात्रवर्षणमिति । ‘अपात्र-
वर्षणं’ असत्यात्रे धनदानं, ‘जातु’ कदाचिदपि, ‘न कुर्यात्’, यतस्तत्
‘सद्विगर्हितं’ सद्भिर्निन्दितं, निष्फलत्वात् । तथाच ‘अपात्रवर्षणात्
किमन्यत् स्यात् ‘कोशक्षयादृते’, केवलं कोशक्षय एव स्यादित्यर्थः ॥ ६६ ॥

* शुष्कवृक्षमिति मु० ।

† श्रुतमिति मु० पु० नास्ति ।

‡ अनुजीविनान्निति मु० ।

मित्रं दोषवदिति सूचितं तदेवात्र समर्थयति, मित्रमिति ।
‘वज्रशः’ वारं वारं, ‘ज्ञातदोषं’ सुविदितापराधं, ‘विचार्य’ निचाय्य,
‘परित्यजेत्’, नान्यथा । ‘हि’ यतः, ‘अभूतदोषं’ अज्ञतापराधं, ‘त्यजन्’,
‘सः’ विजिगीषुः, ‘धर्माधी’, ‘उपहन्ति’, मित्रसाध्यश्चार्थस्तन्मात्रे
स उपहन्त्यत एव ॥ ७५ ॥

विजिगीषोः स्वयमेव दोषगुणान्वेषित्वमाह, स्वयमिति । सुगमं ॥
॥ ७६ ॥

व्यतिरेकमुखेनैतत् समर्थयति, न हीति । स्पष्टं ॥ ७७ ॥
मित्राणामनन्तरं कर्मभेदेन व्यायोमध्यमकनीयसां स्वरूपमाह,
मित्राणामिति । ‘कर्माणि’ उपकरणानि, व्यायः कर्म उपकार-
लक्षणं यत् करोति तत् व्यायोमित्रं । मध्यमं उपकारलक्षणं यत्
करोति तत् मध्यमं मित्रं । कनीयः कर्म उपकारलक्षणं यत् करोति
तत् कनीयो मित्रमित्यर्थः । श्लोकार्थः सुगमः ॥ ७८ ॥

मिथ्याभियोगकरणश्रवणे निषेधति, न हि मिथ्येति । स्पष्टं ॥ ७९ ॥
विजिगीषुणा मित्रारिविषये परप्रयुक्तानि वचनानि परीक्षणी-
यानि इति दर्शयन्नाह, प्रायोगिकमिति । ‘प्रायोगिकं’ भेदाद्युपाय-
रूपप्रयोगभवं । यथा मुद्राराक्षसे चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः कृतकृत्ययो-
र्भेदं कर्तुं राक्षसप्रयुक्तो वैतालिकः पठति—

“भूषणाद्युपभोगेन प्रभुर्भवति न प्रभुः ।

परैरपरिभूतो क्षैर्मर्न्यते त्वमिव प्रभुः” ॥ [मु०ए०६७]

इत्यादि । ‘मात्सरिकं’ मत्सरभवं, यथा तत्रैव नेपथ्ये चाणक्योक्तिः,
“आः क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति” इति । ‘माध्यस्थ्यं’
इच्छाद्वेषराहित्यं, यथा तत्रैव चाणक्यः, परवचनमाकर्ण्य “नूनं सह-
त्तमः न ह्यनात्मसदृशेषु राक्षसः कलत्रं न्यासीकरिष्यतीति” [ए०१४] ।

‘पक्षपातिकं’ पक्षपातेन युक्तं, यथा तत्रैव चरेण समर्पयता राक्षस-
नामाङ्गितां अङ्कुरीयकमुद्रां अङ्कुर्यां निवेश्य चाणक्येन मनस्येवोक्तं
“ननु राक्षस एवास्मदङ्गुलिप्रणयौ संवृत्तः” [८०१५] इति । ‘सोप-
न्यासं’ यस्मिन् वचसि स्थितस्य वार्थस्य उप समीपे न्यासः उपन्यासः
तेन सह वर्तमानः सोपन्यासः । यथा तत्रैव चाणक्येन “भोः श्रेष्ठिन्
स्वागतमिदमासनमास्यतां” इत्युक्ते चन्दनदासः प्रणम्य ‘किं ण जाणादि
अज्जो, जहा अनुचिदो उच्चारो सहिच्चस्य परिह्ववादो वि-
महन्तं दुःखमुप्पादेदि, ता इहज्जेव अहं उचिदाए भूमीए उववि-
सामि’ इति । चाणक्यः “भोः श्रेष्ठिन् मा मैवं उचितमेतदस्मद्विधैः सह
भवतस्तदुपविश्यतामासन एव । चन्दनदासः स्वगतं उवलक्खिदम-
णेण किम्पि” इत्येवंविध उपक्षेप उपन्यास उच्यते [८०२३] ।
‘सानुशयं’, अनुशयः पश्चात्तापः तेन सह वर्तमानः तं । यथा तत्रैव
राक्षसः शस्त्रमाद्यथ्य ससम्भ्रमं, “मयि स्थिते कः कुसुमपुरमवरो-
त्यति । प्रवीरक प्रवीरक क्षिप्रमिदानीं—

प्राकारान् परितः शरासनधरैः क्षिप्रं परिक्षिप्यतां,

द्वारेषु द्विरदैः परद्विपघटाभेदक्षमैः स्वीयतां ।

मुक्ता मृत्युभयं प्रहर्तुमनसः शत्रोर्वले दुर्बले,

ते निरर्थान्तु मया सहैकमनसो येषामभोऽहं यशः ॥

विराधः, अमात्यालमावेगेन, वृत्तमिदं वर्ण्यते । राक्षसः सलज्जं
“कथं वृत्तमिदं मया पुनर्ज्ञातं स एव काणो वर्तते” इति [८०४१।४२।]
एतत् सर्वं सानुशयं वचः ‘जानीयात्’, ॥ ८० ॥

विजिगीषोर्मित्रविषये वृत्तमभिधातुमाह, प्रकाशेति । ‘स्वयं’, वि-
जिगीषुः, ‘सुहृदां’ मित्राणां, ‘प्रकाशपक्षग्रहणं’ स्पष्टतः एकपक्ष-
पातं, ‘न कुर्यात्’, परन्तु ‘एषां’, मित्राणां, अन्योन्यमत्सरं, अहमेव

विजिगीषोर्मत इति परस्परमत्सरं, 'द्यान्' शीघ्रं, 'धारयेत्', स्पष्टं ॥

॥ ८१ ॥

मित्रविशेषे वृत्तमभिधातुमाह, कार्यस्येति । 'कार्यस्य' एचिवी-
पाकनादेः, 'गरीयस्त्वात्' गुरुतरत्वात्, 'नीचानां' मित्रविशेषाणां,
'अपि', 'कालवित्' मित्रसाध्यकार्यकालज्ञः, 'सतोऽपि' विद्यमाना-
नपि, 'दोषान्', 'प्रच्छाद्य' संगोप्य, 'असतः' अविद्यमानान्, 'गुणान्',
'वदेत्', ॥ ८२ ॥

वज्रमित्रप्रशंसामभिधातुमाह, प्राय इति । 'प्रायः' वाज्रल्येन,
'मित्राणि', 'सर्वावस्थानि' उक्तमाधममध्यमानि, स्नेहाटविकपुन-
न्दयतिप्रभृतीनि, 'भूपतिः' विजिगीषुः, 'कुर्वीत', 'हि' यतः, 'वज्र-
मित्रः' मित्रवाज्रल्यवान्, 'रिपून्' शत्रून्, 'वशे स्यामर्थितुम्' वशी-
कर्तुं, 'शक्नोति' समर्थो भवति, नान्यथेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

मित्रप्रशंसामाह, न तत्रेति । स्पष्टं ॥ ८४ ॥

मण्डलवृत्तमभिधातुमाह, अमित्राणीति । 'अमित्राणि', 'अवतः'
पाकयितृन्, 'दृढव्रतैः' अचलैः, 'मित्रैः' 'न गृह्णीयात्', शेषः सुगमः ॥
॥ ८५ ॥

मण्डलं तच्छोधनश्चाभिधातुमाह, मित्रेति । स्पष्टं ॥ ८६ ॥

विशुद्धमण्डलस्य राज्ञः प्रजाह्लादकत्वं साधुराजत्वमुपसंहरन्नाह,
इतीति । सुप्रतीतं ॥ ८७ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
मण्डलयोनिर्नामाष्टमः सर्गः ॥ • ॥

अथ नवमः सर्गः ।

विशुद्धमण्डले षाड्गुण्यप्रयोगयोग्ये विजिगीषौ पूर्वपठितसन्धिप्र-
योगं दर्शयन् सन्धिकार्यस्यावस्थामेव तावदाह, *बलवद्विगृहीत
इति । 'बलवद्विगृहीतः' शक्तित्रयसम्पन्नश्च अभियुक्तः । 'अनन्यप्र-
तिक्रियः' दुर्गमिन्नादिप्रतिक्रियारहितः, नितरां हीयमान इत्यर्थः ।
सुतरां 'आपन्नः' सङ्घटापन्नः, 'कालयापनां कुर्वाणः', अर्थात् वाङ्मा-
त्रेण केवलं, 'सन्धिमन्विच्छेत्', न तु कर्मणा सहसैव । एवं कृते कदा-
चित् अभियोक्तुः व्यसने समुपस्थिते विग्रहावसरो घटेतेत्यभिप्रायः ॥

॥ १ ॥

षोडशविधसन्धिं श्लोकत्रयेणोपदेयुमाह, कपाले इति । अट्टनर
इति, खान्धोपनेय इति । सुप्रतीतं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कपालोपहारसन्धिद्वयलक्षणमभिधातुमाह, कपालेति । 'सम-
सन्धितः', घटकपालयोरिव विशिष्टयोररिविजिगीष्वोः शक्तिसाम्ये
कोशदण्डाद्युपनतिं विनैव यः सन्धिः स समसन्धिल्लेखात्, 'केवलं'
नान्यथा इत्यर्थः । 'कपालसन्धिः', यथा कपालभङ्गप्रदेशे द्वितीयक-
पाले श्लेषिते बहिरभिन्न एव घटो दृश्यते न च निरन्तरसंश्लेषः, यथा
सत्यप्रपादिसन्धिकर्मरहितत्वात् वाङ्मात्रेण यः सन्धिः क्रियते स
कपालसन्धिरुच्यते यथेष्टं, व्यभिचारादित्यर्थः । तथा 'सम्प्रदानात्'
कोशदण्डादीनां सम्प्रदानेन 'यः' सन्धिः, क्रियते, 'स उपहारः' तन्ना-
मकः सन्धिः, 'उच्यते', ॥ ५ ॥

सन्तानसङ्गतनामकसन्धिद्वयलक्षणमभिधातुमाह, सन्तानेति । 'दा-
रिकादानपूर्वकः' कन्यासम्प्रदानकृतो यः सन्धिः, सः 'सन्तान-
सन्धिः', 'विज्ञेयः', 'मैत्रीपूर्वः' मित्रताव्यवस्थापनपूर्वकः सन्धिः,
'सङ्गतसन्धिः' । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

सङ्गतसन्धेः केनाऽपि कारणेन अभेद्यत्वात् काश्चनसन्धित्वमपरसम्मत-
मिति श्लोकद्वयेनाह, यावदिति । संगत इति । 'यावदायुःप्रमाणः',
अरिविजिगीष्वोः आयुषः प्रमाणं यावदस्यावस्थानमित्यर्थः । 'समा-
नार्थप्रयोजनः' तयोर्द्वयोरपि अर्थः समानः प्रयोजनानि च समा-
नानि भवन्ति । अर्थविषये कोशस्त्वदीयो मदीय एव, मदीयस्त्वदीय
एवेति विभक्तिर्नास्ति, प्रयोजनविषये तु धर्मार्थकामविषयाणि प्रयो-
जनानि उभयोः समानानि न तत्र विभक्तिः कापिदक्तीत्यर्थः ।
'सुवर्णवत् *प्रकृतत्वात्', । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

उपन्याससन्धिलक्षणमाह, भव्यामिति । 'भव्यां' शुभां, 'एकार्थ-
संसिद्धिं' एकस्य भूम्वाद्यर्थस्य या सिद्धिः तां 'समुद्दिश्य' लक्ष्मीकृत्य,
'उपन्यासकुशलैः', उपन्यासचातुरीविद्धिः, त्वं गत्वा तां भूमिं गृह्य-
णाहमपि गत्वा तामेव भूमिं ग्रहीष्यामीति उपन्यासपूर्वकं, 'यः'
सन्धिः, 'क्रियते', 'सः' 'उपन्याससन्धिः', 'उदाहृतः', ॥ ६ ॥

प्रतीकारसन्धिलक्षणमाह, मयेति । स्पष्टं ॥ १० ॥

श्लोकान्तरेण तदेवाह, उपकारमिति । स्पष्टं ॥ ११ ॥

संयोगसन्धिलक्षणमाह, एकार्थामिति । 'एकार्थां' एक एवार्थः
प्रयोजनं यत्र तां, तुल्यप्रयोजनमित्यर्थः । '†यात्रां' 'सम्यगुद्दिश्य'
सुचारुरूपेणाभिलक्ष्य, 'यत्र' सन्धौ, 'अभिगच्छतः' उद्यच्छतः, अरि-
विजिगीषू इत्यर्थः । 'स तु सन्धिः', 'संहितप्रयाणः' परमविश्वास-
युक्तः, 'संयोगः' तन्नामा, 'सन्धिः', उच्यते ॥ १२ ॥

पुरुषान्तरसन्धिलक्षणमाह, आवयोरिति । 'यस्मिन्' सन्धौ, दण्ड-
भयोपनतारिसमीपे एवं 'पणः' प्रतिष्ठा, 'प्रक्रियते', विजिगीषुणे-
त्यर्थः, यत् 'आवयोः', 'योधमुख्याभ्यां, प्रधानयोर्दृपुरुषाभ्यां संहिताभ्यां'
'‡सदर्थः' भूमिजाभादिः, 'साध्यः', इति 'स सन्धिः', 'पुरुषान्तरः'
तन्नामक उच्यते ॥ १३ ॥

अदृष्टनरसन्धिस्वरूपमभिधातुमाह, त्वयैकेनेति । ‘अदृष्टपुरुषः’, विजिगीषोः कश्चन पुरुषो न दृश्यते यत्र स इति । अन्यत्सर्वं सुप्रतीतं ॥ १४ ॥

आदित्यसन्धिलक्षणमभिधातुमाह, यत्रेति । ‘यत्र’ सन्धौ, ‘ऊर्जितः’ प्रबलः, ‘रियुः’, ‘भूम्येकदेशेन यणेन’ भूम्येकदेशदानप्रतिज्ञया, ‘सन्धीयते’, सः ‘सन्धिविद्धिः’ सन्धिधर्मविशारदैः, ‘आदित्यः’ तन्नामकः सन्धिः, ‘उच्यते’, ॥ १५ ॥

आत्माभिषसन्धिस्वरूपमभिधातुमाह, स्वसैन्येन त्विति । ‘स्वसैन्येन’ स्वहितेन सैन्येन, यत् ‘सन्धानं’, सः ‘आत्माभिषः’ तदाख्यया प्रसिद्धः सन्धिः, ‘स्मृतः’, यतः ‘प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः क्रियते’, सकल-भूहिरण्यदिदानेनाप्यात्मरक्षार्थमुचितमुपग्रहोतुमित्यर्थः ॥ १६ ॥

परिक्रयसन्धिलक्षणमभिधातुमाह, कोषांशेनेति । ‘कोषांशेन’ कोषस्य तृतीयचतुर्थभागेन, ‘कुप्येन’ सुवर्णरजतभिन्नेन, उक्तलक्षणेन ‘सर्वकोषेण वा’ अथवा कोषसाकल्येन, ‘शेषप्रकृतिरक्षार्थं’ कोषवर्ज्यावशिष्टप्रकृतिसंरक्षणाय, यः क्रियते सः ‘परिक्रयः’ तन्नामकः सन्धिः ‘उदाहृतः’, ॥ १७ ॥

उच्छिन्नपरद्रवणाख्यसन्धिलक्षणमाह, भुवामिति । सारभूमिदानमुच्छेदहेतुः इत्यर्थः । ‘सर्वभूम्युत्थितफलादानेन’, ‘*परद्रवणः’ तवैतत्सर्वं फलं न भवति त्वया परोपद्रवः कृत इति परोऽपि दूष्यते इति तदाख्यः सन्धिः ॥ १८ ॥

स्कन्धोपनेयसन्धिलक्षणमाह, परिच्छिन्नमिति । ‘परिच्छिन्नं’ इयत्तया कृतसङ्गं, ‘फलं’ हिरण्यादि, ‘यत्र’ सन्धौ, ‘†स्कन्धस्कन्धेन

* परिभूषणः इति मु० का० । परद्रूपणसु टीकासम्मतः पाठः । परभूषणः इति शब्दक० ।

† स्कन्धः स्कन्धेनेति मु० । प्रतिस्कन्धेनेति शब्दक० ।

दीयते', इयता कालेन एतावत्सह्यकं फलं देयमिति निबन्धेन व्यव-
स्थीयते, 'तं', 'सन्धोपनेयं' तदाख्यं, 'सन्धिं', तज्ज्ञा वदन्ती-
त्यर्थः ॥ १६ ॥

सम्भवतः सन्धिविशेषानभिधाय, सन्धियसन्धिलक्षणं येषां तान-
भिधातुमाह, परस्पररोपकारश्चेति । 'परस्पररोपकारः', रामसुग्रीव-
योरिव यः सन्धिः । 'मैत्रः' मित्रत्वेनैव निरुपचरितेन यौ भवति ।
'सन्धयजः' दारिकादानपूर्वकः, 'उपहारः' यत्र कौषाद्याक्रियते ।
स्पष्टं शिष्टं ॥ २० ॥

एकस्यैवोपहारस्य प्रकृतसन्धित्वमस्मत्त्वन्मतमित्याह, एक एवेति ।
'मैत्रवर्जिताः सर्वेऽन्ते', त्रयः सन्धयः, 'उपहारस्य भेदाः' उपहार-
सन्धन्तर्गता एव । स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

एतदेवोपपादयति । अभियोक्तेति । 'अभियोक्ता' विजिगीषुः,
'वली' शत्रूणादिसम्पूर्णः, 'यस्मादलब्ध्वा न निवर्तते', तेन प्रार्थितमुप-
हरणीयमेव, तस्मादित्यादि सुगमं ॥ २२ ॥

असन्धेयमभिधातुं श्लोकपञ्चकेनाह, वाग इति । विरक्तेति ।
दैवेति । अदेशस्य इति । *एतैरिति । श्लोकानामर्थः सुबोधः । ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनन्तरोक्तविंशतिसंख्यकानां पुरुषाणां एकैकशोऽसन्धेयत्वमभि-
धातुमादौ बालस्य तावदसन्धेयत्वे हेतुमाह, बालस्येति । स्पष्टं ॥ २८ ॥

वृद्धचिररोगिणोरसन्धेयत्वे कारणमाह, उत्साहेति । 'उत्साह-
शक्तिहीनत्वात्' उत्साहोऽवोयोगस्तच्छक्तिहीनत्वात्, 'वृद्धः', विय-
हासमर्थ इत्यर्थः । 'तथा' एवं, 'दीर्घामयः', दीर्घव्याधिपीडितः,
'एतौ द्वौ', 'अपि', 'स्त्रैः' ज्ञातिभिः, 'एव', 'परिभूयते', 'असंशयं',
॥ २९ ॥

सर्वज्ञातिबहिष्कृतस्यासन्धेयत्वमाह, सुखोच्छेद्य इति । स्पष्टं ॥
॥ ३० ॥

भीरुभीरुकजनयोरसन्धेयत्वे कारणमाह, *भीरुरिति । श्लोकार्थः
सुगमः ॥ ३१ ॥

लुब्धलुब्धानुजीविकयोरसन्धेयत्वं प्रतिपादयन्माह, लुब्धस्येति । 'लु-
ब्धस्य', 'असविभागित्वात्' असम्यग्वृत्तिविधायित्वात्, 'अनुजीविनः'
योद्धृपुरुषादयः, 'न युध्यन्ते', 'लुब्धानुजीवितैः', 'दानभिन्नैः' दानेनै-
वानायत्तैः, †'विहन्यते', विजिगीषुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

विरक्तप्रकृतिकविषयातिसक्तिमतोरसन्धेयत्वप्रतिपादनायाह, स-
न्धेयत्व इति । पूर्वार्द्धं सुगमं । ‡'विषयेष्वतिसक्तिमान्' स्त्रीस-
म्भोगमर्द्यपानाद्यासक्तचित्तः । प्रतीतमन्यत् ॥ ३३ ॥

अनेकचित्तमन्तस्थानवस्थितचित्तत्वादसन्धेयत्वमाह, अनेकेति ।
स्पष्टं ॥ ३४ ॥

देवब्राह्मणनिन्दकदैवोपहतकयोरसन्धेयत्वमाह, §सदाऽधर्मेति ।
'अधर्मवर्णीयत्वात्' देवब्राह्मणवृथानिन्दाजनितपापप्रभावात्, 'सदा',
¶'विशीर्यन्ते' विनश्यति, **'स्वयं ह्येव' विजिगीषुणाऽभियुक्तः किल ।
'दैवोपहतकस्तथा' दैवोपहतकोऽपि, जन्मान्तराचरितपापादेव वि-
नष्टो भवति ॥ ३५ ॥

दैवचित्तकरूपदैवपरस्यासन्धेयत्वमाह, सम्पत्तेश्चेति । 'आत्मना
न विचेष्टते', यथोपनतेऽपि भोजने दैवपरो विप्रद्यत एव तथेत्यर्थः ॥
॥ ३६ ॥

* वीरोऽपि भीरुपुरुषैः संग्रामे हि प्रमुच्यते इति संगतिलब्धः पाठः ।

† निहन्यते इति मु० । ‡ विषयेऽप्यतीति मु० । § सदा धर्मेति मु० ।

¶ विशीर्यन्ते इति मु० । एतत् क्रियापदानुसारेण कर्तृपदमपि वञ्चवचनान्तं
वर्त्तते किन्तु देशानुसारेण न तत् समीचीनमिति । ** स्वयं चैवेति मु० ।

दुर्भिक्ष्यसनिवन्यसनिनोरसन्धेयत्वमभिधातुमाह, दुर्भिक्षेति ।
दुर्भिक्ष्यसनी', अत्राभावेन भोजनाश्राववान् । 'धलक्ष्यसनसक्तस्य'
अमानितादिसङ्कुलस्य । शेषः सुगमः ॥ ३७ ॥

अदेशस्यस्यासन्धेयत्वमाह, अदेशस्य इति । 'अदेशस्यः' स्वयोग्य-
देशेतरदेशस्यः, 'स्वल्पकेन' क्षुद्रेण, 'रिपुणा', * 'अभिजीयते', । दृष्टा-
न्तेन समर्थयति, ग्राहेति, स्पष्टं ॥ ३८ ॥

वज्ररिपोरसन्धेयत्वमभिधातुमाह, वज्रमित्रस्त्विति । स्पष्टं ॥ ३९ ॥

अकालयुक्तस्यासन्धेयत्वमाह, † अकालयुक्तास्तचिरादिति । 'अका-
लयुक्तः' स्वसामर्थ्याननुगुणकालवर्त्ती, 'कालयोधिना', स्वानुकूल-
कालयुद्धकारिणा, 'अचिरात्' सत्वरं, 'कौशिकेन' दिवाभीतेन पेच-
केन, 'निशोथे हतज्योतिः' रात्र्यन्तः, 'वायस इव', • हन्यते ॥
॥ ४० ॥

सत्यधर्मव्यपेतस्यासन्धेयत्वमाह, सत्यधर्मेति । स्पष्टं ॥ ४१ ॥

सप्तानां सन्धेयानामुद्देशमभिधातुमाह, सत्येति । सुगमं ॥ ४२ ॥

सत्यार्थयोः सन्धेययोः स्वरूपमाह, सत्यच्चेति । 'अनार्थतां न
याति' त्यक्तमर्थ्यदो न भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

धार्मिकस्य सन्धेयतामभिधातुमाह, धार्मिकस्येति । धार्मिकाभि-
योगे सर्व्वाभियोगः सम्पद्यते, यतः स प्रजानुरागधर्मतो दुरक्षेयो
भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अनार्थेणापि सन्धिः कर्त्तव्य इत्याह, सन्धिरिति । 'अनार्थेणापि'
दुःशीलेनापि, 'सन्धिः कार्यः', यतः ‡ 'सः', 'द्विषः' शत्रून्, 'प्राप्य',
'उत्सादयेत्' विनाशयति । 'रेणुकायाः' जमदग्निपत्न्याः, 'सुतः', पर-
शुरासः 'इव', 'समूलेष्वपि', 'न तिष्ठति' । पिष्टवधामर्षजनित-

* हन्यत इति मु० । † अकालयुक्तमैत्यस्त्विति मु० ।

‡ मन्त्राण्योत्सादयेद्दि स इति मु० ।

कोपपराधीनेन परशुरामेण क्षत्रियागर्भजातेन एकविंशति वारान्
पृथिवी निःक्षत्रिया हतेति (गौराणिकी कथा ॥ ४५ ॥

भाटसंघातवतः सन्धेयत्वमभिधातुमाह, संघातवानिति । स्पष्टं ॥
॥ ४६ ॥

बलिना सन्धिः कर्तव्य एवेत्याह, समाक्रान्तस्येति । बलवता समा-
क्रान्तस्य केनप्युपायेन निस्तारो नास्तीत्यर्थः । स्पष्टः श्लोकार्थः ॥ ४७ ॥

किञ्च, ईषदिति । 'ईषदायच्छमानः' किञ्चिन्मात्रमादातुमुद्यतः,
'बलवान्' मत्तद्विपघाती सिंह इव, 'हिनस्ति' निहन्ति, 'तस्मात्',
'शिवं' स्वकुशलं, 'इच्छता', स 'सन्धेयः', एव, इति ॥ ४८ ॥

अपरश्च, बलिनेति । स्पष्टं ॥ ४९ ॥

किञ्च, बलीयसीति । सुगमं ॥ ५० ॥

अनेकयुद्धजयिनः प्रशंसापूर्वकं सन्धेयत्वमाह, अनेकेति । अनेक-
युद्धजयिनः सन्धेयत्वं दृष्टान्तेन समर्थयितुमाह, जमदग्नेरिति । सुप्र-
तीतं ॥ ५१ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, अनेकेति । स्पष्टं ॥ ५२ ॥

सन्धिरपि सर्वथा न विश्वसनीय इत्याह, न जात्विति । * 'संहितः'
हृतसन्धानः, 'बुद्धिमान्' सूचतुरः, 'जातु' कदाचित्, 'विश्वासं न
गच्छेत्' न विश्वसेत् । 'हि' यतः, † 'अद्रोहे' द्रोहाकरणाविषये, 'सम-
यं' प्रतिष्ठां, 'कृत्वा', 'इन्द्रः', 'पुरा' पूर्वस्मिन् काले, 'वृत्रं' तन्नाम-
कमसुरं, 'अवधीत्' ॥ ५३ ॥

राज्यं विकारोत्पादीत्याह, विकारमिति । ‡ 'राज्यालीढः' राज्य-
लक्ष्म्याऽलङ्घृतः, 'पुत्रोऽपि', 'तथा पिता', 'विकारं' विहतिमद्भावं,
'याति' प्राप्नोति । 'तत्' तस्मात्, 'लोकवृत्तात्' लोकचरितात्, 'नृपतेः',
'वृत्तं', 'अन्यत्' विनक्षयां, 'प्रचक्षते', स्मृतिकारा इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

* सन्धित इति सु० । † अद्रोहसमयमिति सु० ।

‡ राज्याद्रीच इति सु० ।

यत्र बलवान् सन्धिं नेच्छेत् तत्र विधेयमाह, अभियुक्त इति ।
स्पष्टं ॥ ५५ ॥

बलीयस्तराभावे विधेयमभिधातुमाह, *सशक्त्योत्साहमिति ।
सशक्त्यः प्रभुमन्त्रोत्साहलक्षणा इत्युत्साहः शक्तित्वेन पठितोऽपि पुन-
रुपादीयते शौर्यस्याधिकारप्रदर्शनार्थं । 'तं' उत्साहं, 'उद्दीप्त्य'
आत्मनि दृष्ट्वा, 'महत्तरं' आत्मनो ज्यायांसं, 'केशरीव द्विपं' केसरी
द्विपापेक्षया महत्तरो न भवति किन्तु सशक्त्या उत्साहयुक्तस्तमेव
निदन्तीत्यर्थः । 'विगृह्णीयात्', 'इति', भारद्वाजसम्मतमित्यर्थः ।
मतान्तरप्रदर्शनं गत्यन्तराभावे ज्यायसाऽपि विग्रहो भवति नान्यथे-
त्येवमर्थे ॥ ५६ ॥

एतदेव दर्शयति, एकोऽपीति । सुगमं ॥ ५७ ॥

ज्यायसा सह विग्रहगुणमाह, †ज्यायांसमल्पसैन्यस्येति । ज्यायां-
सं शक्त्यधिकं, 'अल्पसैन्यस्य' उत्साहशक्त्यैवाधिकस्य, 'बलादिक्रम्य',
'निप्लुतः' व्यापादयतः, ‡'प्रतापसिद्धाः' विग्रहं विना प्रतापेनैव वशी-
भूताः, 'अपटे रिपवो भवन्ति', स्पष्टं ॥ ५८ ॥

विजयसन्देहे समेनापि सन्धिः वृहस्पतिसम्मत इत्याह, सन्धिमि-
च्छेदिति । स्पष्टं ॥ ५९ ॥

निःसन्देहप्रवृत्तिर्नीतिविदामभिप्रेतेत्याह, §आसम्प्रवृद्धेरिति ।
'आसम्प्रवृद्धेः' सम्यक् प्रकृत्यवृद्धिपर्यन्तं, ¶'अभिवृद्धिकामः', विजिगीषुः,
'इह' पृथिव्यां, 'समेन सन्धानमुपगच्छेत्', व्यतिरेकोक्तदृष्टान्तयति
'अपक्वयोः' आसयोः, 'घटयोः' 'समसन्निपातः' तुल्याघातः, 'अन्यो-
न्यभेदो' उभयोः परस्परभेदकारी भवति ॥ ६० ॥

* सौत्याहशक्तिसिति सु० ।

† ज्यायांसं हि सैन्यस्येति सु० ।

‡ प्रतापसिद्धौ इति सु० ।

§ तत्सम्प्रवृद्धेरिति सु० ।

¶ अतिवृद्धिकाम इति सु० ।

एतदेव दर्शयन्नाह, नाना इति । 'सुन्दोपसुन्दौ' तन्नामकदानवौ
तिलोत्तमाभिलाषात् समुपजातविरोधौ सोदर्थौ, 'समवीर्थौ' तुल्य-
पराक्रमौ, 'युधि किं हतौ न' अपि तु हतावेवोभावित्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ६१ ॥

न केवलं समो हीनोऽपि सन्धेय इति दर्शयन्नाह, *अतिहीनो-
ऽपीति । 'अतिहीनोऽपि' दुरवस्थोऽपि, 'रिपुः', 'व्यसने' सङ्कटे,
†'आगते' ‡'सन्धेयः', 'हि' यतः, तदानीं सः, 'पतन्' आक्रामन् 'क्षते',
'तोयविन्दुरिव', 'मनः', 'दुनोति' दुःखितं करोति ॥ ६२ ॥

सन्धिमनिच्छतो हीनस्य वधोपायमाह, न सन्धिमिति । §'हीनः',
'चेत्' यदि 'सन्धिं', ||'न गच्छेत्', 'तत्र', कश्चित् 'असंशयः', 'हेतुः'
कारणं विद्यतं इत्यनुमीयते इति शेषः । तत्र सामादिभिस्तथा वि-
धेयं यथा विश्रम्भो भवति । अनन्तरं 'तस्य', 'विश्रम्भं' ¶'आलक्ष्य
स्थिरीकृत्य, **'प्रहरेदतिनिष्ठुरं' यथा स समूलो नश्यतीति भावः ।
शेषः सुगमः ॥ ६३ ॥

संशयवृत्तेर्हीनतरसन्धिमभिधातुमाह, बलीयसेति । 'बलीयसा'
ज्यायसा, सह, दण्डादिभिरुपनतः हीनतरः 'अभिसन्धाय' सन्धिं
कृत्वा, ††'तमनु' तमनुप्रविश्यानुजीविवृत्त्यादिना, ‡‡'प्रतियत्तवान्',

* विहीनोऽपीति मु० ।

† आगतः इति मु० ।

‡ सुसन्धोऽपीति मु० । एतस्य तृतीयपादे हिमवदित्यस्य स्थाने हि मनः इति ।
चतुर्थपादे च क्षितावित्यस्य क्षते इति पाठः टीकाकृत्यम्मतः ॥

§ हीनोऽपीति मु० ।

|| नेच्छेदिति मु० ।

¶ आलक्ष्येति मु० ।

** प्रहरेत्तं गतस्पृहः इति मु० ।

†† तं प्रविशेति मु० ।

‡‡ प्रतापवान् इति मु० ।

अतिसन्धेयो भूत्वैत्यर्थः । *‘तथा’, ‘असौ’, बलवान्, ‘अनुगन्तव्यः’
सेवनीयः, ‘यथा’, ‘विश्रम्भं’ विश्वासं, ‘अनुयात्’, इति ॥ ६४ ॥

एतदेव समर्थयति, विश्रम्भीति । ‘विश्रम्भी’ सत्त्वविश्वासः, ‘नित्य-
मुद्युक्तः’ सदा सावधानः, ‘निगूढाकारचेष्टितः’ समाचरिताकारचे-
ष्टाविपर्ययासः, ‘प्रियाणि’ जयजोवेत्यादिकानि, ‘एव’ केवलं, ‘अभि-
भाषेत’, किन्तु ‘यत् कार्यं’ विनाशादिकं, ‘तत्’, कार्यं, सन्पादनोयं,
‘एव’ अवश्यं ॥ ६५ ॥

विश्रम्भफलं दर्शयन्नाह, विश्रम्भादिति । दितिगर्भसमुत्पन्ना दैव्या
मत्प्रतिबलो भविष्यतीति शङ्कया ‘देवेन्द्रः’ देवराजः, ‘दितेः’ दैवजन-
न्याः, ‘गर्भं’, ‘अपातयत्’, स्पष्टमन्यत् ॥ ६६ ॥

ज्यायस्यभियोक्तुरभिधेयनाह, युवराजेनेति । ‘प्रधानपुरुषेण’
मन्त्रिपुरोहितसेनापत्यादिना, ‘सन्ध्याय’ दृढतरं सन्धिं छात्वा, ‘अन्तःप्र-
कोपं’ परस्परविरोधं, ‘जनयेत्’ कुर्यात्, ‘अभियोक्तुः’, ‘स्विरात्मनः’,
अपि तथा ॥ ६७ ॥

प्रधानपुरुषस्यार्थदूषणोपायमाह, अर्थोत्सर्गेणेति । ‘महता’ प्रच-
रेण, ‘अर्थोत्सर्गेण’ हिरणादिधनदानेन, ‘अपि च’, †‘अर्थसंहतैः’
मुद्राराक्षसोक्तन्यायेन भेदप्रतिपादकार्यसंहतैः, ‘खेत्तैः’, ‘प्रधानपुरु-
षस्य’, अनन्तरोक्तस्य, ‘आत्मदूषणं’, ‘प्रकुर्वीत’, श्रेयः सुगमः ॥ ६८ ॥

दूषणफलमभिधातुमाह, दूषिते इति । ‘धीमता’ विजिगीषुणा,
‘दूषिते’ सम्पादितदोषे, ‘महामात्रे’ प्रधानामात्ये सेनापत्यादिके,
‘रिपुः’ शत्रुः, ‘उग्रोऽपि’ बलवत्तरेऽपि क्रूरोऽपि, ‡‘स्वपक्षे’ आत्महि-
तपक्षे, ‘अविश्वासं’, ‘याति’, ‘इत्यभूतः’ एवम्प्रशारोऽभियोक्ता,
‘निष्क्रूयः’ अभियोगक्रियारहितो भवतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

* तथा साध्वनुगन्तव्य इति नु० ।

† अर्थसंहितैरिति नु० ।

‡ स्वपक्षे यस्य विद्याम इत्यभूतयेति नु० ।

अरिसाधनस्यावश्यकत्वं तदुपायञ्चाभिधातुमाह, अरेरिति ।
 ‘अरेः’ अभियोक्तुः, ‘अमात्यन् सन्धाय’, *‘तदारम्भं’ तत्कृतप्रतिकू-
 लताचरणोद्योगं, †‘शमं’ उपशमनं, ‘नयेत्’ प्रापयेत् । ‘भिषग्भेदेन’
 उक्तोच्चादिद्वारा वैद्यभेदं समुत्पाद्य, ‘वा’ अथवा, ‘रसदानेन’ विष-
 प्रयोगेन ‘शत्रुं’, ‘साधयेत्’ मारयेत् ॥ ७० ॥

किञ्च, अरेः सर्व्वेति । ‘सर्व्वप्रयत्नेन’ अत्यादरेण, ‘अरेः’ ‘पश्चात्’,
 ‘कोपं’ कोपस्थानीयं, विषये वा कोपं कलहं, ‘प्रकल्पयेत्’ निष्पादयेत्,
 ‘अथ’, ‘पश्चात्कोपं’, ‘आतिष्ठन्’, विजिगीषुः, ‘अनुस्मृत्य’, ‡‘प्रधर्ष-
 येत्’ हन्यात्, ॥ ७१ ॥

उपायान्तरमाह, §तद्देशेति, ‘तद्देशकृतसंवासैः’ तद्देशवासिभिः,
 तद्देशवासिनां हि प्रात्ययिका भवन्ति । ‘चारैः’ गूढपुरुषैः, ‘नैमि-
 त्तिकैः’ ज्योतिषिकयज्ञनैः, ‘अरेः’ अभियोक्तुः, ‘उपोढ्यसनादेशं’
 उत्पातस्त्वचितमहाभयङ्करापदादेशं, ¶‘सिद्धलक्ष्यैः’, करणभूतैः,
 ‘कारयेत्’ विजिगीषुरित्यर्थः ॥ ७२ ॥

अभियोगव्यजनार्थं भूयोऽपि निषेधं दर्शयन्नाह, क्षयेति । ‘क्षयः’
 प्रधानपुरुषादिवधरूपः, ‘व्ययः’ धान्यहिरण्यादीनामुपक्षयरूपः, ‘आ-
 यासः’ शीतोष्णवर्षदुःखसहनरूपः, ‘वधः’ युद्धे शस्त्रादिना मरणरूपः,
 ‘आदि’ शब्देनाङ्गवैकल्यादि ‘दोषाः’, विग्रहे भवन्तीति ‘व्यपेक्षया’ स-
 म्भावनया, ‘अवेक्षितसाधुक्रत्यः’ स्थिरोद्धतभद्राभद्रनिश्चयः, विजि-
 गीषुः, ‘कामात्’, कामतः, निरुपायपक्षे वरं, ‘काञ्चित् पीडामपि’,
 कोशादिप्रकृतैरित्यर्थः, ‘इच्छेत्’, ‘हि’ यतः, ‘दोषाः’, पूर्व्वोक्ताः,
 ‘तत्त्वभावाः’ विग्रहोत्पन्नाः, भवन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

* तदवस्थमिति सु० ।

† समुन्नयेदिति सु० ।

‡ प्रसाधयेदिति सु० ।

§ उद्देशेति सु० ।

¶ साधुलक्ष्यैरिति सु० ।

एतदेव स्पष्टयन्नाह, कलत्रमिति । 'कलत्रं' प्रेयसी स्त्री, 'आत्मा' सुसंस्कृतस्रकायः, 'सुहृद्' बान्धवाः मित्राणि च, 'धनानि' चतुर्विधानि रत्नानि, 'वृथा भवन्ति' निरर्थकानि जायन्ते, शस्त्रप्रहारैः गत-जीवितस्य तत्कार्यासम्पादनात् 'निमेषमात्रात्', * 'एव' निश्चितं, 'मु-ञ्जमुञ्जः' वारंवारं, विग्रहे सति, 'तानि' पूर्वोक्तानि, कलत्रादीनि, 'आकुलितानि' भवन्ति, 'तस्मात्', इत्यादि स्पष्टं ॥ ७४ ॥

अन्याचे असंग्रामे स एव दोष इति दर्शयन्नाह, सुहृदिति । प्रतीतं ॥ ७५ ॥

विजिगीषोरभियुज्यमानस्य सामाद्युपायत्रयेण सन्धौ अभियोक्तृ-स्थापनमभिधातुमाह, सान्नेति । 'सान्ना' गुणसम्बन्धोपाशानपरस्पर-रोपकारदर्शनायतिप्रदर्शनात्मोपनिधानरूपेण पञ्चविधेन कौटल्यो-क्तेन उपायविशेषेण, 'प्रदानेन' अपूर्वदानगृहीतप्रतिदानगृहीता-नुवर्तनग्राहमोक्षरूपेण तदुक्तेन चतुर्विधेनोपायविशेषेण, 'विभेद-नेन' शृङ्गाजननाशाजननरूपेण द्विविधेनोपायविशेषेण च, 'अभि-युज्यमानः', विजिगीषुः, 'सन्धितुः', यदि भवति, 'अपेतसन्धिं' अछतसन्धिं, 'अस्य' अभियोक्तुः, 'सौम्यचक्रं' सैन्यसमूहं, 'सीनान्तं' सामन्तभूम्यनन्तरं, 'आयान्तं' आगच्छन्तं, 'साधु', यथा भवति तथा, 'संस्थापयेत्' सन्धौ योजयेत् ॥ ७६ ॥

अभियोक्तृरि विधेयमाह, सुगुप्तिमिति । 'सुगुप्ति' आत्मनः सम-परिच्छदस्य रक्षां, 'आधाय' कृत्वा, 'सुसंहृतेन' अभेदेनैव सान्नीभू-तेन, 'वक्त्रेण' चतुरङ्गेन सारतरेण, 'धीरः' धैर्यवान्, 'विचरन्' विविधं पुरतः पश्चात् सर्वतः चरन् विविधाचारप्रचारं कुर्वन्, 'अरातिं', सन्धिमनिष्कन्तं, 'सन्तापयेत्' उद्देजयेत्, 'येन सुसम्प्रतप्तः', भवतीति शेषः । यथा 'तप्तेन' तप्तलोहनेन, 'तप्तः' सन्तप्तलोहप्रमाणः,

*‘सन्धानं’ सम्मेलनं, ‘उपैति’ प्राप्नोति, ‘नातप्तं’ लोहं तप्तेन सन्धत्ते’ इति कौटल्योक्तोः ॥ ७७ ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । ‘इति’ एवमुक्तप्रकारेण, ‘सन्धिवित्तमाः’ अतिशयेन सन्धिविदः, ‘सन्धिं’, अनन्तरोक्तं, ‘वभाषिरे’ प्रोक्तवन्तः, †‘पूर्वतमाः’ शुक्रवृद्धस्पतिप्रभृतयो महर्षयः, ‡‘वलात्’ वलादाक्रम्य, ‘तत्’ तस्मान्जाराणात्, ‘एनं’ सन्धिमनिच्छन्तं अरिं, ‘विनयेत्’ विश्लेषेण प्रापयेत् अविकारयेदित्यर्थः । ‘समीक्ष्य’ प्रज्ञया दृष्ट्वा, ‘कार्थ्यं’, ‘गुरु’ गौरवशालि, §‘च’ एवं, ‘इतरत्’ लघु, ‘द्विधा’ द्विप्रकारं इति ॥ ७८ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरूपेक्षानुसारिण्यां सन्धिकल्पो नाम नवमः सर्गः ॥ * ॥

* सन्नापमिति मु० ।

† पूर्वतरा इति मु० ।

‡ तदतदेवं विजयन्नरेश्वरः इति तृतीयपादः मु० पु० । वलान्तदेनं वियशे-
न्नरेश्वरमिति टीकासम्मतसूतौयपादः ।

§ चेति तद्विधाः इति मु० । चेतत्तद्विधेति टीकासम्मतः पादः ।

अथ दशमः सर्गः ।

सन्धिविकल्पानन्तरं विग्रहविकल्पमभिधातुं विग्रहकारणान्येव तावदाह 'अमर्षोपगृहीतानाम्' इति । परस्परपकारनिवन्धनोऽमर्षो मन्युश्च विग्रहकारणमिति भावः । श्लोकार्थः सुप्रतीतः ॥ १ ॥

न केवलम् अमर्षादिकं विग्रहकारणम् आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षाद्यपीत्याह, 'आत्मनः' इति । 'आत्मनः' स्वस्य, 'अभ्युदयाकाङ्क्षौ', समुद्रयेच्छुः, 'पीडमानः परेण वा' शत्रुणा कृतापकारः, 'देशकालबलोपेतः' देशः विपक्षवशीकृतात्, पर्वतादेर्वा युद्धप्रतिबन्धकाङ्क्षिन्नो देशः ; कालः युद्धोपयोगिणरदादिरूपः ; बलं सैन्यं, तैरुपेतः । यद्वा देशकालयोर्वन्धनेन उपेतः । * 'प्रारभेत', 'इह', 'विग्रहं' नान्यथा इत्यर्थः । ततश्च स्वस्य उन्नतीच्छा, परकृतापकारश्चैतत् द्वयमपि युद्धकारणमिति ॥ २ ॥

विग्रहोत्पत्तिकारणान्यभिधातुमाह, 'राज्य' इति । 'राज्यस्त्री-स्थानदेशानां' राज्यं प्रसिद्धं ; स्त्री सीतादिकल्पा, स्थानं जनपदादि, देशः राज्यैकदेशः, तेषाम् । 'यानं' हस्त्यावादि वाहनं, 'धनस्य' रत्नादेः, एतेषां प्रत्येकमपहारः, तथा 'मदः' शौर्यादिजनितो दर्पः, 'मानः' अहङ्कारः, अहमपि रावणो भयात् सीतां प्रत्यर्पयामि ! इत्येवंरूपः ; 'तथा', 'वैषयिकी', जनपदरूपविषयसम्बन्धिनी, 'पीडा च', विग्रहयोनिरिति, सम्बन्धः ॥ ३ ॥

अपराण्यपि विग्रहयोनित्वेन प्रसिद्धानीत्याह, 'ज्ञानार्थ' इति द्वाभ्याम् । ज्ञानविघातः ज्ञानस्य ज्ञानकारणीभूतोपाध्यायादेर्विघातः । अर्थस्य भूमिहिरण्यमित्ररूपस्य विघातः । धर्मविघातः धर्मस्य सामाजिकनियमस्य विघातः । शक्तिविघातः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीनां विघातः, विघातशब्देनात्र सामान्यतोऽसद्भाव एव ग्राह्यः । 'दैवं'

जन्मान्तरकृतं शुभाशुभलिङ्गम् । 'मित्रार्थं' मित्रसहायतारूपप्रया-
जनम् । 'अपमानं' मान्यानामवमानना । 'तथा वन्धुविनाशनम्' ।
'भूतानुग्रहविच्छेदः' भूतेषु प्राणिषु योऽनुग्रहस्तस्य विच्छेदः, स्नेह
दत्ताभयं प्राणिनं प्रत्यपरस्याक्रमणम् । 'तथा', 'मण्डलदूषणं' मण्डलस्य
राज्यस्य प्रकृतीनामिति यावत् । दूषणं विरागः विद्रोहप्रवृत्तिः ।
'एकार्थाभिनिवेशित्वम्' एकस्मिन् विषये उभयोरानुग्रहः । 'इति'
एवंप्रकाराणि अन्यान्यपि परीवादस्तेयादीनि । 'विग्रहयोनयः'
विग्रहस्य हेतवः भवन्तीति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

कारणाभावात् कार्याभावं मन्यमानो विग्रहकारणानामुत्पन्नानाम-
प्युपशमार्थमाह, 'राज्यस्त्री' इति । राज्यादीनाम् उक्तप्रकाराणां प्रा-
धान्याददृष्टानामपि 'दानेन' प्रत्यर्पणेन, * 'दमेन' उपशमेन, 'च',
'विग्रहस्य' 'सन्तकप्रशमनं', 'युक्तिज्ञैः' युक्तिविशारदैः, 'स्मृतम्' ॥ ६ ॥

विषयभेदेन विग्रहस्य व्यवस्थापनमाह, 'एतदेव' इति । 'स्वार्थधर्म-
विघातजे', स्वार्थविघात-धर्मविघाताभ्यां जाते विग्रहे, 'एतदेव', पूर्वोक्तं
प्रशमनम् एव । 'विषयध्वंसजे' शत्रुकृतविषयविनाशजनिते पुन-
र्विग्रहे, 'शत्रोः' 'विषयप्रतिषेधनं', प्रशमनमित्यर्थः ॥ ७ ॥

भिन्नविषयकस्य विग्रहस्य, प्रशमनोपायमाह, † 'धनापहार' इति ।
'धनापहारसम्भूते' भूहिरण्याद्यर्थविघातजे, 'ज्ञानशक्तिविघातजे'
उपाध्यायप्रभुशक्त्यादिविघातजनिते, 'च', विग्रहे, ‡ 'शमः' प्रशमनं,
§ 'तदर्थत्यागेन', 'क्षान्त्या' क्षमया, 'उपेक्षणेन', अन्यदीयादनुष्ठानात्
समुद्भवेन अस्वाभाविकेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

मित्रनिमित्तविग्रहे प्रशमोपायमाह, 'अधर्म' इति । 'मित्रजाते'
मित्रवन्दे अधर्मद्रोहसंयुक्ते सति मित्रार्थं समुत्पन्ने विग्रहे 'उपेक्षणं'
प्रशमनं भवति । ॥ 'आत्मवन्मित्रवर्गार्थम्' कौटिल्योक्तमित्रगुणरूपात्म-

* सदेन च इति सु० पु० पाठः । † यानापहारेति सु० पु० । ‡ शम इति
सु० पु० । § तदर्थत्यागेनेति सु० पु० । ॥ आत्मवान्मित्रवर्गे तु इति सु० पु० ।

विश्रियमित्रवन्दे सति तु 'प्राणानपि परित्यजेत्', वा कथा उपेक्षणा-
दिष्वित्यर्थः ६ ॥

अवमाननाजनिते अभिमानसन्भूते च विग्रहे प्रशमनोपायमाह,
'अपमानात्' इति । सुगमम् ॥ १० ॥

बन्धुनाशसमुद्भवे विग्रहे प्रशमोपायं तावदाह, *'रहस्येन प्रयो-
गेण रहस्यकरणेन वा । 'विग्रहम्' इति । 'रहस्येन' गोपनेन
'प्रयोगेण', सामादीनामिति शेषः । 'रहस्यकरणेन' रहस्यानि
क्रोधोपशमन-मोहन-मारणादीनि आभिचारिकाणि तेषां करणेन
'वा', । 'बन्धुनाशसमुद्भव', विग्रहं शमयेदित्यन्वयः । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

एकविषयाभिनिवेशजनिते विग्रहे प्रशमनोपायमाह, 'येन' इति ।
'येन', अर्थत्यागेन, 'पीडा' प्रभुशक्तौनां क्षीणत्वं, 'न जायेत्', 'वि-
चक्षणः', 'एकार्थाभिनिवेशजे' तुल्यविषयवासनामूलके विग्रहे, 'ता-
दृशम्', 'अर्थपरित्यागं', 'कुर्यात्', न सर्वमिति तात्पर्यार्थः ॥ १२ श्लो० ॥

॥ ११-१२-सु० ॥

कोशापहारजनिते विग्रहे तदपहारसहनमेव शमनोपाय इत्याह,
'धनापहारजाते तु विरोधम्' इति । † 'धनापहारजाते', कोशाप-
हारजनिते विग्रहे सति, 'तु' पुनः, 'विरोधं' द्वन्द्वं, 'न समा-
चरेत्' । कस्मादित्याह, 'कदाचित्' इत्यादि स्पष्टम् । तस्मात्, धना-
शापहारः सोढव्य इति ॥ १३ श्लो० ॥ १२-१३-सु० ॥

एभिरेव कारणैः, वज्रभिः सह समुत्पन्ने विग्रहे प्रशमसाह, 'महा-
जन' इति । 'महाजनसमुत्पन्नं' वज्रजनैः सह समुत्पन्नं 'विग्रहं'
‡ 'लण्णोपन्यासयुक्तेन' प्रसोभनसहकृतेन, 'भेदेन', 'सान्दानादिकेन

* "रहस्येन प्रयोगेण रहस्यकरणेन वा" इत्येतद्भेदोक्तपूर्वार्धं सु० पु० नास्ति ।
सुतरामेतस्मात् सुद्रितपुस्तकेन सह संख्याद्वयवस्थानवैपरीत्यं जातम् ।

† धनापचारजाते तन्निरोधम् इति सु० पु० ।

‡ लण्णोपन्यासयुक्तेन सान्दानादिकेन चेत्येतदुक्तपूर्वार्धं सु० पु० नास्ति । सान्-
दानादिकेन च अत्र सम्प्रदानादिकेन च इति कचित् पाठः ।

च' उपायविशेषेण, 'प्रश्नं' शान्तिं, 'नयेत्' प्रापयेत् ॥ १४-स्रो० ॥
॥ १३-मु० ॥

भूतानुग्रहविच्छेदजे दैवजे च विग्रहे प्रश्नमनाह, *'भूत'
इति । भूतानुग्रहविच्छेदः अनन्तरोक्तः, तद्जातस्य विग्रहस्य
'अन्तः' शेषं 'वशी' विजितेन्द्रियः 'व्रजेत्', नान्य इत्यर्थः । शिष्टं
प्रतीतम् ॥ १५-स्रो० ॥ १४-मु० ॥

मण्डलद्वयजने विग्रहे प्रश्नमनाह, 'मण्डलक्षोभ' इति । 'मण्डल-
'क्षोभः' प्रकृतीनां विरागः विद्रोहः इति यावत् । 'उपायैः' सामा-
दीनां येन-केनचिदपि उपायेन इत्यर्थः ॥ १६-स्रो० ॥ १५-मु० ॥

इदानीं वैरस्य प्रभेदमाह, 'सापन्नम्' इति । सपन्नः शत्रुस्तज्जं
'सापन्नं' । 'वास्तुजं' भूम्यादिहरणविषयकविरोधजनितं, 'स्त्रीजं'
स्त्रियां स्वेतरप्रणयघटितं, †'चारजं' चारैरुत्पादितं, 'अपराधजं'
स्वापराधजनितम्, एतत् 'पञ्चविधं' 'वैरं', वैरप्रभेदनिपुणैः
वैरापनोदनकुश्लैः, 'स्मृतम्' ॥ १६-१७-स्रो० ॥ १५-१६-मु० ॥

प्रकारान्तरेण वैरं चतुर्विधमित्याह, सार्द्धश्लोकेन, 'जातम्' इति ।
द्विविधवास्तुजवोर्वैरयोर्मध्ये 'भूम्युपरोधेन जातं' भूमेराकमणेन उद्धूतं
प्रथमम्, अनुपरोधेऽपि 'भूम्यनन्तरजातं' भूमेरनन्तरं अश्ववधानं
तेन जातं सीमाविवादजमिति यावत् तत् द्वितीयम् । 'तथा', 'शक्ति-
विघातजं' प्रभुमन्त्रोत्साहादिविघातजनितम् । 'तथा', 'मण्डल-
क्षोभजं' दादशराजकरूपमण्डलक्षोभेण जनितम्, एवं 'चतुर्विधं'
'वैरजातं' ‡'वज्रगुदन्तीसुतः' इज्जो मन्यते, दुष्प्रतिविधेयमिति शेषः ।
वाग्जातापराधजस्तु सुप्रतिविधेय एव ॥ १७-१८-स्रो० ॥ १६-१७-मु० ॥

सामान्यतो वैरं पुनर्द्विविधमित्याह, 'कुलापराधजे' इति । 'कुला-

* "भूतानुग्रहविच्छेदजातस्यान्तं व्रजेद्वशी" इत्ययम् का० पु० पाठः । 'भूता-
नुग्रहविच्छेदे जाते तत्र यदेत् प्रियम् ।' इति सु० पु० पाठः ।

† वाग्जातजमिति सु० पु० । ‡ वज्रगुदन्तीसुत इति सु० पु० ।

पराधजं कुलजम् अपराधजश्च, तच्च कुलजं पैटकवैरानुबन्धेन जातं
चिरसपत्नजमित्यर्थः, तत्तु निष्कारयकं, अपराधजन्तु सकारयकं
'मानवा मन्यन्ते' ॥ १९-श्लो० ॥ १८-मु० ॥

इदानीं षोडशविधविग्रहान् न कुर्यादिति वक्तुं तानेव षोडश-
विधान् विग्रहान् आह, 'किञ्चित्फलं' इति । 'किञ्चित्फलं' स्वल्प-
फलकम् । 'निष्फलं' फलरहितम् । 'सन्दिग्धफलं' संशयित्फलम् * 'एव
वा' । † 'तदात्वे' विग्रहसमकाले एव, 'दोषजननं' निषविरोध-
मण्डललोभादिकरम् । 'आद्यत्यां' परिणामे, 'निष्फलं' फलरहितम् ।
स्पष्टमन्यत् ॥ १९-२०-श्लो० ॥ १८-१९-मु० ॥

'अपरिज्ञात' इति । 'अपरिज्ञातवीर्येण' अनधिगतसामर्थ्येन सह ।
'वा' अथवा, 'दुष्टेन' अपरेण कपटिना, ‡ 'स्त्रीभिर्तः' विग्रहे
ग्राहितविग्रहप्रवृत्तिः सन्, विग्रहं न कुर्यादिति सम्बन्धः । 'परार्थे'
परस्वार्थसम्पत्तये । 'स्त्रीनिमित्तं' एकार्थाभिनिवेशित्वेन स्त्रीलाभाय
च । 'दीर्घकालं' वज्रकालव्यापिनम् । 'द्विजोत्तमैः' ब्राह्मणैः, महा-
पातकसम्बन्धात् विग्रहं न कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ २०-२१-श्लो० ॥
१९-२०-मु० ॥

किञ्च, 'अकाले' इति । 'अकाले' विग्रहायोग्यकाले वर्धादौ । 'दैव-
युक्तेन' दैवशक्तिसम्पन्नेन सह । § 'बलोद्धतसखेन' बलशर्व्वितमित्रादि-
सहितेन वैरिणा च सह । 'तदात्वे' तत्काले फलजनकमपि उत्तर-
काले फलविवर्जितम् । उत्तरकाले फलजनकमपि व्यापाततो वि-
फलम् विग्रहं न कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ २१-२२ श्लो० ॥ २०-२१ ॥

पूर्व्वोक्तं षोडशविधं वैरं नानुष्ठेयम् इत्याह, 'इतीमम्' इति ।
(किञ्चित्फलं, निष्फलं, सन्दिग्धफलं, इति त्रयम्) संग्रान्तम-

* एव च इति मु० पु० । † एतस्य श्लोकस्योत्तरार्धे 'आद्यत्यां च तदात्वे च
दोषजननं तदा' इति का० पु० पाठः । ‡ स्त्रीभिर्तः इति मु० पु० ।
§ बलोद्धतसखेन इति मु० पु० ।

समयमेव अनिष्टकरं चतुर्थम् । आयत्यां निष्फलम् पञ्चमम् ।
 अवरोधकेनापि अपरिज्ञातवीर्येण सह षष्ठम् । दुष्टेन सह विग्रहं
 सप्तमम् । परार्थम् अष्टमम् । स्त्रीनिमित्तं नवमम् । दीर्घकालव्यापिनं
 च दशमम् । ब्राह्मणेन सह एकादशम् । असमये द्वादशम् ।
 दैवबलसम्पन्नेन भूपतिना सह त्रयोदशम् । वज्रगर्बितबन्धुसहायेन
 च सह चतुर्दशम् । तत्कालं फलदायकमपि आयत्यां फलविवर्जितं
 पञ्चदशम् । उत्तरकाले फलजनकमपि तत्कालं फलहीनम् षोडशं
 •विग्रहम्) 'इतीमं' 'षोडशविधम्' 'एव' 'विग्रहं न कुर्यात्' ॥
 २३-श्लो० ॥ २२-मु० ॥

विग्रहकरणकालमाह, 'तदात्वायति' इति । 'तदात्वायतिसंशुद्धं'
 वर्त्तमानोत्तरोत्तरकाले श्रेयस्कारम् । 'विचक्षणः' धारभेत, विग्रहमिति
 शेषः ॥ -२३ श्लो० ॥ -२२ मु० ॥

येन कर्मणा तस्मिन् काले उत्तरकाले च श्रेयो भवेत् तदालम्बने न
 दोष इत्याह, 'तदात्वायतिसुद्धानि' इति । तदात्वे तत्काले कार्यानु-
 स्थानसमये इत्यर्थः । आयत्याम् उत्तरकाले च फलजनकं कर्म
 'आतिष्ठन्' अनुतिष्ठन् 'नैव' 'वाच्यतां' निन्दनीयतां यातीति वाक्य-
 शेषः ॥ २४ श्लो० ॥ २३ मु० ॥

उभयलोकाविरुद्धं कर्म कुर्वन् सर्व्वेषामेवानुरागभाजनं भवती-
 त्याह, 'साधु' इति । 'साधु' शोभनं; लोकद्वयग्राहि, इहलोक-
 परलोकसव्यादकं कर्म । अर्थलोभेन परलोको नोपेक्षणीय इत्याह,
 'परित्यजेत्' इति । 'अर्थलेशोपलोभितः' यत्किञ्चिदर्घलाभोपहतः ॥
 २५ श्लो० ॥ २४ मु० ॥

परलोकविरुद्धं कर्म कुर्वन् सर्व्वेषामेवाविश्वासभूमिरित्याह,
 'परलोकविरुद्धानि' इति । आगमः शास्त्रं प्रमाणं यस्य तत्, तस्य
 भावस्तस्मात् । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २६ श्लो० ॥ २५ मु० ॥

विग्रहस्य कालमाह, 'यदा' इति । 'मतिमान्' हितहितविवेक-

शक्तिमान् राजा 'यदा स्वकं वर्णं हृष्टपुष्टं' 'परस्य च विपरीतम्'
अहृष्टपुष्टं 'मन्येत' अवगच्छेत्, 'तदा' 'विग्रहम् आचरेत्' अनु-
तिष्ठेत् ॥ २७ श्लो० ॥ २६ मु० ॥

अपरं विग्रहकालमाह 'स्तीतम्' इति । प्रकृतिमण्डलं प्रजावर्गः ॥
॥ २८ श्लो० ॥ २७ मु० ॥

अपरमपि विग्रहकालमाह 'भूमिः' इति । 'भूमिः' मित्रं हिर-
ण्यं एतत् 'त्रयं विग्रहस्य फलम्' । 'यदा एतत्' त्रयं भूहिरण्यादि
नियतम्' असंशयमेव 'भाविं' लभ्यं, 'तदा विग्रहम् आचरेत्' ।
२८ श्लो० ॥ २८ मु० ॥

विग्रहनिदानभूतानां भूहिरण्यादीनां ह्येयोपादेयतापरिज्ञानाय
तारतम्यमाह 'गुणं वित्तम्' इति । 'विभूतयः' राज्यसम्पदः, 'बन्धु-
सहृद्गणाः' पुत्रपौत्रादिरूपसम्बन्धादिवतः सुहृदः । अन्यत् सुगमम् ॥
३० श्लो० ॥ २९ मु० ॥

तुल्यवर्णं प्रतिपक्षं कौशलेनैव जयेदित्याह, 'सर्वसम्पत्तये' इति ।
'बुधः' पण्डितः 'सर्वसम्पत्तये' सर्वसम्पदा समकक्षे 'शत्रौ' 'उपा-
यान्' निक्षिपेत्' तं कौशलेन जेतुं यतेत इति भावः । 'समे'
तुल्यवले शत्रौ 'अतियूढैः' अतिदृढैर्यथैरिति यावत् 'उपायैः'
कौशलेः 'दण्डोऽपि शस्यते' प्रशस्यते ॥ ३१ श्लो० ॥ ३० मु० ॥

अनियतौ हि जयपराजयौ, अतः सत्युपाये न विग्रहं कुर्यात्
इत्याह 'आगतम्' इति । 'विद्वान्' राजनीतिविशारदः, 'आगतम्'
उपस्थितं 'विग्रहम्' 'उपायैः' सामदानादिभिः, 'प्रशमं' शान्तिं
'नयेत्' प्रापयेत् । उपस्थितं सङ्गमागन्तं सामाद्युपायरूपलक्षण-
सेचनेन निर्वापयेदिति भावः । 'विजयस्य हि अनित्यत्वात्' अनियत-
तया 'रभसेन' हठात् 'न सम्पतेत्' नाक्रामेत् ॥ ३२ श्लो० ॥ ३१ मु० ॥

वज्रवता समाक्रान्तो नरपतिर्वैतर्त्तौ हृत्तिमेव समाश्रयेदित्याह,
'समाक्रान्तः' इति । 'अत्रियं' राजलक्ष्मीन् 'अश्वंशिनो' प्रशुतिरक्षितां

स्थिरां 'काङ्क्षन्' अभिलषन् राजा 'वलवता' प्रवलेन शत्रुणा 'समाक्रान्तः' सन् 'वैतर्सी' वेत्रलतासम्बन्धिनीं 'वृत्तिम्' व्यवहारम् अवनतिम् इत्यर्थः, 'आश्रयेत्' 'न' तु 'भौजङ्गी' भुजङ्गसम्बन्धिनीं वृत्तिम् औदत्यं 'कथञ्चन' आश्रयेत् । "रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः, स वैर-प्रतिघातनाय । अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ? ॥" इत्यत्र भुजङ्गस्वभावः प्रकटितः ॥ ३२ श्लो० ॥ ३२ मु० ॥

वेतसभुजङ्गवृत्त्योः क्रमेण फलमाह 'क्रमात्' इति । स्पष्टमेतत् ॥ ३३ श्लो० ॥ ३३ मु० ॥

अनवधान इव कालं प्रतीक्षमाणोऽवश्यम्भावि फलमवेक्ष्य प्रहरेत् इत्याह 'मत्तप्रमत्तवत्' इति । 'पण्डितः' 'मत्तप्रमत्तवत्' मत्तः मद्योप-योगनिमित्तभक्तबुद्धिः । प्रमत्तः उन्मादरोगग्रस्तः । (अनवधानः) इव 'स्थित्वा' किद्रमन्विष्यन् कश्चित्कालं गमयित्वा इति तात्पर्यम् । 'क्रमप्राप्ते' क्रमेण उपयुक्तकाललाभे 'मृगेन्द्रवत्' सिंह इव 'जत्सुत्य' सहसा आक्रम्य 'अपरिमृश्यमानं' अस्त्रलितसामर्थ्यमपि 'यसेत्' स्वायत्तं कुर्यात् ॥ ३५ श्लो० ॥ ३४ मु० ॥

यदात्मानं हीनबलं पश्येत् तदा वलवतः शत्रोः सकाशात् आत्म-रक्षामेव कुर्यात् नत्वभिषेधयेत्, प्राप्ते तु काले किद्रमासाद्य प्रहरेत् इत्याह, 'कौर्मसङ्गोचम्' इति । कूर्मा हि प्रहारकाले पृष्ठास्थिरूप-दुर्गान्तर्गता भवन्ति, अन्यदा निःसरन्ति तद्वत् । अन्यत् सुगमम् ॥ ३६ श्लो० ॥ ३५ मु० ॥

प्राप्तकालस्तु प्रहरेत् इत्याह, 'काले' इति । 'काले' यथासमयं कदाचित् 'गिरिवत्' 'संहिष्णुः', कदाचित् 'वह्निवत्' 'असंहिष्णुश्च' भवेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३७ श्लो० ॥ ३६ मु० ॥

प्रीतिप्रदर्शनपूर्वकं कियत्कालं स्थित्वा शत्रोरभ्यन्तरं प्रविश्य प्राप्त-कालस्तावदुत्पतेदित्याह 'प्रसादवृत्त्या' इति । हितस्य प्रियकारिणो लोकस्य वृत्तमिव वृत्तं चरितं यस्यां तथा 'प्रसादवृत्त्या' कृत्रिमप्रीत्या

‘निरन्तरं’ निरवकाशं दुष्प्रवेशमिति यावत् । ‘शत्रोर्हृदयं प्रविश्य प्रभावेत्साहस्रतयादिकं क्षालित्वर्थः । ‘क्लान्ते’ यदा फलमवश्यम्भावि तत्समये ‘उच्छ्रितः’ उत्पतितः सन् ‘नयायैष्टेन’ नीतिरूपेण दक्षिण-करायणेण वा ‘प्रसह्य’ सहसा ‘त्रियः कचयष्टं कुर्वीत’ राजलक्ष्मीं स्वायत्तां कुर्यादिति भावः ॥ ३७ ॥

कीदृशः शत्रुर्दुर्जय इत्याह ‘कुलोद्भूतम्’ इति । ‘कुलोद्भूतम्’ कु-लेन उन्नतम् । ‘सत्यं’ सत्यनिष्ठम् । ‘स्थिरम्’ अचञ्चलम् । ‘उज्जितं’ तेजस्विनम् । अन्यत् सुगमम् ॥ ३८ ॥

कीदृशं शत्रुं सुखेनोन्मूलयितुं शक्यते इत्याह, ‘असत्यता’ इति । ‘असत्यतया’ कृतस्य उपकारस्य अस्वीकारः प्रत्युपकाराकरणश्च । ‘अतिदोषद्वेषता’ अवश्यकर्तव्यकर्मकरणे कालक्षेपः । ‘अश्रुः’ शूत-क्रीडा । अन्यत् सुगमम् ॥ ३९ ॥

यानकालमाह ‘इति स्म’ इति । ‘विद्वान्’ नीतिशास्त्रज्ञः ‘इति स्म’ पूर्वोक्तप्रकारेण ‘दोषान्वितम्’ असत्यतादिदोषयुक्तं ‘विदिषं’ शत्रुं ‘विशक्तियुक्तः’ स्वयं प्रभावेत्साह-मन्तरूप-शक्तिवययुक्तः सन् ‘आशु’ विजिगीषया’ जेतुमिच्छया ‘व्रजेत्’ अभिगच्छेत् । ‘अतोऽन्यथा’ कुर्वन् इति शेषः । ‘आत्मनः उपघातं करोति’ इति ‘साधुजनस्य’ ‘सम्मतम्’ अभिमतम् ॥ ४० ॥

उपसंहरति, ‘समन्वितः’ इति । ‘राज्यपदोन्निनीषया’ राज्यश्च पदश्च, तयोश्चोन्निनीषा समुन्नतिकरणेच्छा, तथा ‘समन्वितः’ युक्तः । ‘चरेक्षणेः’ चारचक्षुषा ‘वोक्षितमण्डलक्रियः’ वोक्षिता पर्यवेक्षिता मण्डलानां क्रिया चर्या येन सः । ‘स्थिरोद्यमः’ दृढोद्योगः ‘दृढः’ ‘इमं’ ‘वियद्दमार्गं’ संयामपद्धतिम् ‘आस्थितः’ आश्रितः सन् ‘सिद्धये’ लाभोपसाधनाय ‘सम्ययतेत’ ॥ ४१ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां वियद्दकल्पो नाम दशमः सर्गः ॥

एकादशः सर्गः ।

सप्रपञ्चं विग्रहकल्पमभिधाय तदुपयोगितया मन्त्रविकल्प-नामै-
कादशं सर्गमभिधितुः प्रथमं तावत् सप्रभेदं यानम् आह । 'उत्कृष्ट-
वज्रवीर्यस्य' इति । 'विजिगीषोः' यथोक्तलक्षणास्य । 'जयैषिणः' इत्यस्य
विजिगीषोरित्यनेनैव प्राप्तेः पुनरुपादानं यानस्य जयैकोद्देश्यताप्रति-
पादनार्थम् इति । 'गुणानुरक्तप्रवृत्तेः' राजनीति-वशीकृत-मन्त्रिवर्ग-
प्रजस्य । 'यात्रा' गमनविशेषः ॥ १ ॥

यानभेदान् आह, 'विग्रह्य सन्धाय' इति । विग्रह्य-यानं, स-
न्धाय-यानं, सम्भूय-यानं, प्रसङ्ग-यानम्, उपेक्षा-यानं चेति यानं
पञ्चविधम् ॥ २ ॥

तानि क्रमेण विशिनष्टि । 'विग्रह्य याति' इति । युयुत्सूनाम्
आभिगमिकादीनां शत्रूणाम् अभिभवार्थं यानं प्रथमं विग्रह्य-
यानम् इति फलितार्थः ॥ ३ ॥

द्वितीयम् आह 'अरेमित्राणि' इति । क्वचित् 'अतिमित्राणि सर्वा-
णि सुमित्रैः सर्वतो वज्रात्' इति पाठः । शत्रु-मित्राणाम् अभिभ-
वार्थं यानं द्वितीयं, विग्रह्य-यानम् इति पर्यवसितोऽर्थः ॥ ४ ॥

सन्धाय-यानमाह 'सन्धायान्यत्र' इति । 'अन्यत्र' शत्रुन्तरपरा-
भवार्थायां 'यात्रायां' 'पार्ष्णिग्राहेण' (८। १७ श्लो) पृष्ठवर्तिना
'शत्रूणां' सह 'सन्धाय' यत् यानम् इति शेषः । क्वचित्तु 'सन्धाय-
न्यत्र यद् यानम्' इत्येव पाठः । एष एव पाठः सुसङ्गतः । 'सन्धाय-
गमनं' सन्धाय-यानम् । 'फलार्थिनः' प्रवृत्त-शत्रुन्तरपराभवरूप-
फलमपेक्षमाणस्य । प्रवज्रशत्रुपराभवार्थं पृष्ठशत्रूणां सह सन्धाय
यत् यानं तत् सन्धाय-यानम् इति फलितोऽर्थः ॥ ५ ॥

सम्भूय-यानम् आह 'एकीभूय' इति । 'एकीभूय' ऐक्यमत्येन 'ए-
कत्र' एकस्मिन् यातव्ये, 'सामन्तैः' प्रान्तवर्तिभूपैः । 'सामवायिकैः'*

* साम्प्रदायिकैरिति सु० पु० पाठः । युद्धनिपुणैरिति तस्यार्थः ॥

समवायेन प्रत्यंशयहेय वयन्ति ये तैः । 'शक्तिशौचहितैः' इति क्वचित् पाठः ॥ ६ ॥

द्वितीयं सम्भूय—यानम् आह 'उभयोरेपि' इति । 'उभयोः' चरि-
विजिगीषोरिति शेषः । चरिरिह उपारिः । प्रकृतिर्ह नूतनो मुख-
मण्डनं सूर्यस्य च आदित्यमण्डलं, तन्नाशने उपस्थिते सूर्या इ नूतना
सन्धाय राज्ञं जेतुं गत इति पौराणिकी वार्त्ता ॥ ७ ॥

तृतीयं सम्भूय—यानम् आह 'अन्यसारानुपादाय' इति । 'अन्य-
सारान्' अल्पः सारः शक्तीनां वीर्यं विभ्रतः सामन्तान् । 'प्रतिज्ञाय-
फलोदये' जाते फले तव इदं भविष्यतीत्युक्ता—* परं यातव्यम् ।
प्रथमे सर्वेषां जिते राज्ये तुल्यं स्वाम्यम्, अत्र तु यत्किञ्चिदेकस्येति
विशेषः ॥ ८ ॥

प्रसङ्ग—यानम् आह 'अन्यत्र प्रस्थितः' इति । 'अन्यत्र' अन्यं यात-
व्यम् उद्दिश्य । 'सङ्गात्' प्रसङ्गात् । 'अन्यत्र' पूर्वमनुद्दिश्य परं प्रति ।
'निदर्शनम्' दृष्टान्तः । दुर्व्याधनं यातव्यम् उद्दिश्य प्रस्थितस्य दुर्व्या-
धनेनोपकारैरात्मसात्कृतस्य शल्यस्य युधिष्ठिरो यातव्यः संरुत इत्याहुः
पौराणिकाः ॥ ९ ॥

उपेक्षा—यानम् आह 'रिपु' यातव्य' इति । 'बलिनः' बलवतो
विजिगीषोरित्यर्थः । 'आविष्कृतं' प्रकटितं 'फलं' विजयरूपम् ।
'सम्प्राप्य' प्रतिलभ्य । 'उपेक्ष्य' विजितं पलायमानम् आसन्नमपि
शत्रुं हित्वा इत्यर्थः ॥ १० ॥

उपेक्षा—यानस्य दृष्टान्तम् आह 'निवातकवचान्' इति । 'निवात-
कवचान्' तन्नामक—प्रचण्डदानवान् । धनस्रयेनाक्रम्य पराभूतान्
पातालतलं प्रति पलायमानान् आसन्नानपि निवातकवचान् उपेक्ष्य
तन्मित्राणि हिरण्यपुरवासिनो दानवा निपातिता इति पौराणिकी
वार्त्ता ॥ ११ ॥

* फलोदयम् इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः ।

अतः परं त्रयोदश श्लोकाः प्राचीन-टीकाकारसम्मतता मूद्रित-
पुस्तके न लभ्यन्ते । ते चास्माभिः समुद्धृत्य क्रमशो व्याख्यायन्त ।
यथा—

“इतीमं षोडशविधं न कुर्यादेव विग्रहम् ।

तदा त्वायतिसंशुद्धम् आरभेत विचक्षणः ॥”

इति । विजिगीषार्थानस्याष्टविधतया तन्निष्ठस्य विग्रहस्य अष्ट-
विधता, तत्तत्तु निष्ठस्य विग्रहस्यापि तावत्परिमितता सिध्यति ।
• ततश्च विग्रहः षोडशविधः । अन्यत् संगमम् । प्राचीनटीकाकृन्मता-
नुसारणं द्वादशः श्लोक एव ॥

“तदा त्वायतिसुद्धानि सर्वकर्माणि चिन्तयेत् ।

तदा त्वायति सन्तिष्ठेत् नेति नेतीति वाच्यताम्” ॥

‘सर्वकर्माणि’ संग्रामादीनि लाभप्राप्तिनादीनि च । प्रतीतमन्यत् ॥
टीकाकृन्मते त्रयोदशः श्लोक एव ॥

“साधु लोकावयवग्राहि विद्वान् कर्म समाचरेत् ।

परीत्य परलोकार्थं पीडनं नैव आचरेत् ॥”

इति । ‘परलोकार्थं’—स्वर्गलाभार्थम् । ‘परीत्य’ परिगम्य उभयलोक-
शुभसम्पादकं कर्म इति शेषः ॥ प्राचीनटीकाकृन्मते चतुर्दशः श्लोक
एव ॥

“परलोकविरुद्धानि कर्माणि दूरतस्थजेत् ।

इत्यागमप्रमाणत्वात् साधु कल्याणमाचरेत् ॥”

इति । इत्यागमप्रमाणं ‘साधु कल्याणम् आचरेत्’ अन्यमपि पुरुषं
परलोकविरुद्धानि कुर्व्याणं दूरतस्थजेदिति प्रतीत इत्युक्तेन क्रमेण
कल्याणम् आचरेत् । परलोकाभिगमे आगमसंज्ञं प्रमाणमस्तीति
“वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणम्” इति प्रमाणवलात् सर्वदोभय-
लोकाविरुद्धमातिष्ठेदिति ॥ प्रा. टी. पञ्चदशः श्लोकोऽयम् ॥

विग्रहस्यानुकूलं कालम् आह—

“यदा मन्येत मतिमान् दृष्टपुष्टं स्वकं वलम् ।

परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत्” ॥ इति ।

‘दृष्टपुष्टम्’ दृष्टं सम्मानादिभिः, पुष्टं भक्तवेतनादिभिः । ‘स्वकं वलम्’
आत्मीयं सैन्यं ‘परस्य’ प्रतियोगिनः शत्रोः ‘विपरीतम्’ अदृष्टपुष्टं
च ‘तदा विग्रहम् आचरेत्’ जयस्य व्यवस्थामभावित्वात् । प्राचीनटी-
काकृत्यम्मतः षोडशः श्लोकोऽयम् ॥

“नोपतापि यदा दैवं सुव्यक्तमुपलक्षितम् ।

परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत्” ॥

इति । ‘यदा दैवं न उपतापि’ न प्रतिकूलम् इत्यर्थः ॥ प्रा. टी.
सप्तदशः श्लोकोऽयम् ॥

“मित्रमाक्रन्द आसारो यदा स्फुटं भक्तयः ।

परस्य विपरीताञ्च तदा विग्रहमाचरेत्” ॥

इति । ‘मित्रं’ भूयस्कान्तरवर्त्ती भूपाजः । ‘विषयानन्तरो राजा
शत्रुर्मित्रमतः परम्’ अमरः । ‘आक्रन्दः’ पार्थिव्राह्—विषयानन्तर-
वर्त्ती राजा । ‘आसारः’ आक्रन्दस्य पश्चादेव भूयस्कान्तरं मित्रम्
(८ स. १७ श्लो०) एते त्रयोऽपि यदा विजिगीषौ ‘स्फुटं भक्तयः’
अविचलानुरागा भवन्ति । ‘परस्य’ यातव्यस्य ‘विपरीताः’ मित्रा-
क्रन्दासाराञ्च वीतभक्तयः । ‘तदा विग्रहम् आचरेत्’ ॥ प्रा० टी०
अष्टादशः श्लोकोऽयम् ॥

विग्रहफलम् आह—

“भूमिर्मित्रं छिरणञ्च विग्रहस्य फलत्रयम् ।

यदैतत् नियतं भावि तदा विग्रहमाचरेत्” ॥

प्रतीतमेतत् ॥ टी० ऊनविंशः श्लोकोऽयम् ॥

फलत्रये गुरुलाघवम् आह—

“गुरु वित्तं ततो मित्रं तस्मात् भूमिर्गरीयसी ।

भूमेर्विभूतयः सर्वा—जाभ्यो बन्धुसदुर्जनाः” ॥ इति ।

‘वित्तं’ सुवर्णादि, तद् गुरु, तन्मूलत्वाद् व्यवहाराणाम् । ततोऽपि गुरु ‘मित्रं’ मित्रसाध्यत्वाद् पित्तस्य । ‘तस्मात्’ मित्रादपि ‘भूमिर्गरी-
यसी’ । ‘भूमेर्विभूतयः सर्वाः’ वित्तादिकाः । ‘ताभ्यो बन्धुसुदुर्जनाः’
विभूतिसाध्यत्वात् तेषाम् इति । टी. विंशः श्लोकोऽयम् ॥

समेनापि न विग्रहे विधेय इत्येतदेव समर्थयन् आह—

“सर्वसम्पत्समे शत्रौ उपायान् निक्षिपेद् बुधः ।

उपायैरप्रतियुद्धैः समे दण्डः प्रशस्यते” ॥ इति ।

‘सर्वसम्पत्समे’ सर्वाभिः सम्पद्भिः प्रभुमन्त्रोत्साहादिभिः समे
समकक्षे ‘शत्रौ’ ‘उपायान्’ सामदानादीन् ‘निक्षिपेत्’ प्रयु-
क्षीत । ‘बुधः’ नीतिपण्डितः । ‘उपायः’ सामादिभिः ‘अप्रतियुद्धैः’
अनिष्पादितकार्यैः सामादिषु उपायेषु विफलतामुपतेषु इति
भावः । दण्डोऽपि प्रशस्यते, गत्यन्तराभावादित्यर्थः । टी० एकविंशः
श्लोकोऽयम् ॥

एतदेव समर्थयन् आह—

“आगतं विग्रहं विद्वान् उपायैः प्रशमं नयेत् ।

विजयस्य ह्यनित्यत्वात् रभसेन न सम्पतेत्” ॥ इति ।

परतोऽपि ‘आगतं विग्रहम्’ ‘उपायैः’ अनन्तरोक्तैः ‘प्रशमं नयेत्’ ।
कुत इत्याह ‘विजयस्य हि अनित्यत्वात्’ विग्रहे विजयो नित्यं न
भवति, ह्येनैरपि ज्यायां सो विजिता दृश्यन्ते, तस्मात् ‘रभसेन न
सम्पतेत्’ सहस्राक्रमणपरो न भवेदित्यर्थः ॥ टी० २२ श्लो० ॥

उपायैः परिहर्तुमशक्ये विग्रहे समाश्रयणीयां वृत्तिं प्रदर्शयन् आह—

“समाक्रान्तो वज्रवता काङ्क्षन्नम्रशिनीं श्रियम् ।

अयेत वैतसीं वृत्तिं न भौजङ्गीं कदाचन” ॥ इति ।

‘समाक्रान्तः’ सर्वतो निरुद्धचेष्टः ‘अम्रशिनीम्’ अविनश्वरा ‘वैतसीम्’
अनुप्रवेशस्वरूपां गत्यन्तराभावात् । शेषं सुगमम् ॥ टी० २३ श्लोकः ॥

एतदेव समर्थयन् आह—

“क्रमाद्वैतचरित्तिष्ठां प्राप्नोत्यर्म्मशिर्नी श्रियम् ।

भुजङ्गयत्तिराप्नोति वधमेव तु कैवलयम्” ॥

इति । सुगमम् ॥ टी० २४ श्लो० ॥

संश्रयचरित्तिं दर्शयन् आह—

“... .. ।

प्रमत्तमत्तवत् स्थित्वा ग्रसेतोत्सुत्य पण्डितः” ॥

इति । प्रथमपादद्वयमस्माभिर्नासादितं विस्तुप्तं वा ॥ तत्तु “अन्तर्वलं
समासाद्य शत्रोरन्तः प्रविश्य च ।” इत्येवं भवितुमर्हति इति ॥
टी० २५ श्लो० ॥

यानभेदानभिधाय यातव्यलक्षणम् अभिधानुं यत्तन्निन एव यात-
व्यतया व्यसनम् आह ‘स्त्रियोऽथ पानं नृगया तथाद्याः’ इति ।
‘अद्याः’ द्यूतानि । ‘दैवोपघातः’ दैवी आपत् । ‘बहुप्रकारः’ दुर्मि-
क्षमारकादिः । स्त्रीव्यसनं, पानव्यसनम्, अक्षय्यसनं, दैवोपघातव्यस-
नश्चेति चतुर्विधं व्यसनमत्रोक्तम् । एवमन्यदपि व्यसनम् ऊहनीयम् ।
‘अनेन’ व्यसनेन ‘समन्वितः’ सम्यगाक्रान्तः ‘सुगमः’ यानेन सुसाध्यः ।
‘स गम्य’ इति मु० पाठः ॥ ११ सर्गस्य २६ श्लो० ॥ १२ ॥

एवं यानमुक्त्वा आसनम् आह ‘परस्परस्य’ इति । ‘सामर्थ्यविघा-
तात्’ वलशक्तिङ्गासात् । समारब्ध—विजिगीषस्य परस्य च सामर्थ्य-
विघातात् इतरेतरस्य वा अवस्थितित्तदासनम् इति फणितार्थः ।
‘सामर्थ्याविघातात्’ इति मु० पाठे तु उभयोरपि सामर्थ्यस्य अवि-
घातात् ङ्गासाभावात् इत्यर्थः । ‘तत् पञ्चविधम्’ । यथा विगृह्यासनं,
सन्ध्यायासनं, सम्भूयासनं, प्रसङ्गासनम्, उपेक्षासनम् इति ॥ ११ स०
२७ श्लो० ॥ १३ ॥

पञ्चविधेषु आसनेषु प्रथमं तावत् विगृह्यासनम् आह ‘अन्योन्या-
क्रान्तिकरणम्’ इति । अरिविजिगीष्वोः ‘अन्योन्याक्रान्तिकरणं’ यत्
परस्परं चेष्टाविघातविधानम् तत् ‘विगृह्यासनम्’ । विघट्टान्तःस्थो-

देव सामर्थ्यविघाते सति यदासनं तत् विगृह्यासनम् । एवमेकं शत्रुं
विगृह्यापि कारणान्तरापेक्षया यदवस्थानं तदपि विगृह्यासनम् इत्य-
र्थः ॥ ११ स० २८ श्लो० ॥ १४ ॥

विगृह्यासनस्य कालम् आह 'यदा दुर्गस्थितः' इति ॥ 'आसार-
वीवधौ' आसारो मित्रवर्जं, वीवधः साहाय्यदानार्थं जनपदेश्चः समा-
गच्छतां वज्रानां पन्थाः, तौ 'क्षित्वा' । आसारपक्षे क्लेशो विनाशः,
वीवधपक्षे क्लेशोऽवरोधः । 'यदा दुर्गस्थितः' इत्यत्र 'यथा दुर्गगतः' इति
क्वचित् पाठः । 'आसारवीवधौ' इत्यत्र 'आसारवीवधान्' इति मु०
पाठः । ११ स० २६ श्लो० ॥ १५ ॥

एवं कृते किं भवति ? इत्यत आह 'विच्छिन्नवीवधासारम्' इति ।
'प्रक्षीणश्वसैन्धवं' क्षीनवेगाश्वम् । अत्र सैन्धवपदं बलसामान्यस्य
उपलक्षणम् । 'विभज्यमानप्रकृतिं' पृथग्भूतराज्यसाधनम् । विभज्य-
मानप्रकृतिम् इत्यत्र विगृह्यमानः प्रकृतिम् इति मु० पाठो न सङ्ग-
च्छते ॥ ११ स० ३० श्लो० ॥ १६ ॥

सन्धायासनम् आह 'अरेच' इति । स्पष्टम् । सन्धाय यदवस्थानम्
इत्यत्र सन्धाय समवस्थानम् इति केचित् पठन्ति ॥ ११ स० ३१ श्लो० ॥
१७ ॥

अत्र दृष्टान्तम् आह 'निवातकवचैः' इति । निवातकवचैः सह-
रावणस्य वियुद्धे सति रावणक्षैराक्रान्तो ब्रह्माणं गोत्रगुरुम् अन्तरे
प्रतिभुवं कृत्वा शत्रुरावणोऽपि रावणः सन्धायासनमास्थितः, यथा न
निवातकवचैर्विनाश्यते इति पौराणिकी वार्त्ता । सार्द्धम् इत्यत्र सा-
कम् इति केचित् पठन्ति ॥ ११ स० ३२ श्लो० ॥ १८ ॥

सम्भूयासनम् आह 'उदासीने' इति । उदासीन-मध्यमौ पूर्व-
कृतलक्ष्यौ (८ स० १८ । १९ श्लो०) 'उदासीने मध्यमे' इति विषये
सप्तमी । तैः सहेति कलितोऽर्थः । 'समानप्रतिशङ्कया' अयं मम
तुल्यबलः कदाचिदभियुज्यादिति शङ्कया व्यवस्थानम् अवस्थितिः,

सम्भूयासनम् उच्यते । एकीभूय व्यवस्थानम् इत्यत्र एकीभूय समुत्थानम् इति मु० पु० पाठो न साधुः । ११ स० ३३ श्लो० ॥ १६ ॥

सम्भूयासन-प्रसङ्गेन सम्भूयारिनिग्रहम् आह 'उभयारिर्हि' इति । 'उभयारिः' पूर्वोक्तमध्यमविशेषः (८ स० १८ श्लो०) 'उभयोः' विजिगीष्वाः । 'एनम्' उभयारिम् । 'प्रतिव्यूहेत्' प्रतिबलयेत् । 'अधिकं' बलवत्तरम् । 'सङ्घधर्म्मा' सङ्घवृत्तिमवलम्बमानेन । वज्रभिर्मिलित्वा एककार्यकरणं सङ्घवृत्तिः । सम्भूयेनम् इत्यत्र सम्भूयेन इति, सङ्घधर्म्मा इत्यत्र तत्त्वधर्म्मा इति च मु० पु० पाठः ॥ ११ स० ३४ श्लो० ॥ २० ॥

प्रसङ्गासनम् आह 'वियासोः' इति । 'अन्यं' प्रति 'वियासोः' 'अन्यत्र' 'केनचित्' 'प्रसङ्गेन' 'यत्' 'आसनम्' व्यवस्थानं 'तत्' 'अर्थज्ञैः' शास्त्रवेदिभिः 'इह' 'प्रसङ्गासनम् उच्यते' इत्यन्वयः ॥ ११ स० ३५ श्लो० ॥ २१ ॥

उपेक्षासनम् आह 'आस्ते' इति । 'अरिम्' 'अधिकम्' अधिकबलं 'प्रेक्ष्य' यत् 'आस्ते' उपेक्ष्येति शेषः । तत् 'उपेक्षासनम् उच्यते' इत्यन्वयः । अत्र दृष्टान्तम् आह 'उपेक्षाम्' इत्यादिना । एकदा यस्मिन्गी-सत्यभामासन्निधौ वासुदेवाग्रतो नारदः पारिजातमञ्जरीम् अदृश्यमानश्चिक्षेप । अथ वासुदेवकरस्थितायां तस्यां मञ्जर्यां समकालमेव भार्याद्वयेनाभ्यर्चितम् । पारिजातमञ्जरी तु यस्मिन् दत्तेति सत्यभामयाभिमानपरीतया तयोः निगदितो गदाधरो यस्त्वेवं मञ्जरी तेन वृक्षेण विना मदन्तिकं नागन्तव्यं भवतेति । अथ सत्यभामाभिमानविनोदनाय पारिजातहरणार्थं वासुदेवेनाधिकबलेनाभियुक्तो देवराजः पश्यन्नपि भव्यमानं प्रियतमं नन्दनवनम् उपेक्षासनमङ्गीचकारेति पौराणिको वार्त्ता ॥ ११ स० ३६ श्लो० ॥ २२ ॥

द्वितीयम् उपेक्षासनम् आह 'उपेक्षितस्य' इति । 'अन्येन' स्नेहादिरूपेण 'केनचित्' 'कारणेन' 'उपेक्षितस्य' उपेक्षा जाता अन्य,

उपेक्षां कुर्वतः इत्यर्थः । वासुदेवेन रुक्मिणीहरणे क्रियमाणे परिभ-
वादिकम् अङ्गीकृत्य स्नेहात् रुक्मिणीभ्राता रुक्मिणा उपेक्षासनं कृत-
मिति पौराणिकमिति वृत्तमत्र निदर्शनम् ॥ उपेक्षितस्य चान्येन इत्यत्र
उपेक्षितस्य चान्यैस्तु इति मु० पाठस्तु न समीचीनः ॥ ११ स० ३७
श्लो० ॥ २३ ॥

इत्यमास्तनम् अभिधाय द्वैधीभावं गुणमभिधातुमाह 'वलिनोः'
इति । 'वलिनोः' शक्तिप्रभृतिगुणसम्पन्नयोः । 'वाचा' वाङ्मात्रेणैव
न तु कर्मणा । 'आत्मानं समर्पयन्' अहं त्वदीयो, यन्मम किञ्चित् तत्
त्वदीयमेव इति वाक्येनैव प्रत्येकं वलिनं प्रति आत्मसमर्पणकारीति
समुदितार्थः । अतएव सः 'अलक्षितः' नायं कार्यतो मन्मित्रम् इत्युभा-
भ्यामपि वलिभ्याम् अपरिज्ञातः, 'द्वैधीभावेन' आत्मरक्षार्थम् उक्तारूप-
वाङ्मात्रात्मसमर्पणादिरूपभावेन 'वर्त्तेत' ईदृशात्मसमर्पणे न मित्रता,
नापि शत्रुतेति द्वैधीभाव इत्युच्यते । 'काकाक्षिवत् अलक्षितः' काका-
क्षिगोलकमेकमेव अलक्षिततया उभयोरेव चक्षुषोरधिकाय दर्शना-
नुकूलं भवतीति कविसमयप्रसिद्धम् ॥ ११ स० ६८ श्लो० ॥ २४ ॥

द्वैधीभावमङ्गीकुर्वतः कर्त्तव्यम् आह 'यापयेत्' इति । 'तयोः'
वलिनोर्मध्ये 'सन्निवृत्तरं' वलिनं 'यापयेत्' एष करोमि, इत्याशा-
प्रदर्शनेन कालमतिवाहयेत् । 'उभयोरपि' विश्वासाभावात् 'स-
म्याते' 'वलवत्तरं' त्राणार्थं 'सेवेत' इति । सन्निवृत्तरम् इत्यत्र सन्नि-
वृत्तरमस्मि इति केचित् पठन्ति ॥ ११ स० ३६ श्लो० ॥ २५ ॥

द्वैधीभावपरिज्ञाने इतिकर्त्तव्यताम् आह 'यदा द्वावपि' इति ।
'यदा द्वावपि' अथ 'जातसंविदै' वक्ष्यकोऽयमिति जाताविश्वासौ
'संश्लेषं' सन्धिं 'नेच्छेतां' तदा 'तच्छत्रुं' तयोः उभयोरपि शत्रुम् अपरम्
'उपसर्पेत्' तदभावे आत्मत्राणार्थम् 'अधिकं' वलवत्तरं संश्रयेत् ॥
अधिकं वापि संश्रयेत् इत्यत्र संश्रयेद् वलवत्तरम् इति पाठान्तरम् ॥
११ स० ४० श्लो० ॥ २६ ॥

द्वैधीभावस्य आश्रयभेदाद् भदमाह 'द्वैधीभाव' इति । 'द्वैधीभावे' गुण आचार्येण 'द्विधा प्रोक्तः' एकः स्वतन्त्रः, अपरः परतन्त्रः । तयोः 'स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः' स्वाधीनपराधीनयोर्मध्ये 'स्वतन्त्रः' 'उक्तः' पूर्व-
श्लोकैः कथितः । स्वतन्त्रं स्ववशं यथा तथा यत्र रक्षा सम्पद्यते तत्रैव
यातीति स्वतन्त्र-द्वैधीभावः । 'अन्यत्' परतन्त्रः, यः स्यात् उभयवेतनः,
स्वामिद्वयस्य वेतनं गृह्णन् भृग्यादिः । स्वतन्त्रस्य द्वैधीभावः, परतन्त्रस्य
च द्वैधीभाव इति द्वैविध्यम् ॥ यः स्यादुभयवेतन इत्यत्र यः स्यादु-
भयचेतन इति मु० पाठः ॥ ११ स० ४१ श्लो० ॥ २० ॥

संश्रयगुणमभिधातुम् आह 'उच्छिद्यमानः' इति । 'वलिना' उप-
चितशक्तिमता, 'उच्छिद्यमानः' अभियुक्तः । 'निरुपायप्रतिक्रियः'
उपायेन प्रतीकारेण च रहितः । यदा तु उपायप्रतिक्रियाभ्यां
विरहितः स्यात् तदैव संश्रयवृत्तिरिष्यते "महादोषो हि विशिष्ट-
बलसमागमो राक्षाम्" इति वचनात् उपायान्तरे विद्यमाने संश्रयो
नेष्यते बुधैरिति भावः । 'कुलोद्धतं' कुलीनम् । कुलीनस्य हि मतिः
कदापि नाकार्यं प्रवर्तते । 'सत्यम्' अमृतावादिनम् । 'आर्यं' सदा-
श्रयं 'बलोत्कटम्' अभियोक्तृपेक्षया बलाधिकम् 'आश्रयेत' रक्षार्थं
शरणं व्रजेत् ॥ कुलोद्धतम् इत्यत्र कुलोद्धतम् इति मु० पाठः ॥ ११ स०
४२ श्लो० ॥ २० ॥

एवमाश्रये जने आश्रितस्य विधेयमाह 'दर्शनेोपात्तिकता'
इति । 'दर्शनेोपात्तिकता' तद्दर्शने आश्रयभूपस्य दर्शने उपात्ति-
कता सायाङ्गप्रणिपातपूर्विका आराधनशीलता । 'नित्यं तद्भाव-
भाविता' तथा चोक्तमेतत्तत्क्षणम्,

"यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरः ।

अन्तः प्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ।

इति तत्कारिता चैतत् वृत्तं संश्रयिणः स्मृतम् ॥" इति ।

इत्युक्तरोत्या तदभिप्रायानुसारिकार्यकरणेन आत्मवशकारिता । 'तत्-

कारिता' तस्य कार्यकारिता । एतत् एवं 'संश्रयिणः' 'वृत्तं' विधेयं
'स्मृतम्' इत्यन्वयः ॥ ११ स० ४३ श्लो० ॥ २६ ॥

अतः परम् एकादशसर्गस्य पञ्चदश, द्वादशसर्गस्य च सप्त श्लोका
मुद्रितपुस्तके न लभ्यन्ते । ते चास्माभिरुद्धृत्य व्याख्यायन्ते ।

विनीतवत् तत्र कालं गमयित्वा गुराविव ।

तत्सङ्गात् परिपूर्णः सन् क्रमेण स्ववशो भवेत् ॥ इति ।

'तत्र' आश्रये 'गुराविव' संश्रितः, 'विनीतवत्' न तु परमार्थतो
विनीतः । कश्चित् 'कालं गमयित्वा' समयमतिवाह्य 'तत्सङ्गात्'
आश्रयसहवासात् 'रिपूर्ण' अभ्युच्छितः सन् 'क्रमेण स्ववशो भवेत्'
तच्चित्तमेवाराध्येत्यर्थः ॥ परिपूर्ण इत्यत्र पूर्णशक्तिरिति पाठान्तरम् ॥
११ स० ४४ श्लो० ॥

उक्तगुणसम्पन्न-संश्रयाभावे विधेयमाह,

ददद् वलं वा कौषं वा भूमिं वा भूमिसम्भवं ।

आश्रयेताभियोक्तारं विसन्धिमनपाश्रयः ॥ इति ।

गत्यन्तराभावे तु 'चनपाश्रयः' न आश्रयविहीनस्तिष्ठन् । 'वलं वा
कौषं वा भूमिं वा' अथवा 'भूमिसम्भवं' राजस्वं 'ददत्' समर्पयन्
सन् 'विसन्धिं' सन्धिभङ्गकारिणम् 'अभियोक्तारम्' एव 'आश्रयेत'
इत्यन्वयः । विसन्धिरिति क्वचित् पाठः ॥ ११ स० ४५ श्लो० ॥

आत्मजीवनरक्षार्थं सर्वस्वमपि दद्यात् इत्याह,

सर्वाणि चैतान्यार्त्तः सन् दद्यात् प्राणार्थमात्मनः ।

युधिष्ठिर इवेत्यन्ते पुनर्जीवन् वसुन्धराम् ॥ इति ।

'आर्त्तः' प्रपीडितः 'सन्' 'आत्मनस्त्राणार्थम्' आत्मजीवनरक्षार्थं
'सर्वाणि' वलकौषभूम्यादीनि दद्यात् । 'जीवन्' 'पुनः' 'युधिष्ठिर
इव' 'अन्ते' 'वसुन्धराम्' 'एति' प्राप्नोतीति सम्भावना, न तु निश्चयः ॥
युधिष्ठिरो जिगायादौ पुनर्जीवन् वसुन्धराम् इति पाठस्तु सङ्ग-
च्छते ॥ युधिष्ठिर इवेत्यादि पुनर्जीवन् वसुन्धराम् इत्येवं पाठः

प्राचीनटीकाकारसम्मतेऽपि न सहृदयहृदयग्राही ॥ ११ स०
४६ श्लो० ॥

तदेव प्रकारान्तरेणाह,

कल्याणी वत गाघेयं लौकिकी प्रतिभासते ।

एति जीवन्तमानन्दे नरं वर्धशतादपि ॥ इति ।

स्पष्टम् ॥ ११ स० ४७ श्लो० ॥

सर्वथा आत्मरक्षा कर्त्तव्येति प्रकारान्तरेण कथयति,

त्यजेत् कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्थार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदग्रार्थं विचार्य एयिवो त्यजेत् ॥ इति ।

‘विचार्य’ आत्मनाशसम्भावनायां विविच्य उपायान्तराभावे ‘एयि-
वोम्’ अपि ‘त्यजेत्’ । प्रतीतम् अन्यत् ॥ ११ स० ४८ श्लो० ॥

धनदानादिना अभियोक्तुः परितोषमुत्पाद्य संश्रितस्याभियुक्तस्यान-
न्तरकर्त्तव्यताम् आह,

निष्पतेदात्मलाभे वा व्यसने वा रिपोः श्रितः ।

प्रहरेद् वा वलीयस्या सैह्या वृत्त्या वलं रिपुम् ॥ इति ।

अभियोक्तारि विनीतवत् कष्टित्वालं गमयित्वा ‘आत्मलाभे’ आत्मो-
त्कर्षं सति ‘निष्पतेत्’ तमभियोक्तास्माकमेत् । ‘वा’ अथवा ‘रिपोः’
‘व्यसने’ स्त्री-धूतादिव्यसने समुपस्थिते सतीति शेषः । ‘वलीयस्या
सैह्या वृत्त्या वलं’ ‘श्रितः’ सन् ‘रिपुं’ ‘प्रहरेत्’ इत्यन्वयः ॥ ११ स०
४९ श्लो० ॥

कारणं विना प्रतिद्वन्दिभूपेन न संगन्तव्यम् इत्याह,

नाकारणात् सङ्गमेयात् व्यायसा चेतरेण वा ।

क्षयव्ययकृतात् दोषात् विश्रम्भद्रोहजादपि ॥ इति ।

‘कारणात्’ विना ‘व्यायसा’ विश्रियवलेन ‘शतरेण’ एतद्वलेन ‘वा’
सह ‘सङ्गं’ ‘न’ ‘श्यात्’ नागच्छेत् । कक्षादित्याह, ‘क्षयव्ययकृतात्’
‘विश्रम्भद्रोहजादपि’ ‘दोषात्’ । क्षयः पुरुषवाहनादिविनाशः,

व्ययः धान्यहिरण्यदीनामपचयः । तज्जनितात् दोषात् । विश्रम्भ-
द्रोहो विश्वासघातकता । तथाचोक्तं, “विश्रम्भमागतं साधं द्रुह्यन्ते
वा असाधवः” । इति । ११ स० ५० श्लो० ॥

एतदेव समर्थयन् आह,

‘संयोगहेतुना गत्वा विश्वसेन प्रितर्य्यपि ।

विश्वासमागते साधौ प्रायो द्रुह्यन्त्यसाधवः ॥ इति ।

एतत् सुगमम् ॥ ११ स० ५१ श्लो० ॥

उपसंहरन् आह,

इति षाड्गुण्यमन्ये तु द्वैगुण्यमिति चक्षते ।

यानासने विग्रहस्य रूपं सन्धेः परं स्मृतम् ॥ इति ।

‘इति षाड्गुण्यम्’ इतिसिद्धान्तः । यानम् आसनञ्च पञ्चविधं ‘विग्र-
हस्य रूपम्’ । ‘परम्’ अवशिष्टं द्वैधीभावादिकम् इत्यर्थः । ‘सन्धेः’
रूपं ‘स्मृतम्’ इत्यर्थः । ‘अन्ये तु द्वैगुण्यम् इति चक्षते’ कथयन्ति ।
यानमासनञ्चाशेषं विग्रहस्य रूपम्, द्वैधीभावादिकं सन्धेरूपम्
अपरम् इति द्वैविध्यम् ॥ ११ स० ५२ श्लो० ॥

एतदेव व्याख्यातुमाह,

स हि गच्छंश्च तिष्ठंश्च विग्रहं कुरुते यतः ।

अतो यानासनं प्राज्ञैः विग्रहः परिकीर्तितः ॥ इति ।

‘स हि’ अभियोक्ता ‘गच्छन्’ अभियानगुणमातिष्ठन्, ‘तिष्ठन्’ आ-
सनगुणमातिष्ठन् ‘यतः’ यस्मात् ‘विग्रहं कुरुते’ ‘अतः’ यानासनं
प्राज्ञैः विग्रहः परिकीर्तितः’ इति स्पष्टम् ॥ ११ स० ५३ श्लो० ॥

यानमासनञ्च विग्रहस्य रूपमित्युक्तम्, अधुना द्वैधीभावसंश्रययोः
कथं सन्धेरूपता इत्याह,

असन्धाय यतो नास्ति द्वैधीभावः ससंश्रयः ।

ततो द्वावपि तौ प्राज्ञैरूपं सन्धेरुदाहृतम् ॥ इति ।

‘यतः’ ‘असन्धाय’ सन्धिमकृत्वा संश्रयसहितो ‘द्वैधीभावो नास्ति’

‘ततो द्वावपि तौ’ द्वैधीभावः संश्रयश्च, ‘प्राज्ञैः’ ‘सन्धेः’ ‘रूपम्’
‘उदाहृतं’ कथितम् इत्यन्वयः ॥ ११ स० ५४ श्लो० ॥

केषाञ्चिन्मते द्वैगुण्यमाह,

सन्ध्यायेति च यत् प्रोक्तं तत् सन्धेरूपमिष्यते ।

विगृह्येति च यत् प्रोक्तं विग्रहस्य तदुच्यते ॥ इति ।

‘सन्ध्याय’ शत्रुणा सह मिलित्वा ‘यत्’ कार्यं ‘प्रोक्तं’ कुरणीयमिति
कथितं ‘तत् सन्धेः रूपम् इष्यते ।’ ‘विगृह्य’ ‘यत्’ कार्यं कर्तव्यमिति
‘प्रोक्तं’ ‘तत्’ ‘विग्रहस्य’ रूपम् उच्यते इत्यर्थः ॥ ११ स० ५५ श्लो० ॥

तदेवाह,

सन्धियश्च विग्रहश्चैव द्वैगुण्यमिति चक्षते ।

एतौ च संश्रयश्चैव द्वैगुण्यमिति चापरे ॥ इति ।

द्वैगुण्यवादिनः संश्रयं सन्धेरेव रूपं कथयन्ति, द्वैगुण्यवादिनस्तु
संश्रयं सन्धेः पृथक् कुर्वन्तीति मतद्वैविध्यम् ॥ ११ स० ५६ ॥

संश्रयस्य सन्धिरूपत्वे दृष्टस्पष्टिमतमाह,

“यस्मादन्यं संश्रयते बाध्यमानो वलीयसा ।

तत् सन्धिः, संश्रयो ह्यन्य इत्युवाच दृष्टस्पष्टिः ॥ इति ।

‘वलीयसा’ बलवता भूपालेन ‘बाध्यमानः’ पीड्यमानः सन् ‘यस्मात्’
‘अन्यं’ वलवत्तरं संश्रयते ‘तत्’ तस्मात् ‘संश्रयः’ ‘अन्यः’ ‘सन्धिः’
‘दृष्टस्पष्टिः’ ‘इति उवाच’ इत्यन्वयः ॥ ११ स० ५७ श्लो० ॥

गुरुमतप्रदर्शनपूर्वकमुपसंहरन् आह,

न्याय्यो गुणो विग्रह एव सन्ध्या-

ऽऽदयस्तदुत्थाः प्रभवान्ततोऽन्ये ।

अवस्थया भेदमुपागतं सत्

षाड्गुण्यमित्येव गुरोर्मतं नः ॥ इति ।

‘न्याय्यः’ न्यायेन विचार्यमाण एको, ‘विग्रह एव’ ‘गुणः’ । ‘सन्ध्या-
दयः’ ‘अन्ये’ गुणाः ‘तदुत्थाः’ तत्प्रभवाः, विग्रहानन्तरं व्यपदिश्यन्ते

इत्यर्थः । 'ततः' कारणात् 'प्रभवाः' कथ्यन्ते इति शेषः । 'अवस्थवा'
 विगृह्य—यानं विगृह्यासनम्, सन्धाययानं सन्धायसनम्, सम्भूययानं
 सम्भूयासनम्, प्रसङ्गयानं प्रसङ्गासनम्, उपेक्षावानम् उपेक्षासनम्,
 इति यानासनं पञ्चविधम् । द्वैधीभावादिकं सन्धेरूपमेकम् इति
 षड्भिरवस्थाभिर्विग्रहस्य रूपं 'भेदम् उपागतं सत्' 'षाड्गुण्यम्'
 उच्यते इति शेषः । 'इत्येव' 'नः' अस्माकं 'गुरोः' विष्णुगुप्तस्य 'मतम्'
 इत्यर्थः ॥ ११ स० ५८ श्लो० ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायाम् उपाध्यायनिरपेक्षानुसा-
 रिण्यां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण यानासनसंश्रयद्वैधीभावविकल्पो
 नाम एकादशः सर्गः ॥ ० ॥

एकादशः सर्गः ।

चमन्निष्ठितपुस्तकानुसारेण द्वादशः सर्गः ।

षाड्गुणस्थानन्तरं मन्त्राधिकारं दर्शयन् आह—

षाड्गुण-निश्चितमति-गुणं गूढप्रचारवान् ।

मन्त्रयेदिह मन्त्रघो मन्त्रज्ञैः सह मन्त्रिभिः ॥

इति। षाड्गुणे पूर्वोक्ते, निश्चिता निःसन्दिग्धा मतिर्यस्य सः 'षाड्गु-
णनिश्चितमतिः' कृतषाड्गुणतत्त्वविनिर्णय इत्यर्थः । गूढं प्रचरन्ति
ये ते गूढप्रचाराः, खराष्ट्रे परराष्ट्रे वा अलक्षित-सञ्चारभेदाभिध्नाः ।
ते विद्यन्ते यस्येति 'गूढप्रचारवान्' । 'मन्त्रज्ञः' षड्गुणानां मध्ये
कस्मिन् गुणे स्थितस्य मे दृढिरदृढिर्वा भवेत्, केनोपायेन मे धनु-
धान्य-हस्त्यश्व-वज्र-खनिज-द्रव्यादीनामुपचयो भवेत्, केनोपायेन वा
परस्यैतानि उपहन्तुं शक्नोमि, केनोपायेन लब्धविषयस्य परिरक्षण-
मलब्धस्य च सामो भवेत्, केन च प्रकृतिरक्षणं स्यात्, इत्यादि-विषयकं
गुणभाषणं मन्त्रः । तं जानातीति मन्त्रज्ञः । विजिगीषुः 'मन्त्रज्ञैः'
'मन्त्रिभिः' 'सह' 'इह' अलब्धलाभ-लब्धपरिरक्षणादि-विषये 'गुणं'
गोपनीयं कार्यं 'मन्त्रयेत्' ॥ १२ स० १ श्लो० ॥

मन्त्रार्थकुशलो राजा सुखं भूतिं समद्भुते ।

विपरीतस्तु विदद्विः स्वतन्त्रोऽप्यवभूयते ॥

वक्ष्यमाण-पञ्चाङ्गस्य मन्त्रस्य योऽर्थः, दृढिलक्षणः, तत्सम्पादने कुशलः
'मन्त्रार्थकुशलः राजा' प्रकृतिरक्षणादिना 'सुखम्' अनायासेन 'भूतिं'
अयं 'समद्भुते' आक्रम्य भुङ्क्ते । 'विपरीतस्तु' मन्त्रार्थकुशलः 'स्वतन्त्रो-
ऽपि' स्वाधीनोऽपि 'विदद्विः' पण्डितैः 'अवभूयते' परिभूयत इत्यर्थः ।
अवभूयते इति पाठे तु 'अवभूयते' राब्दात् प्रमंशितो भवति इत्येव-
मर्थः ॥ १२ स० १ श्लो० ॥

दुर्मन्त्रमेतं रिपवो यातुधाना इव क्रतुन् ।

समन्ततो विलुप्यन्ति तस्मान्मन्त्रपरो भवेत् ॥

इति । 'यातुधानाः' राज्ञसाः दुःप्रयुक्त-वैदिकमन्त्रं 'क्रतुं' यज्ञम्
'इव' 'रिपवः', 'दुर्मन्त्रं' दुष्टो मन्त्रो यस्य तम् । मन्त्रस्य दुष्टत्वन्तु शा-
स्त्रविरुद्धत्वम् । 'एनं' नृपतिं 'समन्ततो विलुप्यन्ति' । 'तस्मात्' 'मन्त्र-
परो भवेत्' यथोक्तमन्त्रपर एव स्यात् इत्यर्थः ॥ १२ स० ३ श्लो० ॥

कीदृग्गुणैर्न मन्त्रिणा मन्त्रणं कर्तव्यम्, इत्याह—

मन्त्रयेतेह कार्याणि सहाप्तेन विपश्चिता ।

आप्तं मूर्खमनाप्तञ्च पण्डितं वर्जयेदिह ॥

इति । यो हि षड्गुणैर्निरन्तरं व्याप्यते स तस्य आप्त इत्युच्यते ।
'इह' मन्त्रविषये 'आप्तेन' 'विपश्चिता' नीतिशास्त्र-पण्डितेन 'सह'
'कार्याणि' 'मन्त्रयेत' । आप्तोऽपि भूत्वा यदि विपश्चित् नीतिशास्त्र-
पण्डितो भवति, तेन सह मन्त्रयेत् । एतत् गुणद्वयमेकत्र यस्मिन् न
वियते, तेन सह न मन्त्रयेदित्यर्थः ॥ १२ स० ४ श्लो० ॥

मन्त्रश्च शास्त्रोक्तक्रमेणैव कार्य्य इति दर्शयन् आह—

मार्गं सन्मार्गगतिभिः सिद्धये सिद्धकर्मभिः ।

पूर्वैराचरितं सद्भिः शास्त्रीयं न परित्यजेत् ॥

इति । 'सिद्धये' सिद्ध्यर्थं 'सिद्धकर्मभिः' 'सन्मार्गगतिभिः' सन्मार्ग-
णैव गतिर्येषां तः । 'पूर्वैः' राजादिभिर्वृहस्पत्यादिभिश्च 'सद्भिः'
सत्पुरुषैः 'आचरितं' 'शास्त्रीयं' 'मार्गं' 'न परित्यजेत्' मन्त्रविषये
इति शेषः ॥ सिद्धये सिद्धकर्मभिः इत्यत्र मन्त्रणे सिद्धकर्मभिः इति
केचित्, पक्षोक्तं सिद्धकर्मभिः इति च केचित् पठन्ति ॥ १२ स०
५ श्लो० ॥

शास्त्रोक्तमन्त्रं विलङ्घयतो दोषं दर्शयन् आह—

उच्चास्त्रपदविन्यासः सहसैवाभिसम्पतन् ।

शत्रु-खड्गमुखासंमगत्वा न निवर्तते ॥

इति । शास्त्रेषु यः पदविन्यासः शास्त्रपदविन्यासः । उक्तद्वितः शास्त्र-

पदविन्यासो येन सः । शान्तापदेशं विलुङ्गयन् इत्यर्थः । 'सहसैव'
मन्त्रालोचनं विनैव 'अभिसम्पतन्' शत्रूणां अभिसुखं गच्छन् 'शत्रु-
खङ्गमुख्यान् अभ्यगत्वा न निवर्त्तते' खङ्गमुखं धारैव तद्ग्रासम् ।
खङ्गधारायां सौ मरणम् । तत् अप्राप्य न निवर्त्तते इत्यर्थः । अतो
मन्त्रपूर्वं प्रवर्त्तितव्यम् इति भावः ॥ अभिसम्पतन् इत्यत्र अभिसम्प-
तेत् इति, शत्रुखङ्गमुख्यासम् इत्यत्र शत्रुखङ्गमुख्यासम् इति च
पाठान्तरम् ॥ १२ स० ६ श्लो० ॥

मन्त्रशक्तेः प्राधान्यं दर्शयन् आह—

प्रभावेत्साहशक्तिभ्यां मन्त्रशक्तिः प्रशस्यते ।

प्रभावेत्साहवान् काव्ये जितो देवपुरोधसा ॥

इति । कोषदण्डवत्तं हि प्रभुशक्तिः । शौर्यममर्षो दाक्ष्यं चोत्साह-
शक्तिः । ताभ्यां 'प्रभावेत्साहशक्तिभ्यां' 'मन्त्रशक्तिः' एव गरीयसी ।
अत्र तावदितिहासं दर्शयति । 'प्रभावेत्साहवान् काव्यः' शुक्रः 'देव-
पुरोधसा' वृहस्पतिना मन्त्रशक्त्या इति वाक्यशेषः । 'जितः' । पुरा
क्षिण देवासुरसंग्रामे मृतानसुरान् शुक्रो मृतसञ्जीवन्या विधया जीव-
यति, देवा मृता मृता एव । ततश्च शुक्रः अज्ञामान्यप्रभावेत्साहसम्पन्नः
समजनि । ततश्च तदभिसन्धानार्थं मन्त्रशक्तिसम्पन्नेन वृहस्पतिना,
खसुतः कचः शिष्यत्वेन प्रशिक्षितः । कचेन च शुक्रस्य प्रियसुता देव-
यानी वशीकृता । तदवेत्य दैत्यैरभिसन्धानभयात् कचो विपन्नः
शुक्राय भक्षितुं प्रदत्तः । अथ शुक्रसुतया देवयान्या प्रार्थितेन तेन का-
व्येन उदरस्य एव कचो मृतसञ्जीवन्या पुनः सञ्जीवितः । उदरस्यैव
तस्य उपदिष्टा मृतसञ्जीवनी विद्या । व्याजतस्यासौ गुरुरा शुक्रेण,
विदार्थ्यादरं निर्याच त्वं मामनयैव विधया जीवयेति । कचस्तु तदैवाक-
रोत् । अथ गुरुकुलात् प्रतिनिवृत्ते च कचे समरे मृता देवाः पुनः
सञ्जीवन्ति । तदनया च मन्त्रशक्त्या सुरगुरुरा जितः काव्यः इति
पौराणिकी वार्त्ता ॥ १२ स० ७ श्लो० ॥

तदेव समर्थयन् आह—‘अशिक्षितनयः’ इति । अशिक्षितो नयो नीतिशास्त्रं येन स तथोक्तो मन्त्रशक्तिरहित इत्यर्थः । ‘सिंहः’ ‘केवलं बलात्’ सामर्थ्यात्, केवलोत्साहशक्त्या इत्यर्थः । ‘इभं’ ‘हन्ति’ । ‘मतिमान्’ ‘धीरो नरः’ मन्त्रशक्तिसम्पन्न इत्यर्थः । ‘तम्’ इभं ‘तेषां’ सिंहानां ‘शतानि च’ अनेकानि च ‘जयेत्’ कूटकपटादिभिः स्ववशे स्थापयेन्मारुयेद्वा इत्यर्थः । अशिक्षितनयः सिंहो हन्तीभम् इत्यत्र अशिक्षितनयः सिंहो हन्तीमम् इति मु० पाठस्तु न सुसङ्गतः ॥

१२ स० ८ श्लो० ॥ ३० ॥

मन्त्रशक्तेः सामर्थ्यमभिधातुमाह—‘पश्यद्भिः’ इति । ‘दूरतः’ देश-
व्यवधानात् कालव्यवधानाद्वा । ‘अपायान्’ विनिपातान् ‘पश्यद्भिः’
ग्रामाण्यवज्ञात् ‘प्रत्यक्षीकुर्वद्भिः’ । ‘रूपायप्रतिपत्तिभिः’ शोभनसामा-
द्युपायैः प्रतिपत्तिर्ज्ञानाज्ञानपूर्विका फलप्राप्तिर्येषां ते तैः । ‘विदद्भिः’
‘घिन्तिताः’ सुपर्यालोचिताः ‘क्रियाः’ मन्त्राधिकारोक्ता इति शेषः ।
‘फलाद्यैव’ ‘भवन्ति’ निश्चयेन फलन्तीत्यर्थः ॥ १२ स० ६ श्लो०
॥ ३१ ॥

क्रियाचिन्तनमेव दर्शयन् आह—‘उपायपूर्वम्’ इति । ‘उपायपूर्वम्’
सामाद्युपायपूर्वं कञ्चुम् इच्छेत् । यानमात्रसाध्ये लाभे ‘कालं’ या-
चानुरूपं समर्थं ‘वीक्ष्य’ निर्णय्य ‘समुत्पतेत्’ यायात् । कस्मादित्याह,
‘विक्रमैकरसञ्चता’ ‘पश्चात्तापाय भवति’ विक्रमः परमोत्साहः शौर्या-
तिशयश्च एको रसः तमेव जानातीति तस्य धर्मः । मन्त्रशक्तिरसा-
ज्ञानात् देशकालादिनिरपेक्षस्य विपत्तिमूले व्यवसाये विक्रमैकरस-
ञ्चता पश्चात्तापाय भवति इत्यर्थः । देशकालबलादिसापेक्षे व्यवसाये
तु विक्रमोऽपि मन्त्रसहायतया फलतीति भावः ॥ पश्चात्तापाय भवति
इत्यत्र पश्चात्तापाय निर्दिष्टा इति मु० पाठः ॥ १२ स० १० श्लो० ॥ ३२ ॥

मन्त्रसापेक्षतां दर्शयति, ‘शक्याशक्यपरिच्छेदम्’ इति । आदावेव
‘प्रसन्नया’ विशुद्धया अतिनिर्मलयेति यावत् । ‘बुद्ध्या’ शक्यमिदम्

अशक्यं वेति परिच्छेदं 'कुर्यात्' । 'दन्तिनो' दन्ताभ्यां 'शैलताडनं'
दन्तभङ्गायैव भवति इत्यर्थः ॥ १२ स० २१ श्लो० ॥ ३३ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह—

अशक्वारम्भवृत्तीनां कुतः क्लेशादृते फलम् ।

आकाशमास्वादयतः कुतो हि कवलयद्दः ॥

इति । आरभ्यते योऽसौ आरम्भः कार्यम् । अशक्ये असाध्ये आरम्भे
वृत्तिर्यवसायः प्रवर्त्तनं वा येषाम् ते तेषाम् 'अशक्वारम्भ-वृत्तीनान्' ।
'क्लेशादृते' क्लेशं विना नान्यत् फलं दृश्यते । तद् यथा—'आकाशम्
आस्वादयतः' आकाशास्वादम् अनुभवामीति यः कवलयद्दम् आका-
शस्य करोति, तस्य 'कवलयद्दः' 'कुतः?' आकाशस्यामूर्त्तत्वात् । एव-
मशक्वारम्भिणोऽपि कुतः फलमिति भावः । 'आकाशमास्वादयतः
कुतो हि कवलयद्दः' इत्यस्य विनिमयेन मु० पुस्तके 'भवन्ति परितो-
यिन्यो व्यक्तं कर्मविपत्तयः' इत्येवं पाठो दृश्यते । एतच्चरणद्वयन्तु
सार्द्धश्लोकानन्तरं लभ्यम् । १२ स० २१ श्लो० ॥ ३४ ॥

अत्र कतिपयश्लोका मुद्रितपुस्तकानुसारेणान्नाभिः क्रमविपर्ययमा-
पाद्य व्याख्याताः । श्लोकाङ्गस्तु यथाक्रममेव रक्षितः । इहापि पद्यात्
प्रथमं व्याख्यास्यमानं श्लोकद्वयं मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ॥

अशक्वारम्भो न केवलं विफलतामापद्यते अपि तु आत्मविनाशा-
यापि भवतीति दर्शयन्नाह—

नामिं पतङ्गवद् गच्छेत् स्पृश्यमेव हि संस्पृशेत् ।

किमन्यत् स्यादृते दाहात् पतङ्गस्याग्निमृच्छतः ॥

इति । यो हि पतङ्गो दीपाग्निदर्शनसखो स्पर्शसुखमप्यनुभवामीति बुद्ध्या
अग्निं गच्छेत् स तत्क्षणात् दग्धदेहः पञ्चत्वमापद्यते, तद्वन्न
भवेत् । विजिगीषुपक्षे अग्निशब्देन बलवत्तरो भूपतिर्लक्ष्यते । अवि-
विचैवात्मनो बलवत्तरं भूपतिम् आत्मविनाशाय नाभिगच्छेदिति तात्-
पर्यम् । पूर्वमेवापरिच्छिद्य 'अग्निमृच्छतः' गच्छतः 'पतङ्गस्य' 'दाहा-

दृते' 'किमन्यत्' फलं 'स्यात्?' मन्तरहितस्यापि तथेति भावः ॥
१२ स० २२ श्लो० ॥

एतदेव द्रष्टव्यमिति—

मोहात् प्रकुर्वन्तश्चेष्टां दुःखलभ्येषु वस्तुषु ।

भवन्ति परितापिन्यो व्यक्तं कर्मविपत्तयः ॥

इति । 'मोहात्' मन्त्राज्ञानात् 'दुःखलभ्येषु' दुर्लभेषु 'वस्तुषु' 'चेष्टाम्'
उद्योगं 'प्रकुर्वन्तः' 'कर्मविपत्तयः' अशुभफलानि 'व्यक्तं' निश्चयमेव
'परितापिन्यः' पश्चात्तापविधायिन्यो 'भवन्ति' इत्यर्थः ॥ १२ स०
२३ श्लो० ॥

सुसंश्लिष्टमन्त्रफलं दर्शयन्नाह 'बुद्ध्या बोध्यानुगतया' इति । 'बोध्या-
नुगतया बुद्ध्या' ज्ञेयानुयायिना ज्ञानेनेत्यर्थः । ज्ञानं साधनं ज्ञेयं सा-
ध्यम् । साधनं साध्यानुरूपं यदा भवति, तदावश्यम्भाविनी सिद्धि-
रिति भावः । तथा चोक्तम् "प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रय-निर्णीतायां फल-
सिद्धौ यथासाध्यं साधनविनियोगलक्षणा क्रिया नीतिरन्यथा त्वनी-
तिः ।" एवं बुद्धिर्यदा बोध्यानुगता भवति तदा, 'सुविशुद्धपदन्यासः'
सुविशुद्धोऽन्तरायरहितः पदन्यासो यस्य सः, 'उन्नतं' 'पर्वताग्रमिव'
'सम्पदो' लक्ष्मणाः 'पदं' परीयात् प्राप्नुयात् ॥ बोध्यानुगतया इत्यत्र
बोध्यानुगतया इति, पर्वताग्रमिवोन्नतम् इत्यत्र पर्वताग्रमिवोदितम्
इति मु० पाठः ॥ १२ स० २४ श्लो० ॥ ३५ ॥

कस्मान्मन्त्रे महान् यत्न इत्याह 'दुरारोहम्' इति । दुःखेन महता
क्षेत्रेण आरुह्यते इति 'दुरारोहं' 'सर्वलोकैर्नमस्कृतं' महेन्द्रसमानम्
अप्राप्यत्वादित्यर्थः । 'राज्ञां पदं' राजत्वं 'स्वल्पेनापि अपचारेण'
मन्त्रभेदादिकेन ब्रह्मण्यमिव सर्वलोकनमस्कृतमपि सन्ध्यावन्दनवच्चन-
मात्रेणापि 'दृश्यति' सदोषं भवतीत्यर्थः ॥ स्वल्पेनापीत्यत्र अल्पेनापीति
मु० पाठः ॥ १२ स० २५ श्लो० ॥ ३६ ॥

शास्त्रोक्तमन्त्रफलं दर्शयन् आह, 'प्रारब्धानि' इति । 'यथाशास्त्रं'

नीतिशास्त्रानतिक्रमेण 'प्रारब्धानि' अनुष्ठितानि 'कार्याणि' पृथी-
लाभपालनादीनि । 'आसनबुद्धिभिः' सुपरिज्ञात-पञ्चविधात्तनैः ।
विस्पष्टमन्यत् । प्रारब्धानीत्यत्र चारब्धानीति केचित् ॥ १२ स०
२६ श्लो० ॥ ३७ ॥

यथानीति समारब्धं कार्यं विफलमपि न परितापयति, ईत्याह—
'सम्यगारभ्यमाणम्' इति । सुगमम् ॥ १२ स० २७ श्लो० ॥ ३८ ॥
यथाशास्त्रमनुष्ठितं कार्यं यदि दैवप्रतिबन्धेन विफलतामेति, तदा
नानुष्ठाता दोषभागित्याह—

यत्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम् ।

पुमांस्तत्रानुपालभ्यो दैवान्तरित-पौरुषः ॥

इति । सुस्पष्टम् । एतीत्यत्र एतत् इति, पुमांस्तत्र इत्यत्र, पुमांस्तत्र
इति सु० पाठः ॥ १२ स० १२ श्लो० ॥ ३९ ॥

यथा कुक्ष्येऽपि क्षेत्रे दैवानुकूल्यमन्तरेण फलं नोत्पद्यते, तथा दैव-
पुरुषकारयोरानुकूल्यं विना न फलसिद्धिरित्याह 'द्वयम्' इति । यद्य-
प्यश्लोकोऽस्माभिरपि नासादितः । परन्तु अयं "यथा श्लोकेन चक्रोग न
रथस्य गतिर्भवेत् । तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥" इति
श्लोकेन समानार्थकः ॥ १२ स० १३ श्लो० ॥

द्वयमिति पूर्वोक्तश्लोकेन यद्यपि दैवपुरुषकारयोरानुकूल्ये फलसि-
द्धिरुक्ता, तथापि पुरुषकार एवावलम्बनीय इति दर्शयन् आह 'प्रय-
त्नस्तावदास्थेय' इति । फलसिद्ध्यर्थं प्रयत्नः कर्तव्यः । 'दैवसमाश्रितं'
प्रतिकूलदैवाद्यत्तमित्यर्थः । 'शेषं' कार्यम् 'अपर्वभङ्गनिपुणम्'
पर्वभङ्गे यद्विच्छेदे न निपुणम् न फलोपधायकमिति तात्पर्यम् ।
"प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति वज्रसाधनता" इति
भावः ॥ अपर्वभङ्गनिपुणम् इत्यत्र अपर्वण्येव निपुणम् इति क्वचित्
पाठः ॥ १२ स० १४ श्लो० ॥ ४० ॥

मन्त्रतत्त्वमभिधातुमाह—'आत्मानस्य परस्मैव वीक्ष्य' इति । 'धीरः'

धैर्यसम्पन्नो विजिगीषुः । 'आत्मानश्च परश्चैव वीक्ष्य' आत्मानं शक्तित्रये-
 णोपचितं देशकालबलम् अनुकूल-शकुन-निमित्त-ग्रहादिक-सूचित-
 विजयश्च वीक्ष्य निर्णीय, परस्य तद्विपरीतं निरूप्य 'उत्पतेत्' यात्रां
 कुर्यात् । 'यत् आत्मपरवेदनम्' मन्त्रे यत् स्वपरबलावलज्ञानम् 'एत-
 देव हि विद्वानम्' मन्त्रतत्त्वम् ॥ वीक्ष्य इत्यत्र ज्ञात्वेति मु० पाठः ॥
 १२ स० १५ श्लो० ॥ ४१ ॥

निषिद्धानुष्ठानमभिधातुमाह—'निष्फलम्' इति । 'मतिमान्' नी-
 तिज्ञः । 'सन्दिग्धफलम्' अनिश्चितफलकम् । महावैरम् अनुबध्ना-
 ति यत् तत् 'महावैरानुबन्धि' । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ स० १६ श्लो०
 ॥ ४२ ॥

कूटकु-कर्म कर्तव्यमित्याह 'तदा' इति । 'तदा' तत्कालं 'शुचि'
 विशुद्धम् । 'आयतिसंशुद्धं' विशुद्धोत्तरकालम् । 'शुद्धक्रमागतं' शुद्धेन
 निर्दोषेण क्रमेण मार्गेण आगतम् । 'हितानुबन्धि' उभयलोकहितम्
 अनुबध्नाति यत् तत् 'कर्म' सद्भिः सदा प्रशस्यते ॥ शुद्धक्रमागतम्
 इत्यत्र शुद्धं क्रमागतम् इति केचित् ॥ १२ स० १७ श्लो० ॥ ४३ ॥

एतदेव समर्थयन् आह—'हितानुबन्धि' इति । 'तदा' तत्का-
 लम् 'अकटुकोऽपि' सौख्यरहितोऽपि । श्रेष्ठं स्पष्टम् ॥ १२ स० १८
 श्लो० ॥ ४४ ॥

सर्वत्र नीतिशास्त्रानुसारेण देशकालादेरनुकूलतां विविच्य कार्या-
 रम्भः प्रशंसनीयः, क्वचित्तु सिंहरुत्तितापि प्रशस्यते, इत्याह 'बुद्धौवोप-
 क्रमः' इति । "फलनिष्पत्तये" फलसिद्ध्यर्थं 'सदा' 'बुद्धौव' श्रेयानुग-
 तेन ज्ञानेनैवेत्यर्थः । 'उपक्रमः' प्रारम्भः 'श्रेयान्' श्रेयस्कारः । कल्याण-
 मित्रस्य' कल्याणं मित्रं यस्य, सर्वतः कुशलिन इति यावत् । 'क्वचित्'
 कदाचित् समयानुसारेणेत्यर्थः । 'सिंहरुत्तिता' आयामरुत्तिता,
 आयामयुद्धेनोपक्रमोऽपीति यावत् । 'प्रस्यते' फलोपधायिका भवति ॥
 क्वचित् कल्याणमित्रस्य इत्यत्र क्वचित् कल्याणमित्येतत् इति, सिंहरु-

वृत्तिता इत्यत्र सिंघवृत्तिना इति च केचित् पठन्ति ॥ १२ स०
१८ श्लो० ॥ ४५ ॥

“उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः” इत्याह ‘सहसोत्पत्य’
इति । ‘सहसा उत्पत्य’ देशकालनिरपेक्षया सहसा आक्रम्य
‘दुष्टेभ्यः’ दुरात्मभ्यः सम्पदां धनधान्यादीनां श्रेयसां वा चूर्जनम् सपा-
र्जनं ‘दुष्करं’ दुःसाध्यम् । ‘उपायेन’ शास्त्रोक्तेनोपदेशेन ‘मत्त-
दन्तिनां’ मत्तहस्तिनां ‘मूर्द्धि’ ‘पदं’ ‘न्यस्यते’ न पुनः सहसोत्पत्य मत्त-
दन्तिनो मूर्द्धि पदन्यासं कर्तुं शक्यते । उपायाद्य मन्त्रेण निर्णीयते
इति भावः ॥ मत्तदन्तिनाम् इत्यत्र मत्तहस्तिनाम् इति मु० पाठः ।

सहसोत्पत्य दुष्टेभ्यो यातयेभ्यः सहस्रशः ।

तद्वशाद्दुष्करं कर्तुमनशक्यं यदर्जनम् ॥

इति पाठान्तरम् ॥ १२ स० २० श्लो० ॥ ४६ ॥

तदेव समर्थयन् आह—‘न किञ्चित्’ इति । ‘इह’ लोको
‘विप्रश्चितां पण्डितानां’ ‘क्वचित्’ देशे कालेऽपि वा ‘किञ्चित्’ किमपि
सुदुर्लभमपीति यावत् । ‘वस्तु’ ‘असाध्यं’ ‘न’ ‘अस्ति’ । ‘अयः’
लौहकनकादि ‘अभयम्’ अपि ‘उपायेन’ तापादिकर्मणा यगद-
पाकादिना वा ‘द्रवताम्’ द्रवद्रव्यत्वम् ‘उपनीयते’ । नन्वेतैवेति भावः ॥
१२ स० २० श्लो० ॥ ४७ ॥

तदेव द्रवयति—‘वाह्यमानम्’ इति । स्कन्धेन ‘वाह्यमानम्’ अयः-
खण्डम् लोहशकलं ‘नैवापि’ ‘स्कन्धं’ ‘हन्ति’ अण्वपि हिनत्तीत्यर्थः ।
उपायरहितत्वादिति तात्पर्यम् । ‘अल्पमपि’ ‘तत्’ लोहशकलं
‘धारावत्’ हतधारं सत् शस्त्रस्थितं तोक्ष्णमित्यर्थः । ‘ईश्वरसिद्धये’
शत्रुस्कन्धच्छेदनादिरूपाभीष्टसाधनाय ‘भवेत्’ ॥ भवेत् इत्यत्र भव-
तीति मु० पाठः ॥ १२ स० २६ श्लो० ॥ ४८ ॥

उपायेन असाध्यसाधनमपि भवति, इति दृष्टान्तेन समर्थयन्
आह—‘लोकप्रसिद्धम्’ इति । ‘वारि’ जलं ‘वष्टेः’ व्यष्टेः ‘नियामकम्’

उपशमकारकम् 'एतत्' 'लोकप्रसिद्धमेव' । तद्वारि 'उपायोपगृहो-
तेन तेनैव' वक्तिनैव 'परिशोष्यते' परिशोषम् अपाद्यते । स्यात्यादि-
संस्थितं वक्तुपशमकारणं सुलक्षणमधःप्रवृत्तितेन तेनैव वक्तिना परि-
शोष्यते इति मन्त्रानुमतोपायानाम् असाध्यं किमपि नास्तीति भावः ॥
१२ स० ३० श्लो० ॥ ४६ ॥

अहितमपि मन्त्रवक्त्रेण हिताय कल्प्यते इति दृष्टान्तेन समर्थय-
न्नाह—

“विषं सुविषमाहारं केवलं मारणात्मकम् ।

तदेव द्रव्यसंयोगात् औषधाय प्रकल्प्यते ॥”

इति । 'विषं' 'सुविषमाहारं' सुविषम आहारो यस्य तत्,
भोक्तुमशक्यं भुक्ते च महानिष्टकरमित्यर्थः । 'केवलं मारणात्मकं'
यत्पाने मृत्युव्यतिरिक्तमन्यत् फलं नास्तीत्यर्थः । 'तदेव' विषमेव
'द्रव्यसंयोगात्' मन्त्रवक्त्रेणेत्यर्थः । 'औषधाय प्रकल्प्यते' पोषोपशम-
कारणं हितकरञ्च भवतीत्यर्थः ॥ एष श्लोको मुद्रितपुस्तके नास्ति ॥
१२ स० ३१ श्लो० ॥

मन्त्रिकर्माभिधातुमाह—'अविज्ञातस्य' इति । 'अविज्ञातस्य'
अपरिज्ञातस्य देशकालव्यवहितस्येति यावत् । 'विज्ञानं' दर्शनम् ।
ज्ञानवत्तुषेति शेषः । 'विज्ञातस्य च निश्चयः' राज्ञां मन्त्रिमत्संवा-
दात् विज्ञातस्य विनिर्णयो भवतीति भावः । 'अर्थद्वैधस्य सन्देहच्छेद-
नम्' एतत् किमेवं? अथवा किमेवं भविष्यति? इति द्वैधस्य संशय-
च्छेद इत्यर्थः । 'शेषदर्शनम्' एकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरित्यर्थः । एत-
च्चतुष्टयं मन्त्रिकर्म इति वाक्यशेषः । तथा च कौटिल्यः “अनुपलब्धस्य
ज्ञानम्, उपलब्धस्य निश्चयो वा अवधानम्, अर्थद्वैधस्य संशयच्छेदनम्,
एकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरिति मन्त्रिसाध्यमेतदिति विद्वद्भिश्चतु-
र्भिर्मन्त्रिभिर्मन्त्रयेत्” इति ॥ १२ स० ३२ श्लो० ॥ ५० ॥

“ननु वक्तुविशेषनिस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः ।” इत्याह

‘विदुषाम्’ इति । ‘विदुषां’ नीतिशास्त्रविप्रारदानां ‘शासन’ शास्त्रा-
नुसारिण्युपदेशे ‘तिष्ठन्’ ‘कञ्चन’ क्षीणकुलोत्पन्नं निर्धनं मूर्खमपि
‘न च्यवनन्येत’ । ‘सुभाषितजिघृक्षया’ । गुणवदाक्यग्रहणार्थम् । इंसः
क्षीरमिवान्नस इति भावः । ‘सर्वस्य च उक्तं’ वचनं ‘शृणुयात्’ ।
सर्वस्य चोक्तम् इत्यत्र सर्वस्य चापीति केचित् पठन्ति ॥ १२ स०
९९ श्लो० ॥ ५१ ॥

अतः परं श्लोकद्वयं मुद्रितपुस्तके प्राचीनटीकायाश्च न दृश्यते ॥
विजिगीषोः कार्यमाह—

“अज्ञानान्तु यो ज्ञाभः ज्ञानां परिरक्षणम् ।

इत्येतो विजिगीषूणां वीर्यव्यायामभूमयः ॥”

इति । अज्ञानां ज्ञाभः ज्ञानां परिरक्षणञ्च एतद्वयमेव विजिगीषूणां
वीर्यव्यायामयोः स्थानम् इति भावः । प्रथमचरणद्वये अज्ञानानां
ज्ञानार्थं यत्नस्तस्य वेक्षणम् । एवमपि पाठो दृश्यते ॥ १२ स० ९९ श्लो० ॥

परान् विजेतुमशक्तस्य चैश्वर्यं विडम्बनामात्रमित्याह ।

“शोभा हि कृतकृत्यस्य राज्ञो भोगा विभूतयः ।

अप्राप्तविजिगीषस्य ता एव हि विडम्बनाः ॥”

‘कृतकृत्यस्य’ समाप्त-विजिगीषस्य ‘राज्ञो’ ‘भोगा विभूतयः’ च ‘शोभा’
शोभामात्रम् । ‘अप्राप्तविजिगीषस्य’ विजिगीषाविरहितस्य अस-
माप्तविजिगीषस्य वा ‘ता एव’ भोगा विभूतयश्चैव ‘विडम्बनाः’ दृष्टे-
वेत्यर्थः । १२ स० ९५ श्लो० ॥

मन्त्रिवचनातिक्रमो दोषावह, इति दर्शयन्नाह—‘मदोद्धतः’ इति ।
‘मदोद्धतः’ अहमेव सर्वं जानामीति ज्ञानमदेन उद्धतः । ‘ज्ञियानृजः’
कर्त्तव्यतामूर्धो ‘यो’ ‘मन्त्रिणम्’ ‘अतिक्रामति’ तदुपदिष्टग्राहकत्वात्
‘वृथामन्त्रं’ मन्त्राभासविप्रलब्धं ‘तं’ भूपतिं ‘विदिषः’ शत्रवः ‘अधि-
रात्’ अनतिदीर्घकालेनैव ‘अतिक्रामन्ति’ अतीत्य अतिसन्धाय तदाव्य-
माक्रम्य गृह्णन्तीत्यर्थः ॥ १२ स० ९६ श्लो० ॥ ५२ ॥

मन्त्रभेदनिवारणार्थमाह—‘संरक्षेत्’ इति । ‘मन्त्रबीजं’ मन्त्रः बीजम् इव तत् संरक्षेत् । यथान्येषामपरिज्ञायमानं फलजनकं भवति, तथा कुर्यादिति भावः । ‘हि’ यतः ‘महोभुजां’ राज्ञां ‘तत्’ मन्त्रबीजमेव ‘बीजम्’ । तस्मात् सुरक्षिता महोभुजा भवन्तीति भावः । ‘यस्मिन्’ मन्त्रबीजे भित्ति ‘ध्रुवं’ निश्चयं ‘भेदः’ राज्ञ एव विनाश इत्यर्थः । यस्मिन् ‘गुप्ते’ सुरक्षिते ‘अनुत्तमां’ ‘गुप्तिः’ भवेदिति शेषः ॥ यस्मिन् इत्यत्र तस्मिन् इति पाठान्तरम् ॥ १२ स० ३७ श्लो० ॥ ५३ ॥

मन्त्रगुप्तिमेव दर्शयन्नाह—‘सिंहवत्’ इति । सिंहो हि संकुपितः सर्वावयवावद्भक्तमः परैरलक्षितचेष्टो मार्जारवदकस्माद् यस्य ते इत्येवं ‘सिंहवत् चेष्टमानस्य’ ‘विपश्चितः’ नीतिपण्डितस्य विजिगीषोः ‘क्लाजे’ चेष्टानुकूले समये ‘कर्म’ अनुष्ठानम् ‘अस्य’ ‘सकुल्याः’ वन्धवः ‘क्रियमाणं’ ‘परे तु’ ‘कृतं’ निष्पन्नं ‘विदुः’ जानीयुः ॥ अनुष्ठानात् पूर्वं न कोऽपि किमपि ज्ञातुं शक्नोतीति भावः ॥ १२ स० ३८ श्लो० ॥ ५४ ॥

गुणवन्मन्त्रमभिधातुमाह—‘अपश्चात्तापकृत’ इति । ‘अपश्चात्तापकृत’ यो हि मन्त्र उत्तरकालं नानुतापं जनयति । ‘सम्यक् अनुबन्धि-फलप्रदः’ अनुबन्धाः फलान्तराणि विद्यन्ते यस्य मुख्यफलस्य तत् अनुबन्धि । अनुबन्धिफलं प्रददातीति । ‘अनुरक्तिफलप्रदः’ इति सु० पाठे तु प्रकृतिरञ्जनरूपफलदायकः इत्यर्थः । ‘अदीर्घकालः’ यो हि न सुदीर्घकालव्यापी । ‘अभीष्टः’ भेदाभावाद् वाञ्छितः । ‘प्रशस्यः’ उभयलोकाविरोधात् प्रशंसनीयः । ‘मन्त्र इष्यते’ सद्भिरिति शेषः ॥ १२ स० ३९ श्लो० ॥ ५५ ॥

मन्त्राङ्गान्याह—‘सहायाः’ इति । ‘सहायाः’ पुरुषद्वयसम्पदाख्य-समुद्भवं प्रथममङ्गम् । ‘साधनापायाः’ कर्मणां साधने ये उपायाः, कर्मणामारम्भोपायाख्यं द्वितीयमङ्गम् । ‘विभागो देशकालयोः’ अस्मिन् देशे अस्मिन् काले अनुष्ठितं कर्म सिध्यतीति देशकालविभागस्तृतीय-

मङ्गम् । 'विपत्तेश्च प्रतीकारः' विपत्तेर्विघ्नानां प्रतीकारः, विनिपात-
प्रतीकार इति यावत् । अथ च चतुर्थमङ्गम् । 'सिद्धिः' फलसिद्धिः पक्ष-
ममङ्गम् । 'मन्त्रः' एवं 'पञ्चाङ्ग इत्येते', इत्यर्थः ॥ तथाच कौटिल्यः
"कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पत्, देशकालविभागो, विनि-
पातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गे मन्त्रः" इति । सिद्धिः पञ्चाङ्ग
इत्येते इत्यत्र मन्त्रः पञ्चाङ्ग उच्यते इति सु० पाठः ॥ १२ स०
४० श्लो० ॥ ५६ ॥

मन्त्रिकर्तव्यमाह—'अनुतिष्ठेत्' इति । 'समारब्धं' यदारब्धं दुःसा-
ध्यादिकं कर्म तत् 'अनुतिष्ठेत्' यथा सुसमाप्तिं गच्छति तथा भूयो-
भूयः प्रेरयेत् । 'अदारब्धं' प्रचोदयेत् यथा प्रारम्भते तथा कुर्यात् ।
'अनुष्ठितश्च' निष्पन्नश्च कर्म 'संहृत्या' शोभनवृत्तिकरुणेन 'विशेषेण'
यथा स्याद्यि भवति तथा 'उपपादयेत्' निष्पादयेत् । तथाच कौटिल्यः,
"अक्षतारम्भम्, आरब्धानुष्ठानम्, अनुष्ठितविशेषम्, नियोगसम्पदा
च कर्मणां कुर्युः" मन्त्रिण इत्यनुवर्त्तते ॥ अनुष्ठितश्च संहृत्या
इत्यत्र अनुष्ठितश्च संहृत्या इति केचित् पठन्ति ॥ १२ स० ४१
श्लो० ॥ ५७ ॥

मन्त्रप्रयोगमाह—'प्रचारयेत्' इति । मन्त्रिदूतगूढपुरुषाश्च भवन्ति
मन्त्रिणः । मन्त्रो मन्त्रिदूतगूढेषु पुरुषेषु यथावयं समर्प्यते इति । तान्
त्रिविधानपि 'मन्त्रविदः' यथासम्भवम् 'अनेकधा' 'कार्यद्वारेषु' पृथो-
पालनादि कार्यम् आयाति यैः द्वारैः तेषु शत्रुमित्रमध्यमेदासीनरूपेषु
इत्यर्थः । 'प्रचारयेत्' प्रणिदध्यात् । 'तत्र' 'चेतसां साम्यं' मन्त्रिदूत-
गूढपुरुषाणाम् एकमन्त्रं 'साधु' सुसंज्ञितं यथा भवति तथा 'तेन
कार्यद्वारेण' यानादिगुणमनुतिष्ठन् 'समुत्पतेत्' आक्रामेत् इत्यर्थः ॥
साधु इत्यत्र शोभनमिति सु० पाठः । १२ स० ४२ श्लो० ॥ ५८ ॥

एतदेव द्रष्टव्यं 'यत्र मन्त्रिमनःसाम्यम्' इति । यन्मिन् चिकी-
र्षिते 'मन्त्रिमनःसाम्यम्' 'यत्र चेतो न गच्छते' कर्तुः शरीराद्यपि

निमित्तानि शुभाशुभान्युदयन्ति । मनःशङ्कायां कार्यसिद्धिस्तु संश-
यितेति मनसि शङ्कारहिते कार्यं विधेयमिति भावः । 'यच्च' 'चिकी-
र्षितं' कर्तुमीप्सितं 'सन्तो न निन्दन्ति' 'तत् परीयात्' गच्छेत्,
कर्तुमिति शेषः ॥ १२ स० ४३ श्लो० ॥ ५६ ॥

सच्चिवादिभिर्निर्णीतेऽपि मन्त्रेषु व्यभिचारः सम्भवतीति सर्वथा
न विश्वसनीयं विजिगीषुणेति दर्शयन् आह—'धृतेऽपि' इति । 'मन्त्र-
ज्ञैः' मन्त्रार्थिभ्यः 'धृतेऽपि' निर्णीय व्यवधारितेऽपि 'मन्त्रे' विजिगीषुः
'स्वयं भूयो विचारयेत्' 'यथा स्वार्थं न पीडयेत्' यथा विजिगीषोः
स्वार्थहानिर्न भवेत् 'मन्त्रज्ञो' विजिगीषुः 'तथा वर्तेत' दीर्घकालं
व्याप्य विग्रहादौ स्वार्थपीडा भवतीति तत्र सावधानेन विजयिना
भवितव्यम् इति भावः । मन्त्रज्ञः इत्यत्र तत्त्वज्ञः इति मु० पाठः ।
१२ स० ४४ श्लो० ॥ ६० ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह—'मन्त्रिण' इति । स्वार्थ एव तात्पर्यं कारणं
तस्मात् । स्वार्थसिद्ध्यर्थं मन्त्रिणे दीर्घकालव्यापिनं विग्रहमभिलषन्ति
इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ स० ४५ श्लो० ॥ ६१ ॥

मन्त्रिनिर्णीतकार्यस्य सिद्धिलक्षणायाह—'मनःप्रसादः' इति ।
'मनःप्रसादः' चित्तस्य प्रसन्नता, क्लृप्तताराहित्यमिति यावत् ।
'अद्धा च' कार्यसिद्धावत्यायहः । 'तथा करणपाटवं' करणानाम्
इन्द्रियाणाम् एकादृशानामपि पटुता । 'सहायोत्थानसम्पत् च' सहा-
येन सह उत्थानसम्पत् च । एतत् सर्वं 'कर्मणां सिद्धिलक्षणम्'
एभिर्निर्णीतैः सिद्धिरवश्यम्भाविनीति लक्ष्यते इति ॥ सहायोत्थानस-
म्पच्च इत्यत्र सत्त्वायोत्थानसम्पच्च इति मु० पाठः ॥ १२ स० ४६
श्लो० ॥ ६२ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह—'लघूत्थानानि' इति । 'लघूत्थानानि' लघु अ-
विलम्बितम् उत्थानं येषां तानि । 'अविघ्नानि' विघ्नरहितानि । 'सम्भ-
वत्साधनानि च' सम्भवन्ति साधनानि सम्पदाम उत्पत्तिनिमित्तानि

च । यत्तानि 'कारणान्यव' 'पुरः' अयतोभाविर्नो 'सिद्धिं' 'कथयन्ति
यल्लयन्ति ॥ १२ स० ४७ श्लो० ॥ ६३ ॥

मन्त्रस्तावत् प्रयत्नतो रक्षणीय इत्याह—

“आवर्त्तयेन्मुहुर्मन्त्रं धारयेच्च प्रयत्नवान् ।

अप्रयत्नघृतो मन्त्रः प्रचलन्नभिवद्ध्येत् ॥”

इति । 'मन्त्रं' 'मुहुः' वारंवारम् 'आवर्त्तयेत्' आलोचयेत् । 'प्रयत्नवान्'
यत्नमास्थायेत्यर्थः । 'धारयेच्च' संरक्षेच्च । 'अप्रयत्नघृतः' प्रयत्ननासंरक्षितः,
'मन्त्रः' 'प्रचलन्' श्रुतिपरम्परया लोकेषु प्रकाशतामागच्छन् समुद्र-
तरङ्गेषु तैलविन्दुवत् सर्वत्र विसर्पन् इति य वत । 'अभिवत्' अग्न्या-
धारगृहात् गृहान्तरमासाद्य क्रमशः समस्तनगरदाहकारो वक्षिष्वि
'दध्येत्' मन्त्रं धारं विजिगीषुं मन्त्रिणमखिलं प्रहृषिन्नगृहणुष्व इति
शेषः ॥ तथाच कौटिल्यः “मन्त्रभेदाद्ययोगक्षेमावधेः राज्ञस्तथा
युक्तपुरुषाणाञ्च” इति ॥

“आवर्त्तयेन्मुहुर्मन्त्रं संरक्षेत् तत् परिस्तुवन् ।

अरक्ष्यमाणं मन्त्रं हि भिनत्त्यात्मपरम्पराम् ॥”

इति मु० पाठस्तु न सङ्गच्छते ॥ १२ स० ४८ श्लो० ॥ ६४ ॥

तदेव प्रकारान्तरेण कथयति—

“अप्राप्तसन्ततिर्मन्त्रः संरक्ष्येत परम्परम् ।

अरक्ष्यमाणं मन्त्रं हि भिनत्त्यात्मपरम्पराम् ॥”

इति । 'अप्राप्तसन्ततिः' अप्राप्ता सन्ततिर्लोकेषु विस्तारो येन सः । 'मन्त्रः'
'परम्परं' 'संरक्षेत्' विजिगीषुणा मन्त्रिणा गृहपुरुषादिना चेति शेषः ।
'हि' यतः 'आत्मपरम्परा' आत्माः मित्रप्रभृतयः, तेषामप्यात्मा भवन्ति,
तेषामपि, एवमात्मपरम्परा भवति । 'अरक्ष्यमाणं मन्त्रं' भिनत्ति ।
तथाच कौटिल्यः “मन्त्रिणामपि हि मन्त्रिणो भवन्ति, सैषा मन्त्रिपर-
म्परा मन्त्रं भिनत्ति” इति ॥ आहोऽयं मुद्रितपुस्तके परित्यक्तः ॥
१२ स० ४९ श्लो० ॥

मन्त्रप्रकाशहारमाह 'मदः प्रमादः' इति । 'मदः' मद्योपयोगजः,
तत्परवशो विस्मृत्य मन्त्रभेदं करोतीत्यर्थः । तथा चोक्तं दर्पणकृता—

“सम्भोद्धानन्दसम्भेदो मदो मद्योपयोगजः ।

अमुना चोत्तमः श्रेते मद्यो हसति गायति ।

अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥”

इति । 'प्रमादः' कार्यान्तराशक्तिः । 'कोपः' क्रोधोऽपि प्रवृद्धो मन्त्ररक्षा-
विस्मरणात् भेदक इत्यर्थः । 'सुप्तप्रलयितानि च' 'प्रच्छन्नकामिन्यः' तिरो-
हितकामिन्यो वशीकृतभर्तृका इत्यर्थः । अथवा प्रच्छन्नं याः कामयन्ते
ताः 'प्रच्छन्नकामिन्यः' वारणार्थः । तथा 'अवमताः' न किमपि जान-
न्तीति अवज्ञाताः शुकसारिकावाज-व्याघ्रिप्रपीडितादयः । तथाच
कौटिल्यः “श्रूयते हि शुकसारिकादिभिर्भिन्नो मन्त्रः पशुभिरन्यैश्च
तिर्यग्गोनिभिरवमतैः” इति । कोपश्च इत्यत्र कामश्च इति, कामि-
न्योऽवमता इत्यत्र कामिन्यश्च मता इति मु० पाठः ॥ १२ स० ५०
श्लो० ॥ ६५ ॥

मन्त्रप्रदेशमभिधातुमाह—'निस्तम्भे' इति । 'निस्तम्भ' स्तम्भरहित-
स्थाने 'निर्गवाक्षी' वातायनरहिते । वातायनेन हि शब्दानां वह्नि-
निःसरणात् । 'निर्भिन्नान्तरसंश्रये' निर्भिन्नः अन्तरसंश्रयो यत्र
तस्मिन् । प्रच्छन्नश्रोतृणां यत्र संश्रयो नास्ति । 'प्रासादाग्रे' 'अरण्ये'
वा' निर्जने इत्यर्थः । 'अविभावितः' अजक्षितः सन् मन्त्रयेत । तथाच
कौटिल्यः “मन्त्रपूर्वाः सर्वारम्भास्तस्योद्देशः संवृतः कथानामनिखावी
पक्षिभिरप्यनालोक्यः स्यात्” इति । निर्भिन्नान्तरसंश्रये इत्यत्र निभ-
द्योऽन्तरसंश्रये इति मु० पाठः । निर्भिद्यन्तरसंश्रये इति च क्वचित्
पाठः । प्रासादाग्रेऽरण्ये वा इत्यत्र प्रासादोपर्यरण्ये वा इति मु०
पाठः ॥ १२ स० ५१ श्लो० ॥ ६६ ॥

तमेवाह—

“निश्चिद्रे निर्जनेऽश्वे चनिरन्तरसङ्गमे ।

निर्वाते शुचिरन्तर्मे मन्त्रयेत मष्टोदयः ॥”

इति । ‘निश्चिद्रे’ छिद्ररहितगृहे, छिद्रेण हि शब्दनिर्गमसम्भवात् ।
‘निर्जने’ जनशून्यस्थाने, ‘अश्वे’ विपक्षसमागमशब्दरहितप्रदेशे,
‘चनिरन्तरसङ्गमे’ नास्ति निरन्तरः सङ्गमः जनसमागमो यत्र ।
‘निर्वाते’ प्रवक्षवायुना हि शब्दो दूरेऽपि नीयते । ‘अन्तर्मे’
स्तन्मध्यवधानेन हि मन्त्रश्रवणसम्भवात् । ईदृशे स्थाने ‘मष्टोदयः’
महान् उदयो यस्य सः । शुचिः शुद्धाचारः सन् । अशुचेर्मनसि
जड़ता सम्पद्यते, शुचिर्हि प्रतिभावान् भवति इति दर्शनात् ।
‘मन्त्रयेत’ मन्त्रभिः सहेति वाक्यशेषः ॥ श्लोकोऽयं मुद्रितमुद्रके न
छतः ॥ १२ स० ५२ श्लो० ॥

त्रिचतुःसंख्यमष्टमन्त्रियतिरिक्तं मन्त्रिमण्डलमाह—‘द्वादशेति’
इति । ‘मन्त्रिमण्डलं,’ ‘मनुः’ ‘मन्त्रिणां’ ‘द्वादश’ ‘इति,’ ‘वृहस्पतिः’
‘षोडश इति,’ ‘उशनाः विंशतिः इति’ ‘प्राह’ । मनुमतेन द्वादशमन्त्रि-
परिकल्पितं, वृहस्पतिमतेन षोडशमन्त्रि-परिकल्पितं, उशनसो मतेन
विंशतिमन्त्रि-परिकल्पितं मन्त्रिमण्डलमिति तात्पर्यम् । मन्त्रिमण्डलम्
इत्यत्र मन्त्रिमण्डलम् इति मु० पाठः । १२ स० ५३ श्लो० ॥ ६० ॥

यदि मन्त्रिगुणसम्पन्ना वष्टवो मन्त्रिणो भवन्ति, तेषां कार्येषु पर्याप्तं
तदा वृद्धकल्पितमेव मण्डलमिष्यते । तथाच कौटिल्यः “इन्द्राय हि
परिषद्वीणां सष्टसं समभवत्, तच्च तपक्षुस्तस्मादिन्द्रं सष्टसाह-
माज्जः” इति । एतदेवाह ‘यथासम्भवमित्यन्ये’ इति । ‘अन्ते’ ‘यथा-
सम्भवम्’ ‘इति’ मन्त्रिमण्डलमाह्वरिति शेषः । ‘यथाविधि’ विध्यनति-
क्रमेण ‘तत्’ मन्त्रिमण्डलं ‘प्रविश्य’ ‘आहितमनाः’ सावधानः सन्
‘बुद्धिविवृद्धये’ कर्तव्यविषये ज्ञानवृद्धयं ‘कार्यं’ कर्तव्यं ‘मन्त्रयेत’ ।
‘यथासम्भवम्’ इत्यत्र तथासम्भवम् इति क्वचित्, ‘कार्यं बुद्धिवि-

वृद्धये' इत्यत्र 'कार्यसिद्धिविवृद्धये' इति मु० पाठः ॥ १२ स०
५४ श्लो० ॥ ६८ ॥

मन्त्रिनियोगरीतिमाह—

“एकत्र पञ्च सप्तापि वैषम्य-क्रियया युताः ।

मन्त्रिणा भूभुजा कार्य्या इति केचिद् वदन्ति वै ॥” इति ।

‘भूभुजा,’ ‘एकत्र’ एकस्मिन् कर्तव्ये देशविशेषस्य शासने वा विपक्ष-
विशेषेण सन्धिविग्रहादौ वा खनिजद्रव्यानुसन्धाने वा करसंग्रहे वा
प्रजानां धनधान्यादिरक्षणे वा ‘वैषम्यक्रियया युताः’ कार्य्याणामवान्तर-
भेदात् एथक् एथक् कार्य्यचिन्तने नियुक्ता इत्यर्थः । ‘पञ्च सप्तापि’
अपि शब्दात् अधिका अपि ‘मन्त्रिणः कार्य्याः’ एकैकस्मिन् कार्य्ये
भिन्नभिन्नविषयेषु एथक् एथक् मन्त्रिणा नियोज्या इति भावः ।
‘इति केचित् वदन्ति’ । श्लोकोऽयमपि मुद्रिते पुस्तके न दृढः ॥ १२ स०
५५ श्लो० ॥

वृद्धकल्पिते मण्डले मन्त्रक्रममाह—‘एकैकेन’ इति । ‘स्वहितान्वेषी’
आत्महिताकाङ्क्षी राजा ‘एकैकेन’ प्रत्येकेन मन्त्रिणा सह ‘कार्य्याणि’
कर्तव्यानि ‘पुनः पुनः सुविचार्य्य’ यथाशास्त्रं विविच्य ‘एथक् एथक्’
‘एषां’ मन्त्रिणां ‘मतं’ ‘प्रविशेत्’ प्रणिदध्यात् । तथाच कौटिल्यः “ताने-
कैकशः पृच्छेत् समस्तांश्च हेतुभिस्त्रैकैकं मतं प्रविशेत् विद्वान्” इति ।
‘एकैकेन हि कार्य्याणि सुविचार्य्य पुनः पुनः ।’ इत्यत्र अकथ्यानि
तु कार्य्याणि सम्यधार्य्य पुनः पुनः ।’ इति मु० पाठः ॥ १२ स०
५६ श्लो० ॥ ६९ ॥

कीदृशस्य मन्त्रिणो वचनं कुर्यादिति दर्शयन् आह—‘महापक्षः’
इति । महाप्रमाणः पक्षः बन्धुवर्गो यस्य सः ‘महापक्षः’ । ईदृशो
हि स्वकार्य्यार्थं नाहितमुपदिशतीत्यर्थः । ‘यथाशास्त्रं’ शास्त्रानति-
क्रमेण ‘दृष्टकर्मा’ ‘हितः’ प्रागप्यनुष्ठित-वाङ्मन्याहित-स्वामिहितः ।
‘सधीः’ प्रज्ञासम्यग्गः । मन्त्री ‘मतारूढः’ इतरमन्त्रिमतारूढः सन्

‘यत् ब्रूयात्’ ‘साधु’ व्यभिचाररहितं ‘तत्’ ‘समाचरेत्’ अनुतिष्ठेत् ॥
१२ स० ५७ श्लो० ॥ ७० ॥

मन्तानन्तरं कालातिक्रमे भेदसम्भावनेति तन्निवारणार्थमाह—
‘नातीयात्’ इति । मन्तानन्तरम् अतिक्रान्ते काले भूयो मन्त्रयेदिति
भावः । वाक्यार्थस्तु न दुरवगाहः ॥ १२ स० ५८ श्लो० ॥ ७१ ॥

विक्षम्भे कार्यक्षानिः स्यादित्याह—‘न कार्यकालम्’ इति । सुदुर्लभः
कार्ये योगः कथञ्चिदेव भवतीति न कार्यकालमतिक्रामेदित्याशयः ।
वाक्यार्थस्तु सुगमः । ‘कार्ये योगः’ इत्यत्र ‘कार्ययोग’ इति पाठान्त-
रम् ॥ १२ स० ५९ श्लो० ॥ ७२ ॥

कार्यन्तु यथाकालमेव करणीयम्, इत्याह—‘सताम्’ इति ।
सुगमम् ।

“तत्सिद्धये प्रयत्नेन रसवत् फलमश्रुते ।

सतां मार्गेण मतिमान् काले कर्म समाचरेत् ॥

काले समाचरन् साधु रसवत् फलमश्रुते ॥”

इति । पाठान्तरम् ॥ १२ स० ६० श्लो० ॥ ७३ ॥

आक्रमणकालमाह—‘इति चेति च’ इति । ‘इति च इति च’ इति
‘सम्पश्यन्’ एतत्करणे एतत् फलं भविष्यति, एतदकरणे च इयं ह्य-
निर्भविष्यति, इत्येवं पर्यालोचयन्, अनुकूलदेशकालसहायसम्पन्नः
‘विशुद्धपार्ष्णिः’ विजिगीषुः ‘सदस्तु’ आत्महितकरं देशनगरादिकं
‘समाक्रामेत्’ ‘न’ तु असमये ‘चापलात्’ आक्रामेत् इति शेषः । ‘वि-
शुद्धपार्ष्णिः सदस्तु’ इत्यत्र ‘विशुद्धपार्ष्णशब्दस्तु’ इति, ‘कालदेशसहाय-
वान्’ इत्यत्र ‘काले देशे सहायवान्’ इति च क्वचित् पाठः ॥ १२ स०
६१ श्लो० ॥ ७४ ॥

अविमृश्यकारिताया दीर्घं दर्शयन्माह—

“अविचार्य वलावलं द्विषाम् अहमित्येव समुद्धतो वलात् ।

अपक्षः समतेन सम्पतन् निपतत्यल्पमना न बुध्यते ॥”

इति । 'द्विषां' 'वलावलम्' 'अविचार्य' 'अहमित्येव' अहमेव
 वलवान् इति 'समुद्रतः' औद्धत्यशाली 'चपलः' 'स्वमतेन' मन्त्रि-
 मतनिरपेक्षतया 'वलात्' 'सम्पतन्' आक्रामन् 'निपतति' सः
 'अल्पमनाः' क्षुद्रमतिः अदूरदर्शीत्यर्थः । 'न बुध्यते' पतन्तमात्मानं न
 विजानाति । श्लोकोऽयं मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ॥ १२ स० ६२ श्लो० ॥

तदेव समर्थयन् आह 'अहिते हितबुद्धिः' इति । वाक्यार्थस्तु न
 दुरवगाहः । 'अचिरं वै व्यसनी प्रबुध्यते' इत्यत्र 'चिरविघ्नान्तरितः'
 'प्रबुध्यते' इति केचित् पठन्ति ॥ १२ स० ६३ श्लो० ॥ ७५ ॥

मन्त्रवलेन भुजङ्गा इव विपक्षभूषा वक्ष्या भवन्तीत्याह 'इति मन्त्र-
 वलात्' इति । 'इति' एवं यो मन्त्रस्तद्भजात् 'नयमार्गमास्थितः' नीति-
 मार्गानुसारी 'उद्योगसमन्वितः' उद्योगी 'महोपतिः' 'दुष्टभुजङ्ग-
 मान् इव' 'महते' 'रिपून्' 'वशं' 'विनयेत्' वशीकुर्यात् ॥ १२ स०
 ६४ श्लो० ॥ ७६ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-
 कृतायाम् उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण
 मन्त्रविकल्पो नाम द्वादशः सर्गः ॥ ८ ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण एकादशः सर्गः समाप्तः ।

द्वादशमर्गप्राप्तिः ।

मन्त्रविकल्पानन्तरं दूतप्रचारविकल्पं नाम [त्रयोदशं] मर्गमारभते ।

दूतप्रचारमाह 'कृतमन्त्र' इति । 'कृतमन्त्रः' कृतः मन्त्रो येन सः 'मन्त्रज्ञः' राजा 'मन्त्रिणां' मध्ये 'मन्त्रसम्मत्' कस्यपीति शेषः । अथवा 'मन्त्रिणां मन्त्रसम्मत्' मन्त्रिणां मन्त्रेण अनुमोदितम् । 'दौत्याभिमानिनम्' अहं दूत इत्यभिमानवन्तं सर्वत्रैव निःशङ्कमित्यर्थः । 'दूतं' दुनोति स्वाचारेण यातव्यम् इति दूतशब्दः । 'यातव्याय' गन्तव्यजनसमीपे 'प्राहिणुयात्' प्रेरयेत् । 'मन्त्रसम्मत्' इत्यत्र 'मन्त्रिसम्मत्' इति, 'दौत्याभिमानिनम्' इत्यत्र 'दूत्याभिमानिनम्' इति मु० पाठः ॥ १३ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

सत्यसामान्यगुणसम्पन्नत्वे दूतस्य अवश्यम्भाविनो गुणानाह 'प्रगल्भ' इति । 'प्रगल्भः' शत्रुपरिषदि साध्वसहीनः । 'स्मृतिमान्' स्वामिसन्दिग्धं किमपि न विस्मरति । 'वाग्मी' स्ववचनेन सभां रञ्जयति । 'शास्त्रे' नीतिशास्त्रादिके, 'अस्त्रे' धनुरादिके च 'निष्ठितः' दक्षः । अग्न्यस्तं सुशिञ्चितं कर्म शास्त्रप्रतिपादितकार्यं येन सः । तादृशो नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति, योग्यो भवति ॥ १३ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

दूतस्यापि त्रैविध्यं दर्शयति, 'निष्ठयार्थः' इति । निष्ठयः नियम-रहितः अर्थः सन्धिविग्रहादिको यस्य । यथा युधिष्ठिरेण वासुदेव एवमुक्त्वा प्रेषितः—“यद् यदस्माद्धितं ह्यणु ! तत्तद्वाप्यः सुयोधनः” इति । अत्र सन्धिरेव कर्तव्यो विग्रहो भवति न नियमः । 'नित्यार्थः' नित्यः नियमितः निर्दिष्टः अर्थः सन्धिविग्रहादिको यस्य सः । त्वया रिपु-संसदि एवं व्यवहर्तव्यं यथा विग्रहो भवति, इत्येवं स्वामिना नियमितो नित्यार्थः । 'शासनवाहकः' शासनं स्वामिसन्देशं वहति यः सः ।

अयं हि यावद्भावितमाचष्टे । इत्थं त्रिविधो दूतः सामर्थ्यात् पादतो
हीनः । सामर्थ्यं हि अमात्यानां पञ्चविंशतिगुणरूपम् । निवृत्त्यर्थात्
पादगुणहीनो मितार्थः । ततोऽपि पादगुणहीनः सन्देशहारकः ।
सन्देशवाहक इत्यत्र सन्देशहारक इति पाठान्तरम् ॥ १३ स०
३ श्लो० ॥ ३ ॥

दूतानामितिकर्तव्यतामाह—‘स भर्तुः’ इति । ‘सः’ त्रिविधो दूतः
‘भर्तुः’ विजिगोषोः ‘शासनात्’ ‘स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणाम्’ ‘उत्तरोत्तरम्’
‘इति च इति च इति चिन्तयन्’ ‘गन्तव्यं’ यातव्यं रिपुं गच्छेत् ॥
स्ववाक्यपरवाच्यानामिति चेति च चिन्तयेत् इति पाठे, स्ववाक्यपर-
वाच्यानाम् उत्तरोत्तरम् इति च इति च इति चिन्तयेत् । प्रथमपाठे,
एवं कृते स्वराष्ट्रस्य एवं भविष्यति, एवं कृते परराष्ट्रस्य एवं भविष्य-
तीति उत्तरोत्तरं परिणतिं चिन्तयन्नित्यर्थः । द्वितीयपाठे मया एव
वक्तव्यं शत्रुभिरेवं कथिते मया एवमुत्तरं दातव्यमिति उत्तरोत्तरं
वचनविन्यासं चिन्तयेदिति भावः । तथाच कौटिल्यः, शासनमेवं
वाच्यः, स वक्ष्यत्येवं तस्येदं प्रतिवाक्यमेवेति प्रतिसन्धातव्यमित्यधोयानो
गच्छेदिति । १३ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

अन्तपालानिति । स्वमण्डलपरमण्डलानाम् अन्तान् पालयन्तीति
अन्तपालाः, तान् । ‘आटविकान्’ च, सामदानादिभिः यात्रासौकर्यार्थं
मित्राणि कुर्वीत । अन्तःपालान् इति मुद्रितपाठे तु, अन्तः स्वराष्ट्र-
परराष्ट्राणाम् अन्तः अभ्यन्तरं पालयन्ति ये ते तान् । ‘स्वबलसिद्धये
स्वबलानां यात्रासुकरतासम्पादनाय जलस्थलानि जलमयप्रदेशान्
स्थलमयप्रदेशाञ्च मार्गान् स्वबलोपयोगिनिरावाधान् पथञ्च विद्यात्
जानीयात् आविष्कुर्यादित्यर्थः । विन्ध्यात् इति पाठे जमेत इत्यर्थः ।
१३ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

‘नाविज्ञात’ इति । ‘अविज्ञातः’ अविदितवृत्तान्तः, अथवा शत्रु-
भिरपरिज्ञातः सन् शत्रोः पुरं संसेदि च न प्रविशेत् । ‘कार्यार्थम्’

अभिप्रेतकार्यसाधनार्थं 'काशम्' अवसरम् 'ईजेत' । 'अनुज्ञातश्च'
शत्रुणानुमतश्च 'निष्पतेत्' शत्रोः पुरे सदसि च प्रविश्य स्वकार्यं साध-
येत् । १३ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

'सारवत्ताम्' इति । यातय- 'शत्रोः' राष्ट्रस्य सारवत्तां दुर्गं तद्गुप्तिं
दुर्गरक्षां दुर्गस्य छिन्नं कोषं मित्राणि वस्त्रानि च अनुसन्दध्यात् । १४
स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

'उद्यतेषु' इति । यद्योक्तं न भयात् अपलपेत् । श्रेष्ठं सुगमम् ॥
प्रहतीनां च भर्त्तरि इत्यत्र दृष्टिवक्ताविचेष्टितैः इति पाठान्तरम् ॥
१५ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

न ब्रूयात् प्रच्युतिं शत्रोः प्रहतीनां स्वभर्त्तरि ।

छात्यपक्षस्य चोपायं कुर्यादनुपलक्षितः ॥ ९ ॥

शत्राः प्रहतीनां जनपदकोषदण्डादीनां स्वभर्त्तरि प्रच्युतिं घीनतां न
ब्रूयात् न कस्यापि प्रकाशयेत् । शिष्टं सुगमम् । अनुपलक्षित इत्यत्र
अनतिशक्तितः इत्यपि पाठः । १५ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

'एच्छमानः' इति । स्वस्वामिनः प्रहतिच्युतिं प्रहतीनां विरागं
एच्छमानोऽपि न ब्रूयात् । तत्प्रश्ने किमुत्तरं दद्यादित्याह, ब्रूया-
दिति । स्वस्वामिप्रहतिच्युतिम् इत्यत्र ह्येववाक् प्रहतिच्युतिमित्यपि
पाठः ॥ १५ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

चित्तरक्षणार्थं यत् ब्रूयात् तस्यैवार्थमाह । कुक्षेन इति । विजिगोषु-
पक्ष-विजेतव्य-पक्षयोः चतुर्विध-स्तोत्रं यथा, कुक्षं विजिगोषोरभ्यर्धितं
सोमाम्बयायातं, त्वदीयमपि तथैव ध्यादित्यसम्भवम् । नाम्ना विजिगोषुः
स्वाध्यतरः नाम्ना त्वमपि तथैव । द्रव्येण विजिगोषु न वतिकोटीश्वरः
त्वमपि तथैव । महीयसा कर्मणा विजिगोषुरुत्खाताशेषप्रतिपक्षा-
धिगतानेकमण्डलस्त्वमपि तथा । इत्येवं चतुर्विधं स्तोत्रं कुर्यात् ।
मथ्यस्वतात्त्रापनार्थमिति तात्पर्यम् । कुक्षेन इत्यत्र फलेन इति मुद्रित-
पाठे कार्यसाधनेनेत्यर्थः । १६ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

विद्येति । विद्या आन्वीक्षिकीप्रभृतयः । शिल्पम् अस्तगृहगृह-
सामग्रीप्रभृतिनिर्माणादौ असाधारणकौशलम् । तदुपदेशेन तत्तद्-
विषयशिक्षादानव्याजेन संश्लिष्य सन्वन्धं घटयित्वा उभयवेतनैः कृत्य-
पक्षं भेद्यपक्षं जानीयात् । तद्भर्तुर्यातव्यस्य विवेचितमपि बुध्येत
इति । विद्याशिल्पोपदेशेन इत्यत्र तथाविधोपदेशेन इति पुस्तकान्तरस्य
पाठः । १३ स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

तीर्थेति । तीर्थानि वेणीसङ्गमप्रभृतीनि, आश्रमास्तपस्विनां तपो-
वनानि, सुराः सोमेश्वर-भूतेश्वरप्रभृतयः, तेषां स्थानं तत्र शास्त्र-
विज्ञानहेतुना तत्क्षणेनेत्यर्थः । नियुक्तैस्तपस्विव्यञ्जनोपेतैः स्वचरैः सह
संवदेत् संवादं कुर्यात् । संवदेदित्यत्र संवसेत् इति, तीर्थाश्रमसुरस्थाने
इत्यत्र तीर्थाश्रमाश्रयस्थाने इति च मुद्रितपुस्तकद्वयपाठः । १३ स०
१३ श्लो० ॥ १३ ॥

प्रतापमिति । प्रतापः पौरुषं, कुलं श्लाघ्यतरान्वयः, ऐश्वर्यं विभूते-
राधिक्यं, त्यागो वदान्यता, उत्थानसौष्ठवम् उत्साहशक्तिप्रवणत्वम्,
अक्षुद्रता अवश्वकत्वं, भद्रता कल्याणबुद्धित्वं, भर्तुर्विजिगीषाः भेद्येषु
विषये दर्शयेत् । दूरतो भेद्यानात्ससात् कर्तुमिति भावः । प्रतापमि-
त्यत्र सन्तापमिति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः । १३ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

सहेत इति । असहिष्णुतया कार्यं नाशयेत्, कामादेरुद्वेको मन्त्रं
भिनत्ति, इति वचनात् । अन्यैः सह एकश्रयायां न शयीत । स्वप्राव-
स्यायां मन्त्रभेदसम्भवादिति भावः । स्वं भावं मन्त्रात्मकमभिप्रायं
रक्षेत् । परस्य विद्यात् भावमित्यनुवर्तते । १३ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

काले इति । दोषे काले अतीतेऽपि मेधावो दूतः आत्मसिद्धये
स्वकार्यसिद्धयर्थं न खिद्येत् । तथाच नानार्थलोभनैः विविधविषयक-
प्रलोभनैः क्षिप्यमाणं कालम् अतिवाह्यमानसमयविवरणं बुध्येत
जानीयात् । नानार्थलोभनैरित्यत्र नानाविलोभनैरिति पाठान्तरम् ।
१३ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

तान्येव कालक्षेपकारणानि दर्शयन्नाह,—एतेष्विति । एतेषु काल-
क्षेपदिवसेषु गच्छत्सु तत्र पृथिवीपतेः विजेतव्यस्य व्यसनं चेत् न
पश्यति, स्वयञ्च विजेतव्यो भूपतिः वक्ष्यमाणलोकोक्तं किञ्चित् व्यन्तः-
प्रकोपप्रश्मनादिकं चेत् कर्तुम् शक्यति । न तत्र पृथिवीपतेरित्यत्र
किमस्य पृथिवीपतेरिति पाठान्तरम् । १३ स० १७ श्लो० ॥ १० ॥

स्वयं किं कर्तुम् ईक्षते इत्याह,—स्वान्तप्रकोपमिति । स्वान्तप्रकोपं
विनेतुं पार्ष्णिग्राहप्रोत्साहनादिकं कर्तुं प्रकृतिविरागं शमयितुञ्च
इत्यर्थः । दुर्गसंस्कारं शस्यादेः संग्रहञ्च कर्तुं यदि ईक्षते इति शेषः ।
१३ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

तदा किं कर्तव्यमित्याह—स्वपक्षेति । स्वपक्षस्य विजिगीषु-पक्षस्य
अभ्युदयाकाङ्क्षी दूतः, देशकालौ प्रतीक्षते इति च तर्कयत् । यातव्य इति
शेषः । तत्र विजिगीषु-राष्ट्रे स्वयं यात्री, यातव्यो यास्यतीति चित्तम्
आश्रयास्य समीक्षते तदनुकूलं चेष्टते, यातव्य इति शेषः । ‘तत्र यात्री
स्वयं चित्तमाश्रयास्यैव समीक्षते’ इत्यत्र ‘उत यात्रां स्वयं कर्तुमस्मानेव
समीक्षते इति पाठः समीचीनः । १३ स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

तर्कान्तरमाह,—यात्राकाल इति । यात्राकालस्य व्यस्तप्रभोरनुगु-
णस्य क्षयार्थं चतिवाहनाभिलाषो वा व्ययं यातव्यो विलम्बते काल-
क्षेपं करोति, काले विक्षिप्यमाणे सति इति तर्कयेत् दूत इत्यर्थः ।
१३ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

तर्कस्य विनिर्णये किं कर्तव्यमित्याह—कार्येति । कार्यकाले विपत्तिं
प्रभोरुपस्थितां विपत्तिं व्यक्तां ज्ञात्वा विनिष्पतेत् स्वराष्ट्रे समागच्छेत् ।
अथवा तत्र तिष्ठन् भर्तुः विजिगीषु-समीपे सर्वान् वार्ता-
विशेषाणाम् अर्थान् निवेदयेत् आपयेत् । शेषार्द्धे तिष्ठन् वार्ता-
विशेषार्थो भर्तुः सर्वं निवेदयेत् इति वा पाठः ॥ १३ स० २१ श्लो० ॥
॥ २१ ॥

तथान्यदपि दूतकर्माह,—रिपोरिति । रिपोर्यातव्यस्य ये परमार्थ-

अत्रचः तेषां परिच्छेदः विनिर्णयः । सहृदो मित्राणि, वन्द्यो मातु-
लादयः, तेषां विभेदनं विभेदमापाद्य आत्मसात्करणं दुर्गकोष-
वज्रज्ञानं कीदृशानि दुर्गाणि, कियान् कोषः, कीदृक् वज्रम् एतेषां
परिज्ञानम् । कृत्यपक्षोपसंग्रहः इतिकर्तव्यताज्ञानम् । १३ स०
२२ श्लो० ॥ २२ ॥

राष्ट्रेति । राष्ट्राव्यपेतपालानां राज्यस्थितप्रदेशरक्षकाणाम् आत्म-
सात्करणं वशीकरणम् । बुद्धापसारभूज्ञानं केन प्रथा मम प्रभुः
संग्रामात् अपसर्तुं समर्थो भविष्यतीति ज्ञानम्, एतत् सर्व्वं दूतकर्म
कथ्यते । १३ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

चरलक्षणमाह—तर्क इति । तर्क ऊहः, येन अनुक्तमपि ऊह्यते ।
इङ्गितम्, व्याकारस्य लक्षणं तद् जानातीति तर्कङ्गितञ्च । स्मृतिमान्
अविस्मरणशीलः, मृदुः अनियुरवचनः, क्षुधुपरिक्रमः त्वरितगतिः,
क्लेशायाससहः क्षुधादृष्ट्यादिद्वतक्लेशान् वज्रपरिश्रमजनितावासान्
च सहते यः सः । दक्षः कुशलः, शीघ्रकारी च । प्रतिपत्तिमान् प्रत्यु-
त्पन्नमतिः अनालोचितोत्तरदानकुशलः इत्यर्थः । ईदृशः चरः गूढपुरुषः
स्यात् । १३ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

चराणां वेशमाह—तपस्विचक्षण इति । तपस्विनः प्रव्रजिताः ते
इव व्यन्यन्ते । तपस्विजिह्विनः इत्यपि पाठः । धूर्त्ताः चतुराः । पण्यशिल्पो-
पजीविनः पण्यानि विक्रीयवस्तूनि, शिल्पानि कारककर्मादीनि च उप-
जीवन्ति ये ते तादृशाश्चराः परितः समन्तात् द्वादश-राजमण्डलेषु
जगतां जगन्निवासिनां मतमभिप्रायं पिवन्तः हृदयस्य कुर्व्वाणाः
चरेयुः । १३ स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

निर्गच्छेयुरिति । सर्व्ववार्त्ताविदः चराः अन्वहं प्रतिदिनं नृपतेः
सकाशात् निर्गच्छेयुः तत्र विशेष्युश्च । हि यतः ते चराः दूरतरं दूर-
वर्त्ति चक्षुः, राज्ञामिति शेषः । १३ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

सूक्ष्ममिति । सूक्ष्मं परैरनुपलक्षितं सूत्रं गूढतरपरवृत्तान्तानां सूचनं

तस्य प्रचारेण प्रकाशहेतोः अरिचेष्टितं पश्येत् । हि यज्ज्ञात् चार-
चक्षुर्महीपतिः स्वपन्नपि निद्रां गच्छन्नपि जागर्ति । चारचक्षुषा
जगद्वृत्तान्तं प्रत्यक्षीकरोति इत्यर्थः । १३ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

विवस्त्रानिति । स्पष्टम् । १३ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

चारचक्षुरिति । नरेन्द्रः चारचक्षुः चारा एव चक्षुर्यस्य तादृशः
स्यात् । भूयसा तेन चक्षुषा सम्पतेत् सञ्चरेत् । तेन चारमयेन
चक्षुषा निर्णीय सर्वं कुर्यादिति भावः । मौष्म्यात् मृदुतया
अनेन चारचक्षुषा असम्पतन् अस्मिन् राजा समेऽपि समस्येऽपि
पतति, यतः स अन्यः चारचक्षुर्विहीनः । १३ स० ३० श्लो० ॥
३० ॥

सर्वसम्पदिति । चरेण प्रेरितगृहपुरुषेण द्विपदां सर्वसम्पत्तुमु-
दयं कोषदण्डनाभ्युदयादिकं, सर्वावस्थासु च विचेष्टितम् उद्यमः,
तद्देशप्रार्थनानि च तद्देशवासिनाम् अभिप्रेतानि च विद्यात् । १३ स०
३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

प्रसङ्गात् दूतस्यापि चरत्वं स्थापयन्नाह—प्रकाश इति । प्रकाशः
प्रकटः, अप्रकाशः प्रच्छन्नः, अप्रकाशोऽयम् उद्दिष्टः तपस्विवृज्जना-
दिभिः आच्छादित-राजपुरुषत्वः प्रकाशः दूत उच्यते दूतोऽपि सर्व-
वार्त्तावित् भवति । चरति मण्डलान्तरागोति चरः । १३ स० ३२
श्लो० ॥ ३२ ॥

चरेणेति । चरेण गृहपुरुषेण राजा प्रचरेत्, पृथ्वीलाभ-पालना-
द्यर्थं व्यवहरेत् । अध्वरे सूत्रेण वेदोक्तवाक्येन ऋत्विगिव । दूते सन्धान-
मायाते चरेण दूते सन्धानं प्राप्ते इत्यर्थः । चरचर्या चरत्वं प्रतिष्ठिता
दूते इति शेषः । १३ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

तीक्ष्ण इति । सञ्चारभेदानाह—तीक्ष्णः कठोरकर्मा न्यदुत्तरहितो वा ।
प्रयोजितः वानप्रस्थाश्रमनिष्ठाधारी, सत्री याज्ञिकवेशवान् । सत्रीत्यव-
कम्प्री इति क्वचित् पाठः । विशदः निर्मलचरितः । एते सञ्चारा श्रेया

एते सर्वे च न अन्योन्यवेदिनः न परस्परं जानन्तीत्यर्थः । १३ स० ३७ श्लो० ॥ ३४ ॥

संस्थानवत्य इति । संस्थानम् एकस्मिन् प्रदेशे अवस्थितिः तद्वत्यः संस्थाः कार्यसंसिद्धये कार्याः । तथाच कौटिल्यः । “दुर्गेषु वणिजः संस्था दुर्गात् च सिद्धतापसाः, इत्येवं संस्था अवस्थानार्थम् आश्रया इत्यर्थः । यत्र सञ्चाराश्चराः तिष्ठेयुः परिचर्याववाहिनः परिचर्यां लभमानाः । तिष्ठेयुर्यत्र सञ्चाराः परिचर्याववाहिनः इत्यत्र तिष्ठेयुः पार्श्वसञ्चाराः परिचर्यापवादिनः इति मुद्रितपाठः । १३ स० ३४ श्लो० ॥ ३५ ॥

चारसंस्थित्यै के संस्थाः स्युरित्याह, वणिगिति । वणिगिति वैदेशिक-मात्रव्यञ्जकः । क्षमीवलः क्षमकः । खिङ्गी इति मठपतिव्यञ्जकः । भि-क्षुकः सिद्धतापसव्यञ्जकः । अध्यापकः स्वाध्यायपरव्यञ्जकः । शुभाश्रयाः शुद्धचित्ताः स्वामिभक्ता इत्यर्थः । दत्तदाया भुक्तवेतनाः एते चार-संस्थित्यै संस्थाः स्युः । वणिक् इत्यत्र बालः इति मुद्रितपाठो न समी-चीनः । १३ स० ३५ श्लो० ॥ ३६ ॥

खपच्चे इति । खपच्चे स्वमण्डले परपच्चे परमण्डले च मित्रोदासीन-मध्यमेषु यावान् कश्चित् व्यवस्थितः यः कश्चित् विद्यते इत्यर्थः । तत्र प्रधानभूते सर्वस्मिन् चित्तवेदिनः अभिप्रायज्ञानकुशलाः सञ्चाराः चराः तिष्ठेयुः । १३ स० ३६ श्लो० ॥ ३७ ॥

चराणां संस्थान-प्रयोजनमाह—खपच्चे इति । यो राजा खपच्चे स्वमण्डले परपच्चे परमण्डले च चिकीर्षितं कर्तुम् ईप्सितं विरुद्धमित्य-र्थात् आपद्यते, न वेद न जानीयात् स जाग्रदपि सुषुप्तः निरवधानः विरुद्धचिकीर्षितानभिज्ञः इत्यर्थः । स भूयो न प्रतिबुध्यते दीर्घनिद्रां प्राप्नोतीत्यर्थः । १३ स० ३७ श्लो० ॥ ३८ ॥

गूढपुरुषैर्विदितवृत्तान्तस्य विधेयमाह—कारण इति । कारणैः प्रतिश्रुतविषयस्य अप्रदानादिरूपकारणैः क्रुद्धान् अथवा अकारण-

क्रुडान् जन्मान्तरशत्रून् बुध्येत जानीयात् । स्रपरिग्रहे स्रकीवभृत्यवर्गं
यापान् दुष्टाश्वान् अकारणक्रुडान् जन्मान्तरायातवैरान् तुष्णीं
दण्डेन साधयेत् उपांशुवधेन निपातवेदित्यर्थः । अकारण-क्रोधसन्म-
वोऽपि श्रूयते,

“मुनेरपि निरोहस्य खानि कर्माणि कुर्वतः ।

उद्यन्ते वै त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः ॥”

इति वचनात् । १३ स० ३६ श्लो० ॥ ६६ ॥

ये तु इति । ये तु कारणतो राजदोषात् क्रुडाः तान् दानमागन्त्यां
शमयेत् उपशान्तक्रोधान् कुर्यात् । अनन्तरं पक्षपरिग्रहेण तान्
वशीकृत्य तैः सह संवसेत् । छिद्रश्चापि रिपोर्मुखमित्यत्र छिद्रश्च
परिपूरयेत् इति जु० पाठः । १३ स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

वक्षकान् मुखभङ्गेन राज्यस्य प्रशमं नयेत् ।

उद्युक्तः सामदानाभ्यां छिद्रश्च परिपूरयेत् ॥ ४१ ॥ इति ।

वक्षका इव ते राज्यस्य राज्ञश्च पीडाकराः सामिप्रोहवृद्धयो
राज्यकण्टकान्तान् मुखभङ्गेन यथा कण्टकः मुखभङ्गे ह्यते पीडां न
जनयति तथा दण्डेन कण्टकत्वे त्याजिते तेऽपि दण्डभयात् न प्रोह-
वृद्धयो भवन्ति । उद्युक्तश्च सन् सामदानाभ्यां छिद्रं परिपूरयेत्
तथाच छिद्रमण्वपि परिजनस्य भर्त्तरि क्रोधनोभादि रन्ध्रम् अरेर्मुखं
द्वारं तेन प्रविश्यारिरपकरोति । १३ स० ४१ श्लो० ॥

छिद्रपरिपूरणे प्रयोजनमाह—अनुनेति । अनुनापि छिद्रेण रक्षा-
शैथिल्यादिना प्रविश्य बलवत्तरं शक्तिवर्गेणापि दुर्जंम् अरिम्
उदकं कर्तुं पानपात्रमिव निःशेषम् अखिलं राज्यं मज्जयेत् व्यापत्-
सागरे मग्नं कुर्यात् विनाशयेदित्यर्थः । १३ स० ४२ श्लो० ॥ ४१ ॥

जडिति । जडाः मूकत्ववधिरत्वाभ्यां युक्ताः, मृकाः वस्तुमशक्ताः, अन्धाः
दर्शनशक्तिरहिताः, बधिराः श्रवणशक्तिरहिताः, तत् कदा विद्यते चेष्टां
ते । पण्डका अत्रापि कृद्गण्यो द्रष्टव्यः । किराताः, वामनाः क्षुद्रावयवाः,

कुक्षा वक्रावयवाः, कारवः सुवर्णकारादयः, एते अलक्षिताः सन्तः निजस्य शत्रोश्चापि अन्तःपुरगतां वार्त्ताम् आहरेयुः इति परस्त्रोकेनान्वयः । १३ स० ४३ श्लो० ॥ ४२ ॥

भिक्षुका इति । भिक्षुकाः भिक्षुकव्यञ्जनाः परिव्राजक-परिव्राजिकादयः, चारणा नाद्याचार्यादयः । दास्यः नानाकार्य-कक्षाविदश्च अन्तःपुरगतां प्रवृत्तिम् आहरेयुः । १३ स० ४४ श्लो० ॥ ४३ ॥

कृत्रेति । कृत्रम् आतपत्रं, व्यजनं चामरादिकं, भृङ्गारो जलपात्रं, यानं शिविकादि, वाहनं हस्त्यश्वादि, एतद्धारिणः एते तद्विधाः अन्ये च महामात्रवह्निर्वार्त्तां महती मात्रा गौरवं येषां ते महामात्रा मन्त्रिपुरोहितादयः तेषां वह्निर्वार्त्तां वाह्यविवरणं विदुः । १३ स० ४५ श्लो० ॥ ४४ ॥

सूदेति । सूदाः पाचकाः । सुगमम् । १३ स० ४६ श्लो० ॥ ४५ ॥

जलेति । रसशब्देन विषोऽभिधीयते । ये चान्ये समीपवर्तिनः तेषामपि विषदानं सुकरम् । कर्त्तव्या रसदा ह्येते इत्यत्र कर्त्तव्याश्च सदा ह्येते इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः । १३ स० ४७ श्लो० ॥ ४६ ॥

चराणां वार्त्तासंग्रहोपायमाह—संज्ञाभिरिति । मुद्रितैः शरीर-भङ्गोभिः । मुद्रितैरित्यत्र मूर्च्छितैरिति च पाठः । लेख्यैः लिखिता-क्षरैः, आकारैः शरीरावयवैः, इङ्गितैः लक्षणविशेषैः, अव्ययाः अनाकुलाश्चराः गूढपुरुषाः चर्यां महापात्रादीनाम् आचरणानि परस्परं सुसञ्चरेयुः आहरेयुः । १३ स० ४८ श्लो० ॥ ४७ ॥

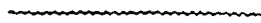
समापिवन्त इति । अनेकशिल्पाध्ययनप्रवीणाः वज्रलिङ्गिरूपाः चराः, सूर्यपादाः भूमेर्जलानीव जगतां जगन्निवासिनां मतानि समापिवन्तः आहरन्तः सन्तः चरेयुः । १३ स० ४९ श्लो० ॥ ४८ ॥

विजिगीषौ परप्रयुक्तगूढपुरुषादि सन्धान-प्रतीकारार्थमाह—येनेति । परापरज्ञः परं शास्त्रम् अपरं लोकवृत्तं, तदुभयं जानातीति परापरज्ञः, स्वच्छमतिनिर्मलचित्तः, विजिगीषुः आत्मसमृद्धिहेतोः

येन प्रकारेण गूढपुरुषनिर्वाणादिना परान् शत्रून् उपेयात् अभि-
सन्दध्यात् परेण शत्रुणा आत्मनि नियुज्यमानं तं प्रकारं तज्ज्ञैः गूढ-
पुरुषैः विद्यात् जानीयात् ज्ञात्वा प्रतिविदध्यादिति भावः । नियुज्य-
मानमित्यत्र नियुज्यमानमिति सु० पाठः । १३ स० ५० श्लो० ॥ ४६ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्काक्षर-
द्वयतायाम् उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिणां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण
द्वतप्रचारविकल्पो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥०॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण द्वादशः सर्गः समाप्तः ।

तृयोदशसर्गप्रारम्भः ।

अनन्तरोक्तदूतप्रचारचरविकल्पयोः सम्बन्धं दर्शयन् उत्साहप्रशंसा-
प्रकृतिकर्म प्रकृतिव्यसनादि च दर्शयन्नाह—अन्वहमिति । अन्वहम्
प्रतिदिनं चरचर्याभिः गूढपुरुषगत्यागमैः विफले दूतचेष्टिते निर्णीते
इति वाक्यशेषः, दूतचेष्टितवैफल्यञ्च सन्धेरभावात् सूक्ष्मबुद्धिपुरःसरः
सूक्ष्मा अतिदुर्लभ्या सर्वत्र अप्रतिहतप्रवेशा बुद्धिः पुरःसरा यस्य सः ।
यथोक्तयानः यथोक्तं यथाकथितं यथाविहितं यानं युद्धयात्रा यस्य
तादृशो विजिगीषुः यायात् विजयार्थं यात्रां कुर्यात् । विफले इत्यत्र
विमलं, दूतचेष्टिते इत्यत्र दूतचेष्टितं, यथोक्तयान इत्यत्र यथोक्तलाभ
इति मुद्रितपुस्तकपाठः । १४ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

सूक्ष्माया बुद्धेः सामर्थ्यं दर्शयन्नाह । सूक्ष्मा इति । सत्त्वं नाम गुणः,
येन व्यसने अभ्युदये च मनो न विक्षतं भवति । प्रयत्नः व्यवसायः ।
ताभ्यां अधिष्ठिता व्याप्ता सूक्ष्मा दृढा स्थिरा बुद्धिः अरणी शमीप्रभृति-
काष्ठं ऊताशनमिव श्रीमत् रमणीयं फलं प्रसूते । १४ स० २ श्लो० ॥
॥ २ ॥

एतदेव द्रढयति । धातेरिति । धातोः मृत्पाषाणादेः चामीकरं
सुवर्णमिव, निर्मथनात् दधिविलोडनात् घृतमिव, बुद्धिप्रयत्नोपगतात्
अध्यवसायात् बुद्धिप्रयत्नोपयम्बितात् व्यवसायात् फलं भ्रुवं निश्चितं
भवति । तस्मात् निश्चितफलार्थिना पुरुषेण मन्त्रशक्त्युपयम्बितोत्साह-
शक्तिरवलम्बनीयेति भावः । १४ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

धीमानिति । उत्साहसम्पन्नः प्रभुशक्त्या समन्वितो धीमान् उत्साह-
शक्त्या प्रभुशक्त्या धीशक्त्या च समन्वितः युक्तो विजिगीषुः, महार्णवः
अपामिव श्रियो लक्ष्म्याः परमं यात्रम् असाधारणः आश्रयः स्यात् ।
१४ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

तदेव दर्शयन्नाह । नन्विनीति । परिपाल्यत रक्षते उच्चेदात्
इत्यर्थः । उत्थानाद्यवसावाभ्यां वातातपसमानाभ्यां सा नन्विनीवत्
श्रीः विस्तारम् उपनीयते नहि नन्विनी वातातपवर्जिते जलसन्निधा-
वपि विस्तारमुपयाति । १४ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

एतदेव पुनरुच्यते । लघ्नीरिति । बुद्धिबुद्धं बुद्धगुणारेण प्रसर्पतः
वृद्धिं गच्छतः उत्साहसम्पन्नात् लघ्नीर्न घपेति । स्पष्टमन्यत् । उत्साह-
सम्पन्नात् इत्यत्र उत्साहसम्पन्नानिति पाठो न समीचीनः । १४ स०
६ श्लो० ॥ ६ ॥

वीत इति । वीतं विरहितं व्यसनं यस्य तम्, अत्रान्तं सतताद्योगेऽपि
यस्य श्रमो नास्ति तम्, अत एव सद्देहात्साहं, महामतिं महती मतिः
सन्तशक्तिर्यस्य तं, सादृशं विजिगीषुम् व्यापगाः सरित्यतिमित्रं कृदा
लघ्नीः प्रविशन्ति । १४ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

उत्साहप्रशंसामभिधाय प्रकृतिक्षन्मं प्रकृतियत्नानि च अभिधत्ते ।
सत्त्वबुद्ध्युपपन्नोऽपीति । सत्त्वगुणसम्पन्नः बुद्धियुक्तोऽपि यदि व्यसना-
सक्तमानसः अलसश्च उत्साहशक्तिविहीन इत्यर्थः, स्यात् तदा स्त्रीभिः
षण्ड इव श्रीभिः परिभूयत । १४ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

उत्साहप्रशंसामाह । उत्थानेनेति । उत्थानयोगेन, सत्त्वं व्यसने
अभ्युदये च यत् अविकारि तत्, एधयेत् वृद्धिं गयेत् । इत्यनेन
काष्ठादिना पावकम् अग्निनिव । हि यतः सततात्थाद्यो सदेवोद्युक्तः
दुर्बलोऽपि श्रियं समश्नुते प्राप्नोति । १४ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । भोक्तुमिति । दुष्टस्त्रियनिव अविनीतां
योधितमिव श्रियं भोक्तुं पुरुषकारेण सदैव व्यवसायन् उद्योगन्
इच्छेत्, नहि स्त्रीवत् षण्डवत् आचरेत् ॥ १४ स० १० श्लो०
॥ १० ॥

वश इति । सदेवात्माही सदेवद्युक्तः, सैर्हो सिंहसन्धिनो वृत्तिन्
उपाश्रितः सन् श्रियं लघ्नीं, दुर्विनीतां दुर्बलां स्त्रियनिव षण्डयदेव

केशग्रहणेन वशे कुर्वीत स्वायत्तां कुर्यात् ॥ १४ स० ११ स्तो० ॥
॥ ११ ॥

भूयोऽप्युत्साहप्रशंसामेवाह । किरोट इति । किरोटमणिभिः
चित्रेषु रञ्जितेषु चाणसारिषु रत्नाद्यं शिरस्त्राणत्रातेषु विद्विषां
शत्रूणां मूर्द्धसु पादम् अक्षत्वा न निधाय पुरुषः भद्रं कल्याणं न अश्नुते
न प्राप्नोति । १४ स० १२ स्तो० ॥ १२ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रयत्न इति । प्रयत्नप्रेर्यमाणेन व्यवसाय-
प्रेरितेन महता चित्तवृत्तिना रूढवैरिद्रुमेत्खातं रूढो बद्धमूलो यो
वैरिरूपो वृत्तः तस्य उत्खातम् उन्मूलनम् अक्षत्वा सुखं कुतः ?
अनुन्मूलनिति शत्रुद्रुमे जगति सुखं नास्ति इति भावः । १४ स०
१३ स्तो० ॥ १३ ॥

हेजा इति । तथा हेजया निराकुलत्वेन आक्षयः, अत एव स्फुरन्ती
उज्ज्वला कान्तिर्यस्य तादृशो यः खड्गः तस्य अंशुभिः किरणैः परि-
पिञ्जरैः रञ्जितैः श्रीमतां शोभमानानां करिकराणां हस्तिशृङ्गानाम्
आकार इव आकारो येषां तैर्भूजैः श्रियो विभूतयः आशीयन्त
आङ्गियन्ते । १४ स० १४ स्तो० ॥ १४ ॥

उच्चैरिति । महान् महापुरुषः उच्चैः पदम् इच्छन् उच्चैस्तरां
पदानि आयच्छते निक्षिपति, अत्युच्चतरं पर्वतशिखरमारोढुमिच्छुः
अत्युच्चतरपदविन्यासात् अभिमतस्थानं प्राप्नोति नान्यथा इति भावः ।
निपातभयशङ्कया नीचैः नीचैस्तरां याति पदानि आयच्छते इत्यर्थः ।
१४ स० १५ स्तो० ॥ १५ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रमाण इति । केशरी यथा करिणः शिरसि
पदं धत्ते तथा महत्सत्त्वं महाबलम् अधिष्ठितः आश्रितो जनः
प्रमाणाभ्यधिकस्यापि वृहत्परिमाणस्यापि जनस्य शिरसि पदं धत्त ।
शेषार्द्धे पदन्तु धत्ते शिरसि केशरी मत्तदन्तिनः इति पुस्तकान्तरस्य
पाठः । १४ स० १६ स्तो० ॥ १६ ॥

यद्यप्यस्याहप्रशंसा परैरेवमभिधीयते तथापि परवक्तावन्निर्मर्ष-
पूर्वकं विचेष्टितव्यमिति दर्शयन्नाह । गतभीरिति । गतभीर्निर्भयो
भूत्वा भोगीव सर्प इव भीतिजननं भयजनकं भोगं शरीरन् चाटो-
पश्च दर्शयेत् । यथावक्तुं स्ववक्तापेक्षया रिपौ दण्डनिपातनं कुर्वीत ।
१४ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

प्रकृतीनां कर्माणि चाभिधातुं प्रकृतिरिति । प्रकृतियुसनम् इति ।
यस्मात् कारणात् स्वाम्यादिप्रकृतीनां व्यसनं भवतीति शेषः । तत्
प्रशाम्य निवार्य समुत्पत्तेत् यात्राद्योगं कुर्यात् । व्यसनञ्च कृतो भवती-
त्याह, अनयापनयाभ्याम् अयः शुभावहे विधिः, तस्य अभावः अनयः,
अपनयः दुर्नीतिः, ताभ्यां दैवतोऽपि अदृष्टवशादपि जायते उत्पद्यते ।
१४ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

व्यसनशब्दं व्याख्यातुमाह । यस्मादिति । यस्माद्धेतोः श्रेयः परमा-
भ्युदयं व्यस्यति निरस्यति दूरं क्षिपति इत्यर्थः, तस्मात् तत् व्यसनम्
उच्यते नीतिविद्धिरिति शेषः । व्यसनी पुरुषः अधोऽधः श्रेयसः पतित्वा
अधोऽधो व्रजति, तस्मात् तद्व्यसनं परिवर्ज्येत् यथासाध्यं परिहरे-
दित्यर्थः । व्यस्यतीत्यत्र व्यसति इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः । १४ स०
१९ श्लो० ॥ १९ ॥

दैवकृतव्यसनभेदानाह । ऊताशन इति । ऊताशनो वक्रिः, स हि
ग्रामनगरादिकं दहति । जलं सलिलं, तज्जि ग्रामादिकं ज्ञावयति ।
तृतीयो व्याधिः, शारीरिकघोडा । चतुर्थो दुर्भिक्षः अतिदृष्ट्यादिना
अन्नाभावः । मरकः सांक्रामिकघोडादिना वज्रप्रागिसंहारहेतुः ।
इत्येवं पञ्चविधं दैवं दैवकृतव्यसनं, परम् अवशिष्टं प्रत्यासन्नभूपादिकृतं
व्यसनं मानुषमित्युच्यते । १४ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

दैवनिति । दैवं पञ्चविधमपि ऊताशनादिनिमित्तं व्यसनं पुरुष-
कारेण ऊताशनादीनां जलादिभिः उपशमनलक्षण-पुरुषकारेण
शान्त्या च अयर्बवेदोक्तया प्रशमं नयेत् । कार्यतत्त्ववित् नीतिकुशला

विजिगीषुः उत्थायित्वेन उत्साहशक्त्या नीत्या च नयेन च मानुषं व्यसनं प्रशमनं नयेत्, पूर्वैरान्वयः । १४ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

स्वाम्यमात्यादि-प्रकृतिसप्तकस्य अनुष्ठेयानि व्यसनानि च आह । स्वाम्यादीति । स्पष्टम् । १४ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

वज्रवक्तव्यत्वात् स्वामिकर्म तद्व्यसनञ्च पश्चात् वक्ष्यति, सूची-कटाहान्यायेन अमात्यकर्म तद्व्यसनञ्चाह । मन्त्र इति । अमात्यस्य मन्त्रः पञ्चाङ्गः । अलङ्घनाभादिकस्य सूचनावधि प्रयोगपर्यन्तं कर्म मन्त्रशब्देन गृह्यते । मन्त्रफलावाप्तिः पृथिवीनाभपालनादिरूपा । कार्यानुष्ठानम् एतदेव कार्यं क्रियतामित्येवं प्रेरणम् । आयतिः आ-गासिनि काले यद् भविष्यति तस्य शुभाशुभफलनिरूपणम् । आयः घनागमनिरूपणम् । व्ययः यथायोग्यस्थाने घनवितरणम् । दण्डनीतिः अपराधिनो दण्डार्हस्य यथाशास्त्रमर्थदण्डादिसाधनम् । अमित्रप्रति-वेधनं नीतिवलेन शत्रुदमनम् । १४ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

व्यसनस्य इति । व्यसनस्य दुःखमूलस्य दुर्भिक्षादेः प्रतीकारः निवा-रणम् । राजराज्याभिरक्षयं, बुद्धिवलेन राज्ञो राज्यस्य च अभि-रक्षणं परिपालनं तयोरनिष्टापातनिवारणमिति भावः । इति अमात्यस्य कर्म । स मन्त्री व्यसनेन वक्ष्यमाणलक्षणेन अन्वितः इदं सर्व्वं हन्ति । व्यसनिनो मन्त्रिणः कर्त्तव्यं कर्म किमपि न सिध्यतीति भावः । राजराज्याभिरक्षणमित्यत्र राजराज्याभिषेचनमिति सु० पाठः । १४ स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

अमात्यव्यसनं स्वामिन एव व्यसनं भवतीति निदर्शयन्नाह । अमात्य इति । अमात्ये मन्त्रिणि व्यसनोपेते धूर्त्तरिभिः क्रियमाणे परिगृह्य-माणेऽपि च । सद्दीपतिः छिन्नपक्षः अण्डजः पक्षीव उत्पतितुम् अभिसन्धानादिप्रतीकारं कर्त्तुम् अशक्त एव असमर्थ एव । प्रथमार्द्धे अमात्ये व्यसनोपेते क्रियमाणे इत्यत्र अमात्यैर्व्यसनोपेतैर्क्रियमाणो सद्दीपतिरिति मुद्रितपाठः । अत्र च अमात्ये व्यसनोपेते शक्तियुक्तो

महीपतिरिति पाठास्तरम् । अशक्त एवोत्पतितुम् इत्यत्र अशक्त एवो-
त्पतति इति मुद्रितपाठः । १४ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

राष्ट्रकर्म राष्ट्रव्यसनं चाह । हिरण्य इति । सुवर्णधान्यवसन-
वाहनप्रभृतिद्रव्याणि प्रजाभ्यः सम्भवन्ति इत्यर्थः । १४ स० २६ श्लो० ॥
॥ २६ ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह । वार्त्ताम् इति । प्रजा वार्त्तां कृषिवाणिज्य-
पाशुपाल्यलक्षणां साधयति सम्पादयति । तथाहि वार्त्तां लोकसंश्रयः
लोकनिष्ठा, नानालोकेषु वर्त्तते इत्यर्थः । प्रजायां ब्राह्मणादिवर्गेषु
व्यसनस्थायां विपन्नायां सत्यां किञ्चिदपि न सिध्यति, सर्वेषां वार्त्ता-
मूलकत्वात् इत्यर्थः । १४ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

दुर्गस्य कार्यं व्यसनञ्चाह । प्रजानामिति । आपदि विप्लवकृत-
नगराद्यवरोधकाले प्रजानां स्थानम् आत्मरक्षार्थमाश्रयः । तच्चैव
कोपदण्डयोः कारणं धनागाररक्षायाः दण्डरक्षायाश्च साधनम् ।
पौराश्च संश्रयाय आपदि आश्रयनिमित्तं दुर्गिणां दुर्गपतीनां राजान्
उपबुर्वन्ति धनप्रदानादिनेति शेषः । १४ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

वृष्णोमिति । दुर्गे स्थित्वा परैरविज्ञातो यत् सद्यसा परितः
पतित्वा युद्धं तत् वृष्णीयुद्धम् । जनत्राणं जनानामपन्नानां भ्रानं
परिरक्षणम् । मित्रामित्रपरिग्रहः मित्रामित्रयोर्यापन्नयोः परिग्रहः
ग्रहणम् । एतच्च दुर्गवलादेव भवति । सानन्तानां संमहानान्
आटविकानाश्च वा बाधा आक्रमणादिकं तस्याः निरोधः निवारणम् ।
एतत् सर्वं दुर्गेणैव विधीयते । अतः दुर्गम् उच्यते, दुःखेन गम्यत्वादिति
भावः । १४ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

सपक्षैरिति । दुर्गस्थो दुर्गाधिकारी नृपो राजा सपक्षैः पर-
पक्षैश्च पृथ्यते, दुर्गवलेन निग्रहानुग्रहक्षमत्वादिति भावः । दुर्ग-
व्यसनात् दुर्गसंस्काराद्यभावात् एतत् सर्वमेव न विद्यते, एतेषां
सर्वेषामभावे भवतीति भावः । १४ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

कोषप्रद्यतेः कर्मव्यसने चाह । भृत्यानामिति । भृत्यानां चतुरङ्ग-
वलादीनां भरणं भृतिः । दानं सोपाधिकं निरुपाधिकञ्च । भूषण-
मलङ्करणम् । वाहनक्रयः वाहनानां हस्त्यादीनां क्रयः मूलेन
ग्रहणम् । स्थैर्यं कोषवलात् दृढत्वम् । परोपजापञ्च परेषां शत्रुवजानाम्
उपजापः भेदनम् । दुर्गसंस्कार एव च । एतत् सर्वमेव कोषव्यय-
साध्यम् । १४ स० ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

सेतुवन्ध इति । सेतुवन्धः धान्यादीनां ग्रस्यानामुत्पत्तये चाणिवन्धनं,
नदीपारे गमनागमनाय च सेतुनिर्माणम् । वणिक्कर्म वाणिज्यं
कोषमूलमेव । प्रजामित्रपरिग्रहः क्षीणाक्षीणप्रजा मित्राणि च
कोषेणैव परिगृह्यन्ते । धर्मार्थकामाणां सिद्धिश्च त्रिवर्गनिष्पत्तिश्च
एवं सर्वं कोषादेव प्रवर्तते । १४ स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

कोषमूल इति । राजा हि कोषमूलः; कोषाभावे न राजत्व-
निष्पत्तिः इत्यर्थः । इति प्रवादः जनश्रुतिः सार्वलौकिकः सर्वलोक-
प्रसिद्धः । कोषव्यसनवान् नृपतिरेतत् सर्वं पूर्वोक्तसमुदायं जहाति ।
कोषाभावे सेतुवन्धवणिक्कर्मणादिकं किमपि न सिध्यति इति भावः ।
१४ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

क्षीणमिति । कोषवान् प्रभूतधनसम्पन्नः पृथिवीपालः क्षीणं संया-
मादिना अपचीयमानं वनं वर्द्धयति । स्वतश्च प्रजाः क्षीणाक्षीणा
गृह्णाति । परैरपि शत्रुभिरपि उपजीव्यते । धनलोभेन शत्रवोऽपि
तस्य कार्यं साधयतीत्यर्थः । १४ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

दण्डकर्मव्यसने चाभिधातुमाह । मित्रामित्र-इति । मित्राणि
वान्ववाः, अमित्राः शत्रवः, हिरणानि च तेषां भूमीनाञ्च अधिकृत-
प्रदेशानाञ्च प्रसारणं परिवर्द्धनम् । दूरकार्येषु व्यवहितकर्मसु आशु-
कारित्वं शीघ्रकारिता, लब्धस्य राज्यादिकस्य परिपालनम् एतत्सर्वं
दण्डसाध्यमेव इत्यर्थः । १४ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

परेति । परचक्राभिघातश्च परचक्राणां शत्रुसम्बन्धि-चतुरङ्ग-

सद्वर्णाश्रमरक्षणमिति, सद्धर्माश्रमरक्षणमिति च पाठान्तरम् । १४
स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

व्यायाम इति । व्यायामः श्रिश्चमाभ्यासः; शस्त्रविज्ञानं शस्त्राणां
लक्षणादिकज्ञानं; कर्मणां लोहाकरपरिज्ञानादिकर्मणां कवचा-
वरणादीनाञ्च लक्षणानि; गजान्वरयपृष्ठेषु वधावत् वधारीति सम्प्र-
वर्तनम् उपवेशनमित्यर्थः । १४ स० ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

नियुद्धकौशलमिति । नियुद्धं मल्लयुद्धं तत्र कौशलं कुशलता;
नियुद्धकुशलमिति मुद्रितपाठे स र्व्वार्थः । मायया कौशलेन
परेषां चित्ते हृदये प्रवेशनं सर्व्वेषां मनो विज्ञानमित्यर्थः ।
तथा चोक्तं,

यस्य यस्य हि वो भावः तेन तेन हि तं नन्दम् ।

अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥

इति । शास्त्रयुक्तेषु शठेषु धूर्तता । तथा चोक्तं,

शठे शास्त्रं समाचरेत् । इति ;

सत्सु साधुषु सद्ब्रतदर्शनं साधुव्यवहारप्रकाशः । तथा चोक्तं,

सारल्यं सरलं कुर्यात् । इति ;

सद्ब्रतदर्शनमित्यत्र सद्ब्रतदर्शनमिति समीचीनः पाठः । १४ स०
४३ श्लो० ॥ ४३ ॥

मन्त्रोद्योग इति । मन्त्रोद्योगः । मन्त्रिभिः सह मन्त्रस्य आरम्भः ।
अनुमन्त्रत्वं मन्त्रिभिः सह कृते मन्त्रे यच्चादपि मन्त्रणं, तस्य मन्त्रस्य
रक्षा रक्षणं, स्वास्थ्यं सुस्थचित्ता; सामदानस्य उपेक्षा तस्मिन्
उपेक्षाप्रदर्शनमित्यर्थः । भेदः शत्रूणां परस्परमनोभङ्गसाधनम् ।
दण्डस्य साधनं दण्डग्रानां दण्डकरणमित्यर्थः । १४ स० ४४ श्लो० ॥ ४४ ॥

प्रशस्तृ इति । प्रशस्ता सैन्यप्रसाधकः, अथ्यक्षः उक्तव्यतिरिक्तसेनानी,
सेनानाथ, मन्त्रो मन्त्रसहायः, अमात्यः मन्त्रस्य तत्कार्य्यस्य च सहायः,
पुरोधाः पुरोहितः, तेषाञ्च सर्व्वेषां सम्यक् प्रचारविज्ञानं तेषां

मध्ये कः स्वामिहितकारी को वा तद्विपरीत इत्यस्य सत्यक् विज्ञानम् ।
दुष्टानामहितकारिणाम् अथ्यक्षाणाम् अपरोपणं खनियोगात् अप-
नयनम् । अपरोपणमित्यत्र अवरोधनमिति मुद्रितपाठे कारागारे
अवरोध इत्यर्थः । १४ स० ४५ श्लो० ॥ ४५ ॥

गतागतपरिज्ञानमिति । यः कारणात् व्यकारणात् वा गतं योग-
तश्च तस्य परिज्ञानं द्रुतसम्प्रेषणानि च । प्रकृतीनाम् व्युमात्यादीनां
यत् व्यसनं व्यस्यति श्रेयो यत् तत् व्यसनं तस्य अपोहः निराकरणम् ।
क्रुद्धानां कुपितानां क्रोधप्रशमनानि च । १४ स० ४६ श्लो० ॥ ४६ ॥

गुरुणामिति । गुरुणाम् उपाध्यायादीनाम् अनुवृत्तिः अनुकूलत्व-
प्रवर्तनम् । पूज्यानाम् इष्टदेवतादीनाम् अभिपूजनम् । धर्मासनप्रति-
ष्ठानं विवादपदविषयार्थं धर्मासने प्रतिष्ठानं व्याख्याने उपवेष्टानम् ।
राज्यस्य ये कण्ठकाः दुष्टात्मानः चौरपारदारिकादयः तेषां शोधनम्
अर्थदण्डेन वधदण्डेन वा दमनम् । पूज्यानां चाभिपूजनमित्यत्र पूज्यानां
चापि पूजनमिति पाठान्तरम् । १४ स० ४७ श्लो० ॥ ४७ ॥

भूताभूतपरिज्ञानमिति । सर्वेषाम् अनुजीवनमित्यत्र सर्वेषा-
मनुजीविनामिति समीचीनः पाठः । अर्थस्तु सुगमः । १४ स० ४८
श्लो० ॥ ४८ ॥

मध्यादासीनेति । मध्यानां मध्यवर्त्तिभूपानाम् उदासीनानां
निरपेक्षभूपानां चरितस्य व्यवहारस्य ज्ञानं परिज्ञानम् । तत्सिद्धि-
पालनं तेन मध्यादासीनचरितज्ञानेन या सिद्धिः कार्यसिद्धिः तस्याः
पालनं साधनं दृष्ट्यापनं वा । तत्सिद्धिसाधनमिति पाठे मध्यादा-
सीनभूपतिभिः सन्धिरक्षणम् इत्यर्थः । मित्राणां परिग्रहः संग्रहः ।
१४ स० ४९ श्लो० ॥ ४९ ॥

पुत्रदारेति । पुत्रदारादिभिः सह गुप्तिः आत्मरक्षणम् । खट्वि-
रूपः आत्मान्नतिरूपः पवनः व्यादौ मूले यासां तासां खट्वीनां निज-
धनागमानां प्रवर्तनम् । खट्विपवनादीनाम् इत्यत्र खनिद्वीपवना-

दीनाम् इति पाठे खनिक्षीपवनादिषु अर्थ्यागमस्य उपावनिर्द्धारणम्
इति भावः । १४ स० ५० श्लो० ॥ ५० ॥

असतामिति । असतां दुर्हृत्तानां परिक्षेपः दण्डदानादिना क्षेप-
प्रदानम् । परिक्षेप इत्यत्र परिक्षेप इति पाठे परित्याग इत्यर्थः ।
सतां साधूनां परिगूहणं परिरक्षणम् । अहिंसा सव्वभूतानाम-
धर्माणाञ्च वर्जनम् इत्यत्र अभूतानाञ्च हिंसानामधर्माणाञ्च वर्जन-
मिति पाठे अभूतानां शास्त्रनिषिद्धानां हिंसानाञ्च अधर्माणाञ्च
परिहार इत्यर्थः । १४ स० ५१ श्लो० ॥ ५१ ॥

अकार्येति । अदेयानां कुलधनादीनां राजचिह्नानां वा । १४ स०
५२ श्लो० ॥ ५२ ॥

अदृग्दण्डमिति । अदृग्दण्डानां निर्दोषाणां देवविजादीनाम् अदृग्दण्डं
दण्डेन धनादीनामग्रहणम् । अग्राह्याणां देवद्विजभूम्यादिषु करादी-
नाम् अग्रहणम् अनादानम् । १४ स० ५३ श्लो० ॥ ५३ ॥

अर्थयुक्तस्येति । अर्थयुक्तस्य त्रिवर्गाव्यपेक्षस्य । अनर्थस्य फल-
विवर्जितस्य । न्यायानुसारेण करग्रहणम्, अथवा प्रतिमोक्षणं प्रत्या-
भावादिदर्शनेन प्रजावात्सल्यात् स्वयं करादीनामग्रहणम् । १४ स०
५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

संवर्द्धनमिति । प्रधानानां प्रधानराजपुरुषाणां संवर्द्धनं पालनम् ।
समर्थनमिति पाठे समर्थकरणं परोक्षमिति वार्थः । निरस्यानां
प्रदक्षुतियोग्यानामपराधिनां च निर्हृतिः निर्द्धारणम् । वैषम्याणां
दैवमानुषद्वयानां व्याघ्रिदुर्भिक्षमरकावरोधप्रभृतीनां प्रशमनं निवा-
रणम् । भृत्यानां परस्परसख्यसंस्थापनं च । १४ स० ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

अविज्ञातस्य इति । श्लोकद्वयं स्पष्टम् । १४ स० ५७ श्लो० ॥ ५७ ॥

अधर्म्ममिति । एतत् सर्वं महीपतेः राज्ञः वृत्तम् अवश्यमवलम्ब-
नीयम् । उपकार्युपकारित्वं वृत्तमेतन्महीपतेरित्यत्र उपकार्युपका-
रित्वमिति वृत्तं महीपतेरिति मुद्रितपाठः । १४ स० ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥

एतदिति । नयपुरःसरो नीतिमार्गानुसारी, उद्युक्तः उद्योगशीलः
नृपो राजा, एतत् पूर्वोक्तं सर्वम् अमात्यादि राज्यं च उन्नतिं नयति ।
तु किन्तु यस्यो अन्तरोक्तावाक्पाख्य-दण्डपाख्यार्थदूषण-पान-स्त्री-
भग्या-द्यूतरूप-यसनवान् राजा क्षयमेव नयति । १४ स० ५६ श्लो० ५६ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् राजनि धर्म्मोपार्जनार्थोपार्जनयोग्ये ।
तथाच अस्वस्थचेतसि रोगादिना विकृतचित्ते सति मन्त्रो एतत्
सर्वम् अशेषेण साकल्येन सन्धातुं सम्पादयितुम् अर्हति । सन्धातुम्
इत्यत्र सन्नेतुम् इति पाठान्तरम् । १४ स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

एवं प्रकृतिसप्तकस्य प्रत्येकं कर्म प्रतिपादितमिदानीं यस्य प्रति-
पाद्यते, वाग्दण्डयोरिति । वाक्पाख्यं वचनैः परदुःखोत्पादनम् । दण्ड-
पाख्यं तीक्ष्णदण्डता । अर्थदूषणम् अर्थानाम् अदानमादानं नाश-
स्यागच्छ । तथाच कौटिल्यः, अदानं पूर्वभूतस्य पुनरस्य यददानं तेन
पूर्वदत्तोऽप्यर्थो विनष्टो भवति । आदानं दत्तस्य पुनराच्छेदनमपि तथै-
वानर्थाय भवति । नाशोऽपि चौरादिभिरपहारः । त्यागः उपनत-
स्यार्थस्य परित्यागः, इत्येव दूषणमुच्यते । पानं सुरासक्तिः, स्त्री रमणी-
यासक्तिः, भग्या भगमारणासक्तिः, द्यूतम् अक्षक्रीडादि, यसनानि ।
महीपतेरित्युपलक्षणं सामान्यजनस्यापीति बोध्यम् । यसनानि मही-
पतेरित्यत्र यसनं पृथिवीपतेरिति पुन्र्णकान्तरस्य पाठः । १४ स० ६१
श्लो० ॥ ६१ ॥

तथा सन्धादिकथितान्यपि यसनानि अभिधत्ते, आलम्ब्यमिति ।
आलम्ब्यं दीर्घसूत्रता, निरयसो वा । स्तब्धता गुरुषु प्रश्रयः, जडता वा ।
दर्पः शौर्याद्यहङ्कारः । प्रमादः अनवधानता अवशेन्द्रियता वा ।
वैरकारिता वैरकारणं विनापि वज्रभिः सह वैरकरणम् । इति
इत्येतदालस्यादि पूर्वोपदिष्टं च वाक्पाख्यादि सप्तसङ्ख्यं यथा
महीपतेस्तथा सचिवस्यापि यसनम् । पूर्वोपदिष्टं च इत्यत्र पूर्वोप-
दिष्टं हि इति पाठान्तरम् । १४ स० ६२ श्लो० ॥ ६२ ॥

राष्ट्रव्यसनमाह । अतिवृष्टिरिति । असत्कारः असदुपायेन कर-
संग्रहः । यथा करसंग्राहकेण प्रदेशपतिना प्रथमं करे संगृहीतेऽपि
तत्प्रतारणया अप्राप्तकरेण भूपालेन पुनरपि करसंग्रहार्थं प्रजानां
श्रमस्यादिनिर्लुण्ठनम् । दण्डः विद्रोहिणश्चक्रवर्त्या प्रजानां धनधान्यादिक-
स्यात्मसात्करणम् । परचक्राणि विपक्षभूपालादिकृताक्रमणावरोध-
विर्लुण्ठनादिकम् । तत्कारा आटविकादयः । शेषः सुगमः । १४ स०
६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

राजानीकेति । राजानीकप्रियोत्सर्गः राजानीकानां राजवल्लभानाञ्च
उत्सर्गः राज्यपरित्यागः । एतत्सर्व्वं राष्ट्रव्यसनमुच्यते । १४ स० ६४
श्लो० ॥ ६४ ॥

दुर्गव्यसनमाह, विशीर्ण्येति । दुर्गस्थितानां यन्त्राणां प्राकाराणां
परिखाणाञ्च विशीर्ण्यत्वं, जीर्णता इति भावः । अशस्त्रता धनुःशर-
क्षपाणभस्त्रतोमरपरशुगदाप्रभृति-शस्त्रहीनता । घासानां पशूनामा-
हारीयटणविशेषाणाम् इन्वनानाम् अन्नानाञ्च क्षीणता खल्वता ।
एतत्सर्व्वं दुर्गव्यसनम् उच्यते । क्षीणघासेन्वनान्नत्वम् इत्यत्र क्षीणवासेन्व-
नान्नत्वम् इति मुद्रितः पाठः । १४ स० ६५ श्लो० ॥ ६५ ॥

कोषव्यसनमाह, व्ययीकृत इति । व्ययीकृतः भृत्यादिभ्यो दत्तः ।
परिच्छिन्नः बद्धधा विच्छिन्नः । भक्षितः रक्षकादिभिरिति शेषः । अस-
क्षितः न संगृहीतः । मुषितः चौरादिभिरपहृतः । दूरसंस्थः व्यव-
हितः । एतत्सर्व्वं कोषव्यसनम् उच्यते । १४ स० ६६ श्लो० ॥ ६६ ॥

सम्पत्ति वलव्यसनमाह, उपरुद्धम् इति । उपरुद्धं शत्रुसैन्येन
कृतोपरोधमित्यर्थः । परिच्छिन्नं परि समन्तात् वेष्टितं विष्टङ्गुलया
नानाप्रदेशे विकीर्णं वा । विमानितं विगतमानम् अपमानितम् इत्यर्थः ।
अमानितम् असम्मानितम् । अमतम् अनिष्टम् अप्रियमित्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् । अमतम् इत्यत्र अभूतम् इत्यपि पाठः । अभूतम् अप्रदत्तवे-
तनम् । १४ स० ६७ श्लो० ॥ ६७ ॥

परिचीयेति । परिचीयाग्ररहितं परिचीयं हतभूयिष्ठम्, अग्र-
रहितं हतमुखप्रवीरम् अधिनायकहीनमित्यर्थः । अग्रे जवः वेगो
यस्य सः अग्रजवः संग्रामे अग्रवर्त्ती । ग्रहतः अग्रजवः अग्रवर्त्ती वेरो
यस्य तत् । आशानिर्व्वेदभूयिष्ठम् आशया निर्व्वेदेन च भूयिष्ठम् ।
बलवत्या आशया बलवता निर्व्वेदेन च अनायत्तचित्तमित्यर्थः ।
तत्त्वज्ञानापदीर्यादेर्निर्व्वेदः स्वावमानना इति दर्पणम् । १४ स० ६८
श्लो० ॥ ६८ ॥

कलत्रगर्भमिति । कलत्रं कुलस्त्री गर्भे विद्यते यस्य तत् । विक्षिप्तम्
अनेकराज्ये विकीर्णं सुदूरं प्रेषितं वा । अन्तःशल्यम् अन्तर्गतामित्र-
शल्यम् । भिन्नगर्भम् अन्योन्यमेव निर्भिसम् । अपष्टतं खराज्य एव
मण्डलान्तरव्यवहितम् । अवियुक्तं कदापि न देशान्तरितम् । अवि-
युक्तमित्यत्र अपक्वमिति पाठे युद्धे अशिक्षितमित्यर्थः । परिमृष्टम्
इति पाठे युद्धशिक्षां कुर्वन्तमित्यर्थः । १४ स० ६९ श्लो० ॥ ६९ ॥

क्रुद्धमौलेति । क्रुद्धमौलाविभिन्नम्, मौलं पिढपैतामहं सैन्यम् ।
क्रुद्धं मौलं यत्र तत् । अविमिश्रं विभिन्नमतम् । विहिषा विशिष्टं
शत्रुणा एकत्र स्थितम् । दृष्ययुक्तं दृष्येण विपक्षेण युक्तं मिलितम् ।
स्वविक्षिप्तं स्वविषये विक्षिप्तं क्षिप्तवत् वर्त्तमानम् । मित्रविक्षिप्तं
मित्रकार्यार्थं क्षिप्तम् । १४ स० ७० श्लो० ॥ ७० ॥

विच्छिन्नवीवधासारमिति । वीवधो धान्यादेः प्राप्तिः । आसारः
सुदृढलम् । विच्छिन्नौ ध्वस्तौ वीवधासारौ यत्र तत् । विच्छिन्नवि-
धासारमिति पाठान्तरम् । शून्यमूलं शून्यं मूलं जनपद धनकलत्रादि-
रक्षास्थानं यस्य तत् । अस्वामिसङ्गतं स्वामिनेऽनुमतिं विना यत्
सङ्गतम् । भिन्नकूटं भिन्नं पृथक् पृथक् कूटं छलं यत्र तत् । १४ स०
७१ श्लो० ॥ ७१ ॥

दुष्पार्ष्णिग्रहमिति । दुष्पार्ष्णिग्रहं दुरभिसन्वियुक्तपार्ष्णिग्रहस-
मेतम् । अन्धं देशाद्यनभिज्ञम् । अन्धम् इत्यत्र अज्ञमित्यपि पाठः ।

एतत् सर्वं बलव्यसनम् उच्यते । अत्र बलव्यसने किञ्चित् साध्यं प्रयत्ने-
नापनेतुं शक्यं, किञ्चित् असाध्यम् । एतद् द्वयं पञ्चादुच्यते । १४ स०
७२ श्लो० ॥ ७२ ॥

बलव्यसनेषु किं साध्यं किमसाध्यमित्याह, उपरुद्धमिति । उपरुद्धं
शत्रुणा कृतो वरोधं बलं निर्गत्य यदा अत्यन्तमूर्जितं बलवत् भवति
तदा युध्येत । अपरुद्धमिति मुद्रितपाठः । परिच्छिन्नं परि समन्तात्
वेष्टितम् अतएव निर्माणं न, युध्येत इति शेषः । १४ स० ७३
श्लो० ॥ ७३ ॥

अमानितम् असम्मानितं बलं कृतमानार्थसंग्रहं सत्, कृतः माना-
र्थाभ्यां संग्रहो यस्य तत् युध्येत । साध्यमेतत् । विमानितं विगत-
मानम् अपमानितमित्यर्थः । अत्यर्थं प्रदीप्तक्रोधभावकं समुज्ज्वल-
कोपानलम् अतएव न युध्येत । अपमानात् प्रदीप्तकोपानलस्य कोप-
प्रान्तिरसाध्यैव । १४ स० ७४ श्लो० ॥ ७४ ॥

युध्येतेति । अभृतम् अप्रदत्तवेतनं तदात्वे कृतवेतनं तत्कालं दत्त-
वेतनं युध्येत । साध्यमेतत् । व्याधितम् अकर्मण्यं न, युध्येत इति
शेषः । यतः व्याधितं पीडितं परिभूयते पराभवमाप्नोति । असाध्य-
मेतत् । १४ स० ७५ श्लो० ॥ ७५ ॥

परिश्रान्तमिति । परिश्रान्तं बलं सुविधानतः स्नानभोजनादिना
विश्रान्तं विगतश्रमं सत् युध्येत । साध्यमेतत् । दूरायातं दूरात्
मित्रकार्यं सम्पाद्य दूरदेशात् आयातम् अतएव हतप्राणं निःसत्त्वं न
शस्त्रग्रहणक्षमं न शस्त्रग्रहणे समर्थं भवति । असाध्यमेतत् । १४ स०
७६ श्लो० ॥ ७६ ॥

नवागतम् इति । नवागतम् अभिनवागतं तद्देशैः तद्देशसम्भूतैर्वलै-
र्मिश्रं युध्येत । साध्यमेतत् । हतमुख्यप्रवीरं हता मुख्यप्रवीरा धुरन्धरा
यस्य तत् अतएव परिच्छीयं न, युध्येत इति शेषः । हतमुख्यप्रवीरन्तु
इत्यत्र हतमुख्यमवीरं तु इति मुद्रितपाठः । १४ स० ७७ श्लो० ॥ ७७ ॥

युध्येतेति । प्रतिहतम् अन्यैर्वीरैर्भयं प्रवीरः सह सङ्गतं मिलितं सत् युध्येत । साध्यमेतत् । हताग्रजं हतः अग्रजः श्रेष्ठो यस्य तत् । अतएव प्रमाथितपुरःसरम् प्रमाथितो, ध्वस्तः पुरःसरः सेनानीर्यस्य तत् । अनासक्तं संग्रामपराङ्मुखम् । न युध्यते इति परस्त्रोकेनान्वयः । हताग्रजमनासक्तमित्यत्र हताग्रजं च नासक्तमिति पाठान्तरम् । १४ स० ७८ श्लो० ॥ ७८ ॥

आशेति । आशानिर्वेदलब्धार्थम् आशायां निर्वेदे च सिद्धप्रयोजनम् अतएव पूर्णाशं न युध्यते, युद्धप्रवृत्तिकारणापगमादिति भावः । निरुद्धे अवरुद्धे सति अभूयिष्ठप्रसारे अल्पपरिसरस्थाने भुवोऽल्पतया न युध्येत इति शेषः । आशानिर्वेदलब्धार्थं पूर्णाशं नात्र युध्यते इत्यत्र आशानिर्वेदलब्धं तु युध्यते न तु युध्यते इति पाठान्तरम् । १५ स० ७९ श्लो० ॥ ७९ ॥

युध्येत इति । आवृतसंप्राप्तं पूर्वमावृतं शत्रुसैन्येन छातावरोधं पश्चात् संप्राप्तम् अपरुतं वलं ययार्हायुधवाहनं सत्वानुरूप-सम्पादित-शुद्ध-वाहनं सत् युध्येत । ययार्हायुधवाहनम् इत्यत्र अपूर्वायुधवाहन-मिति मुद्रितपाठः । कलत्रगर्भात् कलत्रं कुलस्त्री गर्भे यस्य तस्मात् सैन्यसमूहात् उन्नीतकलत्रम् अपसारितकलत्रं वलं सङ्गरक्ष्यं युद्ध-करणे समर्थं, भवतीति शेषः । १४ स० ८० श्लो० । ८० ॥

अनेकेति । अनेकराज्यान्तरितं मित्रसाहाय्यार्थं प्रेषितम् अनेकैः राज्यैः अन्तरितं व्यवहितम् अतएव अतिक्षिप्तम् अतिदूरं प्रेषितं न युध्यते । अन्तःशल्यम् अन्तर्गतामित्रशल्यम् अन्तर्गतम् अमित्राणां शत्रूणां शल्यं यस्य तत् न क्षमं, युद्धकरणे न समर्थमित्यर्थः । १४ स० ८१ श्लो० ॥ ८१ ॥

अन्योन्यमिति । भिन्नगर्भं वलम् अन्योन्यमेव निर्भिण्णं परस्परं विरोधि, तत् न युध्यते । तथाच अपरुतं स्वाधिकारमध्ये मण्ड-कान्तरव्यवहितम् । तथा राज्यान्तरीकृतं भिन्नराज्ये प्रेरितम् ।

अत्यर्थं श्रान्तत्वात् न युद्धक्षममिति भावः । १४ स० ८२ श्लो० ॥ ८२ ॥

अवियुक्तमिति । अवियुक्तं न देशान्तरगतम् । देशान्तरगमना-
भावात् संग्रामदक्षताभावः । अपक्रान्तं पलायितं युधि योद्धुं न
क्षमम् । परिमृष्टं ह्युपक्रान्तमिति पाठे परिमृष्टम् अर्थादुपक्रान्तम्
अभिहितमित्यर्थः । मौलं मूलतः स्थितं पिष्टपैतामहमित्यर्थः । क्रुद्धं
तत् बलं सान्त्वितं सान्त्वनाप्राप्तं क्षमं योद्धुमिति शेषः । १४ स० ८३
श्लो० ॥ ८३ ॥

० मिश्रं शत्रुभिरेकस्थं तदाक्रान्ततयाऽक्षमम् ।

शत्रोरुपनिविष्टं यत् सामर्थ्यान्नाक्षमं युधि ॥ ८४ ॥

मिश्रमिति । मिश्रम् अर्थात् शत्रुभिरेकस्थं शत्रुभिः आक्रान्ततया
निरुद्धप्रसरं बलम् अक्षमम् । शत्रोः उपनिविष्टं शत्रुकर्तृक-समीक्षित-
शिविरनिवेशं बलं न सामर्थ्यात् सामर्थ्याभावात् युधि अक्षमम् । असा-
ध्यमेतत् । १४ स० ८४ श्लो० ॥ ८४ ॥

दूष्ययुक्तं न युध्येत युध्येतोद्धृतकण्टकम् ।

प्रधानयोधसंगुप्तं दूष्यश्चापि समुत्पतेत् ॥ ८५ ॥

दूष्ययुक्तमिति । दूष्ययुक्तं बलं न युध्येत, तदेव उद्धृतकण्टकम् अप-
नीतदूष्यं युध्येत । पक्षान्तरमाह, प्रधानयोधसंगुप्तं वीरप्रधानेन
संरक्षितं दूष्यं चापि बलं समुत्पतेत् युद्धार्थं संपतेत् । प्रधानयोध-
संगुप्तं दूष्यं चापि समुत्पतेत् इत्यत्र प्रधानयोधसंयुक्तं दूष्ययुक्तं समुत्पतेत्
इति मुद्रितः पाठः । १४ स० ८५ श्लो० ॥ ८५ ॥

स्वविच्छिन्नमिति । स्वविच्छिन्नम् अर्थात् आपदि आपत्काले स्वविषये
आत्मकार्ये आच्छिन्नं सम्पूर्णमाद्यष्टम् । एवं प्रकृत्यदेशकालत्वात् मित्र-
कार्यसाधनार्थम् उत्क्षिप्तम्, अयौगिकं युद्धयोगाय न समर्थं भवति ।
स्वविषयाच्छिन्नमित्यत्र स्वविषयाच्छिन्नमिति मुद्रितः पाठः । १४ स०
८६ श्लो० ॥ ८६ ॥

धान्यादेरिति । वीवधः धान्यादेः प्राप्तिः । आदिपदात् वस्त्र-
वृत्त-लवणादि सर्व्वं स्तन्वावारोपयोगि गृह्यते । वद्धपुस्तकेयु, धान्या-
देर्वीवधा प्राप्तिरिति पाठः । विवधो वीवधश्चापि पर्याहारे इति
मेदिनी । आसारः सुहृद्भक्षम् । विच्छिन्नः वीवधः आसारश्च यस्य तत्
सन्यं युद्धाय न इष्यते, आहारप्रतिबलाभावादिति भावः । युद्धाय
नेष्यते इत्यत्र युद्धाय नेष्यते इति च पाठः । १४ स० ८७ श्लो० ॥ ८७ ॥

पिटपैतामहं मौलं तेन शून्यं न तत् क्षमम् ।

क्षतजानपदारक्षं शून्यमूलं युधि क्षमम् ।

अस्वामिसंहतश्चैव स्वामिना यद्धिना क्षतम् ॥ ८८ ॥

पिटपैतामहमिति । मौलं पिटपैतामहं, तेन मौलेन शून्यं तत् वलं
न क्षमं न युद्धे समर्थमित्यर्थः । शून्यमूलं कलत्रादिरक्षास्थान्मुतम्,
अपीति शेषः । क्षतजानपदारक्षं क्षता जानपदैः आरक्षा, कलत्रा-
दीनामिति शेषः । यस्य तत् वलं युधि क्षमं संग्रामे समर्थम् । स्वामिना
विना यत् क्षतं नियुक्तं तत् अस्वामिसंहतम् । तादृशं वलं न युध्येत
इति परश्लोकेनान्वयः । प्रथमचरणद्वयं मुद्रितपुस्तके नास्ति । श्लोकाद्व-
सामञ्जस्यरक्षणाय मया षड्भिस्वरणैरेकः श्लोको गृह्यतः । क्षतजा-
नपदारक्षमित्यत्र क्षतजानपदारक्षम् इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः ।
१४ स० ८८ श्लो० ॥ ८८ ॥

न युध्येत इति । भिन्नकूटं भिन्नः कूटो दम्भो यस्य तत् । सर्वमेव
स्वप्रधानम् अतएव अनायकम् । तथाच पश्चात् कोपाभिसन्तप्तं
रोषाभिभूतम् । दुष्पार्ष्णिग्राहं दुर्दुरभिसन्धियुक्तः पार्ष्णिग्राहो यस्य
तादृशं वलम् अक्षमं संग्रामेऽयोग्यमित्यर्थः । १४ स० ८९ श्लो० ॥ ८९ ॥

आदेशिकमिति । आदेशिकं दशानभिज्ञं, तत् अन्धं स्मृतम् । तन्मू-
लत्वात् क्रियायां युद्धक्रियायाम् अक्षमम् । आदेशिकं स्मृतं ह्यन्धं
तन्मूलत्वात् क्रियाक्षमम् इत्यत्र आदेशिकं स्मृतं युद्धं मूलत्वात् क्रिया-
क्षमम् इति मुद्रितपाठः । उपसंहरन्नाह, बलव्यसनमित्यादि इति ।

अत्र आदिपदात् अन्यान्यपि द्यूतस्त्रीयानादीनि आक्षिप्यन्ते । तत् समीक्ष्य तत् प्रतीकारानन्तरं पर्यवसानं समाप्तोक्त्य पश्चात् युद्धार्थं समुत्पतेत् । १४ स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

मित्रव्यसनमाह, दैवोपपीडितमिति दैवान्युपपीडनानि कथित-
प्रकाराणि व्याधिमरकादीनि तैः समाक्रान्तम् । अत्रुवस्तेन यस्तम्
आक्रान्तम् । तथा संपरिकीर्तितैः कथितैः कामक्रोधसमुत्थैश्च दोषैः
यस्तं मित्रं, व्यसनेपेतमिति शेषः । भगवाक्षाः स्त्रियः पानमिति
कामजश्चतुर्वर्गः । वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यम् अर्थदूषणमिति क्रोधज-
स्त्रिवर्गः । १४ स० ६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

व्यसनतारतम्यमाह, नरेन्द्राद्या इति । मित्रव्यसनात् दण्डव्यसनं,
ततोऽपि क्रोधव्यसनं, ततोऽपि दुर्गव्यसनं, ततोऽपि राज्यव्यसनं, ततो-
ऽपि अमात्यव्यसनम्, अमात्यव्यसनात् स्वामिव्यसनं गरीय इति तात्प-
र्यम् । १४ स० ६२ श्लो० ॥ ६२ ॥

इतीति । राजा इत्यादि वाग्दण्डयोश्च पारुष्यम् एतत्प्रभृति
दुष्पार्ष्णिग्राहमन्त्रश्च वलव्यसनमुच्यते एतत्पर्यन्तं सर्वं प्राकृतं प्रकृतेः
प्रसृतं व्यसनं यथावत् बुध्येत अनुसंदध्यात् । तथाच प्रयत्नात् यत्नेन,
बुद्ध्या ज्ञानेन, शक्त्या सामर्थ्येन च व्यसनस्य पूर्वोक्लिखितस्य अकाल-
हीनं न कालेन यथायोग्यसमयेन हीनं व्यपेतं, व्यपरोपणम् अपसारणं
कुर्यात् ॥

बुध्येत राजा व्यसनं प्रयत्नात्

बुद्ध्या च शक्त्या व्यसनस्य कुर्यात् ।

अकालहीनं व्यपरोपणं सः

राजा प्रजारञ्जनतत्परो भवेत् ॥

इति पुस्तकान्तरस्य पाठः । १४ स० ६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

कालात्यये हि व्यसनं व्याधिवदसाध्यं स्यादिति तदुपेक्षायां दोषं
दर्शयन्नाह, प्रकृतिव्यसनानीति । इन्द्रियाद्यर्थेषु गीतवाद्यादिषु

प्रसक्तिरत्र प्रमादशब्देनाभिधीयते । दर्पः पौरुषादिजनिताऽहङ्कारः,
तस्मात् यो राजा प्रकृतिव्यसनानि उपेक्षते, दिपचः न चिरात् तं
पराभवन्ति इति प्रतीतम् । १४ स० ६४ श्लो० ॥ ६४ ॥

इदमिदमिति । इदं चेदं च कार्यं स्वविषये दुर्गादिकं परविषये
सन्धादिकं विचिन्त्य मन्त्रपूर्वकं निश्चित्य सम्यक् कर्मणा योजनीयम्
अनुष्ठेयम् । ततश्च ईदृशानः चेष्टमानः राजा नियतं निश्चयेन प्रापयेत्
समापयेत् । यस्य नृपतेः प्राकृतो वर्गः प्रकृतीनां स्वाम्यमात्मादीनां
वर्गः समूहः सुनयपिहितरन्ध्रः सुनयेन शास्त्रोपदिष्टरीत्या पिहितं
रन्ध्रं छिद्ररूपव्यसनं यस्य तथा स क्षितिपतिः चिराय त्रिवर्गं धर्मार्थ-
कामरूपम् उपभुङ्क्ते । १४ स० ६५ श्लो० ॥ ६५ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-
क्षतायाम् उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिणां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण
प्रकृतिकर्मव्यसनादिनिरूपणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥०॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण त्रयोदशः सर्गः ॥

चतुर्दशसर्गप्रारम्भः ।

राज-राज्य-व्यसनयोः स्वरूपं तारतम्यञ्चाह, अमात्याद्या इति ।
अमात्यः आत्यो यासां ताः षडपि मित्रान्ता राज्यम् उच्यते । स्पष्ट-
मन्यत् । १५ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

राजेति । अव्यसनी राजा राज्यव्यसनापोहनक्षमः षडङ्गराज्य-
व्यसनस्य निराकरणे समर्थः । ऊर्जितं व्यसनादिशून्यं राज्यं न
राजव्यसनापोह-समर्थं न राज्ञो व्यसनदूरीकरणे समर्थं भवति ।
१५ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

आत्मा मातृप्रजाकोषदुर्गाणां दण्डमित्रयोः ।

व्यसनेभ्यः समुन्नेता राजा यः स त्रिवर्गभाक् ॥ ३ ॥

आत्मेति । आत्मनः अमात्यानां प्रजायाः कोषस्य दुर्गस्य दण्डमित्रयोश्च
व्यसनेभ्यः समुन्नेता वियोजको यो राजा स त्रिवर्गभाक् धर्मार्थकाम-
भाजनं भवति । १५ स० ३ श्लो० ॥ ० ॥

अशास्त्रचक्षुरिति । अशास्त्रचक्षुः नास्ति शास्त्रं नीतिशास्त्ररूपं
चक्षुर्यस्य सः नृपतिः अन्य इत्यभिधीयते । अन्यः, शास्त्रलोचनरहितो
नृपतिर्वरं तथापि मदात् गर्वात् आक्षिप्तसत्ययः परित्यक्तसन्मार्गः
चक्षुष्मान् नृपतिर्न । तथाहि अन्यो नृपतिर्मन्त्रिभिर्मन्त्रकुशलैरस-
न्मार्गात् निवर्त्यते, चक्षुष्मास्तु मदान्वः कुमार्गमाश्रित आत्मानं राज्यं
आश्रेषतो हन्ति । १५ स० ४ श्लो० ॥ ३ ॥

मन्त्रिभिरिति । आत्मानं सराज्यमपीत्यर्थः । स्पष्टम् । १५ स०
५ श्लो० ॥ ४ ॥

शास्त्रचक्षुरिति । धर्मार्थौ प्रतिप्लवन्ति यानि तानि धर्मार्थप्रतिष्ठा-
तीनि धर्मार्थविध्वंसकानि व्यसनानि परित्यजेत् । १५ स० ६ श्लो० ॥ ५ ॥

वाग्दण्डयोरिति । वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यम् अर्थद्वयं चेति व्यस-
नत्रयं क्रोधजं स्मृतम् । १५ स० ७ श्लो० ॥ ६ ॥

कामजमिति । कामजं व्यसनं चतुर्विधम् । चतुर्विधमित्यत्र चतुष्टय-
मिति पाठान्तरम् । स्पष्टम् । १५ स० ८ श्लो० ॥ ७ ॥

वाक्पारुष्यमिति । वाक्पारुष्यं वाचां तीक्ष्णत्वं लोके उद्देजनम्
अतएव अनर्थकत्वं अनर्थम् अपायं करोतीति । तस्मात् तत् न कुर्यात् ।
प्रियया वाचा जगत् आत्मसात् प्रकुर्यात् । अनर्थकत्वं इत्यत्र अनर्थकम्
इति, आत्मसात् इत्यत्र आत्मताम् इति, वाक्पारुष्यं परम् इत्यत्र
वाक्पारुष्यपरम् इति मुद्रितपुस्तकस्य पुस्तकान्तरस्य च पाठः । १५ स०
९ श्लो० ॥ ८ ॥

अकस्मादिति । कोपात् परुषम् इत्यत्र कोपादभीक्ष्णम् इति मु०
पाठः । इति प्रतीतम् । १५ स० १० श्लो० ॥ ९ ॥

हृदये इति । हृदये हृदयस्थित इत्यर्थः । मर्मच्छित् मर्मभेदी
तीक्ष्णो वागसिः तेजस्विनं जनं दीपयति । दीप्त उद्दीप्तश्च स वैरितां
याति । तेजस्विनं दीपयति इत्यत्र तेन च्छिन्नो नरपतिरिति मु० पाठः ।
१५ स० ११ श्लो० ॥ १० ॥

नोद्देजयेदिति । छपणो लुब्ध उच्यते । १५ स० १२ श्लो० ॥ ११ ॥

असिद्धसाधनमिति । असिद्धस्य प्रतिपक्षादेर्दण्डनक्रियया साधनं
दण्डः तथा शासनं शिक्षणमपि दण्ड उच्यते सद्भिः । तथाच कौटिल्यः,
“वधः परिक्षेपोऽर्थहरणं दण्डः” इति । तं दण्डं युक्त्यैव शास्त्रोक्त-
प्रमाणेनैव नयेत् प्रापयेत् । दण्डे दण्डार्थं जने युक्तदण्डः प्रयुक्तो दण्डो
येन तादृशो नरपतिः प्रशस्यते । तं युक्त्यैव नयेत् इत्यत्र तद्युक्तेऽपनये
इति, दण्डे इत्यत्र दण्डं, दण्डम्, इति च, सद्भिरित्यत्र यद्भिरिति
पाठान्तरम् । १५ स० १३ श्लो० ॥ १२ ॥

उद्देजयतीति । प्रतीतम् । १५ स० १४ श्लो० ॥ १३ ॥

संश्रयाच्चैव लोकस्य इति । लोकस्य संश्रयाः आश्रयदातारः ।

संश्रया इत्यत्र आश्रिता इति मु० पाठः । आश्रिताश्चैव लोकेन इत्यपि
पाठः । विद्वद्वाः वृद्धिं गताश्च विद्विषः विनाशाय भवन्ति । १५ स०
१५ श्लो० ॥ १४ ॥

लोकानुग्रहकर्तार इति । स्पष्टोऽर्थः । १५ स० १६ श्लो० ॥ १५ ॥
महत्तत्त्वपीति । तत्र रान्यापहारे प्राणान्तिको दण्डः प्रशस्यते ।
अन्यत्र विगर्हितः । तत्र दण्डः प्रशस्यते इत्यत्र युक्तदण्डः प्रशस्यते इति,
तत्र दण्डं प्रशस्यते इति वा पाठः । १५ स० १७ श्लो० ॥ १६ ॥

अर्थदूषणमाह, दूष्यस्य दूषणार्थमिति । दूष्यस्य शङ्कितापराधस्य
दोषयुक्तस्य वा दूषणार्थं दोषनिरूपणार्थं वधार्थं वा महोपसो बद्ध-
संख्यस्य अर्थस्य परित्यागः व्ययः, नीतितत्त्वज्ञैः नीतिशास्त्रविचक्षणैः
अर्थदूषणम् उच्यते । दूष्यस्यादूषणार्थश्च इति पाठे दूष्यस्य अदूषणार्थं
निर्दोषिताख्यापनार्थम् इत्यर्थः । कौटिल्येनाप्युक्तम्, अदानमादानं
विनाशस्त्यागः । तदपि कोपेनैव यन्न दीयते तत्क्षतार्थदूषणमुच्यते ।
कोपेनैव यदादीयते तत्क्षतार्थदूषणमुच्यते क्षितिर्विनाशोऽपि कोपे-
नैवोपलक्षितः । अर्थस्य त्यागोऽपि दूष्यवधार्थं यद्वज्रं दीयते इत्येकमेव
तत् इति । १५ स० १८ श्लो० ॥ १७ ॥

अर्थदूषणस्याविधेयतामाह, तदकस्मादिति । तत् तस्मात् नित्यम्
आत्महिताकाङ्क्षी राजा, अकस्मात् अतिवलीयसा कोपेन समाविष्टः
सन् अर्थदूषणं न कुर्यात् । १५ स० १९ श्लो० ॥ १८ ॥

मृगयाव्यसनदोषान् अभिधातुमाह, यानक्षोभ इति । यानवतः
यानेन रथादिना अरण्यं प्रविशतः यानक्षोभः बन्धुरप्रदेशे यान-
प्रतिघात इत्यर्थः । तथा यानाभिहरणं यानानां ध्वंसः । क्षुत् क्षुधा,
पिपासा जलपानेच्छा, अमः परिश्रमः, आयासः श्रैतसुखम् इत्यादि-
जनितं योड़नं परिक्षेशः । इत्यादि पृथिवीन्द्राणां मृगयाव्यसनं स्मृतम्
इति चतुर्विंशश्लोकेनान्वयः । यानक्षोभो यानवतो यानाभिहरणं
तथा इत्यत्र यानक्षोभौ यानरतौ यानाभिहरणं तथा इति पाठे

पानरतौ सुरापानाभ्यासे सति पानक्षोभौ सर्वदा पानं, तज्जनितः
क्षोभः सम्मोहश्च । तथा पानाभिहरणं पानरत्याकर्षणं, सर्वदा सुरा-
सेवनप्रवृत्तिरित्यर्थः । १५ स० २० श्लो० ॥ १६ ॥

अभियानस्येति । अभियानस्य युद्धयात्रायाः सम्पत्त्या संयामसान-
ग्रीणामपचयेनेति भावः । यानव्यसनजं यानव्यसनजनितं महत् दुःखम् ।
अभियानस्य सम्पत्त्या यानव्यसनजं महत् इत्यत्र अभिपानस्य सम्पत्त्या
पानव्यसनजं महत् इति पाठे, अभिपानस्य निरन्तरसुरासेवनस्य
सम्पत्त्या संघटनेन पानव्यसनजं सुरापरायणतारूप-व्यसनजनितं
महत् दुःखम् । स्पष्टमन्यत् । १५ स० २१ श्लो० ॥ २० ॥

वृक्षसङ्घटेति । वृक्षसङ्घटजा वृक्षसन्निपातजनिताः । लताकण्टक-
पाटनं लताभिः कण्टकैश्च पाटनं शरीरविदारणम् इत्यर्थः । शैलपाद-
लताजालस्याणुवस्त्रीकपीडनम् इत्यत्र शैलपादशिलाजालस्याणुवस्त्रीक-
पीडनम् इति पाठान्तरम् । अर्थोऽत्र न दुरवगाहः । १५ स०
२२ श्लो० ॥ २१ ॥

प्रच्छन्नोपगतैरिति । • शैलानां सरितां विपिनानां कुक्षिपु गर्भेषु
प्रच्छन्नोपगतैः अलक्षितरूपेणोपस्थितैः सामन्ताटविकादिभिः क्षता
वधवन्धपरिक्षेपाः वधवन्धनादिजनिताः क्षेपाः सम्भवन्तीति शेषः ।
वधवन्धपरिक्षेपा इत्यत्र वधवन्धपरिक्षेपैरिति मु० पाठस्तु न समी-
चीनः । १५ स० २३ श्लो० ॥ २२ ॥

स्वसैन्यैरिति । परभिन्नैः परेण शत्रुणा भिन्नैः भेदमापादितैः
आयत्तीकृतैरित्यर्थः । स्वकल्पैः आत्मसदृशैः स्वसैन्यैः मारयं गुप्तइत्येति
भावः । स्पष्टमन्यत् । १५ स० २४ श्लो० ॥ २३ ॥

दवामिधूमसंरोध इति । दिग्भोष्टो दिग्भ्रमः । भ्रमणानि दिग्-
भ्रमात् दुर्गमप्रदेशेषु चक्रमणानि । इत्यादि दोषजातमिति वाक्यशेषः ।
१५ स० २५ श्लो० ॥ २४ ॥

अपरोक्षिखित-मृगयागुणानभिधाय तत्खण्डनमाह, जितत्रयमत्व-

मिति । जितश्रमत्वं श्रमसहिष्णुता । व्यायामः बलवृद्धिकरमङ्गसञ्चालनम् । अश्लमेदकफक्षयः शरीरस्थानां जडतासम्पादकानाम् अश्लादीनाम् अपचयः । अश्लमेदकफक्षय इत्यत्र आममेदकफक्षय इति मु० पाठः । अश्लस्य मेदसः क्षय इति तु क्वचित् पाठः । चलस्थिरेषु चलजलेषु जलक्षेपु अनुत्तमा अखलिता वाणसिद्धिः । १५ स० २६ श्लो० ॥ २५ ॥

मृगयायामिति । अन्ये अपरे मृगयायाम् एतान् गुणान् आहुः । तत् एवंविध-गुणकीर्तनं न क्षमं न युक्तिसङ्गतम् । यतः दोषाः मृगयायामनिष्ठापाताः प्रायः प्राणहराः जीवनहारिणः तस्मात् तत् मृगयाकरणं महत् व्यसनम् । १५ स० २७ श्लो० ॥ २६ ॥

मृगयां विनापि मृगयोक्तगुणाः सम्पद्यन्ते इति प्रदर्शयन्नाह, अश्लादय इति । योग्या अश्वारोहणायभ्यासः, तथैव अश्लादयः अश्लकफमेदाः दिवानिशं जीर्यन्ते जीर्णा भवन्ति । तथाच चलेषु स्थितिस्थापक-गुणोपेतपदार्थेन, वायुना, वाय्पादिना वा प्रचलत्सु यन्त्रजलेषु यन्त्ररूपजलेषु घावत्क्षतक-मृगादिषु वा वाणसिद्धिः जायते । अश्लादय इत्यत्र आमोदय इति, चलेषु यन्त्रजलेषु इत्यत्र चरेषु यत्र जलेषु इति मुद्रितः पाठः । १५ स० २८ श्लो० ॥ २७ ॥

मृगयासक्ति-चरितार्थताया उपायान्तरमाह, अथ चेदिति । व्याख्या सुगमा । १५ स० २९ श्लो० ॥ २८ ॥

कृत्रिमं मृगयारण्यं कीदृशं करणीयमित्याह, परिक्षिप्तमिति । मृगाणामपि अगम्यया अलङ्घनीयया परिखया परिक्षिप्तं परि समन्तात् वेष्टितम् । अन्यथा रक्षितमृगाणां पलायनसम्भावना । परिखाशब्देन प्राकारोऽप्युपलक्षितः । आयामपरिणाहाभ्यां दैर्घ्यविस्ताराभ्याम् अर्द्धयोजनसंमितम् क्रोधद्वयपरिमितम् । अर्द्धयोजनसंमितमित्यत्र अर्द्धयोजनसंश्रितम् इत्यपि पाठः । १५ स० ३० श्लो० ॥ २९ ॥

गिरेरिति । स्पष्टम् । १५ स० ३१ श्लो० ॥ ३० ॥

पादपैरिति । स्निग्धनीलघनच्छाद्यैरित्यत्र स्निग्धशीतघनच्छाद्यैरिति,
प्रख्यातैरित्यत्र विज्ञातैरिति, विरलैरित्यत्र विटपैरिति मुद्रितः पाठः ।

१५ स० ३२ श्लो० ॥ ३१ ॥

पांशुपूरितेति । पांशुभिः पूरिताः, अत एव निश्चिद्राः छिद्र-
रहिताः शुभ्रप्रदरकन्दरा यत्र तत् । शुभ्रं विलं, प्रदरो विदीर्णस्थानं,
कन्दरो दरो । पांशुपूरितनिश्चिद्र-शुभ्रप्रदरकन्दरम् इत्यत्र पांशुपूरित-
निश्चिद्रं शुभ्रप्रदरकन्दरम् इति मुद्रितः पाठः । दलिताः पातिताः
स्याणु-वल्मीक-पाषाणा यत्र तत्, अत एव समभूतलम् । निम्नस्थान-
पूरणात् उच्चस्थानविध्वंसाच्च सर्वत्र समीकृतमिति भावः ॥ १५ स०
३३ श्लो० ॥ ३२ ॥

शोधितग्राहसल्लिखमिति । शोधिता निःसारिता ग्राहः कुम्भी-
रादयो येषः, तादृशानि सल्लिखानि यत्र तत् । सुगम्भीरजलाशय-
मित्यत्र सम्भूतजलदाशयमिति, नानापद्मवनाकीर्णमित्यत्र नानापुष्प-
समाकीर्णमिति, नानाविहगशोभितमित्यत्र नानाविहगसद्गुलमिति च
मुद्रितः पाठः । स्पष्टोऽर्थः ॥ १५ स० ३४ श्लो० ॥ ३३ ॥

मृगसङ्घातसम्पूर्णमिति । छिन्नानि शृङ्गाणि येषां ते छिन्नशृङ्गाः,
तादृशा विषाणिनः शृङ्गिणो यत्र तत् । स्पष्टमन्यत् ॥ मृगसङ्घात-
सम्पूर्णमित्यत्र अघातमृगसम्पूर्णमिति क्वचित्पाठः ॥ १५ स० ३५ श्लो०
॥ ३४ ॥

सुखसंसेव्यतयेति । पुष्पवल्मीपिनद्धया कुसुमश्रेणीयुक्तया सुख-
संसेव्यतया सुखेन संसेव्या पुष्पादिचयनार्चमाश्रयणीया लता यत्र
तया, परिखायास्तटे जाता समुत्पन्ना तया वनराज्या परिच्छिन्नं
समन्तात् परिवेष्टितम् । १५ स० ३६ श्लो० ॥ ३५ ॥

वहिरिति । वहिः वनादहिः बाह्यप्रदेशे इत्यर्थः । दूरान्तरस्य सु-
दूरस्थानस्य य आभोगः परिसरः तत्र निर्वहं दत्तशून्यं समं समतलं
भूतलं यत्र तत् । निवृत्तेति पाठे निवृत्तेण क्षुपेण ऋक्षशाख-दत्तेत्यर्थः ।

समं समीकृतं भूतत्वं यत्र तत् । पूर्वार्द्धे, वह्निर्भूरान्तराभोगनिवृत्त-
समभूतत्वम् इत्यपि पाठः । शेषार्द्धं सुगमम् । १५ स० ३७ श्लो० ॥ ३६ ॥

तद्वनम् इति । तद्वनं मृशयावनम् । रक्षिभिः रक्षितं सत् भूभुजां
भूतये भवति । तद्वनम् इत्यत्र तद्वने इति, चाप्तैरित्यत्र स्वाप्तैरिति,
भूभुजां भूतये भवेत् इत्यत्र भूभुजां भूरिभूतये इति मु० पाठः ।
१५ स० ३८ श्लो० ॥ ३७ ॥

तत्कर्माम् इति । तत्कर्मणि मृगयाकर्मणि आप्तः चन्तरङ्गीभूतः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ क्रीडनायास्य विविधा इत्यत्र क्रीडनाय नरेन्द्रस्य इति
पाठान्तरम् । १५ स० ३९ श्लो० ॥ ३८ ॥

अन्येति । प्रातश्चक्षुर्मणक्षमः अमुक्तापि अश्वादिकमनारुह्यापि धा-
वनद्विसमर्थः, राजा अन्यकार्याविरोधेन अन्यकार्यस्य प्रजापालनादि-
राजकार्यस्य धर्मार्थादिरूपपुरुषार्थसाधनस्य च अविरोधेन अव्याघातेन
क्रीडनाय मृगयाविहारार्थम् आप्तैः विश्वस्तैः मत्तैः प्रियैः पुरुषैः
सहितः तत् मृगयारण्यम् आविशेत् प्रविशेत् । अन्यकार्याविरोधेन
इत्यत्र धर्मार्थाद्यविरोधेन इति, क्रीडनायाविशेत् इत्यत्र क्रीडनाय
विशेत् इति, तदाप्तैरित्यत्र तदाप्तैरिति, मत्तैरित्यत्र मितैरिति पाठा-
न्तरम् । १५ स० ४० श्लो० ॥ ३९ ॥

यदा चेति । दूरान्तगोचरं दूरस्य दूरवर्तिनः अन्तस्य मृगया-
रण्यप्रान्तभागस्य गोचरम् । सन्नद्धं यत्नतस्तिष्ठेदित्यत्र सन्नद्धं तत्र
संतिष्ठेदिति क्वचित् पाठः । १५ स० ४१ श्लो० ॥ ४० ॥

सद्भिरिति । गुणाः साधु प्रकीर्तिता इत्यत्र गुणाः संपरिकीर्तिता
इति पाठान्तरम् ॥ अर्थः सुगमः । १५ स० ४२ श्लो० ॥ ४१ ॥

विधिरेव इति । अन्यथा व्रतकमृगयारण्यादिकं विना मृगयुर्यथा
याद्य इव राजा मृगयां न गच्छेत् । मृगयां मृगयुर्यथा इत्यत्र मृग-
यायां मृगा इव इति, पर इत्यत्र वर इति मु० पाठः । स्पष्टमन्यत् ।
१५ स० ४३ श्लो० ॥ ४२ ॥

धूतयसनदीपानभिधातुमाह, मद्यतेति । द्राक् भटिति विमुक्ता,
निवसने हारितेऽपि नमो दीव्यतीति दर्शनात् । निःसत्यता, परा-
जयभयात् सत्यरहितत्वमित्यर्थः । निष्ठुरता, पुत्रस्य सर्पदंशनान्मरणे
श्रुतेऽपि अनास्यया कस्य सर्प इति प्रन्त्रपूर्वकमेकाग्रमनसा क्रोडा-
सक्तिदर्शनात् । क्रोधः, हारिते पार्श्ववर्त्तिनामपि क्रुध्यतीति दर्शनात् ।
वाक्शस्त्रखण्डनं, क्रोधान्वतया वाक्पाशव्यमपि भवतीति तात्पर्यम् ।
१५ स० ४४ श्लो० ॥ ४३ ॥

लोभ इति । लोभः हारिते लोभवृद्धिः । धर्मक्रियालोपः धूता-
दरादित्यर्थः । कर्मणां प्रारब्धकर्मणाम् अप्रवर्त्तनम् अननुष्ठानम् ।
सत्यमागमविच्छेति, धूतासक्तं सन्तः परिहरन्तीति दर्शनात् । असद्भिः
कितवैः सह वर्त्तनम् । १५ स० ४५ श्लो० ॥ ४४ ॥

अर्थनाशेति । अवश्यम् अर्थनाशक्रिया, कोषध्वंसकरणम् । नित्यं
नियतं वैरानुबन्धिता शत्रुताकरणम् । हारितवित्तो वैरीभवतीति
भावः । प्रतिक्षणं जयपराजयसन्भावनाया, सत्यपि अर्थे निराशत्वं
धनशून्यताज्ञानम्, असत्यपि अर्थे रागिता धनवत्ताज्ञानम् । १५ स०
४६ श्लो० ॥ ४५ ॥

प्रतिक्षणमिति । प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे क्रोधवर्धो । पराजितस्य
क्रोधः, जयिनो हर्षश्च भवतीति भावः । प्रतिक्षणं सन्तापः परि-
तापः । प्रतिक्षणश्च संक्षेपः कष्टापातः, पराजितस्येत्यर्थः । प्रतिक्षणं
साक्षिप्रश्नः । सन्दिग्धाक्षपातने साक्षिग्रहणमित्यर्थः । १५ स० ४७
श्लो० ॥ ४६ ॥

स्नानादीति । धूतासक्तिवशात् स्नानादिषु अनादरः अनास्था ।
अव्यायामः अङ्गपरिचालनराहित्यम् । अङ्गदौर्बल्यम् उक्तकारणतनु-
दयात् शरीरावसादः । शास्त्रार्थस्य अप्रत्यवेक्षणम् अनालोचनम् ।
१५ स० ४८ श्लो० ॥ ४७ ॥

गूढनमिति । मूत्रशकतोः गूढनं वेगरोधः । क्षुत्प्राप्तोपपीडनं

क्षुधा पिपासया च उपयोङ्गं परिक्षेपः । नीतिशास्त्रप्रवीणा इत्या-
दीन् द्यूतदोषान् प्रचक्षते कीर्तयन्ति । १५ स० ४६ श्लो० ॥ ४८ ॥

पाण्डव इति । अपरो द्वितीयः लोकपाल इन्द्र इव पाण्डवो
धर्मराजः युधिष्ठिरः स्वयं विद्वानपि असता अशोभनेन द्यूतेन कल-
त्राणि धर्मदारान् अपि त्रौपदीं हारितः । द्यूतेन ह्यसता विद्वान्
इत्यत्र द्यूतव्यसनमापन्नः इत्यपि पाठः । १५ स० ५० श्लो० ॥ ४९ ॥

नल इति । महान् उदयः अभ्युदयो यस्य तस्मिन् राज्ये द्यूतेन
हृते हस्तान्तरं नीते सति प्रभुः प्रभावशाली राजा नलः वने हिंस्रस-
माकुलारण्ये धर्मदारान् दमयन्तीं त्यक्त्वा परित्यज्य परकर्म ऋतुपर्ण-
गृहे दासवृत्तिम् अकरोत् । हृते राज्ये महेदये इत्यत्र हृते राज्य-
महेदये इति मु० पाठः । परकर्माकरोत् प्रभुः इत्यत्र परकर्मपरो-
ऽभवत् इति पाठान्तरम् । १५ स० ५१ श्लो० ॥ ५० ॥

तुल्य इति । इन्द्रतुल्यस्य महेन्द्रसमानस्य यस्य तुल्यो धनुर्द्धरः भुवि
पृथिव्यां नास्ति, रक्ताश्रैलाभः सुवर्णपर्वतसदृशः सः रक्ता रक्ताश्रि-
ता, द्यूतदोषात् क्षयं गतः, बलभङ्गेण जर्जरीकृताङ्गो मृत्युमुखे
पतितः । रक्ताश्रैलाभ इत्यत्र रक्ततुल्याभ इति मु० पाठः । १५ स०
५२ श्लो० ॥ ५१ ॥

राजेति । कौशिकरूपाणां तदाख्यजनपदानां राजा मन्दधीः अल्प-
बुद्धिः दन्तवक्रोऽपि तीव्रद्यूतकृतात् दोषात् अत्यन्तद्यूतासक्तिजनित-
दोषेण दन्तभङ्गम् अवाप्तवान् प्राप्तवान् । बलदेवेन द्यूतफलकाहतस्य
दन्तवक्रस्य दन्ता भग्ना इति भावः । १५ स० ५३ श्लो० ॥ ५२ ॥

द्यूतादिति । द्यूतात् अनर्थसंरम्भः, अनर्थं विनाकारणं संरम्भः
अमर्थः । द्यूतात् महान् स्नेहक्षयः । संहतानां दृढतरसम्बद्धानां
पक्षाणाञ्च कुरुपाण्डवसमानानामपीत्यर्थः । द्यूतात् भेदः परस्परमनो-
भङ्गः शत्रुताचरणमपि प्रवर्त्तते जायते । संहतानाञ्च पक्षाणामित्यत्र
पक्षाणां संहितानाञ्च इति मु० पाठः ॥ १५ स० ५४ श्लो० ॥ ५३ ॥

इतीति । इत्येवं केवला दोषा यत्र तत् द्यूतं राजा परित्यजेत् । मेधावी राजा अन्येषां दर्पिणां भूपाखानामपि समाह्वयं द्यूते आक्रान्तम् अथवा द्यूतस्य नामापि विनिवारयेत् । आहृतो न निवर्त्तेत द्यूतादपि रणादपि इति वचनात् द्यूते आक्रान्तमपि निवारयेत् ॥ समाह्वय-
मित्यत्र समाह्वयमिति सु० पाठः ; तस्माद्वयमित्यन्यत्र पाठः । १५ स०
५५ श्लो० ॥ ५४ ॥

स्त्रीदोषानभिधातुमाह, कालातिपात इति । कार्य्याणां सकल-
करणोयानां कालातिपातः । 'स्त्रीयसनासक्तस्येति शेषः । धर्मार्थयेऽ-
प्रधानपुरुषार्थयोः परिपीडनम् । धर्मस्यासेवया व्यर्थस्य च कामोप-
भोगव्ययेन हानिरित्यर्थः । नित्याभ्यन्तरवर्त्तित्वात् सर्व्वदान्तःपुर-
वासात् सर्व्वप्रवृत्तिकोपनं भवतीति शेषः । सन्निवादयः सर्व्व-
प्रवृत्तयः कुप्यन्ति इति भावः । सर्व्वप्रवृत्तिकोपनमित्यत्र साधु प्रवृत्ति-
कोपनमिति पाठान्तरम् ॥ १५ स० ५६ श्लो० ॥ ५५ ॥

रहस्यभेद इति । तत्पक्षात् स्त्रीपक्षात् रहस्यभेदः । स्त्रीजितस्य
स्त्रियो रहस्यं जानन्ति, चापल्यात् तदपि प्रकाशयन्तीति श्लोके प्रसि-
द्धिः । अकार्य्येषु परदारदौ प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिः । अथवा तत्पक्षादिति
परेणान्वयः । प्रथमम् ईर्ष्या प्रार्थितायाः कामिन्याः प्रणयार्थिनि
अन्यस्मिन् पुरुषे इति शेषः । ततस्तस्मिन्नेव अमर्षः असहिष्णुता । ततः
क्रोधः, ततो विरोधः, ततः साहसानि, रावणस्येव इत्यर्थः ।

ईर्ष्यामर्षौ तथा क्रोधो विरोधः साहसानि च । इत्यत्र

ईर्ष्यामर्षस्तथा क्रोधोऽनुरोधः साहसं तथा ।

इति सु० पाठः । १५ स० ५७ श्लो० ॥ ५६ ॥

इत्यादीति । स्पष्टम् । १५ स० ५८ श्लो० ॥ ५७ ॥

स्त्रीति । स्त्रीमुखालोकनतया व्याख्यां स्त्रीमुखदर्शनलालसानाम्
अल्पचेतसां क्षुद्राशयानाम् ईदृशितानि चेष्टितानि दौवनेन सह क्षयं
गच्छन्ति । १५ स० ५९ श्लो० ॥ ५८ ॥

मद्यव्यसनदोषानभिधातुमाह, गमनमिति । गमनं यथा तथा
सञ्चरणम् । विह्वलत्वम् अनायत्तशरीरता । सञ्ज्ञानाशः अचेतनत्वम् ।
विवस्त्रता दिगम्बरत्वम् । असम्बद्धप्रलापित्वम् योग्यतादिरहित-
वचनप्रयोगः । मुहुर्वारंवारम् अकस्मात् हठात् व्यसनम् असुस्थता ।
असम्बद्धप्रलापित्वमकस्माद्व्यसनं मुहुः इत्यत्र बद्धबद्धप्रलापित्वम्
अकस्माद् व्रजनं मुहुरिति पाठान्तरम् । असम्बद्धप्रलापित्वमित्यत्र
असम्बन्धप्रलापित्वमिति पाठे परस्परसम्बन्धविवर्जितवाक्यप्रयोग इत्यर्थः ।
१५ स० ६० श्लो० ॥ ५६ ॥

प्राणग्लानिरिति । प्राणग्लानिः निःसत्त्वता । सुहृन्नाशः बन्धुविच्छे-
दः । प्रज्ञाश्रुतिमतीनां बुद्धिविद्याज्ञानानां भ्रमः वैलक्षण्यम् । सद्भिः
साधुभिर्वियोगः, विच्छेदः । असद्भिः सङ्गः सङ्गमः । अनर्थेन सह
सङ्गमः अनिष्टापात इत्यर्थः । प्राणग्लानिरित्यत्र प्राणजाम इति पा-
ठस्तु न समीचीनः । १५ स० ६१ श्लो० ॥ ६० ॥

खलनमिति । स्पष्टम् । १५ स० ६२ श्लो० ॥ ६१ ॥

पुनरपि सोदाहरणं पानदोषमाह, श्रुतशीलबलोपेता इति । श्रुतं
शास्त्राध्ययनम् । शीलं सुचरितम् । बलं शौर्यम् । तद्युक्ताः । अक्षीण-
नामानः सर्वत्र विख्याता बलदेवकृष्णादयः । अन्धकटष्णायः, भूयसा
पानदोषेण अपरिमितसुरासेवनदोषेण क्षयं जग्मुः उच्छेदं प्रापुः ।
१५ स० ६३ श्लो० ॥ ६२ ॥

योगीश्वर इति । औरसं हृदयग्राहिणं शिष्यं कचम् । पुरा देवा-
सुराणां संग्रामे प्रवृत्ते शुक्रो मृतसञ्जीवन्या विद्यया मृतानसुरान्
सञ्जीवयति । देवास्तु मृता न जीवन्ति । तदा देवानां बृहस्पतेश्चानु-
रोधेन मृतसञ्जीवन्या विद्यायाः संग्रहार्थं कचः शुक्रदुहित्रा सह सख्य-
मकरोत् । तद्वारेण शुक्रस्य च प्रियतमशिष्योऽभवत् । तज्ज्ञात्वा
दैत्यैर्वज्रशो व्यापादितोऽपि कचो दुहित्रनुरोधात् शुकेण मृतसञ्जीवन्या
विद्यया पुनः पुनः सञ्जीवितः । अथ दैत्याः कचं व्यापाद्य तन्मांसानि

वज्रघ्ना पक्वानि कृत्वा सुरया सह युकाय ददुः । युक्रन्तु मदान्यः
सुरया सह कचस्य मांसं भक्षितवान् । तेन च तदवधि प्राक्षयानां
सुरापानं निषिद्धम्, इति पौराणिकी, वार्त्ता । १५ स० ६४ श्लो० ६३ ॥

पानक्षिप्त इति । पानासक्तो हि चाण्डालादिकाः भोजनादिभूषे
अकार्येऽपि प्रवर्तते । तेनासौ शास्त्रनिषिद्धाचरणात् चार्थसमाजे
अव्यवहार्यो भवतीति भावः । शब्दार्थस्तु सुगमः । १५ स० ६५
श्लो० ॥ ६४ ॥

मृगयाद्यूतयोर्दोषाधिक्यमाह, काममिति । कामं सर्वथा वरं
स्त्रियं निषेवेत गच्छेत्, अथवा साधुमात्रया परिमितमात्रया स्वल्प-
परिमाणेनेत्यर्थः । पानं सुरापानं निषेवेत कुर्यात् । तथापि विद्वान्
द्यूतमृगये न, निषेवेत इति शेषः । यतः ते द्यूतमृगये अत्यन्तव्यसने ।
१५ स० ६६ श्लो० ॥ ६५ ॥

उपसंहरति, तदिति । तत् तस्मात्, श्रेयसो यस्य इत्यस्मात्,
अपनयविधिज्ञैः अपनयस्य दुर्नितेः शास्त्रनिषिद्धाचरणस्येति यावत् ।
विधिज्ञैः विधिम् अनिरुल्लङ्घ्यं जानन्तीति तैः आचार्यैः, श्रेयसां
कल्याणानां विघ्नकारि विघातकं व्यसनं सप्त सप्तधा, उदारम् अप्रति-
हृतं यथा तथा उपदिष्टं कथितम् । तथा हि एकमपि व्यसनं
निषङ्गात् दृढसंसर्गात् आशु शीघ्रं नाशं विनाशं जनयति सम्पादयति ।
निषङ्गादित्यत्र निःसर्गादिति मुद्रितपाठे स्वभावादित्यर्थः । किमु किमुत
योगपद्योदवेन युगपदेकाधारे सर्वेषां समवायेन न हन्ता उच्छेदकारी
भवति ? परस्मैकोक्तो दुरन्तो व्यसनसप्तकसमवाय इति शेषः । १५ स०
६७ श्लो० ॥ ६६ ॥

पठयतीति । विबुधमतीनानपि देवसनानबुद्धीनामपि दुरन्तः
दुष्परिपाकः अशुभावसानो वा व्ययं सप्तको गण इति शेषः । इन्द्रि-
याणां श्रोत्र-त्वक्-घ्राण-रसन-नयनादीनां परिभोग्याहितां तत्तद्विष-
यासक्तिं पठयति संवर्द्धयति । पठयतीति पाठे जगयतीत्यर्थः ।

श्रुतमपि आलोचितशास्त्रमपि श्रेष्ठतामुत्कृष्टत्वमपि, प्रेष्ठताम् अग्र-
गामित्वं च विनिहन्ति नाशयति । विभूतिं निचक्षामपि श्रियं
भूयसीं महाप्रमाणामपि अनीहैरत्यर्थं यथा तथा चलयति अपसार-
यति । १५ सं० ६८ श्लो० ॥ ६७ ॥

अरिगणा इति । अरिगणाः शत्रुगणाः अप्रगतव्यसना इति वि-
शेषणमत्रापि, योजनीयम् । नियतं निरन्तरं व्यसने स्थितं स्त्रीद्युत-
मृगयादौ निरतं राजानं परिभवन्ति पराजयन्ते । स्वयञ्च दुःखिदो
दुर्भेद्या भवन्ति । अप्रगतव्यसना व्यसनविवर्जिता बुधा नीतिशास्त्र-
विदः पण्डिताः रिपून् शत्रून् परिभवन्ति, स्वयं च ते दुःखिदो भवन्ति ।
१५ सं० ६९ श्लो० ॥ ६८ ॥

इति 'कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कारक-
तायां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण व्यसनविवृतिर्नाम पञ्चदशः सर्गः ॥०॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण चतुर्दशः सर्गः ॥

पञ्चदशसर्गप्रारम्भः ।

व्यसनविहीनस्य विजिगीषोः कार्यमाह, नानाप्रकारैरिति । विजयाभिकाङ्क्षो विजिगीषुः नरेन्द्रः; नानाप्रकारैः पूर्वनिरूपितैः व्यसनैः, व्यस्यन्ति निराकुर्वन्ति श्रेयांसि यानि तानि तैः विमुक्तः विरहितः सन् च्यप्रतिमेन असामान्येन शक्तित्रयेण प्रभुशक्ति-मन्त्रशक्ति-उत्साहशक्तिरूपेण युक्तः विशिष्टश्च सन्, दुरन्तव्यसनोपपन्नं दुरप-नेय-प्रकृतिसप्तकव्यसन-द्वयितं परं यातव्यं यायात् विजयार्थमभि-गच्छेत् ॥ १६ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

प्रायेणेति । सन्तः विपश्चितः प्रायेण, रिपूणां निजेयानां, व्यसने यातव्यं युद्धयात्रा कर्तव्या इत्यर्थः । इत्येव समादिशन्ति कथयन्ति । हि निश्चये तत्र व्यसने विपक्षप्रकृतिसप्तकनिष्ठे व्यसने सति नित्यं नियतम् एष पक्षः, अवलम्बनीय इति शेषः । क्षमः समर्थश्चेत् अभ्यु-दितः अभ्युदययुक्तः सन् अभियायात्, शत्रोर्यसनाभावेऽपीति शेषः । तत्रैव पक्षो व्यसने हि नित्यम् इत्यत्र तत्रैव पक्षो व्यसने हि नित्यम् इति, तत्रैव पक्षो व्यसनं ह्यनित्यम् इति च पाठान्तरम् । १६ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

यदेति । यदा ऊर्जितं प्रवक्ष्यम् अमित्रं शत्रुं पराक्रमात् वशेन प्रसभं निहन्तुं क्षमः समर्थः । तदा परस्य यातव्यस्य पीडनकर्षणानि पीडनं प्रपीडनं कर्षणं धनधान्यादीनाम् आकर्षणम् इत्यादीनि अहि-तानि अनिष्टाचरणानि कुर्वन् यायात् अभिगच्छेत् । पीडनकर्षणानि इत्यत्र कर्षणपीडनानि इति सु० पाठः ॥ १६ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

सम्पन्नशस्यमिति । राजा विजयोत्तर्यः । विजयाय सम्पन्नशस्यं परि-पक्वानेकशस्यं प्रमृग्यं वानयोग्यं परस्य यातव्यस्य विषयं राज्यं यायात् आक्रामेत् । यायात् प्रमृग्यमित्यत्र यायाद्विभूतिमिति पाठे परस्य देशं

विभूतिं च आक्रामेत् इति भावः । यतः शस्योपघातेन शस्यनिर्लुण्ठनेन परस्य वृत्तिच्छेदः स्वसैन्यानाम् उपचयः पुष्टिश्च साधु यथा तथा भवेदिति शेषः । १६ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

विशुद्धपृष्ठ इति । पार्ष्णिग्राहविधानात् विशुद्धपञ्चाङ्गागः । पुरतः अग्रे भयं प्रदेशान् सङ्कटस्थानानि विचिन्वन् निरूपयन् । परकर्मवेदो शत्रुचेष्टितमभिजानन् । सुवीवधासारविशुद्धमार्गः सु अप्रतिहतः वीवधः धान्यादेः प्राप्तिः, आसारः सुहृद्भलं, विशुद्धमार्गश्च यस्य सः । अप्रमत्तः सावधानः, विजिगीषुः, दिव्यतः शत्रोः धरित्रीम् अधिकृतां भूमिं विप्रेत् । विशुद्धमार्ग इत्यत्र विशुद्धमार्गाम् इति पाठे धरित्रीम् इत्यस्य विशेषणत्वेन योजनीयम् । १६ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

समे, इति । सन्नद्धः सुसज्जितः गुल्मः कल्पितसैन्यवृहद्भेदो यस्य सः । विहितान्नपानः विहितं सुनिरूपितम् आहतश्च अन्नं भक्ष्यं पानं जलादिकं येन सः । विद्वान् नीतिशास्त्रनिपुणः विजयी, समे प्रदेशे समभूमौ, विषमे उन्नतानतस्थाने च, भूमेः निम्ने स्थले निम्नस्थाने वा अनातुरः कातरताहीनः, अभयः निर्भयश्च सन् सुमुखेन वीरपुरुषाधिष्ठितसेनामुखेन यायात् अभिगच्छेत् ॥

सम प्रदेशे विषमे च निम्ने स्थले कृते पानहितान्नयुक्ते ।

स्वसैन्यपर्याप्तविहारयुक्ते देशे विदध्याद् विजयाय राजा ॥

इति पाठान्तरम् । १६ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

ग्रीष्मे इति । ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये करिणां हस्तिनां निर्वापणार्थं श्रेयोविधानार्थं प्रभूताम्बुवनेन प्रभूतानि वज्रलानि अम्बूनि जलानि वनानि च यत्र तेन यथा इति शेषः । यायात् गच्छेत् । अम्बु पेयं वनं भक्ष्यं करिणां भविष्यतीति भावः । निर्वापणार्थमित्यत्र निर्वासनार्थमिति पाठान्तरम् । अम्भस ऋते जलाभावेन ग्रीष्मप्रभावात् हस्तिनां कुष्ठानि श्वित्ररोगा भवन्ति; इति हस्तिचिकित्सासम्मतम् ।

१६ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

स्वस्यक्रियाणामिति । स्वस्यक्रियाणां स्वस्याः सुस्यतायञ्चिकाः क्रियाः
कार्याणि येषां ते स्वस्यक्रियाः, तेषामपि कुञ्जरणां शरीरेषु उष्मा
उत्तापः अभिजाज्वलीति देदीप्यते । हि निश्चये स प्रतापः कुञ्जर-
शरीरान्तर्गतस्तापः, आयासयोगेन पथित्रान्त्या सम्मृद्धः उत्तेजितः
सन् हिरदान् तानेव कुञ्जरान् प्रसङ्ग सहसा हन्ति विनाशयति ।
शरीरेष्वभिजाज्वलीति इत्यत्र शरीरेषु हि जाज्वलीति इति पाठा-
न्तरम् । १६ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

सर्वाणीति । परामवस्थां भरणावस्थाम् । शिष्टं स्पष्टम् । १६ स०
६ श्लो० ॥ ६ ॥

सुगन्धीति । सुगन्धिदानच्युतिशीकरेषु सुरभिमदक्षरणरूपजलवि-
न्दुवत्सु । दन्ताभिघातेन स्फुरिता उत्पन्ना येषां तेषु । त्रुडित्वाग्न्यमेतत् ।
शर्षं सुगमम् । १६ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

गजेषु रात्र्यं निवद्धमित्यस्य हेतुमाह, सुकल्पित इति । सुकल्पितः
जययोग्यस्थाने रक्षितः । संयुगदृष्टमार्गः संयुगे दृष्टः मार्गो येन,
संयामकौशलञ्च इति भावः । षष्टिशतानि षट्सहस्राणि । श्रेष्ठं
स्पष्टम् । १६ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

गजेषु रात्र्यं निवद्धमित्यस्य हेत्वन्तरमाह, जले स्थले इति । जले
नदीतडागाद्युत्तारे, महाप्रमाणत्वात् । स्थले बालुकाक्षित-दुर्गमस्थाने ।
द्रुमसङ्घटे, द्रुमभङ्गसमर्थत्वात् । साधारणे जलस्थलमिथ्ये वा । विषमे
उन्नतपाषाणवल्लीकस्याणुप्रभृतिभिर्वन्युरे । समेऽपि कान्तारे प्रान्तरे
वापि । प्राकारहर्म्यादिविदारणे च नागवतां वलानां सकुञ्जर-
सैन्यानां जयः ध्रुवं निश्चयेन भवतीति श्रेष्ठः ॥ जले स्थले च द्रुमसङ्घटे
च समेऽसमे साधुबलेऽवले च । प्राकारहर्म्यादिविदारणेन जयो
ध्रुवं नागवतां वलानामिति पाठान्तरम् । १६ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

तस्मादिति । तस्मात् नागवतां वलानां ध्रुवं जयः, तस्मात्, यतो
भूरिजलः पश्याः, यतश्च चतुर्पानाभ्यान् उपचितः पृथो भवति, तेन

पथा विशङ्कः शङ्कारहितः सन् प्रतापं जनयन् प्रभावं प्रकटयन् बलानि
अश्रमयन् न आन्तानि कुर्वन् शनैः शनैः अभियायात् शत्रुपुरीं
प्रविशेत् । १६ स० १३ स्तो० ॥ १३ ॥

अभ्युन्नतानामिति । अणुरपि स्वयं हीनशक्तिरपि अभ्युन्नतानां
शक्तित्रयसम्यन्नानामपि अरीणां शत्रूणां पश्चात्प्रकोपम् उदारम्
उत्कृष्टं जनयेत् । अप्रमत्तः प्रमादरहितः सन् तच्च पश्चात्प्रकोपं
प्रसमीक्ष्य प्रतिविधाय यायात् युद्धयात्रां कुर्यात् । कस्मादित्याह,
अदृष्टस्य अप्राप्तस्य अनिश्चितस्येत्यर्थः । धानफलस्य हेतोः दृष्टं पूर्वोपा-
र्जितं हस्तगतमित्यर्थः । राज्यं न नाशयेत् । पश्चात्प्रकोपः सर्वनाशं
करोतीति भावः । १६ स० १४ स्तो० ॥ १४ ॥

पश्चात्प्रकोप इति । पश्चात् स्थानीयादौ प्रकोपः वाह्यैराभ्यन्तरैर्वा
अर्थक्षोभादिकः । पुरतः प्रयाणसिद्धौ फलं राज्यधनादिनाभस्य ।
तयोर्मध्ये किं गरीय इति परामर्शे पश्चात्प्रकोपस्तु गरीयान् गुरु-
तरः । हि यतः विप्रकृताः विरोधिताः विपक्षभूपाताः तत् पश्चात्-
प्रकोपलक्षणं रन्ध्रं क्षिप्रं महत्त्वं नयन्ति प्रवर्जयन्तीत्यर्थः । तस्मात्
प्रतिविधाय प्रतिविधानं कृत्वा यायात्, नान्ययेत्यर्थः । १६ स० १५
स्तो० ॥ १५ ॥

पुरश्चेति । अविशुद्धपृष्ठः अप्रतिविहितपार्ष्णिग्राहादिः प्रसर्पन्
युद्धयात्रां कुर्वन् तीव्रं पार्ष्णिभेदं पार्ष्णिग्राहजनितमहाभयं प्राप्नोति ।
शेषं स्पष्टम् । १६ स० १६ स्तो० ॥ १६ ॥

यास्यन्निति । यास्यन् युद्धयात्रां करिष्यन् विजिगीषुः पुरोऽयं
रक्ष्यं स्थानीयरक्षकम् अनेकवर्गम् अनेके वर्गाः अष्टवर्गिकैकादश-
वर्गिकादयो हस्त्यश्वरथप्रभृतयो वर्गा यस्मिन् तत् । अनेकमुख्यम्
अनेकप्रधानं बलं निदध्यात् स्थापयेत् । कस्मादित्याह, अनेकमत्यम्
अनेकमतविशिष्टम् अनेकमुख्यस्य बहुप्रधानाधिष्ठितस्य बलस्य ऐकमत्यं
द्विषतां शत्रूणाम् अभेद्यम् । १६ स० १७ स्तो० ॥ १७ ॥

अवश्ययातव्यत्वे पञ्चात्प्रकोपशङ्कायां किं प्रतिविधेयमित्याह,
अवश्ययातव्यतयेति । अवश्ययातव्यतया यानस्य अवश्यकरणीयतया
उद्यतः उद्युक्तः सन् । पञ्चात्प्रकोपाहितयानशङ्कश्चेत् पञ्चात्प्रकोपेण
आहिता उपस्थिता यानशङ्का यस्य तादृशश्चेत् तदा सेनापतिं
सेनानीम् अथवा कुमारं वृत्तैकदेशेन बलस्यैकांशेन सह पुरः शङ्का-
स्थानस्याग्रे निदध्यात् रक्षार्थं स्थापयेत् । पञ्चात्प्रकोपाहितयानशङ्का
इत्यत्र पञ्चात् प्रकोपाहितयानशङ्का इति मु० पाठः । १६ स०
१८ श्लो० ॥ १८ ॥

वाह्याभ्यन्तरकोपयोगुरुलाघवमभिधातुमाह, आभ्यन्तरादिति ।
आभ्यन्तरात् अभ्यन्तरसमुत्पन्नात् पुरोहितामात्यादिहतात् वाह्यकृ-
तात् बाह्यैरन्तःपालाटविकादिभिः कृतात् च दोषात् प्रकोपात् कार-
णात् तयोः दोषयोः मध्ये आभ्यन्तर एव गरीयान् बलवत्तरः,
आभ्यन्तरकोपात् भयं भवतीति भावः । अवश्ययातव्यत्वे एतद्दोष-
विनिवारणाय किं कर्तव्यमित्याह, अवधिःप्रचारान् अन्तर्गतान्
दोषहेतून् प्रकुपितानित्यर्थः । आदाय पुरस्कृत्य अर्थदानादिना
संगृह्य इत्यर्थः । सार्थं गृहीत्वा वा गच्छेत् । वाह्यान् वक्ष्यमाण-
प्रकारान् रायान्तपालादीन् दोषहेतून् विहितानुकल्पान् विहितः
कृतः अनुकल्पः सामादिना प्रतिविधानं येषां तादृशान् कृत्वा गच्छेत्
इति सम्वन्धः । १६ स० २० श्लो० ॥ १९ ॥

वाह्याभ्यन्तरयोः पञ्चात्प्रकोपयोरभ्यन्तरं प्रकोपमाह, पुरोहितेति ।
पुरोहिताः, अमात्याः, कुमाराः राजपुत्राः, कुल्याः विजिगीषुकुलभवाश्च;
एते प्रधानाः सेनाभिगोप्तारः सेनाध्यक्षाः । सन्तः साधवः, तेषां पुरोहि-
तादीनाम् अन्योन्यतमप्रकोपं परस्परविद्वेषम् अन्तःप्रकोपं समुपादि-
शन्ति निर्दिशन्ति निरूपयन्तीत्यर्थः । तेषां हि सन्तोऽन्यतमप्रकोप-
मन्तःप्रकोपं समुपादिशन्ति इत्यत्र एषां हि मन्तोऽन्यतमप्रकोपमन्तः-
प्रकोपं समुपादिशन्ति इति मु० पाठः ॥ १६ स० १९ श्लो० ॥ २० ॥

वाह्यं प्रकोपमाह, राष्ट्रैति । राष्ट्रपाला दण्डनायकाः, अन्तपालाः सन्धिरक्षणनियुक्ताः, आटविकाः अटवीभोक्तारः अन्यजास्ते च मुख्यादयः, अभिषीमानः सीमासमीपस्थाः । वज्रवचनवलेन समाहर्तृप्रजामुख्यादयः । एतेषाम् अन्यतमप्रकोपः वाह्यप्रकोपः कथित इति शेषः । उत्पद्यमानं तम् उभयविधं पश्चात्प्रकोपं निपुणप्रचारैः कार्यकुशलैः मन्त्रिभिः सचिवैः सम्यक् उपाददीत संलक्षयेत् । प्रतीकारार्थमिति भावः । उत्पद्यमानम् इत्यत्र उत्पद्यमान इति पाठान्तरम् । १६ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

सामादिभिरिति । सामादिभिः उपायैः, परस्परम् अवग्रहेः संरोधैः, भेदनैः विस्लेषणैश्च प्रकोपं संशमयेत् शान्तिं नयेत्, विजिगीषुरिति, शेषः । प्रतप्ताः सन्तप्तहृदया यथा, परान् शत्रून् न भजेरन् न आश्रयेयुः सचिवादय इति शेषः । धीरः नीतिशास्त्रज्ञः राजा तथा विकारं शमयेत् च । तथाच धीरः शमयेद्विकारम् इत्यत्र तथापि धीरः शमयेत् प्रकोपमिति मु० पाठः । १६ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

कीदृशी यात्रा न कर्तव्या इत्याह, मनुष्येति । मनुष्याणां पुरुषगुणोपेतानां, युग्यानां वाहनानाम् अपचयः फ्रासः, क्षयः ध्वंसश्च । हिरणानां सुवर्णानां धान्यानाम् अपचयः क्षतिः, व्ययश्च नाशश्च । हिरण्यपदेन धनस्य, धान्यपदेन खाद्यद्रव्यमात्रस्य उपलक्षणम् । तस्मात् विदग्धबुद्धिः राजा, क्षयव्ययासकरी, क्षयस्य अपचयस्य व्ययस्य वितरणादिकस्य, व्यायासस्य परिश्रममात्रस्य च हेतुम् इमां फलहीनयात्रां नैव उपेयात् स्वीकुर्यात् । १६ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

कीदृशी यात्रा विधेयेत्याह, अवश्येति । अवश्यभाविनी निष्पत्तिः कार्यसिद्धिरेव महाफलं तेन आह्लास्यन्ना, ताम् । अदीर्घं न दोर्घकालव्यापि सूत्रं यस्याः ताम् । परिणामकत्वां परिणतफलोन्मुखीम् । कामं वरं व्यायासकरीम् उपेयात्, यात्रामिति शेषः । तु किन्त

जातु कदाचित् नैव क्षयदोषयुक्तां मनुष्ययुग्यादिविनाशरूपदोष-
दूषिताम् उपेयात् । १६ स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

कार्यव्यसनमभिधातुमाह, वस्तुव्यति। अशक्येषु असाध्येषु वस्तुषु
कार्येषु त्रिवर्गफलकथापारेषु इत्यर्थः । चेत् यदि समुद्यमः समुद्योगः ।
शक्येषु साध्येषु वस्तुषु च मोहात् अज्ञानात् असमुद्यमः उद्योगाभावः ।
शक्येषु विषयेषु अकालेषु असमये अनुपयोगिसमये निजस्य व्यसनान्तः-
प्रकोपादिसमये इति भावः । समुद्यमश्च । अकालेषु इत्यत्र वज्रवच-
नात् अदेशेषु समुद्यम इत्यपि व्याक्षिप्तम् । एवं त्रिधैव त्रिविधमेव ।
कार्यव्यसनं वदन्ति कथयन्ति । नीतिशास्त्रविशारदा इति शेषः ।
श्रेयसो व्यस्यति निराकरोति यत् तत् व्यसनम् । श्रेयस्तु कार्यस्य
फलम् । शक्येष्वकालेषु समुद्यमश्च इत्यत्र शक्येषु कालेन समुद्यमश्च इति
मु० पाठः । शक्येषु लोकेन समुद्यमश्च इति पाठस्तु न समीचीनः
१६ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

अन्यान्यपि कार्यव्यसनान्याह, काम इति । कामः इन्द्रियग्राह्येषु
रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु तदनुवृत्तात् मद्यद्यूतमृगयादिषु च आसक्तिः ।
अक्षमा क्रोधः । वाक्पाशार्थं दण्डपाशव्यमर्थदूषणमिति व्यसनत्रयं
तज्जनितमेव । अदक्षिणता अदाक्षिण्यम् । दाक्षिण्याभावे अनुजो-
विनां भक्तिङ्गासेन कार्यविध्वंसः । अनुकम्पा विजितेव्यपि विद्रो-
हिषु दया । एतेन च यथोचिताकरणात् लाभविध्वंसः । क्रो-
धलज्जा । क्रिया च यथोचिताकरणात् लाभहानिः । साध्वसम् अप्रति-
पत्तिः । अप्रतिपत्तिर्हि कार्यं नाशयति । क्रौर्यं क्रूरता । क्रूरो हि अना-
श्रयणीयो भवति । अनार्यता अश्रियता । अश्रियानां सत्कार्यकर-
णादपि लाभहानिर्भवति । दम्भः परवक्ष्यता । वक्ष्यकस्याविश्वसनीयतया
लाभविध्वंसः । अभिमानोऽहङ्कारः । अहङ्कारस्य न केवलं कार्यवि-
ध्वंसिता, क्षयहेतुतापि । अतिधार्मिकत्वम् धर्मान्वयम् । अतिधार्मि-
को हि करतलस्यमपि राज्यं रक्षितुं न शक्नोति । दैन्यं सौम्यं कार्यकाले

कातरता । कातर्येण च कार्यं हानिर्भवति । स्वयूधस्य विमाननं च
 आत्मपक्षस्य अविमाननं च । सम्मानिता अनुजीविनः प्राणव्ययेनापि
 कार्यं साधयन्ति, अविमानितास्तु कार्यहानिमेव कुर्वन्ति । १६ स०
 २६ श्लो० ॥ २६ ॥

द्रोह इति । द्रोहो मित्रद्रोहादिकम् । भयं भीरुता । शश्वत् निर-
 न्तरम् उपेक्ष्यन्तम् आपदामापतन्तीनामुपेक्षा । शीतोष्णवर्षाणाम् अप्र-
 सहिष्णुता असहनशीलता । ऋतुप्रभावासहिष्णुः कथं सर्वस्मिन् देशे
 सर्वस्मिन् काले च स्वकार्यं साधयितुं समर्थो भवति । काले कार्यसा-
 धनसमये समुपाहितानि समुपार्जितानि स्वीकृतानीत्यर्थः । एतानि
 उल्लिखितकार्यव्यसनानि खलु निश्चये अवश्यम् अव्यभिचारितं सिद्धि-
 विघ्नं कार्यसिद्धिवाधातं कुर्वन्ति । १६ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

सहायतार्थं सप्तविधं पक्षमभिधातुमाह, निज इति । निजः अनु-
 रक्तः स्वाभाविक-बन्धुवर्गः । मैत्रः मित्रमित्ररूपः । समाश्रितः प्रति-
 पक्षभयात् शरणमापन्नः । सम्बन्धजः कन्यादानादिना वैवाहिकसम्ब-
 न्धेन मिलितः । कार्यसमुद्भवः व्यवहारादिना समुत्पन्नः । भूतः स्वेच्छया
 देशहितैषितया वा पक्षमाश्रितः । भूत इति पाठे वेतनदानादिना
 प्रतिपालितः । विविधोपचारैः भोजनाच्छादनादिभिः गृहीतः आत्म-
 सात् कृतः । बुधाः पण्डिताः एवं सप्तविधं पक्षं वदन्ति कीर्तयन्ति ।
 १६ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

सप्तविधपक्षस्यानुरागलिङ्गान्याह, सदानुवृत्त्या इति । सदा सर्व-
 दैव अनुवृत्त्या अनुवर्त्तनेन । अनुसृत्या इति पाठे स एवार्थः । गुण-
 कीर्त्तनेन गुणप्रख्यापणेन । निन्दासहत्वेन परकृतनिन्दासहिष्णुतया ।
 रन्ध्रगुत्या छिद्रसंगोपनेन । तदर्थशैथिल्योद्यमसंकथाभिः, तस्य अर्थः
 प्रयोजनं, शैथिल्यं श्रूरता, उद्यमः उद्योगः, तेषां संकथाभिः समालो-
 चनैः । अनुरागो अनुरागवान् पक्षो वेदितव्यः श्रेयः । एतैश्चिह्नैः स्वप-
 क्षस्यानुरागो निर्णय इति भावः । १६ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

कुलीनमिति । कुलीनम् उभयकुलविशुद्धम्, आर्यं महावंशसम्भूतं, श्रुतव-
द्विनीतं श्रुतं शास्त्रश्रवणं विद्यते अस्य असौ श्रुतवान्, श्रुतवाञ्चासौ विनीत-
श्चेति स तम् । मानोन्नतं मानेन सम्मानेन उन्नतं महान्तम् । अलोलुपमिति
पाठे परस्त्रीधनादिषु लोभशून्यम् । सभ्यं साधारणरीतिनीतिज्ञम् । सत्यमिति
पाठे अमृषावादिनम् । अहार्यबुद्धिं प्रतिपक्षादिभिः अहार्या अनभि-
भवनीया बुद्धिर्यस्य तम् । कृतज्ञतोर्जामतिसत्त्वयुक्तं कृतज्ञता प्रत्युपकार-
प्रवणता, ऊर्जा बलं, मतिः प्रज्ञा, सत्त्वं व्यसने अभ्युदये च अविकारिता,
तैर्युक्तं समेतम् । तादृशं नरं सद्वृत्तपक्षं सदाचारपक्षं स्वगणमध्ये सुचरित-
मिति भावः । विद्यात् जानीयात् । १६ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

उक्तापि विजिगीषोरात्मसम्पत् यानप्रसङ्गात् पुनरुच्यते, उद्योगेति ।
उद्योग उत्साहः, मेधा स्मृतिः, धृतिः धैर्यं, सत्त्वं बलं, सत्यम् अवितथ-
व्यवहारः, त्यागः पात्रेषु धनादिप्रतिपादनम्, अनुरागः गुणपक्षपातिता,
स्थितिः अविचलितभावः, गौरवं महिमा, तानि । जितेन्द्रियत्वं जितानि
वशीकृतानि इन्द्रियानि येन तस्य भावः, प्रसङ्गिष्णुता क्लेशायासादिसहन-
सामर्थ्यं, क्षीर्णज्वा, प्रागल्भ्यं दृष्टता, जितसमत्वमित्यर्थः । एतानि आत्म-
गुणान् आत्मनो विजिगीषोर्गुणान् वदन्ति, नीतिज्ञा इति शेषः । १६ स०
३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

अवसरप्राप्तं शक्तित्रयमाह, मन्त्रस्येति । षाड्गुण्यस्य यथोद्देशावस्थानं
नयः । सुनयस्य उपचारं प्रयोगं मन्त्रस्य शक्तिम् आहुः । सुनयोपचारमित्यत्र
सनयप्रचारमिति पाठान्तरम् । सुकोषदण्डौ सु शोभनौ कोषदण्डौ प्रभु-
शक्तिम् आहुः । कोषदण्डबलं हि प्रभुशक्तिरिति कौटिल्यः । बलवद्विचेष्टां
बलवतो विजिगीषोर्विचेष्टान् उत्साहशक्तिम् आहुः । आर्या इति शेषः ।
इत्थं त्रिशक्तियुक्तः तिसृभिः शक्तिभिर्युक्तः, इह मनुष्यलोके जेता जयी
भवति । १६ स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

उत्साहगुणानाह, शैत्रमिति । शैत्र्यम् आशुकार्यनिष्पादकत्वं, सुदाह्यं
सुकौशलं, व्यसनेषु आपत्सु अदैन्यम् अक्लेश्यम् । उत्साहसम्पत् उद्योगशील-

त्वम् । युधि संग्रामे धीरता धैर्यम् । युधि धीरता च इत्यत्र स्वतिधीरता च इति
सुद्रितः पाठः । आत्यन्तिकी वज्रला शास्त्रसमुद्भवा नीतिशास्त्रालोचनजनिता
सांसर्गिकी विचक्षणसंसर्गिसमुत्पन्ना परिणामिनी परिणतिश्रेष्ठा धीर्बुद्धिः ।
एवं चतुर्विधा बुद्धिरित्यर्थः । १६ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

भूयेऽपि यानगुणानुष्ठाने विजिगीषोः सामग्रीमभिधातुमाह, उत्साहेति ।
उत्साहः उद्योगः, सत्त्वं बलम्, अथर्वसायः स्थिरता, चेष्टा अनालस्यं, दार्ढ्यं
कर्मसु दृढता, कर्मसु कार्येषु अतिपौरुषम् अतिशैर्यम्, अरोगता पोडा-
राहित्यं, कर्मफलोपपत्तिः कर्मफलस्य आक्रमणादिजनितफलस्य उपपत्तिः
उपपादनं, दैवानुकूल्यं दैवस्य अदृष्टस्य अनुकूलता । निराधिता, आधिः
मानसी व्यथा, तत्शून्यत्वम् । १६ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

पक्षादिनानेन गृहीतकोष इति । अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण पक्षादिना,
विशिष्ट इत्यर्थः । उक्तञ्च “निजोऽय मेषश्च समाश्रितश्च सम्बन्धजः कार्यस-
मुद्भवश्च । भूतो गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति ॥”
इति । आदिपदात् उत्साहशक्त्यादिसमन्वितः इत्यर्थः । गृहीतकोषः गृहीतः
समभिव्याहारे नीतः कोषो येन । कोषाधीनो राजेति वचनात् । विजिगीषू-
राजेति शेषः । पक्षादिहीनं पक्षादिभिः पक्ष-मन्त्रशक्ति-कोषप्रभृतिभिः
हीनं न्यूनं रिपुं यातव्यं शत्रुम् अभ्युपेयात् आक्रामेत् । जयस्य निःसन्दिग्ध-
त्वादिति भावः । इति एवमुक्तप्रकारेण प्रसर्पन् विपक्षाक्रमणार्थं निर्ग-
च्छन् विजिगीषुः समुद्रप्रक्षालितां सागरमेखलामित्यर्थः । ताम् अखण्डां
धरित्रीं लभते । पक्षादिनानेन इत्यत्र पक्षादिदानेनेति पाठो नास्मभ्यं
रोचते । १६ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

काल इति । सजलजलदपटलयुक्तः कालः गजानां, तदन्यः
वर्षातिरिक्तः कालः तुरङ्गमायामश्वानां यातुं प्रयातुं, प्रशस्त इति शेषः ।
अतएव नात्युष्णवर्षोऽपि समधिकवर्षा-समधिकग्रीष्मपरिरहितोऽपि तुषार-
युक्तः शीतसमन्वितः । सम्पन्नशस्यः सम्पन्नानि समुद्भूतानि शस्यानि यत्र
तादृशः कालः, प्रशस्यतर इति शेषः । इति कालसम्पत्, निर्दिष्टा

इत्यर्थः । सज्जलाभजालः इत्यत्र सज्जलोऽभ्युदोऽसौ इति, नात्युष्णवर्षोऽपि तुषारयुक्त इत्यत्र नात्युष्णवर्षोऽप्युषातुषारयुक्त इति पाठान्तरम् । नात्युष्णवर्षातितुषारयुक्तः इत्येवं पाठः संगच्छते । १६ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

रात्राविति । अनुकूलप्रतिकूलयोः कालयोगार्गुणदोषानाह, रात्राविति । उलूकः पेचकः रात्रौ काकं वायसं विनिहन्ति विनाशयति । रजनीयपाये दिवसे काकोऽपि उलूकं विनिहन्ति । इति हेतोः कालम् आत्मवलानुकूलसमयं प्रसमीक्ष्य पर्यालोच्य यायात् युद्धयात्रां कुर्यात् । यतः इह जगति काले उपयोगिसमये समीहितानि अभिलषितानि, पृथिवीलामपालनादीनि फलन्ति सफलानि भवन्ति । काले फलन्तीह इत्यत्र काले भवन्तीह इति पाठान्तरम् । १६ स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

कालबलावलमभिधाय देशवलावलमाह, श्वा नक्रमिति । श्वा कुक्कुरः दूतसंस्थं तीरस्थितं नक्रं कुम्भीरम् आकर्षति आक्रामति । नक्रश्च सलिलाभ्युपेतं जलेऽवतीर्य श्वानम् आकर्षति । एवं देशस्थितः अनुकूलस्थानस्यः व्यायच्छमानः उद्योगं कुर्वन् । विजिगीषुरिति शेषः । ध्रुवं निश्चयं कर्मफलोपभोगं कर्मणः प्रयाणादिकस्य यत् फलं पृथ्वीलामादिकं तस्य उपभोगम् उपैति प्राप्नोति । कर्मफलोपभोगम् इत्यत्र कर्मवलोपभोगम् इति मु० पाठः । १६ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

समविषममिश्रदेशेषु यानक्रममाह, सममिति । समं समतलदेशं मधुरासदृशं तुरगैः अश्वप्रधानवलैः गच्छेत् । तथा विषमं निम्नोन्नतं तरङ्गितमित्यर्थः । देशं नागैः गजप्रधानवलैः । तथा जलाप्यं जलप्रधानं देशमुपदीपप्रायदीपादिकं नावारुतैः जलयानपूर्णवलैः, तथा समक्षीधरं पर्वतप्रधानदेशं नागरुतैः हिरदपूर्णवलैः गच्छेत् । अथवा, समक्षीधरं जलाप्यं देशं नावारुतैः नागरुतैश्च वलैः गच्छेत् इत्यन्वयः । मिश्रं देशं च यथावर्णं बलानुसारेण प्रसमीक्ष्य पर्यालोच्य गच्छेत् । नावारुतैर्नागरुतैश्च गच्छेत् इत्यत्र नागरुतं पक्षवलानुपेतैः इति मु० पाठः । १६ स० ३९ श्लो० ॥ ३९ ॥

मरुप्रगाढमिति । मरुप्रगाढम् अतिनिर्जलं देशम् । तोये पतति पर्जन्ये

वर्षति सति । जलसौकर्यार्थमित्यर्थः । ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये, अनूपोदककक्षदुर्गम्
अनुगता आपो यत्र स्थाने तस्य उदकैः सलिलैः कक्षैस्तृणगुल्मादिभिः दुर्गं
दुःखेन गमनीयं देशम् । तथा मिश्रम् अनूपत्वमस्त्वादियुक्तं देशं संवीक्ष्य
विचार्य यथासुखं सुखानतिक्रमेण नरेन्द्रः विजयाय गच्छेत् । १६ स०
४० श्लो० ॥ ४० ॥

एतदेव ब्रूयति, न चातितोयमिति । न च अतितोयं वज्रजलं, गमनविघ्न-
हेतुत्वात् । न च तोयहोतं पिपासाबाधभयात् । यवसैः तृणादिभिः अश्व-
पादादिभक्ष्योपयोगिभिः, इन्धनेन काष्ठेन पाकोपयोगिना युक्तं मार्गं पश्या-
नम् उपेत्य अवलम्ब्य । वज्रभिः वज्रसङ्घट्टकैः तक्षैः कारुकरैः शिल्पजीविभि-
रित्यर्थः । युक्तः समेतः सन् सुखप्रयागैः सुखं क्लेशहीनं प्रयागं येषां ते, तैः
सैन्यैरित्यर्थः । रिपुं यातव्यशत्रुम् उपेयात् यायात् । वज्रतक्षयुक्त इत्यत्र वज्र-
तज्जयुक्त इति पाठे, तं मार्गं जानन्ति ये ते तज्ज्ञाः इत्यर्थः । सुखप्रयागै-
रित्यत्र सुखप्रयोगैरिति पाठान्तरम् । १६ स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

सुवीवधासारमिति । सु शोभनौ वीवधासारौ यत्र तम् । वीवधः तृणधा-
न्यादेः प्राप्तिः, आसारः सुहृद्बलम् । उपेततोयम् उपेतं युक्तं तोयं यत्र, खान-
पानाद्युपयोगिजलसमन्वितमित्यर्थः । विश्वासिभिः विश्वस्तैः अनुजीविभि-
रित्यर्थः । क्रान्तजलं क्रान्तम् आयत्तीकृतं जलं यत्र तम् । अन्यथा कूपदौ
विपक्षकृतविषप्रयोगेण प्रत्यावर्त्तनकाले तज्जलपायिसैन्यविनाशसम्भवः ।
विशुद्धं चरादिभिः कृतशोधनम् । तन्मात्रमेव तावत्परिमाणमेव द्विषतां
शत्रूणां मार्गं पश्यानम् उपेयात् गच्छेत्, यस्मात् पथः, आर्तः शत्रुकृतोप-
द्रवेण विपन्नः सन् न अपयानं पलायनं कुर्यात् । विश्वासिताक्रान्तजलमिति
पाठे स एवार्थः । १६ स० ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

एतदतिक्रमे दोषमाह, ये दूरमार्गमिति । ये मूढाः विपक्षभूपालाधिकृत-
देशमार्गानभिज्ञाः परामर्शरहिता वा रिपूणां शत्रूणां भूमिम् अधिकृत-
देशम् अविचार्य अपरिज्ञाय सहसा हठात् दूरान्तां दूरतरप्रदेशे यात्रां
विशन्ति आश्रयन्ति । दूरमार्गमिति पाठे तु, ये अभियोक्तारः दूरमार्गम्

अभिहितप्रमाणाधिकभूमिम् इत्यर्थः । अवनसाध्याः सुखसाध्यास्ते अचिरेण शीघ्रमेव तेषां शत्रूणां खड्गधारापरिखड्गं खड्गधाराया आलिङ्गनात् मृत्युं यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । १६ स० ८३ श्लो० ॥ ८३ ॥

यथास्थानसंस्थापितवजस्य तु मार्गोऽपि शयनकल्प इत्याह, मार्ग इति । मार्गे प्रयाणस्य पथि, दुर्गे जलपर्वतवनादिभिर्यो दुर्गप्रदेशः तत्र विनिविष्टं सन्निविष्टं सैन्यं यस्य सः । विधिवत् यथाविधानं विधिम् आत्मरक्षायाः परा-
वस्कन्दस्य च विधिं विधानं जानाति यः सः । सन्नद्ध-पार्श्वस्थित-वीरयोधः
सन्नद्धाः सर्वदा वद्धपरिकराः, कृतसंग्रामसज्जा इत्यर्थः । पार्श्वस्थिताः
आत्मनः नगरस्य च सन्निहितप्रदेशावस्थायिनः वीराः संग्रामकौशलाभिज्ञाः
संग्रामेऽपराङ्मुखाश्च योधाः युद्धविद्याविशारदाः यस्य सः । तादृशो विजि-
गीषुः रक्षां सर्वत्र आत्मरक्षोपायम् विधाय सुसम्पाद्य साध्वीम् उत्तमां
सुखयोगनिद्रां सुखयोगेन सुखसङ्गेन निद्राम् अत्याहित-शङ्कापरिश्रान्ततया
उद्वेगाराहित्यं सेवेत । अथवा साध्वीं निर्दिष्टरान्त्रियाममात्राऽन्यूनानधिकां
सुखयोगनिद्रां सुखयोगेन निद्रां सेवेत स्वीकुर्यात् । अथवा सुखेन योग-
निद्रां योगिव निद्रावसरे सचेतन इत्यर्थः । सुखयोगनिद्रामित्यत्र निशि
योगनिद्रामिति पाठे स एवार्थः । १६ स० ८४ श्लो० ॥ ८४ ॥

भ्रमत्तुरङ्गद्विरदेन्द्राद्रेषाघरास्त्रनास्त्रादितकर्णरन्ध्रः ।

तदन्तरालप्रतिबोधवर्त्ती के जाग्रतीत्यादरमाद्रियेत ॥ ८५ ॥ इति ।

निशि राजावासपार्श्वतो भ्रमन्तः परिवर्त्तमानाः ये तुरङ्गाः अन्वाः,
द्विरदेन्द्रा मातङ्गश्रेष्ठाः, तेषां यथाक्रमं क्रेषाणां क्रेषितानां घराटानां
गजकण्ठलम्बितरुद्धघराटानां च स्वनेन रवेण आस्त्रादितं स्पृष्टं कर्णरन्ध्रं
श्रवणविवरं यस्य विजिगीषोः सः, तथा तदन्तराले तस्य क्रेषादिरवस्य
अन्तराले मध्ये प्रतिबोधवर्त्ती प्रतिबोधे जागरणे वर्त्तते योऽसौ निद्राच्छेद-
वर्त्तीत्यर्थः । के जाग्रति? के यामिकपुरुषाः जाग्रति प्रतिबोधवर्त्तित्वे
वर्त्तन्ते, एवंविधप्रश्नपूर्वकम् आदरं समादरपूर्वकम् आद्रियेत भूयोभूटः
पृच्छेदित्यर्थः । क्रेषा इत्यत्र हेवानिति, तदन्तरालप्रतिबोधवर्त्ती इत्यत्र

तदन्तरा च प्रतियोधवृत्ताम् इति च पाठान्तरम् । १६ स० ४५ श्लो० ॥ ४५॥

तत इति । ततो निशापगमे प्रवृद्धः जागरितः, शुचिः द्रुतशौचक्रियः ।
इष्टदेवः पूजितेष्टदेवतः । श्रीमद्विभूषोज्ज्वलितः श्रीमतीभिः शोभासम्पादि-
कामिः विभूषामिः परिच्छदालङ्कारैः उज्ज्वलितः दीप्यमानः । प्रहृष्टः सर्वदा
सहर्षमर्णाः । विजिगीषुरित्यर्थः । मन्त्रिप्रवरैः सचिवप्रधानैः पुरोहिता-
मात्यमुहृद्गणैश्च यथावत् यथाविधि सेवेत । एतैः सह विजिगीषुर्यथाकर्तव्यं
निरूपयेदिति तात्पर्यम् । १६ स० ४६ श्लो० ॥ ४६ ॥

कर्तव्यतामिति । तैः पुरोहितामात्यादिभिः सह कर्तव्यतां करणीयं यत् तत्
सम्प्रधार्य निर्णीय विचित्रयानं विचित्राणि यानानि युग्यवाहनानि यस्मिन्
तादृशं यानं रथादिकं समास्थाय आरुह्य कुलोद्गमैः कुलक्रमादागतैः आत्म-
तुल्यैः आत्मतदृशैः विश्वस्तैरित्यर्थः । शस्त्रिभिः शस्त्रधारिपुरुषैः परिवारितः
परिवेष्टितः सन् वह्निः निरोधात् निर्गच्छेत् । सम्प्रधार्य इत्यत्र संविचार्य
इति, विचित्रयानमित्यत्र विचित्रयान इति, शस्त्रिभिरित्यत्र पत्तिभिरिति,
आत्मतुल्यैरित्यत्र इष्टतुल्यैरिति पाठान्तरम् । १६ स० ४७ श्लो० ॥ ४७ ॥

विजिगीषोरवश्यकर्तव्यं कर्माह, पश्येन्नृप इति । नृपो विजिगीषुः हस्ति-
रथाश्वचर्यां हस्तिनां रथानाम् अश्वानां च चर्यां गतिं, तथा सामूहिकं
चूहरचनाधिशितं योधगणं योद्धृपुरुषसमूहं, पृथक् पृथक् योधवृन्दं, तथा
विवक्षितान् परीक्षार्थम् इष्टान् विधानयुक्तान् संग्रामसज्जादिसमेतान्
संग्रामनैपुण्यप्रदर्शिनश्च विरदेन्द्रमुख्यान् प्रधानमातङ्गान् तुरङ्गमान् अश्वान्
पश्येत् निरीक्षेत् ॥ हस्तिरथाश्वचर्याम् इत्यत्र हस्तिरथांश्च वर्यान् इति
पाठान्तरम् । १६ स० ४८ श्लो० ॥ ४८ ॥

सुखोपगम्य इति । सुखोपगम्यः सुखेन उपगम्यते सेवार्थमित्यर्थः । स्मित-
पूर्वभाषी स्मितपूर्वम् ईषद्भास्यपूर्वकं भाषते योऽसौ मधुरभाषीत्यर्थः ।
एवंविधो विजिगीषुः प्रियं वदेत् सर्वदा प्रियवादी भवेदित्यर्थः । वृत्त्यधिकं
च नियमितवृत्त्यतिरिक्तं दद्यात् । एतेन कार्यकाले किं भवतीत्याह,
प्रियेण प्रियवचनादिना दानेन च वृत्त्यधिकप्रदानेन च संगृहीताः आत्म-

सात्कृताः । भृत्या इति शेषः । भर्त्तरि स्वामिनि, प्रभुकार्यसाधनार्थमित्यर्थः । जीवितानि अपि प्राणानपि त्यजन्ति । शरीरव्ययेनापि प्रभुकार्यं साधयन्तीति भावः । १६ स० ४८ श्लो० ॥ ३६ ॥

सर्वत्र अभ्यासेनैव पाठवं भवतीत्याह, रथान्वेति । रथान्व चान्वान्व नावञ्च कुञ्जराञ्च यानानि च तानि रथान्वनौकुञ्जरयानानि । तेषु योग्यो निपुणः दक्ष इत्यर्थः । स्यन्दनारोहणे तुरगारोहणे नौकारोहणे गजारोहणे मनुष्यवाह्ययानारोहणे च कुशल इति भावः । धनुषि चापे धनुर्वेदे इत्यर्थः । प्रगल्भः प्रौढः । नित्यक्रियः नित्या नियता क्रिया कार्यानुष्ठानं व्यवसाय इति यावत् । एवंविधञ्च स्यात् भवेत् । तथाहि नित्यक्रिया कार्येषु नियतव्यापारः सुमेधसां सुबुद्धिजनानां सम्बन्धे दुष्करेऽपि दुःसाध्येऽपि कर्मणि कौशलं नैपुण्यम् आदधाति सम्पादयति । तथा चोक्तम्, अभ्यासः कर्मणां सत्प्रमुत्पादयति कौशलमिति । रथान्वनौकुञ्जरयानयोग्य इत्यत्र रथान्वनौकुञ्जरयानयोग्य इति सुव्रितपाठे रथादीनां हाने परित्यागे योग्यः समर्थः । रथादिकमनपेक्ष्य गन्तुं समर्थ इत्यर्थः । रथान्वनौकुञ्जरयानयोग्या नित्यक्रिया इति पाठे तदुभयपदयोर्विशेष्यविशेषणभावः । १६ स० ५० श्लो० ॥ ५० ॥

सन्नद्धेति । सन्नद्धं सुसज्जितम् उच्चैः मद्धान्तं द्विपं मातङ्गम् आस्थितः चारुः । तथा सन्नद्धसैन्यानुगतः सन्नद्धैः कृतसन्नाहैः सैन्यैः सेनाभिः अनुगतः अनुयातः । अविकुर्वन् विकारपरिवर्जितः । प्रवीरयोधान्तरितेन, प्रवीराः संग्रामकुशलाः योधाः योद्धृयुखाः तैः अन्तरितेन व्यवहितेन सामन्तदूतेन । परदूतेन सह गुप्तभाषणस्यानौचित्यात् । साधुमन्त्रः साधुः सम्यक् मन्त्रः कर्तव्यावधारणार्थकथोपकथनं यस्य तादृशञ्च सन् यायात् संग्रामे यात्रां कुर्यात् । द्विपमित्यत्र द्विपमिति, विकुर्वन् इत्यत्र प्रकुर्वन् इति, साधुमन्त्र इत्यत्र साधुमन्त्रमिति पाठे मन्त्रं प्रकुर्वन् इत्यन्वयः । १६ स० ५१ श्लो० ॥ ५१ ॥

आलोकयेदिति । बुद्धिगुणोपपन्नैः बुद्धेर्गुणाः शुश्रूषाप्रवगताग्रहणविज्ञानानुपहतत्वाभिनिवेशादयः, तैः उपपन्नैः दान्तैः सुविनीतैः चरैः दृतैः

परप्रचारं परस्य प्रतिद्वन्द्विभूपालस्य प्रचारं प्रयोगादिकम् आलोकयेत्
निरूपयेत् । यतः एतैः एवंविधबुद्धिगुणोपपन्नैश्चरैरित्यर्थः । विमुक्तो विर-
हितः क्षितीन्द्रो राजा अन्यैः नयनविरहितैः जनैः समानधर्मा समानगुणो
भवति, अन्यवत् भवतीत्यर्थः । दानैरित्यत्र सर्वैरिति, परप्रचारमित्यत्र
पराप्रचारमिति पाठान्तरम् । १६ स० ५२ श्लो० ॥ ५२ ॥

यथा पद्मनालेन कश्चित् सलिलमादत्ते तथा प्रलोभनादिद्वारा परिगृहीत-
दण्डनायकेन शत्रोरन्तःसारमाददीत इत्याह, विलोभयन्निति । विलोभयन्,
भवन्तं राक्ष्णसामिनं करिष्यामीति आशाजनकवचनेन प्रलोभयन् । किञ्चिदपि
अल्पमात्रं प्रयच्छन् ददत् । वज्रदानेन विपक्षपुष्टिसम्भावना माभूत् इति
तात्पर्यम् । द्विषतः विपक्षस्य अन्तपालं राज्यप्राप्तरक्षणे नियुक्तं दण्डनायकं
सित्रं स्वायत्तं कुर्वीत विदध्यात् । द्वि यतः पर्यैः किञ्चिद्दिनपूर्वकांशाप्रदान-
रूपमूल्यैः तन्नालिकया अन्तपालरूपनालेन द्विषतः शत्रोः राक्ष्णात् राज्य-
अभीक्ष्णं वज्रपरिमाणं प्रपण्यं वज्रमूल्यं वस्तु आददीत गृह्णीयात् आकर्षेत्
इत्यर्थः । द्विषतोऽन्तपालम् इत्यत्र क्वचित् पुस्तके द्विषतां नृपालं, क्वचित्
पुस्तके द्विषतोऽन्नपालं, सु० पुस्तके द्विषतो न पानम् इत्येवं पाठो दृश्यते ।
कुर्वीत इत्यत्र रुन्धीत इति, तन्नालिकया इत्यत्र तन्नाहिकया इति पाठान्त-
रम् । १६ स० ५३ श्लो० ॥ ५३ ॥

उपक्रममिति । दूतोपयानात् दूतस्य चारस्य उपयानात् उपस्थितेः क्रिय-
माणसन्धिः अनुष्ठीयमानः सन्धिर्येन तादृशः सन्, सन्धनुष्ठानं कुर्वन् इत्यर्थः ।
आशु अविलम्बितमेव वाञ्छितम् अभिप्रेतम् उपक्रमं चेष्टितं कुर्यात् विद-
ध्यात् । स चेत् प्रतिपक्षेत् विसन्धिः सन्धिविघटको भवतीत्यर्थः । स तु
तस्य यातव्यस्य भेदः कृतो भवति । तेन आत्मसमुच्चयश्च आत्मनः समुन्न-
तिश्च भवति । स चेद्विसन्धिः स तु तस्य भेदः इत्यत्र स चेद्विसन्धिर्न हि
तत्र भेदः इति सु० पाठः । १६ स० ५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

दौर्गान् इत्यादि । पथिषु प्रयाणमार्गेषु दौर्गान् दुर्गपालान्, आटवि-
कान् अटवीपालान्, अन्तपालान् राज्यप्राप्तरक्षकभूमिपान्, दानवता

साक्षा वक्ष्यमाणलक्षणो न दानेन साक्षा च संश्लेषयेत् आत्मनि विश्लेषयेत्
विजिगीषुरिति शेषः । विरुद्धदेशेषु एकायनमार्गादिषु, तन्निरोधे यातव्यकृत-
निरोधे सति, ते च स्वायत्तीकृतदुर्गपात्तादयश्च अस्य विजिगीषोः मार्गोप-
दिशः मार्गं पश्यान् उपदिशन्ति दर्शयन्ति ये ते तादृशाः मार्गोपदेशदातारो
भवन्ति ॥ १६ स० ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

अकारणादिति । ‘अकारणात्’ परित्यागकारणं विनैव, ‘कारणात्’
क्रोधादिहेतोः, ‘वा’, ‘यः कश्चित् चरिसेवो’ शत्रुसेवकः, ‘पुरुषः’, ‘एति’
आयाति, शत्रुपक्षं परित्यज्य स्वेवार्थमुपगच्छति, ‘तस्य’, तथा कश्चित्
‘निजः’ आत्मीयः, भृत्य इति शेषः । ‘विस्मियः’ परित्यक्ताश्रयः, सन,
‘शत्रु’ प्रतिपक्षभूपम्, ‘उपेत्य’, ‘आयाति’ पुनराश्रयार्थमागच्छति, ‘तस्य’;
‘गति’ चेष्टितं, ‘प्रपश्येत्’ निरीक्षेत् । “य एति कश्चित् पुरुषोऽरिसेवो ।
निजस्य विस्मिय उपेत्य शत्रुं” इत्ययं हस्तलिखितपुस्तकपाठः ‘समीचीनः’ ।
“य एव कश्चित् पुरुषोऽरिसेवो । निजस्य विस्मिय उपेत्य शत्रुः” इत्ययं
मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनत्वेन प्रतिभाति ॥ १६ स० ५६ श्लो० ॥ ५६ ॥

वाङ्मवलात् मन्त्रबलं गरीयः इत्याह, चारिषुनेति । ‘चारिषुना’ संग्रा-
मादिप्रयोगोपक्रमवता, ‘मन्त्रबलान्वितेन’ मन्त्रबलयुक्तेन, विजिगीषुणा इति
शेषः । ‘प्राज्ञेव’ प्रयोगात् प्रथममेव, ‘निपुणं’ यया तथा ‘विचारः’ मन्त्रणा-
पूर्वकेतिकर्तव्यतानिरूपणं, ‘कार्यः’ विधेयः । यतः ‘दाय्या’ दार्दण्डानां,
‘बलात्’, ‘मन्त्रबलं’, ‘गरीयः’ श्रेष्ठतरं । तथा च कौटिल्यः “एकं हन्यान्न वा
हन्यादियुर्मुक्तो धनुष्मता । प्राज्ञेन तु मतिः क्षिप्ता हन्याद्गर्भगतानपि”
इति ॥ तथा च ‘शुक्रः’ दैत्यगुरुः, ‘मन्त्रबलात्’ मृतसञ्जीवन्या विद्यया,
‘सुरान्’ देवान्, ‘विजिग्ये’ जितवान् । ‘शक्रोऽसुरान् मन्त्रबलाद्विजिग्ये’
इति पाठे शक्रो देवराजः बृहस्पतिना मन्त्रयित्वा तद्विद्यामुपलभ्य असुरान्
जिगाय इति पौराणिकी वार्त्ताऽज्ञानसन्धेया ॥ १६ स० ५७ श्लो० ॥ ५७ ॥

सन्ध्यागनुष्ठितमपि कार्यं कालातिक्रमे न सिद्ध्यतीति दर्शयन्नाह, मनीष-
येति । ‘फलाय’ प्रयोगफलसिद्धये, ‘नयवित्’ नीतिशास्त्रज्ञः, ‘परं’ उत्कृष्टं,

‘उद्यमं’ उद्योगं, ‘आस्थितः’ आश्रितः, सन्, ‘निर्मलया’, ‘मनीषया’ बुद्ध्या, ‘विलोकितं’ पर्यालोचितं, ‘अकालहीनं’-‘अकालेन’ अयथासमयेन, ‘हीनं’ ‘परिहीयमाणं’ ‘कर्म’ सन्धिविग्रहादिरूपं कार्यं, ‘समाचरेत्’ । ‘हि’ यतः, ‘अकालः’ अनवसरः, ‘नियतं’ निश्चयेन, ‘फलं’ प्रयोगफलं, ‘व्युदस्यति’, निराकरोति । ‘अकाले’ इतिमुद्रितपुस्तकपाठे फलं इति कर्तृपदं, ‘व्युदस्यति’ विक्षिप्तं भवति इत्यर्थः ॥ १६ स० ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥

उपसंहरन्नाह, प्रभावितानामिति । ‘प्रभावितानां’ प्रभावयुक्तानां, ‘श्रुतश्रौत्यशालिनां’ ‘श्रुतं’ साङ्गोपाङ्गवेदाध्ययनं, ‘श्रौत्यं’ श्रूतत्वं, ताभ्यां, शालन्ते ये ते तेषां । ‘यथावत्’ यथाविधि, ‘आलोकिते’ शास्त्रेण प्रदर्शिते, ‘मार्गे’ पथि, ‘चरन्ति’ तिष्ठन्ति, ये ते तेषां । ‘उन्नतात्मनां’ ‘उन्नतः’ उच्चितः, आत्मा येषां ते तेषां । ‘भुजङ्गदर्षिषु’ ‘भुजङ्गमवत्’ आयतेषु, ‘भुजेषु’ बाह्वुषु, ‘दैवी’ देवतासम्बन्धिनी, ‘द्युतिः’ प्रभा, ‘चिराय’ निरन्तरं, ‘लम्बते’ सम्बध्यते, एवम्भूता विजिगीषवः देवसमाना अप्रतिहतवोर्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ स० ५९ श्लो० ॥ ५९ ॥

यात्राकालमाह, समुदितेति । ‘समुदिता’ सम्यग् गुप्ता, अथवा समुद्भूता, ‘नराणां’ योधपुरुषाणां, ‘सम्पत्’ सम्पत्तिः, यस्य विजिगीषोः स तथा ‘उद्युक्तवृत्तिः’ उद्योगशीलः, ‘उद्भूतवृत्तिरिति पाठे ‘उद्भूता’ उत्पन्ना, ‘वृत्तिः’ सैन्यानां वर्त्तनोपायः, यस्य सः । उद्भूतशक्तिरिति पाठे शक्तिसम्पन्न इत्यर्थः । ‘नरपतिः’ विजिगीषुः, ‘भूरिसम्पन्नशस्ये’ परिपक्ववज्रशस्यसमये, शरत्काले इत्यर्थः । ‘विगतसलिलपङ्के’ जलकर्दमरहितसमये वा, हेमन्तादावित्यर्थः । ‘कुसुमितसहकारश्रीज्वलत्कानने वा’ ‘कुसुमितानां’ मञ्जरितानां, ‘सहकाराणां’ चूततरुणां, ‘श्रिया’ लक्ष्म्या, ‘ज्वलन्ति’ भास्वराणि भवन्ति, ‘काननानि’ उद्यानानि, यस्मिन्, वसन्त इत्यर्थः, ‘काले’, ‘जवाय’ विपक्ष-विजयार्थं, साधु यथा तथा ‘अरिभूमिं’ विपक्षाधिकारं, ‘गच्छेत्’ यायात् । १६ स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

इत्येवं यानं सिध्यतीत्युपसंहरन्नाह, इतीति । ‘नरपतिः’ विजिगीषुः,

‘इति’ अनेन प्रकारेण, ‘आहितादरः सन्’ कृतप्रयत्नः सन्, ‘परं’ शत्रुं,
 ‘अभियोक्तुमनाः’ ‘अभियोक्तु’ अभिभवितुं, मनो यस्य तादृशः सन्, ‘समुत्प-
 तेत्’ यातव्यं यायात्, ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन’ ‘इति’ एवंविधानां,
 ‘विधीनां’ नीतिशास्त्रनिर्दिष्टविधानानां, ‘विषयाणां’ बोधपुरुष-द्वृत-हस्त्यश्व-
 रथादीनां, ‘उपसेवनेन’ पालनेन, ‘अरातिः’ शत्रुः, ‘नियतं’ निश्चयमेव,
 ‘गोचरं’ अधीनतां, ‘उपैति’ । ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन नियतमराति-
 रुपैति गोचरश्च’ इत्यत्र ‘इतिद्वतविषयोपसेवमानो नियतमरातिरुपैति
 गोचरं स्वं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठे तु ‘इति’ अनया पूर्वोक्तराजनीत्या-
 ‘द्वतः’ गृहीतः, ‘विषयः’ अधिकारः, यस्य सः अतएव ‘उपसेवमानः’
 भव्यवत् प्रणामादिना सेवां कुर्वन्, ‘अरातिः’ शत्रुः, ‘नियतं’ निश्चयं, ‘स्वं
 गोचरं’ निजाधीनतां, ‘उपैति’ गच्छति, ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन’ इत्यत्र
 ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन’ इति ‘इतिविधिविषयोपसेवनात्’ इति च पाठः
 पुस्तकद्वये दृश्यते ॥ १६ स० ६१ स्तो० ॥ ६१ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानु-
 सारिण्यां षोडशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण पञ्चदशः सर्गः ॥

अथ सप्तदशः सर्गः ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण षोडशः सर्गः ॥

यानानन्तरं साङ्गामिकस्कन्धावारसन्निवेशमाह, यायादिति । 'वैरि-
पुराभ्यासं' शत्रुनगरोपकण्ठं, अथवा यातव्यशिविरसमीपं, 'यायात्' पूर्वोक्त-
रीत्या गच्छेत्, विजिगीषुरिति शेषः । पश्चात् 'साधुसम्मते' 'साधूनां' वास्तु-
विद्याविदां, 'सम्मते' अभिप्रेते, 'भूभागे' आत्मरक्षणोपयोगिप्रदेशे इत्यर्थः ।
'स्कन्धावारनिवेशज्ञैः' 'स्कन्धावारस्य' सेनासन्निवेशस्य, 'निवेशज्ञैः' निर्माण-
कुशलैः, शिल्पविद्याविशारदमुखैरित्यर्थः । 'स्कन्धावारः' सेनानिवेशस्थानं,
'निवेशयेत्' निर्मायात् । १७ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

स्कन्धावारनिवेशप्रणालीमाह, चतुरस्रमिति । 'चतुरस्रं' समचतु-
ष्कोणं, 'चतुर्द्वारं' दिक्चतुष्टये द्वारचतुष्टयभूषितमित्यर्थः । 'नीति-
विस्तारसङ्कटं' नीतिविस्तृतं, नाप्यतिसङ्कीर्णमित्यर्थः । 'महाप्रतोलीप्राकारः'
'महत्त्वः' सुदीर्घाः, 'प्रतोल्याः' अभ्यन्तरमार्गाः, दुर्गद्वाराणि वा, 'प्राकाराः'
प्राचीराश्च, यस्य तं । 'महापरिखया' 'महत्या' दुरतिक्रमणीयया, 'परि-
खया' नगरादिवेष्टनखातेन, 'वृतं' परिवृतं । परिखास्तद्वर्णं यथा ब्रह्म-
वैवर्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे २०२ अध्याये "प्रस्ये च परिखामानं शतहस्त-
प्रशस्तकं । परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकं" ॥ "सङ्केतपूर्वकश्चैव
परिखाद्वारभीषितं । शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च" ॥ इति ।
१७ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

षष्ठ्याटमिति । 'भूमिप्रदेशसामर्थ्यात्' 'भूमेः' मृत्तिकायाः, 'प्रदेशस्य'
स्थानस्य च, 'सामर्थ्यात्' आनुगुण्येन, 'आगारं' तत्रत्यपटावाससन्निवेशं
'षष्ठ्याटं' त्रिकोणाकारं, 'अर्द्धचन्द्रं वा' अर्द्धचन्द्राकारं वा, 'मण्डलं वा'
गोलाकारं वा, 'दीर्घं वा' दीर्घाकारं वा, 'उपकल्पयेत्' रचयेत्, 'षष्ठ्याट-

मर्द्धचन्द्रं वा' इत्यत्र 'भट्टङ्गाटकार्ज्जचन्द्रं वा' इति पाठे 'भट्टङ्गारकार्ज्जचन्द्रं वा' इति च पाठे स एवार्थः । भट्टङ्गाट-भट्टङ्गाटक-भट्टङ्गार-भट्टङ्गारक-भट्टेन त्रिकोणाकारोऽभिधीयते ॥ १७ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

सेनासन्निवेशप्रणालीमाह, विविक्तैरिति । 'विविक्तैः' विरलैः, न तु सङ्कीर्णैः । 'विमक्तैः' यथास्थानं पृथक् पृथक् संस्थापितैः । 'आयत्तैः' दीर्घैः, 'पटाकारैः' वस्त्रमयैः, 'भट्टङ्गैः' शिखरैः, पटमण्डपैरित्यर्थः । 'अन्वितं' युक्तं, 'गुप्तकच्छं' 'गुप्ताः' गूढाः, सुरक्षिता वा, 'कक्षाः' सेनानिवेशान्तरालानि, यस्य तं । 'महामार्गसमावृतं' चतुर्द्वारत्वात् द्वारचतुष्टयस्युपग्राह्यं चतुर्विधेन 'महामार्गेण' सप्रशस्तमार्गेण, 'समावृतं' व्याप्तं ॥ १७ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

राजगृहसन्निवेशमाह, तस्य मध्ये इति । 'तस्य' स्वान्धावारस्य, 'मध्ये', 'मनोह्रादि' चित्तप्रसादजनकं, 'महामौलवलावृतं' 'महद्भिः' 'मौलवलैः' भूरिपरिमाणान्तरङ्गयोधपुरुषैः, 'आवृतं' परिवृतं । 'अन्तःकोषगृहोपेतं' 'अन्तः' मध्ये, 'कोषगृहेण' धनागारेण, 'उपेतं' युक्तं । कोषाधीनो हि राजा इति व्यवहितः कोषो न विधेयः इति । 'राजमन्दिरं' नरपतिगृहं, 'कारयेत्' स्थापयेत् ॥ १७ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

वलानां सन्निवेशमाह, मौलभुक्तमिति । 'राजहर्षं' राजगृहं, 'समावृत्य' वेष्टयित्वा, 'क्रमेण' यथाक्रमं, 'मौलभुक्तं' पुरुषानुक्रमेण वेतनभोगिसैन्यं । ततः 'अग्नि' अग्निबलं, व्यूहरचनया समवेतयोद्धृवर्गं इत्यर्थः । तद्वद्भिः 'सुहृत्' मित्रबलं, तद्वाह्ये 'द्विषत्' शत्रुबलं । तद्वद्भिः 'आटविकं' अटवीपतीनां बलं, एतत् पञ्चविधं बलं 'निनिवेशयेत्' स्थापयेत् ॥ १७ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

अन्ते चेति । 'अन्ते च' स्वान्धावारप्रान्तभागे च, सर्व्वदिक्षु इत्यर्थः । 'पर्याप्तवेतनान्' प्रार्थनाधिकवृत्तिप्रदानेनात्मसात्कृतान्, अतएव 'स्वामान्' विश्वासभूमिमधिरूढान्, 'अगणितान्' असंख्यान, 'दुष्टकर्मणः' क्रूरकार्यनियतान्, 'क्रूरान्' खलान्, 'लुब्धकान्' लोभिनः, 'मण्डलेन' परितोन्नतलङ्काकारेण, 'निवेशयेत्' स्थापयेत् ॥ १७ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

हस्तिन इति । 'लब्धनामानः' संग्रामे विख्याताः, तादृशाः 'मनोजवाः' वातरयाः, 'तुरङ्गाः' अश्वाः, 'स्वाप्तरक्षिताः' विश्वस्तपुस्वैः पालिताः सन्तः, 'नृपतेः' भूपालस्य, 'गृध्नापकण्ठे' राजमन्दिरसन्निधौ, 'वसेयुः' तिष्ठेयुः ॥ १७ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

अन्तर्वंशिकसैन्यमिति । 'अन्तर्वंशः' राज्ञः पुत्रदारं, तत्र नियुक्तं सैन्यं 'अन्तर्वंशिकसैन्यं,' 'यामवृत्त्या' 'यामः' अहोरात्राष्टमभागः, तत्र सावधानत्वेनावस्थितिः 'यामवृत्तिः' तत्पर्यायेण इत्यर्थः । 'रात्रिन्दिवं' अहोरात्रं, 'सुसन्नद्धं' कृतसन्नाहं, संग्रामसज्जया सज्जितमित्यर्थः । 'उदायुधं' उद्यतशस्त्रं, च सत् 'राजाभिगुप्तये' नरपतिशरीररक्षार्थं, 'तिष्ठेत्' । 'अन्तर्वंशिकसैन्यमित्यत्र' 'अन्तर्वंशिकसैन्यं' इति 'अन्तर्वासकसैन्यमिति च' पाठान्तरं ॥ १७ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

'युद्धयोग्यं' इति । स्पष्टः श्लोकार्थः ॥ १७ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

सैन्यैकदेश इति । 'सेनापतिपुरःसरः' 'सेनापतिः' सेनानीः, 'पुरःसरः' अग्रसरः, यस्य तादृशः । 'सन्नद्धः' कृतसन्नाहः, 'सैन्यैकदेशः' वल्लैकभागः, 'प्रयत्नवान्' अवहितः, सन्, 'निशि' रात्रिकाले, 'वहिः' स्कन्धावारस्य सर्वदिक्षु, 'परिचरेत्' परिभ्रमेत् । 'प्रयत्नवान् परिचरेत्' इत्यत्र 'प्रपन्नवान् परिपतेत्' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १७ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

परसैन्येति । 'सन्नद्धाः' कृतसंग्रामवेशाः, 'वाताश्रकाः' पवनवद्भुवेगशालितुरङ्गमारूढाः, अतएव 'शीघ्रपातिनः' द्रुतगामिभिः, 'दूरसीमान्तपातिनः' दूरस्थिताक्रान्तभूभागप्रान्तपर्यन्तचारिणः, पुरुषा इति शेषः 'परसैन्यप्रचारं' शत्रुसैन्यानां गतिविधिं, 'विजानीयुः' । 'दूरसीमान्तपातिनः' इत्यत्र 'दूरसीमान्तचारिणः' इति पाठान्तरं ॥ १७ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

तोरणेति । 'तोरणेषु' वहिर्द्वारचतुष्टयशिखरेषु, 'आवद्धानि' विन्यस्तानि, 'माल्यानि' पुष्पमालाः नवपल्लवमालाश्च, येषां तेषु । 'यन्त्रवत्सु' यस्यते संयस्यते अनेनेति 'यन्त्रं' प्राद्यतिकसाधनं, तद्वत्सु, विपक्षाणां

दुष्प्रवेशेषु इत्यर्थः । 'पताकिषु' पताकामण्डितेषु, 'द्वारेषु' वह्निद्वारचतुष्टयेषु, 'आप्तकरिभिः' 'आप्तं' दत्तं, कर्तुं शीलं येषां तैः, पुरुषैरिति शेषः । 'परमां गुप्तिं' सर्वतोभावेन रक्षां, 'कारयेत्' ॥ १७ स० १३ श्लो० ॥ १३ ॥

निर्गच्छेदिति । 'सर्वेव' जनः, 'उपलक्षितः' द्वाररक्षकपुरुषैः परि-
दृष्टः, सन्, 'निर्गच्छेत्' स्नान्यावारात् वह्निर्गच्छेत्, 'विश्वेवापि' । 'परद्यूताच्च',
'राजशासनगीचराः' राजादेशावकाशाः, सन्तः, 'तिष्ठेयुः' ॥ १७ स० १४
श्लो० ॥ १४ ॥

वृथेति । 'जनः' स्नान्यावारस्थितः सर्वेव लोकः, 'वृथाकोलाहलात्',
अकारणकलहात्, 'ह्रास्यात्' ह्रास्यपरिह्रासात्, 'द्यूतात्' अक्षक्रीडनात्,
'पानाच्च' अपरिमितसुरापानाच्च, 'वारितः' निवारितः, सन्, तथा 'सञ्जो-
पकरणाः' सर्वदा वृद्धपरिकरः उदायुधश्च, तथा 'सर्वकार्योन्मुखः' अव-
स्नान्यप्रतीकारकार्योन्मुखः, 'तिष्ठेत्' ॥ १७ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

वहिरिति । 'खातात्' परिखायाः, 'वह्निः' वाह्यप्रदेशे, 'खसिञ्चानां'
शोभनखड्गायुधञ्चानां योधपुरुषाणां, 'चायतं' विस्तृतं, 'सञ्चारं' प्रचार-
भूमिं, 'मुक्ता' विहाय, 'परसैन्यविनाशार्थं' शत्रुबलोत्सादनार्थं, 'सर्व्वां भूमिं'
विनाशयेत्, कण्टकशाखादिभिरिति शेषः । विपक्षसमागममार्गे कुत्रापि
जौहकीलकं निखनेत् । कुत्रापि दृणाच्छादितकूपं कारयेत् । कुत्रापि कण्टक-
शाखा दद्यात् । कुत्रापि कूपजलं विघातं कुर्यात् । कुत्रापि सैन्यसंहार-
कयन्तविशेषं सुगुप्तं स्यापयेत् इत्यर्थः ॥ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

समरभूमिविनाशमाह, क्वचिदिति । 'क्वचित्' कुत्रचित्, 'कण्टकशा-
खाभिः', 'क्वचित्', 'अयोमुखैः' लौहमयाग्रेः, 'कीलैः' दाहमयशङ्कुभिः,
'क्वचित्', 'प्रच्छदप्रदरैरपि' दृणाच्छादितगर्तैरपि, 'परितः भूमिं', 'दूषयेत्'
विनाशयेत् । 'कीलैः' इत्यत्र 'शूलैः' इति, 'दूषयेत्' इत्यत्र 'भूषयेत्' इति,
'प्रच्छदप्रदरैरपि' इत्यत्र 'विप्रच्छन्नैः समाहितः' इति पाठान्तरं ॥ १७ स०
१७ श्लो० ॥ १७ ॥

खसैन्यानां युद्धाभ्यासमाह, निर्दधेति । 'वृद्धाः' तरवः, 'क्षुपाः'

ऋषयश्चाः, 'पाटलाः' पल्लवाः, 'स्थानवः' शाखाहीनवृक्षाः, 'वल्मीकाः' उष्णीकाद्यतमृत्तिकास्तूपः, 'निर्दरः' गर्तः, एते न सन्ति यत्र, तत् स्थाने । 'अन्वहं' प्रतिदिनं, 'चित्रैः' अपूर्वैः, 'कारणैः' उपायैः, 'सैन्यव्यायामं' कारयेत् । 'वल्मीकनिर्दरे' इत्यत्र 'वल्मीकनिर्दरैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः न समीचीनः ॥ १७ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

स्वबलानुकूलं देशमाह, यस्मिन् देश इति । सुगमं । 'परस्य विपरीतश्च' इत्यत्र 'परस्य विपरीतश्च' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । १७ स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥ पक्षद्वयस्याप्यनुकूलं देशमाह, आत्मनश्चेति । स्पष्टं । 'स मध्यमः समुद्दिष्टः' इत्यत्र 'सुमध्यमः स उद्दिष्टः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १७ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

स्वबलप्रतिकूलं देशमाह, अरातिसैन्येति । 'अरातिसैन्यानां' विपक्ष-बलानां, 'व्यायामे' युद्धानुशीलने, 'सुपर्याप्तं' वधेष्टं, 'महोत्तमं' यस्य सः, 'आत्मनः' निजबलस्य, 'विपरीतश्च' सैन्यव्यायामस्थानशून्य इत्यर्थः । 'यो देशः', 'सः' 'अधमः' निष्ठष्टः, 'स्मृतः' निर्नीतः । 'अरातिसैन्यव्यायामसुपर्याप्त' इत्यत्र "अरातिसैन्यव्यायामसुपर्याप्त" इति, "अरातिसैन्यव्यायामसंपर्याप्त" इति च पाठान्तरं न समीचीनं ॥ १७ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

अधमदेशं नाश्रयेत् इत्याह, नित्यमिति । प्रथमतः उत्तमदेशं, तदभावे मध्यमदेशं 'आकाङ्क्षेत्' । न तु कदाचिदधमदेशं । यतः बन्धनागारसमोऽयं देशः । अतः 'सिद्धये' जयलाभाय, 'नापसेवेत' नाश्रयेत्, विजिगीषुरिति शेषः ॥ १७ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

स्वन्धावारस्य दुर्निमित्तमभिधातुमाह, आक्रान्त इति । 'केनापि' अदृश्यमानेन, 'आक्रान्त इव' अवलब्ध इव, स्वन्धावारः इति यदा विभाव्यते तदा दुर्निमित्तं । तथा 'रोगानीकैरनुद्भूतः' 'रोगानीकैः' व्याधिसैन्य-ज्वरादिभिः, 'अनुद्भूतः' क्षतोपद्रवः, तथा 'अकस्माद्भवदुद्देगः' 'अकस्मात्' कारणं विनैव, 'भवदुद्देगः' जायमानचित्तक्षोभः, तथा 'राजनीहारसरतः' 'राजभिः' कैश्चित् भूपतिभिः, 'नीहारेण' धूमिकया च, 'संरतः' पिहितः,

स्कन्धावारश्चेत् तदापि दुर्निमित्तं । 'अकस्माद्भवदुद्देशः' इत्यत्र 'अकस्मा-
दुद्भवदुद्देशः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । १७ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

विधूत इति । यदा स्कन्धावारः 'परुषैः' प्रचण्डैः, 'वातैः' मरुद्भिः,
'विधूतः' कम्पितः, 'अकस्मात्' कारणं विना, 'पतद्गजाः' पतन्ति रजांसि
यस्मिन् स तथा । 'परस्परभवद्रोहः' स्ववर्ग एव परस्परभवद्भिंसः । 'न
तथातूर्यनिखनः' विस्तरतूर्यध्वनिः । तदा दुर्निमित्तं ज्ञेयं । 'विधूतपरुषै-
र्वतैः' इत्यत्र 'विधूतः परुषैर्वतैः' इत्ययं पाठः समीचीनः ॥ १७ स० २४
श्लो० ॥ २४ ॥

उत्प्रेक्षितेति । यदा स्कन्धावारः 'उत्प्रेक्षितभयत्रासः' 'उत्प्रेक्षितः'
सम्भावितः, भयं त्रासश्च यस्मिन् सः । तथा 'निर्घातोक्ताभिदूषितः'
'निर्घातेन' अकस्मादुत्पन्नमहानादेन, 'उल्काभिः' गगनात् पतद्देखाकार-
तेजःपुञ्जैः, 'अभिदूषितः' आभिमुख्येन दूषितः । 'उड्डूमः' उड्डूतो धूमो
यस्मात् सः । 'प्रज्वलच्छ्रः' प्रज्वलन्ति, शस्त्राणि, यत्र सः । 'विदक्षिण-
शिवास्तः' 'विदक्षिण' प्रतिकूलं, शिवास्तं यस्य सः तथाभूतः, तदा दुर्नि-
मित्तं ॥ १७ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

मण्डलैरिति । यदा स्कन्धावारः । 'काक-गटध्राणां मण्डलैः' 'काकानां'
वायसानां, 'गटध्राणां' शकुनिशेषाणां, 'मण्डलैः' समूहैः, 'आकीर्णः' घ्याप्तः ।
'मण्डलैः' किम्भूतैः 'रुक्षवासिभिः' कर्कशं शब्दायमानैः । 'मुहुः' सर्वदा,
'अत्युग्रतादीप्तः' 'अत्युग्रतया' अतिभयानकतया, 'दीप्तः' प्रकाशितः, स्वपक्ष-
स्येतिशेषः । 'संसिक्तः रक्तवृष्टिभिः' आकाशात् पतिताभिरितिशेषः । तथा
च आकाशात् पतिताभिः 'रक्तवृष्टिभिः', 'संसिक्तः' उक्षितः, तदा दुर्नि-
मित्तं ॥ १७ स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

परीतेति । 'क्रूरैः' अशुभसूचकैः, 'भौत्यातिकैः' उत्पातजनकैः, 'ग्रहैः'
राजकेत्यादिभिः, 'परीतराजनक्षत्रः' 'परीत' आक्रान्तं, 'राजनक्षत्रं'
स्कन्धावाराधिपतिजन्मनक्षत्रं, यस्य सः । 'सूर्यदृष्टकवन्धादिः' 'सूर्य' सूर्य-
मण्डले, 'दृष्टानि' अवलोकितानि, 'कवन्धादीनि' अपमूर्डकलेवराणि, यत्र सः ।

‘अकस्मान्मूढवाहनः’ ‘अकस्मात्’ कारणं विना, ‘मूढं’ मोहयुक्तं, ‘वाहनं’, यत्र एवम्भूतः ‘स्कन्धावारः’, यदा तदा दुर्निमित्तं ॥ १७ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

अकस्मादिति । ‘अकस्मात्’, ‘मत्तमातङ्गप्रशुष्यदानशीकरः’ ‘मत्तमातङ्गानां’ मत्तगजानां, ‘प्रशुष्यन्तः’ शोषं प्राप्नुवन्तः, ‘दानशीकराः’ मदजल-
फणाः, यत्र सः । ‘इत्यादिविद्वतोपेतः’ इत्यादिदुर्निमित्तयुक्तः, ‘स्कन्धावारः’, ‘न प्रस्यते’ न प्रशंसनीयः ॥ १७ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

इदानीं शुभनिमित्तोदयात् शुभं स्कन्धावारं, शुभं युद्धाय कालञ्च दर्शयन्नाह,
प्रहृष्टेति । ‘प्रहृष्टनरनारोकः’ ‘प्रहृष्टाः’ प्रफुल्लचित्ताः, नरा नार्थश्च यत्र स
तथाभूतः । ‘प्रशस्तस्वनदुन्दुभिः’ ‘प्रशस्तस्वनाः’ श्रवणमधुरध्वनयः, ‘दुन्दु-
भयः’ भेर्यः, यत्र स तथाभूतः । ‘गम्भीरहेषितहयः’ ‘गम्भीरहेषिताः’
गम्भीरं शब्दायमानाः, ‘हयाः’ अश्वाः, यत्र स तथाभूतः । ‘शस्तवृंहितकुञ्जरः’
‘शस्तवृंहिताः’ श्रुतिसुखकरध्वनयः, ‘कुञ्जराः’ गजाः, यत्र स तथाभूतः ।
स्कन्धावारः प्रशस्यत इति परेणान्वयः । ‘पूजितोद्दृष्टवृंहितद्विपः’ इति पाठे
सु उक्त एवार्थः । ‘शस्तवृंहितकुञ्जरः’ इति सुजितपुस्तकपाठस्तु न समीचीनः ।
१७ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

पुण्याहेति । ‘पुण्याहव्रक्षघीषाणः’ ‘पुण्याहे’ पुण्यतिथौ, यः ‘व्रक्षघीषः’
वेदध्वनिः, तेन ‘आणः’ युक्तः । ‘नृत्यगीतसमस्वनः’ ‘नृत्यगीतानां’, ‘समाः’
तुल्याः, ‘स्वनाः’ ध्वनयः, यत्र स तथाभूतः । ‘निर्भीतिकः’ नास्ति ‘भीतिः’
भयं, स्कन्धावारस्थजनानां यत्र स तथाभूतः । ‘महेताहाहः’ ‘महान्’
अतिशयः, ‘उत्साहः’ कर्त्तव्यार्थेषु स्थेयान् प्रयत्नः, स्कन्धावारस्थितजनानां यत्र
स तथाभूतः । ‘आकाङ्क्षितजयोदयः’ ‘आकाङ्क्षितः’ स्कन्धावारस्थजनैरभि-
लषितः, ‘जयोदयः’ विजयप्राप्तिः, यत्र एवम्भूतः स्कन्धावारः प्रशस्यत इति
परेणान्वयः । एवमुत्तरत्र येन्यं ॥ १७ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

नीरजस्त इति । ‘अभिरुष्टः’ अनुकूलवृष्टियुक्तः । अत एव ‘नीर-
जस्तः’ धूलिरुद्धितः । ‘प्रादक्षिण्यस्थितग्रहः’ ‘प्रादक्षिण्येन’ अनुकूलतया,
‘स्थिताः’, स्कन्धावाराधिपतेर्यहाः यत्र स तथाभूतः । ‘दिव्यान्तरीक्षैरुत्पातैः’

पार्थिवैश्चाप्यदृषितः' 'दिव्यैः' अतिवृष्ट्यादिभिः, 'यान्तरोक्षैः' उष्कादिभिः,
'पार्थिवैः' तस्करादिभिः, 'अदृषितः' अनाक्रान्तः ॥ १७ स० ३१ श्लो० ॥ ११॥

नीचैरिति । 'नीचैः' प्रवृत्तानुलोमसारतस्तुतमङ्गलः' 'नीचैः' मान्येन,
'प्रवृत्तः', 'अनुलोमः' अनुकूलः, यः 'सारतः' वायुः, तेन 'स्तुतं' सूचितं,
'मङ्गलं' सिद्धिः, यत्र स तथाभूतः । 'हृद्यपुष्टवलः' 'हृद्यानि' अपुष्टाधि-
त्तानि, 'पुष्टानि' सवलानि, 'वक्षानि' सैन्यानि यस्य स तथाभूतः । 'साधुः'
लोभादिदोषरहितः, 'सुगन्धिव्वलितानलः' 'सुगन्धिः' धूमादिभिः सुरभि-
गन्धयुक्तः, 'ज्वलितः' प्रदीप्तः, निर्धूम इति यावत्, 'अनलः' वल्लिः, यत्र स
तथाभूतः ॥ १७ स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

अमयेति । 'अमद्यमाद्यन्मातङ्गः' 'अमद्येन' मदकारणाभावेनापि, 'मा-
द्यन्तः' मत्ततां प्राप्नुवन्तः, 'मातङ्गाः' गजाः, यत्र स तथा । 'आसारा-
भ्युदयान्वितः' 'आसारः' शुभवृष्टिः, तेन सूचितः 'अभ्युदयः' समुन्नतिः
युद्धे जयप्राप्त इति यावत्, तेन 'अन्वितः' युक्तः । अथवा 'आसारः'
सुहृद्भणः, तस्य यः 'अभ्युदयः' प्राशस्त्यं, तेन 'अन्वितः' । 'इत्यादिष्वक्षणेऽप्येतः'
पूर्वोक्तलक्षणयुक्तः, 'स्कन्दावारः', 'प्रशस्यते' विजयाय भवतीत्यर्थः । 'तस्मिन्'
स्कन्दावारे, 'शस्ते' पूर्वोक्तशुभलक्षणान्विते, सति 'द्विषः' यातव्यस्य, 'भङ्गः'
पराजयः, 'तस्मिन्', 'अशस्ते' अशुभलक्षणान्विते, सति 'विपर्ययः' यात-
व्यस्य जयः विजिगीषोश्च पराजयः, 'ज्ञेयः' बोध्यः ॥ १७ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

निमित्तेति । 'निमित्तान्येव' शुभाशुभसूचकलक्षणान्येव, 'शुभाशुभप्रलो-
दय' जय-पराजयरूपफलप्राप्तिं, 'शंसन्ति' सूचयन्ति । 'तस्मात्' पूर्वोक्त-
कारणात्, 'शास्त्रज्ञः' नीतिशास्त्रतत्त्ववित्, 'राजा' विजिगीषुः, 'तनुप-
लक्षयेत्' कार्यसिद्धिं स्थिरीकुर्यात् ॥ १७ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

प्रशस्तेति । 'प्रशस्तेन' शुभसूचकेन, 'निमित्तेन' पूर्वोक्तलक्षणेन, 'विशु-
द्धेन' मोहादिदोषरहितेन, 'अन्तरात्मना' अन्तःकरणेन, च 'व्यक्तं' सम्यक्,
'आरब्धमाणं' क्रियमाणं, 'समाहितं' चेष्टितं, 'सिद्धिं' विजयलक्षणं फलं,
'याति' प्राप्नोति ॥ १७ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

सहायेति । 'सहायसम्पत्' यैः सहायैः कार्यसिद्धिर्भवति तेषां 'सम्पत्' उत्कर्षः, 'विज्ञानं' तस्मिन्काले विशिष्टज्ञानं, 'सत्त्वं' बलं, 'दैवानुकूलता' 'दैवस्य' भाग्यस्य, 'अनुकूलता' सहकारिता, 'उद्योगः' मनसि उत्साहः, 'व्यवसायः' निश्चयः, 'यस्य' विजिगीषोः, 'एते' सहायसम्पदादयः, सन्तीति शेषः । 'तस्य' विजिगीषोः, 'सिद्धयः' युद्धे जयलाभादयः, भवन्तीति शेषः ॥ १७ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

स्कन्धावारशब्दं व्याख्यातुमाह, तन्मूलत्वादिति । 'तन्मूलत्वात्' 'सः' एव राजैव, मूलं यासां तासां भावः तत्त्वात् । 'प्रजानां', 'राजा', 'स्कन्धः' वृक्षशाखा-समूहस्य वृक्षमूलमिव राजा मूलकारणमित्यर्थः । राज्ञा रक्षिताः प्रजा जीवन्तीति भावः । 'अमात्यदण्डादिः' चतुरङ्गबलं, 'आवारः' आवरणं तस्य मूलभूतस्य राज्ञः आवरणमिति यावत् । यथा आवरणेन वृक्षमूलं शाखादिकं कण्टकादिभ्यो रक्षति तथा मूलभूतो राजापि अमात्यदण्डादि-रूपावरणेन शत्रुभ्यः प्रजा रक्षतीति भावः । आवारशब्दप्रतिपाद्यमाह, 'वृत्तिरावार उच्यते' इति । 'वृत्तिः' वेष्टनं, (वेडा इति प्रसिद्धिः) 'आवारः' आवारपदप्रतिपाद्यः । 'वृत्तिरावार उच्यते' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः । 'वृत्तिरावार उच्यते' इत्येव पाठः समीचीनत्वेन प्रतिभाति ॥ १७ स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह, भूतानामिति । 'यतः' यस्मात् कारणात्, 'मही-यसा' अतिमहता, 'आवारेण' अमात्यदण्डादिरूपेण, 'आवृतः' वेष्टितः, 'स्कन्धः' मूलभूतो राजा, 'भूतानां' प्राणिनां, प्रजानामिति यावत् । 'भूति-निष्पत्तेः' 'भूतिः' सम्भूतिः, सम्पत्तिर्वा तस्याः 'निष्पत्तेः', कारणं भवतीति वाक्यशेषः । 'ततः' तस्मात् कारणात्, सपरीवरो राजा 'स्कन्धावारः', स्मृतः । चतुस्त्रिंशश्लोकावधि अष्टत्रिंशश्लोकपर्यन्तानां प्रतीकधारणं न मुद्रितपुस्तकानुसारेण किन्तु हस्तलिखितपुस्तकानुसारेणैव यतः मुद्रित-पुस्तके अनियमेन श्लोका अङ्किताः ॥ १७ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

स्कन्धावारविनाशकारणप्रतीकारार्थमाह, समेति । 'समव' न्द-वासाम्बु-

वीवधासार-नियन्त्राः' 'समवस्तुन्दः' वलंभिः, 'वासः' सैन्यानामवस्थानयोग्य-
स्थानं, 'अम्बु' सैन्यपेयजलं, 'वीवधासारौ' कृतव्याख्यौ, तेषां 'नियन्त्रा'
निरोधः, प्रत्येकं 'स्तन्धावारस्य' मृत्यवः, भवन्तीति शेषः । यतः अन्नपाना-
दिभिर्विना प्राणिनो न जीवन्ति अतएव 'एते' समवस्तुन्दादयः, 'यत्नतः',
रक्ष्याः । प्रतीकारद्वारेण एते अरक्षिताश्चेत् तदा स्तन्धावारस्य मृत्यवो
भवन्तीति भावः ॥ १७ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । 'इति' उक्तप्रकारेण, 'प्रयत्नेन', 'वलं' मौला-
दिकं, 'निवेशयेत्' स्थापयेत् । 'तदा' निवेशकाले, 'शुभाशुभं वा' शुभा-
शुभञ्च, वाकारः समुच्चये । 'उपलक्षयेत्' संपश्येत् । 'परस्य' यातव्यस्य, य
'एतत्' शुभाशुभं, 'निपुणं' सम्यक्, 'विलोकयेत्' पश्येत् । 'अशुभधीनदर्शने'
अशुभाभावदर्शने, स्वपक्षस्येति शेषः । 'समारभेत' संयामोद्योगं कुर्यात्,
विजिगीषुरिति शेषः । अशुभदर्शने तु न किञ्चिदारब्धव्यमिति भावः ॥ १७
स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानु-
सारिण्यां सप्तदशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण घोड़शः सर्गः ॥

अथाष्टादशः सर्गः ॥

सुत्रितपुस्तकानुसारेण सप्तदशः सर्गः ॥

वैरपुराभ्यासे स्तान्धावारनिवेशं कृत्वा सहसा न युद्धीत किन्तु पापप्रयोग-पूर्वकं मन्तयुद्धारम्भः कर्तव्य इति दर्शयन्नाह, महेति । 'महाप्रज्ञान-सम्पन्नः' 'महाप्रज्ञानं' गुणायकयुक्ता प्रज्ञा, गुणायकन्तु शुश्रूषा-अवण-ग्रहण-धारण-विज्ञानोद्घोषोद्घ-तत्त्वाभिनिवेशरूपं । तेन 'सम्पन्नः' युक्तः । 'सत्त्वदैवे' कृतलक्षणे । ताभ्यामुपलब्धितः' वर्द्धितः । 'उद्योगाध्यवसायाभ्यां' उक्तस्वरूपाभ्यां कारणभूताभ्यां, 'उपायान्' साम-दान-विग्रह-भैदादीन्, 'निक्षिपेत्' प्रयुज्जमात्, 'परे' यातव्ये ॥ १८ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

कस्मात् प्रकारात् युद्धं मुक्त्वा उपायप्रक्षेपोऽभिधीयत इति चेदाह, चतु-रिति । यतः 'साधुमन्तः' सम्यङ्मन्त्रणासम्पन्नः, विजिगीषुरिति शेषः । मन्त्रेण कोशेन च 'अरीन्' यातव्यश्चरून्, 'जयेत्', 'तत्' तस्मात्, 'चतुरङ्ग-बलं' हस्त्यश्व-रथ-पदातिरूपं 'मुक्त्वा' त्यक्त्वा, 'कोशः', 'मन्तः' मन्त्रिभिः सह निर्णीता बुद्धिः, च 'युद्धते' युद्धं करोति ॥ १८ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

उपायानभिधातुमाह, सामेति । सुगमः श्लोकार्थः ॥ १८ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥
सामरूपमाख्यातुमाह, परस्परिति । 'परस्परोपकाराणां कीर्तनं' भवद्विरस्माकं अस्माभिश्च भवतां इत्यं अन्योन्योपकारकथनं । 'गुणकर्मसु' वंश-रूप-विद्या-वित्त-चरित्रादिषु, 'कीर्तनं' स्लाघनं । कर्मस्विति सप्तम्यर्था विषयत्वं । गुणकर्मविषयककीर्तनमिति यावत् । 'सम्बन्धस्य समाख्यानं' 'सम्बन्धस्य' वंशपारम्पर्यस्य मित्रतारूपस्य वा 'समाख्यानं' कथनं, 'आयत्याः सम्प्रकाशनं' 'आयतिः' उत्तरफलं, तस्याः 'सम्प्रकाशनं' प्रकटनं, 'तवाह-मिति', 'पेशलया वाचा' मृदुवचनेन, 'साधु' सम्यक्, 'अर्पणं' आत्म-समर्पणं । 'इति' उक्तप्रकारेण, अन्यत् स्पष्टम् ॥ १८ स० ४-५ श्लो० ॥ ४-५ ॥

दानमपि पञ्चविधमभिधातुमाह, य इति । 'सम्प्राप्तधनोत्सर्गः' सम्प्राप्त धनवितरणं, स सम्प्राप्तवैलक्षण्येन 'उत्तमाधन-मध्यमः स्मृतः' । इति-दानसामान्यलक्षणं । 'प्रतिदानं' न्यस्तवस्तुनः प्रत्यर्पणं । 'गृहीतस्यानुमोदनं' 'गृहीतस्य' दानं विना नीतस्य, 'अनुमोदनं' यन्नीतं तत्साधु कृतं श्रुत्य-नेन कार्यवशात् सम्भतिदानं ॥ १८ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

द्रव्यादानमिति । 'द्रव्यादानमपूर्व' द्रव्यं यदभिनवं दीयते तत् । 'सर्वं ग्राहप्रवर्तनं' गृहीतुरभिजासानुसारेण दानं । 'देयस्य प्रतिनौक्ष्य' 'देयस्य' प्रतिवर्षदातव्यस्य, 'प्रतिनौक्ष्यः', एतदपि दानं, इत्येवं दानं पञ्चविधं कृतं ॥ १८ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

त्रिविधं भेदमभिधातुमाह, स्नेहेति । 'स्नेहरागापनयनं' 'स्नेहः' सौद-र्यजा प्रीतिः, 'रागः' अनुरागः, तयोः 'अपनयनं' दूरीकरणं भङ्ग इति यावत् । 'संहर्षोत्पादनं' 'संहर्षः' स्पृष्टा, तस्य 'उत्पादनं', 'सन्तर्जनं' सम्यक् रूपेण भर्त्सनं, इत्येवं त्रिविधो भेदः भेदज्ञैः स्मृतः ॥ १८ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

दण्डमभिधातुमाह, वध इति । 'वधः' विनाशः, 'अर्थग्रहणं' अर्थ-परिग्रहः, 'परिक्षेपः' यातना, इत्येवं त्रिविधदण्डः दण्डविधानज्ञैः स्मृतः ॥ १८ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

वधरूपदण्डस्य द्वैविध्यमाह, प्रकाशेति । 'पूर्वः' वधरूपो दण्डः, 'प्रकाशः' सर्वजनविदितः, 'अप्रकाशः' न केनापि विदितः, इत्येवं द्विविधः । 'लोका-द्विष्टान्' चौर-पारदारिकादीन्, तथा 'रिपूंश्च' शत्रूंश्च, प्रकाशदण्डान् कुर्वीति ॥ १८ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

अप्रकाशदण्डार्हानाह, यैरिति । यैः लोकः 'उद्दिजेत' उद्देगं याति, ये च 'स्नेहलोभात्' स्नेहाभिजायात्, 'नृपवत्सभाः' राजप्रियाः । ये च नृपवत्सभा भूत्वा प्रजाः अधिकं 'बाधन्ते' पीडयन्ति, तेषु 'उपांशु' विजने, वधदण्डः प्रवर्तते ॥ १८ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

उपांशुवधस्वरूपमभिधातुमाह, विषयेति । 'विषये' हृत्विमेनाहृत्वि-मेण वा । 'उपनिवद्योगैः' अभिचारादिदृष्ट्यादिभिः, इत्येवं गृहप्रदाता-

युधेन, 'उद्धर्तनेन' विलेपनविशेषेण, 'तथा' तेन प्रकारेण, 'उपांशु' विजने, 'दण्डं' बधरूपं 'नयेत्' प्रयुज्ज्वात्, 'यथा' येन प्रकारेण, अन्यः 'न विभावयेत्' न जानीयात् ॥ १८ स० १२ स्तो० ॥ १२ ॥

यत्र दण्डो न प्रयोज्यस्तदाह । ब्राह्मण इति । 'विद्वान्' धीमान्, 'धर्म्मो-
न्निनीषया' धर्म्मं उन्नतिं नेतुमिच्छया, 'ब्राह्मणे जातिमात्रेपि' जात्या ब्राह्मण-
मात्रेपि, 'अन्यजेपि' नीचजातावपि, 'धार्म्मिके' धर्म्माचरणशीले, बधरूपं
दण्डं 'न आदिशेत्' न प्रयुज्ज्वात् ॥ १८ स० १३ स्तो० ॥ १३ ॥

० उपांशुप्रकारमभिधातुमाह, उपेक्षयेति । 'येषु' दण्डेषु, 'उपांशु' प्रश-
स्यते' उपांशुबधो युज्यते । ते 'उपेक्षया' औदासीन्येन, 'हन्तव्याः' विनाश-
यितव्याः । 'निपुणः' नीतिज्ञः, 'प्रत्यक्षं' साक्षात्, 'उपेक्षां' औदासीन्यं,
'परिवर्जयेत्', त्यजेत्, साक्षात् अन्यैर्हन्यमाना अनुग्राह्या इति भावः ।
प्रत्यक्षोपेक्षया तु शङ्कणीयः स्यात् ॥ १८ स० १४ स्तो० ॥ १४ ॥

कथा रीत्या साम प्रयोक्तव्यमित्याह, प्रविशन्निवेति । 'चेतांसि' अन्तः-
करणानि, 'प्रविशन्निव', 'दृष्ट्या' दर्शनेन, 'साधु' सम्यक्, 'पिवन्निव' अथा-
दरेण पश्यन्निव, 'स्ववत्' क्षरत्, 'अमृतमिव' सुधेव, 'प्रियं वचः' सामं
प्रियवाक्यरूपं साम, 'प्रयुज्जीत', विजिगीषुरिति शेषः । 'दृष्ट्या' इत्यत्र
दृष्टेति मुद्रितपुस्तकपाठः न समीचीनः ॥ १८ स० १५ स्तो० ॥ १५ ॥

साम्नोलक्षणमाह, वागिति । 'अनुदेगजननो वाक्' चित्तदोमाजननी
वाक्, 'साम', इति 'परिकीर्त्यते' उच्यते । तत् साम यदा 'सत्यं' यथार्थं,
तदा सामाख्यं सूत्रतमुच्यते । यदा 'प्रियं' प्रीतिजनकं, तदा सामाख्यं स्तोत्र-
मुच्यते ॥ १८ स० १६ स्तो० ॥ १६ ॥

साम्नः प्रकारान्तरमाह, आत्मन इति । आदौ 'समीहितं' शत्रुचेष्टितं,
कार्यमिति यावत्, 'आत्मनः' स्वस्य, 'विषयमिव' कार्यमिव, 'कुर्वन्' सूचयन्,
'दद्यात्' गच्छेत्, निजकार्येष्विव शत्रुकार्येषु प्रयत्नं प्रदर्शयेदिति भावः ।
पश्चात् विजिगीषुः 'अनुपलक्षितः' अप्रकटितः सन्, 'पर्वतान्' पर्वतसदृश-
दुर्भेद्यान्, 'शत्रून्' रिपून्, 'जलवत्' जलमिव, 'भिन्दगत्' भेदं प्रापयेत् ॥
१८ स० १७ स्तो० ॥ १७ ॥

सामां गुणमाह, क्षीरेति । 'अमरदानवैः' देवासुरैः, 'फलाय' चन्ता-
दिरूपफलप्राप्त्यै, 'सामा' उक्तलक्षणेन प्रियवचनेन, 'क्षीराब्धिः' क्षीरसमुद्रः,
'मथितः' आलोडितः । सामप्रद्वेषे दोषमाह निजभिरिति । 'सामप्रद्वेषियः'
सामावज्ञायिनः, 'धार्तराष्ट्रान्' दुर्योधनादीन्, 'अचिरात्' शीघ्रं, 'निजभिरे'
विनाशितवन्तः, पाण्डवा इति शेषः ॥ १८ स० ॥ १८ श्लो० ॥ १८ ॥

दानमाहात्म्यमाह, दारुणमिति । 'विद्वान्' नीतिनिपुणः, 'दारुण' उपा-
यान्तरेणाप्रतिविधेयं, 'विरुद्ध' विरोधं, 'प्रशमं' शान्तिं, 'नयेत्' प्रापयेत् ।
एतदेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यमिति शब्देति, 'इन्द्रः' देवराजः, 'अपचारे' मारुतोष्ण-
टन-विद्वेषणादिभिः देवानामुपद्रवे, मृतदैत्यसंजीवनादिभिः कृतमष्टापकारे
च 'शुक्रस्य दानेन,' 'शमं' शान्तिं 'द्विष्टवान्' प्राप्तः । 'शमं' इत्यत्र
'समं' इति दन्त्यप्रकारादिः पाठः मुद्रितपुस्तके वर्तते, स न समोपीनः ॥
१८ स० ॥ १८ श्लो० ॥ १८ ॥

अपराधेनेति । 'दुष्टितुः' दानवेन्द्रस्य वृषपर्वणः सुतायाः शर्मिष्ठाभि
धायाः, 'अपराधेन' कूपनिक्षेपणरूपदोषेण, 'भृगुनन्दने' शुक्राचार्ये,
'कुपिते' खदुष्टितुर्देवयान्याः कूपनिक्षेपजनितक्रोधयुक्ते, सति 'वृषपर्व्या',
'दानवेन्द्रः' असुरराजः, 'प्रदानेन' खदुष्टितुः शर्मिष्ठायाः देवयानीशुश्रूषार्थ-
समर्पणेन, 'सुखी अभवत्' । तद्यथा वृषपर्वसुतायाः शर्मिष्ठायाः शुक्र-
दुष्टितुर्देवयान्याश्च परस्परं संजाते कलहे शर्मिष्ठया देवयानी कूपे
निक्षिप्ता एतदपराधेन भृगुनन्दनेन वृषपर्वणः मन्दित्वं परित्यक्तं इति
वृषपर्वणा स्वसुतां देवयान्यै दास्यो दत्त्वा भृगुनन्दनः पनुग्राहितः इति
पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया । १८ स० ॥ २० श्लो० ॥ २० ॥

उपगम्येति । 'शान्तिमिच्छता' आत्मनोऽभ्युदयमिच्छता, जनेनेति शेषः ।
'वल्लिने' अधिक्वलयुक्ताय, 'उपगम्यापि' समीपं गत्वापि, 'दातव्यं' ।
'गान्धार्याः' सुवलयनयायाः, अपत्यमिति शेषः । दुर्योधनः 'अप्रदन्दन्'
पश्चापि ग्रामान् अददत्, 'समूल एव' मूलसहित एव, 'क्षयं' विनाशं,
'गता' प्राप्तः । १८ स० ॥ २१ श्लो० ॥ २१ ॥

भेदप्रयोगमभिधातुमाह । किञ्चिदिति । 'किञ्चित्' स्वल्पं प्रयच्छन्, ददत्, अधिकदानेन शत्रुवृद्धिशङ्कयेति शेषः । 'भूयस्या' लक्षणा परिज्ञो-
भयन्' बद्धतरां आशां जनयन् । 'उभयवेतनैः' विजिगीषु-यातव्योभयपक्ष-
वेतनग्राहिभिः चरैः, 'प्रविश्य' अन्तरङ्गतां गत्वा, 'चतुर्विधान्' चतुः-
प्रकारान् क्रुद्ध-लुब्ध-भीतावमानितानिति यावत् । 'भेद्यान्' भेदयोग्यान्,
'भिन्द्यात्' विस्लेषयेत्, विजिगीषुरिति शेषः ॥ १८ स० ॥ २२ श्लो० ॥ २२ ॥
एतमेव व्याख्यातुमाह, अलब्धेति । 'लुब्धः' लोभपरतन्त्रः, 'अलब्ध-
स्वपणः' अप्राप्तवेतनः, तथा 'मानी' मानधनः, 'अवमानितः' हतमानः, तथा
'क्रुद्धः' कोपनस्वभावः, 'कस्मात्' कुतश्चित्कारणात्, 'कोपितः' कोपवशतां
नीतः, तथा 'भीतः' भयशीलः, कुतश्चित् कारणात् 'भीषितः' त्रासितः,
एतान् चतुर्विधान्, 'परपक्षे' परपक्षस्थितान्, 'यथाभिजघितैः कामैः',
'भिन्द्यात्' विस्लेषयेत् । 'स्वपक्षे' स्वपक्षस्थितान् लुब्धादीन् चतुर्विधान्,
यथाभिजघितैः कामैः 'प्रशमं' शान्तिं, 'नयेत्' प्रापयेत् ॥ १८ स० ॥
२३-२४ श्लो० ॥ २३-२४ ॥

युवराजस्य भेदोपायमाह । भेदमिति । 'मन्त्रप्रमात्य-पुरोधसां' 'मन्त्रिणः'
परामर्शदातुः, 'अमात्यस्य' सचिवस्य, 'पुरोधसः' पुरोहितस्य, 'भेदः',
'यत्नेन' प्रयासेन, 'कुर्वीत', विजिगीषुरिति शेषः । तेषां भेदस्य प्रयोजनमाह,
तेष्विति । 'हि' यतः, 'तेषु' मन्त्रप्रमात्य-पुरोधसः, 'भिन्नेषु' भेदं प्राप्तेषु,
'ऊर्जिते' बलवति, 'युवराजे,' 'भेदः', सुकर इति शेषः ॥ १८ स० ॥
२५ श्लो० ॥ २५ ॥

अमात्यादीनां एकस्मिन् भिन्ने अन्यस्य भेदः सुकर इत्यभिधातुमाह,
अमात्य दति । 'हि' यतः, 'महीपतेः' राज्ञः, 'अमात्यः युवराजस्य' 'एतौ',
'भुजौ' बाहुभूतौ । 'मन्त्रौ', 'नेत्रं' चक्षुस्वरूपः । तस्मात् 'अस्मिन्नेकस्मि-
न्नपि' अमात्यादीनां यस्मिन् कस्मिन्नपि, 'भिन्ने' भेदं प्राप्ते, 'तद्विधः'
तत्सदृशः अन्यः, 'भेदो भवतीति' शेषः । १८ स० ॥ २६ श्लो० ॥ २६ ॥

यातव्यस्य कुलस्थितादीनां भेदत्वमभिधातुमाह, सर्व्वेति । 'भेदावो'

धीमान्, 'सर्वावस्यं हि' सर्वावस्यमेव, 'तत्कुलीनं' 'तस्य' यातव्यम्,
'कुलीनं' कुलस्थितं, 'विकारयेत्' विकारं प्रापयेत्, 'विद्यतस्तु' प्राप्तविकारः
पुनः, 'कुलीनः' कुलस्थितः, 'अभिवत्' अभिरिव 'स्वयोनिं' 'स्वस्य' आत्मनः,
'यानि' आश्रयं, 'यसते' नाशं प्रापयति, । १८ स० ॥ २७ श्लो० ॥ २७ ॥

तदिति । 'अभ्यन्तरोधितः' यातव्यपुराभ्यन्तरे द्यतवासः, 'पुमान्'
पुरुषः, 'तत्कुलीनेन' यातव्यकुलस्थितेन, 'तुल्यः' सदृशः, 'तस्मात्' कारणात्,
'एतौ' कुलीनाभ्यन्तरोधितपुरुषौ, 'परं' अतिशयं, 'भिन्द्यात्' भेदं प्रापयेत्,
'आत्मनि' स्वपक्षे, 'एतौ', 'शर्म' शान्तिं, 'सन्धयेत्' प्रापयेत् । १८ स० ॥
२८ श्लो० ॥ २८ ॥

तत्रेति । 'यः' पुरुषः, 'कोपानुग्रहक्षमः' कोपे अनुग्रहे च शक्तः, 'तच्च'
तस्मिन् पुरुषे, 'उपजापः' भेदः, 'कर्त्तव्यः', 'सः' पुरुषः, 'कल्याणः' शुभा-
काङ्क्षी, 'शठो वा' धूर्तो वा, 'इति', 'सूक्ष्मया' निर्मलया, 'धिया' बुद्ध्या,
'परीक्ष्यः' परीक्षणीयः ॥ १८ स० ॥ २९ श्लो० ॥ २९ ॥

कल्याणस्त्विति । 'कल्याणः', शुभाकाङ्क्षी, 'यथाशक्ति' शक्तिमनतिशय,
'वचः' प्रभुवाक्यं, 'सफलं' फलयुक्तं, 'करोति', 'यय', 'शठः' धूर्तः, 'यथो-
पक्षिपूसाया' धनक्षामेच्छया, 'द्वावपि पक्षौ' यातव्य-विजिगीषुपक्षौ, 'चल-
यति' चाश्वल्ययुक्तौ करोति । यातव्यमन्त्रणां विजिगीषुपक्षे, विजिगीषुम-
न्त्रणां यातव्यपक्षे च प्रकाशयतीति भावः ॥ १८ स० ॥ ३० श्लो० ॥ ३० ॥

सप्तभिः श्लोकैरन्यान् भेदानाह । पूर्व्वेति । 'नीचः' कुतश्चिदपराधात्
पदक्षुतः, 'काजयापनमाश्रितः' जीविकानिर्वाहार्थं यथाकपक्षिद्विर्दिष्ट-
वृत्तिकः, 'पूर्व्वसेनापतिः' भूतपूर्व्वसेन्याध्यक्षः, तथा 'निष्ठाभिगता'
निष्ठापवादयस्तः, राजपुरुष इति शेषः । 'श्रीकामः' राज्यकामीलोकपुत्रः,
'आहूयाप्रतिमानितः' आह्वानानन्तरं तिरस्कृतः, एतान् भिन्द्यादिति
परेणान्वयः एवमुत्तरत्रापि । १८ स० ॥ ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

राजेति । 'राजद्वेषी' राजविरागी, 'तत्कुलीनः' राजकुलस्थितः, पुरुषः
इति शेषः । 'यच्च' पुरुषः, 'भूभजा' राजा, 'दृश्यते' दोषास्पदीकृतते,

‘आहितव्यवसायः’, गृहीतजीविकोपायः, ‘करनिवेशितः’ निष्करः सकरी-
कृतः, ॥ १८ स० ॥ ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

रणेति । ‘रणप्रियः’, युद्धप्रियः, ‘साहसिकः’ अविमृश्यकारी, ‘आत्म-
सम्भावितः’, आत्मनैव आत्मानं सम्भावयति विद्याशौर्यादिभिः यत्समा-
नोऽन्यो नास्तीति मन्यते यः सः । ‘विच्छिन्नधर्मकामार्थः’ उन्मूलितधर्मादि-
त्रिवर्गः, अन्यत् स्पष्टं ॥ १८ स० ॥ ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

भीत इति । ‘भीतः’ सङ्घातभयः । ‘स्वदोषाभिग्रस्तः’, स्वदोषपराधेन
सङ्घातप्राप्तः । ‘कृतवैरोऽभिसान्वितः’ आदौ ‘कृतवैरः’ कृतद्वेषः, पश्चात्
‘अभिसान्वितः’ कृतसान्वनः । ‘अभिशान्वितः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः न
समीचीनः । ‘अतुल्येन सहादियः’, ‘अतुल्येन’ अयोग्येन, सह ‘आदियः’
कर्मणि नियुक्तः । ‘अतुल्येन सहाशक्तः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः न सम्यक् ।
‘तुल्यमानान्निराकृतः’ ‘तुल्यमानात्’ उपयुक्तसम्मानात्, ‘निराकृतः’
प्रत्यादियः, यः यादृक्सम्मानयोग्यः स तादृक्सम्मानवञ्चित इति भावः ।
‘तुल्यमानो निराकृतः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १८ स० ॥ ३४
श्लो० ॥ ३४ ॥

अकारणेति । ‘अकारणात्’ कारणं विना, ‘निरुद्धः’ कृतनिरोधः,
‘कारणाच्च’ उभयोः तुल्यापराधरूपकारणाच्च, ‘विशेषितः’ कृतविशेष-
दण्डैकतरः, उभयोः तुल्यापराधे पक्षपातेन एकः सापराधः कृतः अपरः
परित्यक्तश्चेत् तदा यः सापराधः कृतः स भेद्यो भवतीति भावः । अन्यत्
स्पष्टं । ॥ १८ स० ॥ ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

हृतेति । ‘हृतद्रव्यकलत्रः’ अपहृतधनदारः, ‘महाभोगाभिकाङ्क्षकः’
महाभोगाभिलाषी, ‘परिह्नीणः’ अल्पवित्तः, ‘वह्निर्वन्धुः’ वह्निष्कृतबन्धुः,
‘वह्निर्द्रव्यः’ वह्निष्कृतविषयः, ‘वह्निष्कृतः’ पुराग्निःसारितः । एतस्मिन्तयस्य
वह्निर्भावात् भेद्यत्वं । ‘महाभोगाभिकाङ्क्षितः’, इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।
तत्र महाभोगे अभिकाङ्क्षितं अभिकाङ्क्षनं यस्येति विग्रहः । भावे निष्ठा-
प्रत्ययः ॥ १८ स० ॥ ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

इतीति । 'इति' पूर्वोक्ताः, 'भेदाः' भेदार्थाः, 'समाख्याता' कथिताः, 'परस्थितान्' यातव्यपक्षस्थितान्, यतान् 'भिन्धात्' विभेद्येयत् । 'आगतान्' उपजापक्रियया उपस्थितान्, 'कामैः' ये यस्य कामाः तैः, 'पूजयेत्' सम्मानयेत् । 'निजांश्च' स्वपक्षस्थितांश्च, प्रागुक्तभेदान्, 'परिसाधयेत्' प्रशमनयेत् । १८ स० ॥ ३० श्लो० ॥ ३० ॥

क्रोधादीनामपनयनेन भेदोपायमभिधातुमाह, सानेति । 'साम' कृतञ्चक्षणं, भेदोपायोभवति । प्रियम्बदे चनुरागोदुक्तः । 'दृष्ट्यानुसन्धानं' भेदानां विषयाभिजासानुसन्धानं भेदोपायो भवति । भेददृष्ट्यायां षड्-संहितायां तद्विषयाशाप्रदर्शनेन भेदत्वं सुकरमिति भावः । 'समन्यभयदर्शनं' क्रोधपूर्वकं भयप्रदर्शनं, भेदोपायः भवति । 'प्रधानं' भेदोपायानां मध्ये श्रेष्ठं, 'दानमानञ्च' 'दानं' अर्थार्पणं, 'मानं' गौरवं । 'भेदोपायाः' प्रागुक्त भेदसाधनानि । १८ स० ॥ ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

भेदविषयमभिधातुमाह, भेदमिति । 'मतिमान्' नीतिज्ञो विजो गीघुः, 'बलीयसा' अभ्युदितशक्तिना, 'विगृहीतः' विप्रकृतः, सन् 'भेदं', 'कुर्वीत', । तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रष्टव्यमिति षड्वेति । 'सुरैः' देवैः, 'बलवन्तौ' अतिप्रबलौ, 'घण्टामर्कौ' घण्टामर्कमभिधानौ, 'भित्त्वा' भेदं प्राप्य, 'परान्जितौ' । १८ स० ॥ ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

भेदफलमभिधातुमाह, दण्डेनेति । 'चरे' यातव्यस्य, 'संहतं' मिलितं, 'बलं' सैन्यं, 'भित्त्वा' भेदोपायैः भिन्नं कृत्वा, 'दण्डेन' दण्डविधिना, 'समाह्वयात्' नाशं प्रापयेत् । 'हि' तथाहि । 'इव' यथा, 'दण्डद्वयं' दण्डप्रमाणं, 'काष्ठं' इन्धनं, 'विशीर्यते' खण्डशो भवति, तथा 'तत्' सैन्यं, भिन्नं सत् विशीर्यते । 'दण्डद्वयं' इत्यत्र 'घुणजग्धं' इति पाठे 'घुणजग्धं' घुणाग्नेन कीटविशेषेण, 'जग्धं' भक्षितं, इत्यर्थः । १८ स० ॥ ४० श्लो० ॥ ४० ॥

दण्डप्रयोगकालमभिधातुमाह, उत्साहेति । 'उत्साह-देश-कामैस्तु' 'उत्साहः' कर्तव्यार्थेषु स्वेयान् प्रदत्तः, 'देशः' युद्धोपयोगि स्थानं, 'कालः' अनुकूलसमयः, शरत्काल इति यावत् । एतैः 'संयुक्तः' समन्वितः, 'सुरहाय

वान्' उत्कृष्टसहकारिसम्पन्नः, विजिगीषुरितिशेषः। 'युधिष्ठिर इव', 'दण्डेन' दण्डविधिना, 'अरीन्' शत्रून्, 'अन्त' विनाशं, 'नयेत्' प्रापयेत्। उत्साहेत्यादिविशेषणद्वयं युधिष्ठिरेपि बोध्यं। युधिष्ठिरपक्षे 'सुसहायवान्' इत्यस्य वासुदेवादिसहायसम्पन्न इत्यर्थः ॥ १८ स० ॥ ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

आत्मन इति। 'आत्मनः' स्वस्य, 'शक्ति' उत्साहशक्तिः, 'उदीक्ष्य' समीक्ष्य, 'सत्त्वसम्पन्नः' उत्साहशक्तिसम्पन्नः 'अधिकमपि' अधिकवल्गुशालिनमपि शत्रून् 'दण्ड', 'नयेत्' प्रापयेत्। तमेवार्थं दृष्टान्तेन प्रप्यति, मृकाकीति 'एकाकी' प्रमुशक्तिरहितः, 'रामः' परशुरामः, 'पुरा' पूर्वं, 'क्षत्त' क्षत्रियकुलं, 'अवधीत्' एकविंशतिवारं विनाशितवान्। 'दण्डमप्यधिकं' इत्यत्र 'दण्डमभ्यधिकं' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४१ श्लो० ॥ ४२ ॥

इदानीं विषयविभागेनोपायानां प्रयोगमभिधातुं सामप्रयोगविषयानेव तावदाह, अलसमिति। 'अलसं' निरुत्साहं, 'विक्रमे' युद्धादौ, 'अन्त' निर्विघ्नं, 'शान्तमितिपाठे' निर्यापारमित्यर्थः। 'विहितोपायचेष्टितं' 'विहिताः', 'उपायाः' सामादयः, 'चेष्टितं' शरीरव्यापारो येन तं। 'क्षय-क्षय-प्रवासैः' 'क्षयः' सैन्यादिविनाशः, 'क्षयः' अर्थनाशः, 'प्रवासः' युद्धार्थं चिर-प्रीवितं, एतैः 'सन्तप्तं' प्राप्तविरागं, 'परिविद्रुतं' संग्रामं त्यक्त्वा पलायितं, 'भीतं' प्रतापादेव व्रत्तं, 'मूर्खं' अविज्ञातनीतिशास्त्रं, 'धार्मिकं' प्राणि-हिंसाभीतं, 'दुर्जनं' दोषयुक्तं, 'पशुं' पशुकल्पं, 'मैत्रीप्रधानं' स्वभावत एव हतवैरं, 'कल्याणबुद्धिं' सर्वत्राहितबुद्धिरहितं, एतान् 'सान्त्वेन' कृत-लक्षणेन सामविशेषेण, 'साधयेत्' प्रशमं नयेत्। विनोपक्षयं सुख-साध्यत्वात्तेषामिति भावः। 'क्षय-क्षय-प्रसारैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठात् 'क्षय-क्षय-प्रवासैः' इति हस्तलिखितपाठः समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४३-४४ श्लो० ॥ ४३-४४ ॥

दानोपायसाध्यानभिधातुमाह, लुब्धमिति। 'लुब्धं' अर्थगृह्णुं, 'क्षीणं' क्षीनकोषं, 'अन्योन्यशङ्कयोद्भिन्नान्' परस्परशङ्कया उद्भिन्नान्, 'दण्डस्य

कारणात्' सपक्षे विपक्षे च अनुचितदण्डकारणात्, 'दुष्टान्' जातवैरान्,
'दानेन' अर्थदानेन, 'वशं' स्वायत्ततां, 'आनयेत्' ॥ १८ स० ॥ ८५
श्लो० ॥ ८५ ॥

साम-दानोभयसाध्यानाह, पुत्रेति । 'पुत्रान्' भ्रातृन् बन्धून्, 'सामार्थेन
च' 'साम्ना' कृतजक्षण्येन, 'अर्थेन' धनेन, दानेनेति यावत् । 'एतैः' पुत्रा-
दिभिः, 'सदृशः' तुल्यः, 'कः' कोरियुः, 'लोके' जगति, वर्तते इति शेषः ।
न कोपीति भावः । 'अपि' सम्भावनायां । पुत्रादिः केनचित् कारणेन जात-
वैरः चेत् तदा अवश्यम्भावी पराजय इति भावः । 'सामार्थेन च' इत्यहं
'सामर्थेन च' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ८६
श्लो० ॥ ८६ ॥

सामेति । 'दैवात्' अकस्मात्, 'प्रसन्नचित्तेषु' प्राप्तविकारेषु, 'एतेषु'
पुत्रादिषु, 'अपि' निश्चितं, 'साम' उक्तजक्षणं प्रियवचनं, 'प्रयुज्जीत', अन्यथा
एते 'स्पृष्टांशीलनिबन्धनात्' स्पृष्टास्वभावकारणात्, 'दुष्करां' दुरपनेयां,
'विकृतिं' वैरूप्यं, 'यान्ति' प्राप्नुवन्ति । 'दुष्करं' इत्यत्र 'दुष्करां', 'विकृति'
इत्यत्र च 'विकृतिं' इत्येवपाठः समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ८७ श्लो० ॥ ८७ ॥

नीतिशिक्षोपयोगिनः आचार्यस्य सत्तणमाह, कुलमिति । 'कुलं' सदनं,
'शीलं' सत्स्वभावः, 'दया' निरुपधिपरदुःखप्रहरणेच्छा, 'दानं' वदान्यता,
'धर्मः' पुण्यकर्मानुष्ठानं, 'सत्यं' कृतवाक्यं, 'कृतज्ञता' उपकाराङ्गीकारः,
'अद्रोहः' अनिष्टचिन्ताराहित्यं, 'इत्येतत्' सर्वं, 'येषु' पुरुषेषु, वर्तते इति
शेषः । 'तान्', 'आचार्यान्' उपदेशगुरुन्, 'प्रचक्षते' वदन्ति ॥ १८ स० ॥
८८ श्लो० ॥ ८८ ॥

दानभेदोभयसाध्यान् अभिधातुमाह, पौरैति । 'दण्डमुखः' दण्डप्रधानः,
'दान-भेदविचक्षणः' दान-भेदप्रयोगनिपुणः, 'दण्डवित्' दण्डविधानप्रः,
'पौरजानपदांश्च' 'पौरान्' पुरवासिनः, 'जानपदान्' जनपदवासिनश्च,
'दान-भेदाभ्यां', 'साधयेत्' वशमानयेत् ॥ १८ स० ॥ ८९ श्लो० ॥ ८९ ॥

अपराद्धेति । 'सस्त्रिधान्' क्रौञ्चान्तःकरान्, 'अपराजान्' कृतम-

राधान्, 'खेच्छेत्तया' खेह्वचनेन, 'मानदानतः' सम्मानपूर्वकार्यदानतः, 'सा-
धयेत्' वशमानयेत्, 'अपरान्' स्निग्धेतरान्, 'यथायोगेन' यत्र यः फलिष्यति
तत्र तादृशोपायावलम्बनेन, 'भृदे-दण्डाभ्यां', 'साधयेत्' ॥ १८ स० ॥ ५०
स्रो० ॥ ५० ॥

मानुषो मायां दर्शयन्नाह, देवतेति । 'देवताप्रतिमास्तम्भसुधिरान्तर्गते-
नरैः' देवताप्रतिमूर्ति-स्तम्भ-विवराभ्यन्तरगतैर्मनुष्यैः, लोका विस्मिताः क्रियन्ते
इति शेषः । इत्थं यत् विस्मापनं सा माया इति भावः । 'स्त्रीवस्त्रसंवीतः
ह्रमान्' स्त्रीवेशधारी पुरुषः, 'निशि' रात्रौ, 'अद्भुतदर्शनञ्च' आश्चर्य-
दर्शनञ्च, 'वेतालानां पिशाचानां देवानाञ्च', 'सरूपता' तुल्यरूपता, 'इत्या-
दिमाया मानुषी विज्ञेया', 'मानुषश्चरन्' मानुषः तथा मायया चरन् सन्,
लोकान् विस्मापयतीति शेषः । 'सरूपता' इति 'मानुषैश्चरन्' इति च
सुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १८ स० ॥ ५१-५२ स्रो० ॥ ५१-५२ ॥

कामत इति । 'कामतः' खेच्छ्या, 'रूपधारित्वं' यस्य कस्यचित् रूप-
धारणं, 'शस्त्रास्त्राभ्यामुवर्धयं' मायया शस्त्रास्त्रपाषाणजलानां वर्धयं, 'तमो-
निलीनता' मायया अन्यकारं प्रसार्य तत्र लयः । अन्यत् स्पष्टम् ॥
१८ स० ॥ ५३ स्रो० ॥ ५३ ॥

मायाया उदाहरणमाह, जघानेति । श्लोकार्थः सुगमः ॥ १८ स० ॥
५४ स्रो० ॥ ५४ ॥

उपेक्षाक्षयमाह, अन्याय इति । 'अन्याये' न्यायविरुद्धे कार्ये, 'असने'
कामजे कोपजे च दोषे, 'युद्धे च', 'प्रवृत्तस्य' प्रवृत्तिमतः, 'अनिवारणं'
अप्रतिषेधः, उपेक्षा । अन्यत् स्पष्टम् ॥ १८ स० ॥ ५५ स्रो० ॥ ५५ ॥

उपेक्षाया उदाहरणमाह, अकार्य इत्यादि श्लोकद्वयेन । श्लोकद्वयं स्पष्टम् ॥
१८ स० ॥ ५६-५७ स्रो० ॥ ५६-५७ ॥

इन्द्रजाललक्षणमाह, मेघेत्यादिश्लोकद्वयेन । 'इति' उक्तप्रकारेण, 'इन्द्र-
जालं' ऐन्द्रजालिकविद्यां, 'द्विषतः' यातव्यस्य, 'भीत्यर्थं' चासार्यं, 'उपकल्प-
येत्' प्रदर्शयेत् । अन्यत् स्पष्टम् ॥ १८ स० ॥ ५८-५९ स्रो० ॥ ५८-५९ ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । अर्थः सुगमः ॥ १८ स० ॥ ६० श्लो० ॥ ६० ॥

दानातिरिक्तोपायप्रयोगस्य दानपूर्वकत्वेनैव सामर्थ्यं दानापूर्वकत्वेन वैम-
ल्यश्चाह, सामभेदादित्यादिसंज्ञाकक्षयेन । अर्थः प्रणीतः ॥ १८ स० ॥ ६१-६२
श्लो० ॥ ६१-६२ ॥

उपायावलम्बने दोषमाह, इत्येति । 'नयज्ञः' नीतिज्ञः, 'शत्रुबले'
यातव्यबले, 'निजबले वा' स्वकीयबले च, 'इत्याद्युपायान्' प्रागुक्तान् सामा-
दीन्, निपुणं यथा स्यात् तथा 'विनिक्षिपेत्' प्रयुज्ज्यात् । 'निरभ्युपायः'
उपायविहीनः, विजिगीषुरिति शेषः । 'विचेष्टमानः अन्यश्च', 'नियतं'
सदा, 'प्रयाणं' गमनं, 'अभ्युपैति' प्राप्नोति । यथा अन्यः सद्योपि गच्छन्
अभीष्टफलं न प्राप्नोति तथा उपायविहीनो विजिगीषुः युद्धयात्रादिकं
कुर्वन्नपि विजयफलं न प्राप्नोति इति भावः ॥ १८ स० ६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

अवश्येति । 'विपश्चितां' नीतिपण्डितानां, 'उपायसन्दर्शवलेन' 'उपायाः'
सामादयः, तथैव 'सन्दर्शः' लोहकारोपकरणं, स एव 'बलं', तेन 'सम्पदः'
विभूतयः, 'अवश्यं', 'वर्णं' स्वायत्ततां, 'आयान्ति' प्राप्नुवन्ति, यथा सन्दर्शेन
सुवर्णादिकं वसादाद्यय वशीक्रियते, तथोपायसन्दर्शवलेन सम्पदः वशी-
क्रियन्ते इति भावः । 'हि' यस्मात्, 'राज्ञां' विजिगीषूणां, 'उदारं' उत्-
कृष्टं, 'विधिवत्' यथाशास्त्रं, 'प्रयोजितं' कृतप्रयोगं, 'फलं' उपायजातं,
'क्वचित्' स्थलविशेषे, 'अर्थसिद्धये' कार्यसाधनाय, 'भवति' । 'उपाय-
सन्दर्शवलेन' इत्यत्र 'उपायसन्दर्शवलेन' इति, 'भवत्युदारं' विधिवत् प्रयो-
जितं' इत्यत्र 'भवत्युदारा' विधिवत् प्रयोज्यते' इति च सुप्रतिपुस्तकपाठो
न समीचीनः । 'पुत्रान् आहृत्स्वेत्यादयः' 'इत्याद्युपायान्निपुणमित्यन्ताः' श्लोका
हस्तलिखितपुस्तके न सन्ति ॥ १८ स० ६४ श्लो० ॥ ६४ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां

अष्टादशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण सप्तदशः सर्गः ॥

अथोनविंशः सर्गः ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेणाष्टादशः सर्गः ।

चतुर्थोपायकालमभिधातुमाह, सामेति । 'समादीनां' उक्तलक्षणानां, 'त्रयाणामुपायानां', 'नये' प्रयोगे, 'विफले' निष्फले, सति, 'नयसम्पन्नः' नीतिमान्, 'दण्डवित्' दण्डविधानज्ञः, विजिगीषुरिति शेषः । 'दण्डेषु' कृतापराधेषु, 'नयं' नीतिशास्त्रोक्तं, 'दण्डं', 'विनयेत्' प्रयुज्येत ॥ १६ स० १ स्तो० ॥ १ ॥

दण्डोऽत्र यातव्यलक्षणोऽस्ति तं प्रति दण्डप्रणयनं संग्रामाख्यमभिधातुं पूर्वविधेयं तावदाह, देवेति । यातव्यलक्षणोपेते, दण्डे शत्रौ संग्रामकर्तु-
कामो विजिगीषुः, 'देवान्' इष्टान्, 'विप्रांश्च' ब्राह्मणांश्च, 'अभ्यर्च्य' सम्पूज्य, 'प्रशस्तग्रहतारकं' 'प्रशस्ताः' अनुकूलाः, 'ग्रहाः', 'तारकाश्च' नक्षत्राणि च, यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा । 'घञ्निधं' वक्ष्यमाणलक्षणं घट-
प्रकारं, 'बलं' सैन्यं, 'व्युह्य' रचनाविशेषेण रचयित्वा, 'द्विषतः' यातव्यस्य, 'अभिमुखं' सम्मुखं, 'व्रजेत्' गच्छेत् ॥ १६ स० २ स्तो० ॥ २ ॥

वलस्वरूपं गुणलाघवश्चामिधातुमाह, मौलमिति । मूले भवं मूलभूतपुरुष-
सम्बन्धादागतं वा 'मौलं' । भरनेणोपगृहीतं 'भूतं' । 'श्रेणि' सङ्घ-
धर्मेण व्यवस्थितं, कुविन्दपट्टिकाकारसमूहः । 'सुहृद्बलं' साहाय्यागतं मित्र-
बलं, 'द्विषद्बलं' दण्डोपादानं शत्रुबलं, 'आटविकबलं' स्वमण्डलाटवीभोक्तृ-
बलं । 'बलानां' उद्दिष्टानां षड्विधसैन्यानां मध्ये, 'पूर्वं पूर्वं' प्रथमं प्रथमं, 'गरीयः' गुणैरधिकं, बलानां मध्ये भूतात् मौलं, श्रेणिवच्चात् भूतं गरीय
इति सर्वत्र योज्यम् । 'व्यसनं तथा' पूर्वस्मिन् जायमानं व्यसनं गुणप्राति-
लोभ्यादिकं व्यसनञ्च, 'गरीयः' । एतत्संज्ञावधि सर्वत्र 'भूत'पाठस्थाने
मुद्रितपुस्तके 'भूतेति पाठो न सम्यक् । अयमेव संज्ञाः तृतीयः, हस्तलि-
खितपुस्तके तथैव दृश्यते । मुद्रितपुस्तके यदस्य चतुर्थत्वं तन्न समीचीनं ॥
१६ स० ३ स्तो० ॥ ३ ॥

एतदेव समर्थयद्वाह, सत्कारेति । 'सत्कारात्' पितृ-पैतामहसम्बन्धेन सत्कारार्हत्वात् । 'अनुरागात्' परिधयादनुरक्तत्वात् । 'सहस्रद्वयनासनात्' सहालापसमीपोपवेशनात् । 'नित्यं तद्भावभावित्वात्' सहस्रद्वि-
क्षयत्वात् । 'मौलं', 'भूतबलात्', 'गुरु' गुणाधिकमित्यर्थः । 'सहस्रद्वयना-
नासनात्' इत्यत्र 'सह' सङ्घटनाशनादिति मुद्रितपुस्तकपाठो न सङ्गतः,
श्लोकोऽयं घनार्थः हस्तलिखितपुस्तके तथैव दृश्यते मुद्रितपुस्तके यदस्य एतो-
यत्वं तत् न सङ्गतं ॥ १६ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

सन्निवृत्तयेति । 'नित्यं सन्निवृत्तयेति' नियतं समीपावस्थिततया,
'क्षिप्तोत्थानतया' पतितोत्थापकतया, 'वृत्तेष्व' जीविकायाश्च, 'स्वाम्यधीन-
त्वात्' स्वाम्यायत्तत्वात्, 'भूतं' उक्तलक्षणं भूतबलं, 'श्रेणिवलात्', 'गुरु'
गुणाधिकं । अस्य, श्लोकस्य पूर्वार्द्धं मुद्रितपुस्तके पतितं । श्लोकार्जन्तु
'सन्निवृत्तयेति' नित्यं क्षिप्तोत्थानतया तथा' इति । अतएव इतः प्रभृति
श्लोका न यथा नियमेनाद्विताः ॥ १६ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

तुल्येति । 'तुल्यसंघर्षणार्मधात्' समसुखदुःखत्वात्, 'सिद्धिणाभात्' 'सिद्धौ'
विजये, सत्यां 'लाभात्' तुल्यलाभात्, 'जानपदत्वाच्च' एकजनपदवासित्वाच्च,
'मैत्राद्वलात्', 'श्रेणिवलं', 'गुरु' । 'सिद्धिणाभादित्यत्र' 'सिद्धिणाभादि-
त्ययं' मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ १६ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

सङ्ख्यातेति । 'सङ्ख्यातदेशकालत्वात्' निर्णीतदेशकालत्वात्, 'तथा', 'एका-
र्थोपगमात्' एकार्थलाभप्रयत्नात्, 'स्नेहनयोगाच्च' अनुरागसम्पर्काच्च, 'शत्रो-
र्बलात्', 'मित्रबलं', 'गुरु', 'बलात्' स्नेहनयोगाच्च' इत्यत्र 'बलादमत्त-
योगाच्चेत्ययं' मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

प्रकृत्येति । यतः 'आरण्यकतया' अरण्यवासितया, 'आटविकाः', 'प्रकृत्या'
स्वभावेन, 'अधार्मिकाः' पापमतयः, 'कुत्वाः' अर्थलोलुपाः, 'अनार्याः' अस-
दाचाराः, 'सत्यमेदिनः' असत्यप्रतिज्ञाः, 'तस्मात्' कारणात्, 'तेभ्यः' आट-
विकेभ्यः, 'शत्रुबलं' 'गुरु' ॥ १६ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

शत्रुबलं आटविकबलञ्च, यातव्यविषयविशोपायं भवतीत्याह, उभय-

मिति । 'कालापेक्षाव्यवस्थितं' 'कालस्य' समयविशेषस्य, 'अपेक्षया' अनु-
रोधेन, 'व्यवस्थितं' कृतावस्थानं, 'उभयं' शत्रुबलं आटविकबलञ्च, 'तद्विलो-
पार्थं', 'तस्य' यातव्यस्य, 'विलोपार्थं' प्रभुशक्तिक्षयार्थं, भवतीति शेषः ।
'विलोपे' प्रभुशक्तिक्षये, 'व्यसने च' विपदि च, यातव्यस्येति शेषः । 'अस्य'
विजिगीषोः, 'अरिजयः', 'ध्रुवः' निश्चितः । 'विलोपे व्यसने चैव' इत्यत्र
'विलोपव्यसने चैवेति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १६ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

सावधानो विजिगीषुः उपजापं विघटयेदित्याह, उपजायेति । 'आभ्यां'
द्विषदाटविकबलाभ्यां, 'उपजापकृतात्' भेदकृतात्, 'भयात्', 'विशेषतः'
विशेषेण, 'वस्येत्' चासं प्राप्नुयात्, विजिगीषुरिति शेषः । विजिगीषुः
सपक्षीयाभ्यां द्विषदाटविकबलाभ्यां कृतं उपजापं विघटयेदिति भावः ।
'परस्य वा' यातव्यस्यैव, 'उपजयेत्' द्विषद्वलं आटविकबलञ्च भेदं प्रापयेत् ।
'उपजापात्' यातव्यपक्षीयद्विषदाटविकबलभेदात्, 'जयः', 'ध्रुवः' निश्चितः ।
'भयादाभ्यां' इत्यत्र 'भयादन्यां' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स०
१० श्लो० ॥ १० ॥

यद्वलं यस्मिन् समये उपादेयं तद्विलोपादानमभिधातुमाह, स्तीतेति ।
'स्तीतसारानुरक्तेन' 'स्तीतसारेण' अधिकबलेन, 'अनुरक्तेन' अनुरागा-
न्वितेन, प्रागुक्तलक्षणेन बलेन, 'उपचितः' वृद्धिभूतः, 'परः' यातव्यः,
'क्षयव्यसहिष्णुना' 'क्षयः' सुगंधपुरुषक्षयः, 'व्ययः' हिरण्यधान्यापचयः,
तान् सङ्गते यः तादृशेन । 'तत्तुल्येनैव' परतुल्येनैव, विजिगीषुणेति शेषः ।
'यातव्यः' संग्रामार्थं गन्तव्यः । यदा यातव्यः यादृशबलेनोपचितः तदा
विजिगीषुणापि तादृशबलेनोपचितेन भवितव्यमिति भावः ॥ १६ स० ११
श्लो० ॥ ११ ॥

प्रकृष्ट इति । 'अध्वनि' यातव्यदेशगमनमार्गं, 'प्रकृष्टे' पर्वताद्यनादृते
सति । 'काले वा' युद्धयात्रासमये च, 'प्रकृष्टे' युद्धोपयोगिनि, शरदभिन्न
इति यावत्, सति । 'सुसमादृतैः' यथायोग्यसम्मानेन स्वायत्तीकृतैः,
'भौलैः' प्रागुक्तलक्षणैः बलैः, सह, 'गच्छेत्' यातव्यदेशं यायात्, विजिगीषु-

रिति शेषः । यतः 'मौलाः', 'दीर्घकालत्वात्' दिग्विजयद्यापारस्य दीर्घ-
कालसाध्यत्वात्, 'क्षय-व्ययसहिष्णवः' क्षयव्ययसहनशीलाः, भवन्तीति-
शेषः । ॥ १६ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

स्थिति । 'रघु', 'वस्तुष' कार्यादिषु, 'मेधावी' प्राज्ञः, 'भृतादीनि'
भृत-श्रेणि-सुहृत्-द्विषदाटविकानि पक्षवलानि, 'विवर्जयेत्' सन्नं न नयेत् ।
यतः 'तेषु' भृतादिषु, 'दीर्घकालाध्वखिन्नेषु' दीर्घेण विग्रहकालेन अध्वना च
श्रान्तेषु, सत्सु, 'भेदभयं' उपजापनीतिः, 'भवेत्' सम्भवेत् ॥ १६ स० ।
१३ श्लो० ॥ १३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, वज्रत्वादिति । 'परसैन्यानां' यातव्यसैन्यानां,
'वज्रत्वात्' प्राचुर्यात्, 'दीर्घकालाध्वखेदतः' दीर्घेण विग्रहकालेन अध्वना
च श्रमात्, 'नित्यप्रवासयानाभ्यां' 'नित्यं' प्रतिदिनं, 'प्रवासः' प्रातिकूल्येन
वासः, 'यानं' गमनं, ताभ्यां, 'भेदः' चित्तविश्लेषः, 'अवश्यं जायते' । स्वप्ना-
नामिति शेषः । 'नित्यप्रवासायासाभ्यां' इति मुद्रितपुस्तकपाठे 'यायासः'
अतिप्रयत्नः, अन्यत् समानं । 'दीर्घकालाध्वखेदतः' इत्यत्र 'दीर्घकालाध्व-
खेदतः' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

मौलवलोपादानकालमभिधातुमाह, प्रभूतमिति । 'मे' मम, 'भृत-
वल्' येतनोपगृहीतं वल्, 'प्रभूतं' वज्रतरं, विद्यत इति शेषः । 'मौलं'
प्रिष्ट-प्रितामहसखित्वेनागतं वल्, 'अल्प' न्यूनं, तदपि 'असारवत्' सार-
रहितं, 'अरे' यातव्यस्य, 'मौलं', 'अल्प', 'विरक्तं' अनुरक्तत्वात्, 'प्रायोऽल्प-
सारवत्' 'प्रायः' बाहुल्येन, 'अल्पसारवत्' श्लोकसारयुक्तं, एवमभते काले
विजिगीषुः मौलवलैः सह यातव्यसमीपं यायादिति वाक्यशेषः ॥ १६ स०
१५ श्लो० ॥ १५ ॥

कूटयुद्धस्य अल्पायाससाध्यत्वमाह, प्राय इति । 'प्रायः' बाहुल्येन,
'मन्तेण' कूटयुद्धेन, 'योद्धव्यं', यतः 'अल्पायासेन' अल्पपरिश्रमेण, 'जदः'
भवतीति शेषः । 'अल्पः' 'देशः' बलाधिकरणस्थानं, 'अल्पः', 'यानः'
युद्धोपयोगिसमयः, 'अक्षयोदये' बलाविनाशपूर्वकविजयलाभे, 'प्रबभूव'

समर्थो बभूव । कूटयुद्धे तु अधिकसैन्यस्य अधिककालस्य वा नापेक्षणीयत्व-
मिति भावः । 'अल्पोदेशस्तु कालो वा प्रबभूवाक्षयोदये' इत्यत्र 'अन्यो-
देशस्तु कालो वा प्रभूतो चाक्षयव्ययौ' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥
१६ स० ॥ १६ स्तो० ॥ १६ ॥

भूतबलोपादानकालमभिधातुमाह, आन्तेति । 'आन्तोपजापविश्वस्त'
'आन्त' युद्धक्षेत्रादिभिरुपस्तिष्ठं, 'उपजापविश्वस्त' 'उपजापेन' विजिगीषु-
कृतभेदेन, 'विश्वस्त' आत्मसात्कृतत्वात् विश्वासयोग्यं, 'परस्य सैन्य'
यातव्यस्य बलं, 'भूतैर्बलैः' वेतनोपगृहीतैर्बलैः सह, यायादिति शेषः ।
'अल्पप्रसारः' 'अल्पः' स्तेकः, 'प्रसारः' सर्वतः सैन्याभिव्याप्तिर्यस्य स तथा-
भूतः यातव्यः, 'हन्तव्यः' अनायासेन विनाशयितव्यः, 'इत्युपेक्ष्य' इत्युपेक्षां
कृत्वा, 'भूतैर्बलैर्यायादिति' सम्बन्धः । यत्र यातव्यसैन्यं आन्तोपजापविश्वस्तं
तत्र यत्र च यातव्यः अल्पप्रसारः तत्रापि भूतैर्बलैर्यायादिति भावः । 'आ-
न्तोपजापविश्वस्त' इत्यत्र 'आन्तोपजापाद्विश्वस्तमिति, 'इत्युपेक्ष्य' इत्यत्र
'इत्युपेक्षा' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० १७ स्तो० ॥ १७ ॥

श्रेणिबलोपादानकालमभिधातुमाह, स्तीतमिति । 'ऋखप्रवासव्यायामात्'
'ऋखात्' अल्पात्, 'प्रवासात्' यातव्यदेशवासात्, 'व्यायामात्' युद्धक्षेत्रात्,
'स्तीत' समृद्धं, 'श्रेणिबलं' सङ्घधर्मेण व्यवस्थितं सैन्यं, 'यानवर्त्मनि' प्रयाण-
पथि, 'आधातुं' संस्थापयितुं, 'शक्यं' योग्यं, 'इति' इतिविविच्य, 'सैन्यं'
श्रेणिबलं, 'समुत्पतेत्' समुपादाय गच्छेदित्यर्थः । 'श्रेणि' इत्यत्र 'त्रीणि' इति
'यानवर्त्मनि' इत्यत्र 'यानवर्त्मनि' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥
१६ स० १८ स्तो० ॥ १८ ॥

सुहृद्वलोपादानकालमभिधातुमाह, सुप्रभूतमिति । 'सुप्रभूत' सुसमृद्धं,
'सुहृत्सैन्यं' मित्रबलं, 'आत्मनि' आत्मकार्यसम्पादने, 'आधातुं' स्थापयितुं,
निर्वैरं कर्तुमिति यावत् । 'शक्यं', 'मन्त्रेण' कूटयुद्धेन, 'अल्पयुद्धं' अल्प-
प्रयाससाध्यं युद्धं, चेत् तदा 'अल्पमेव' स्तोकमेव, 'सुहृत्सैन्यं', 'आत्मनि
आधातुं शक्यं', 'इति' एवम्भूते काले, 'सुहृद्वलैः' मित्रबलैः सह, याया-

दिति वाक्यशेषः । यत्र युद्धस्य वज्रप्रयाससाध्यत्वेऽपि सुहृत्सैन्यस्य सममृद्ध्यं
तत्र यत्र सुहृत्सैन्यस्य अल्पत्वेऽपि मन्त्रेण युद्धस्याल्पत्वं तत्र च सुहृद्वलो-
पादानं कर्तव्यमिति भावः ॥ १६ स० १६ श्लो० १६ ॥

मित्रेति । 'मित्रसाधारणे' मित्रस्य व्याप्त्यनन्तरं समानफलोदये, 'कार्ये'
कर्तव्ये, तथा 'मित्रायत्ते' मित्राधीने, 'फलोदये' फलप्राप्तौ, तथा 'अनुयाद्ये'
च' अनुग्रहयोग्ये मित्रान्तरे च, 'पीड्ये' यातव्ये, 'मित्रेनैव सह', 'व्रजेत्'
गच्छेत्, विजिगीषुरिति शेषः । 'पीड्ये च' इत्यत्र 'पाण्डित्ये' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठो न साधुः ॥ १६ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

द्विषद्वलोपादानकालमभिधातुमाह, प्रभूतेनेति । 'श्वश्रूकरवधापेक्षी'
'श्वभिः' कुक्षुरैः, श्रूकरवधं अपेक्षते यः स इव विजिगीषुः, 'प्रभूतेन' समृद्धेन,
'अरिसैन्येन' द्विषद्वलेन, सह 'महतः' बतवतः, 'रिपून्' शत्रून्, 'प्रेमयेत्'
युद्धे नियोजयेत् । 'वा' अथवा, 'नयं वचनं' नीतियुक्तं वाक्यं, 'महतो
रिपून्', 'नयेत्' प्रापयेत् । यथा चाखिलाः श्वभिः श्रूकरान् विनाशयन्ति
तथा महान्तः रिपवः अरिसैन्येनैव जेतव्या इति भावः ॥ १६ स० २१
श्लो० ॥ २१ ॥

अभ्युत्थितमिति । 'कोपमयात्' अपराधेन प्रभोः प्रोधमयात्, 'अभ्यासे'
निकटे, 'अभ्युत्थितं' उपस्थितं, 'रिपोः' यातव्यस्य, 'बलं' सेन्यं, 'वासयेत्'
स्वराज्ये निवासयेत् 'दुर्गकण्टकशोधने' यातव्यदुर्गकण्टकमर्दने, 'गर्जं'
रिपुं, 'कर्षयेच्च' आकर्षयेच्च । 'अभ्युत्थितं' इत्यत्र 'अविचिन्तं' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठः, तादृशपाठे तु उपस्थितक्रियाध्याहार्येण 'अविचिन्तं' अवियज-
चित्तं, सत् उपस्थितं इत्यर्थः । 'अभ्यासे तु' इत्यत्र 'अभ्यासेन' इति
मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

आटविकवलोपादानकालमभिधातुमाह, नित्यमिति । 'परितः' नीतिः,
'दुर्गकण्टकशोधने' यातव्यदुर्गकण्टकमर्दने, 'परदेशप्रवेशे च' यातव्य-
जनदेशप्रवेशे च, 'नित्यं' सदा, 'आटविकं सैन्यं' प्रागुक्तद्वयं बलं, 'पुरः'
अग्रतः, 'कुर्वीत' । मुद्रितपुस्तके 'दुर्गकण्टकशोधने' इत्यत्र 'दुर्गकण्टक-

शोधनेः' इति पाठः, 'पुरः' इत्यत्र 'पुरा' इति पाठश्च न समीचीनः ॥ १६ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

उपसंहरन्नाह, एतन्मौलादीति । 'एतत्' प्रागुक्तं, 'मौलादिषड्वर्गं' मौल-भृत-श्रेणि-सहृत्-द्विषदाटविकरूपं षड्विधं बलं, 'पदात्यश्वरथद्विपैः', 'चतुरङ्गबलं' । 'मन्त्र-कोशाभ्यां', 'षडङ्गञ्च', 'विदुः' ॥ १६ स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

इतीति । 'बली' महाबलसम्पन्नो विजिगीषुः, 'इत्येतत् षड्विधं बलं'; 'यथायोगं' यस्य बलस्य येन बलेन सह योगोयुज्यते तेन बलेन सह तद्वत् संयोज्य इत्यर्थः । 'मुनिश्चिद्रं' रन्ध्ररहितं, निर्दोषमिति यावत्, यथा स्यात् तथा 'प्रतिव्यूहं' पररक्षितव्यूहस्य प्रत्यनीकभूतव्यूहं विरचय्य, 'प्रति बलं' परबलं, 'प्रति', 'यायात्' गच्छेत् । 'प्रतिबलमित्यत्र 'व्यायोबलमिति मुद्रितपुस्तकपाठः । 'यथायोगं बलं' इत्यत्र 'यथायागबलं' इति मुद्रित-पुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

योगेति । 'चतुः' विजिगीषुः, 'अस्य' प्रागुक्तस्य षड्विधस्य, 'योगं' स्वकीयेः परकीयेर्वा सह सम्बन्धं, 'सर्वं' अशेषं, 'मन्त्रादिना' गूढपुरुषप्रणिधानादिना, 'विजानीयात्' । तथा 'कृताकृतप्रचारं' सेनाभिः कृतमकृतं वा प्रचारं कः कुत्र प्रचरतीति गत्यागत्यादिकं, 'विजानीयात्' । तथा 'सेनापतेरपि' 'सेना' सकलबलसमुदायः, तस्याः पतिः, तस्य कृताकृतप्रचारादिकं विजानीयादिति सर्वत्र सम्बन्धः ॥ १६ स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

सेनायालक्षणमभिधाय सेनापतेरपि सप्तदशश्लोकपरिकल्पितकुलकेन लक्षणमभिधातुमाह, कुलोद्भूतमिति । 'कुलोद्भूतं' विशुद्धोभयकुलोत्पन्नं, 'जानपदं' स्वजनपदभवं, 'मन्त्रज्ञं' पञ्चाङ्गमन्त्राभिज्ञं, 'मन्त्रिसम्मतं' मन्त्रिणा अभिमतं, 'यत्नतः', 'दण्डनीतेः' दण्डनीतिशास्त्रस्य, 'प्रयोक्तारं' प्रयोगनिपुणं, 'अध्येतारञ्च' अध्ययनशीलञ्च एवम्भूतं जनं 'ध्वजिनीपतिं कुर्वीत' इति परेणान्वयः एवमुत्तरत्रापि 'मन्त्रिसम्मतं' इत्यत्र 'मन्त्रसम्मतमिति मुद्रित-पुस्तकपाठः ॥ १६ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

सत्त्वेति । 'सत्त्व-शैत्य-क्षमा-स्वैर्य-माधुर्यार्थगुणान्वितं' 'सत्त्वं' बलं, 'शैत्यं'

पराक्रमः, 'क्षमा' सहिष्णुता, 'स्वैर्यं' स्थिरता, 'माधुर्यं' सौन्दर्यं, 'अर्थ-
गुणाः' धैर्यं—गाम्भीर्यादयः, तैः 'अन्वितं' युक्तं । 'प्रभावोत्साहसम्पन्नं'
'प्रभावः' प्रतापः, 'उत्साहः', ताभ्यां 'सम्पन्नं' युक्तं । 'आजीव्यमनुजीविनां'
'अनुजीविनां' आश्रितानां, 'आजीव्यं' आश्रयरूपं ॥ १६ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

मित्रवन्तमिति ॥ 'मित्रवन्तं' । 'मित्रं' सहृदत्, तत् विद्यते चस्य चसौ
मित्रवान् तं । 'उदारारस्यं' विशालवदनं, 'वज्रस्वजनवान्धवु' वधवः स्वजना
बान्धवाश्च यस्य । 'आवहारिकं' व्यवहारज्ञं । 'अक्षयं' मशान्तं । 'पौर-
प्रकृतिसङ्गतं' 'पौरा' अग्राम्या, 'प्रकृतिः' स्वभावः, तथा 'सङ्गतं' युक्तं । अथवा
'पौरप्रकृतिषु' पुरस्थितप्रजासु, 'सङ्गतं' मिलितं ॥ १६ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

नित्येति । 'नित्याकारणवैराग्यामकर्तारं' चिरकालीनाकारणवैरकरणा-
प्रवृत्तं । 'अनाविष्टं' निर्मलं, निर्दोषमिति यावत् । 'अतानुबन्धिकर्माणां'
शास्त्रानुगतकर्मकारिणं । 'अल्पाभिन्नं' अल्पशत्रुं, 'वज्रश्रुतं' वज्रशास्त्रज्ञं ॥
१६ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

आरोग्यमिति । 'आरोग्यं' अनामयं, अरोग एव आरोग्यः स्वार्थे ण्य-
प्रत्ययः । 'व्यायतं' प्रांसुं । 'श्रूरं' शौर्यसम्पन्नं । 'त्यागिनं' दातारं । 'कालये-
दिनं' कालज्ञं । 'कल्याणाकृतिसम्पन्नं' मनोक्षाकारयुक्तं । 'ससम्भाव्यपरा-
क्रमं' खानुभवनीयविक्रमं ॥ १६ स० ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

गजाम्बेति । 'गजाम्बरचर्चयासु शिञ्चितं' गजाम्बरधरानां, 'चर्चयासु' गतिषु,
'शिञ्चितं' प्राप्तशिञ्चितं । 'सुजितश्रमं' पराभूतपरिश्रमं । 'खड्गयुद्ध-नियुद्धेषु'
खड्गयुद्ध-मल्लयुद्धेषु, 'शीघ्रचङ्क्रमणक्षमं' शीघ्रपुनःपुनर्ममणशक्तं ॥ १६ स०
३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

युद्धभूमीति । 'युद्धभूमिविभागज्ञं' युद्धोपयोगिस्थानविभागविदं,
'सिंहवद्गुणविक्रमं' सिंहवदन्तर्जीनपराक्रमं । 'अदीर्घसूत्रं' अचिरमियं,
'निस्तम्भं' 'तन्ना' आलस्यं, तद्रहितं, 'अनर्घं' अपमानासहिष्णुं, 'अनुद्धतं'
अघटं ॥ १६ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

हस्त्यश्वेति । 'हस्त्यश्व-रथ-शस्त्राणां', 'सम्पद्गन्तव्यदिनं' सम्पद्गन्तव्यं ।

‘चर-स्थिरविवेकज्ञं’ ‘चरस्य’ गमनशीलगुप्तदूतस्य, ‘स्थिरस्य’ निश्चल-
गुप्तदूतस्य ‘विवेकज्ञं’ प्रभेदज्ञं, ‘कृतज्ञं’ उपकाराङ्गीकर्तारं, ‘अनुकम्पकं’
दयालुं ॥ १६ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

धर्मेति । ‘धर्मकर्मसमायोगं’ धर्मोपयोगिकर्मणा ‘समायोगः’ सम्बन्धः,
यस्य तं । ‘कुशलं’ निपुणं, ‘कुशलानुगं’ निपुणानुगामिनं, ‘सर्वयुद्धक्रियोपेतं’
सर्वप्रकारयुद्धक्रियायुक्तं, ‘सर्वशुद्धक्रियोपेतं’ इतिपाठे सकलविशुद्धक्रिया-
न्वितमित्यर्थः । ‘तत्परिकर्मणि’ ‘तस्य’ सर्वप्रकारयुद्धस्य, ‘परिकर्मणि’
प्रसाधनक्रियायां, ‘शक्तं’ समर्थं ॥ १६ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

स्वभावेति । ‘अश्व-दन्तिनां’ ‘अश्वानां’, हयानां, ‘नृणां’ सैनिकपुरु-
षाणां, ‘दन्तिनां’ राजानां, ‘स्वभावचित्तज्ञतया युक्तं’ स्वभावं कित्तश्च जानाति
यः तस्य भावः तदा युक्तं । ‘तन्नाम्नाश्चापि’ ‘तेषां’ अश्व-दन्तिनां, ‘नाम्ना-
श्चापि’, ‘वेत्तारं’ ज्ञातारं, ‘तद्विधानोपपादकं’ तेषां अश्वदन्तिनां, ‘वि-
धानं’ नियमः, तस्य ‘उपपादकं’ सम्पादकं ॥ १६ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

देशेति । ‘देशभाषास्वभावज्ञं’ नानादेशीयभाषास्वभावज्ञानसम्पन्नम् ।
‘लिपिज्ञं’ नानादेशीयलिपिज्ञानसम्पन्नम् । ‘सुदृढस्मृतिं’ दृढतरस्मरणम् ।
‘निशाप्रचारकुशलं’ रात्रिसञ्चारनिपुणम् । ‘शकुनज्ञाननिश्चितं’ निमित्तज्ञं,
शुभाशुभचिह्नज्ञमिति यावत् । ‘शकुनज्ञाननिश्चितं’ इत्यत्र ‘कुशलज्ञान-
निश्चितं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठे तु बह्वनां मध्ये ‘कुशलस्य’ निपुणस्य, ज्ञान-
युक्तमित्यर्थः ॥ १६ स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

उदयास्तेति । ‘तन्निषेवितं’ तेषां दिग्देशमार्गाणां, ‘निषेवितं’ निषे-
वणं यस्य तं । भावे तत्प्रत्ययः । अन्यत् प्रतीतम् ॥ १६ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

क्षुत्पिपासेति । ‘अनाहितभयग्लानिं’ ‘अनाहिता’ अनुत्पन्ना, ‘भयं’
त्रासः, ‘ग्लानिः’ क्षान्तिश्च, यस्य तं । अन्यत् प्रतीतम् ॥ १६ स० ३९
श्लो० ॥ ३९ ॥

भेत्तारमिति । ‘परसैन्यानां’ यातव्यसैन्यानां, ‘भेत्तारं’ भेदकर्तारं ।
‘दुःसाध्याहितनिश्चयं’ ‘दुःसाध्यस्य’ साधयितुमशक्यस्य, ‘आहितनिश्चयं’

छतोपायनिश्चयं । 'भयानाश्च' भयेन पराजितानाश्च, 'भयानाश्च' इति पाठे
भोतानाश्च । 'सम्यग्विष्टम्भलक्षणं' सम्यक्प्रतिरोधकम् ॥ १६ स० ८० श्लो० ॥ ८० ॥

अवस्कन्देति । 'अवस्कन्दस्य' शिविरस्य, 'अभिगोप्तारं' सम्यक्वृत्ति-
सारं । 'वित्तारं' सैन्यकर्मणां सैन्यकर्माभिज्ञं । 'वित्तारं' इत्यत्र 'भेत्तारं'
इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । 'चरद्रुतप्रचारश्च' 'चरस्य' गुप्तद्रुतस्य,
'द्रुतस्य' सामान्यतोवार्त्तावाहकस्य, 'प्रचारश्च' सञ्चारश्च । 'महारम्भ-
फलोपगं' 'महारम्भफलं' महता उद्योगेन जन्म्यं, फलं, 'उपगच्छति'
स्वीकरोति यस्तं । वज्रायाससमर्थफलप्राप्तावपि छतोद्योगमिति भावः ॥
१६ स० ८१ श्लो० ॥ ८१ ॥

शश्वदिति । 'शश्वत्' सदा, 'संसिद्धकर्माणां' संसिद्धं 'कर्म' अनुष्ठानं,
यस्य तं । 'सिद्धकर्म्मनिषेवितं' सिद्धं कर्म येषां तैः निषेवितं । 'पराभवे-
ष्वनिर्विन्नं' 'पराभवेषु' पराजयेषु, 'अनिर्विन्नं' निर्विन्दरहितं, 'परापरेषु'
निर्विन्नमिति मुद्रितपुस्तकपाठे तु 'परापरेषु' प्रधानाप्रधानेषु, 'निर्विन्नं'
खिन्नं, यथा प्रधानेषु बलेषु निर्विन्नेषु निर्विन्नं तथा अप्रधानेष्वपि बलेषु
निर्विन्नेषु निर्विन्नं इति यावत् । 'श्रीमद्राज्यार्थतत्परं' 'श्रीमतः' राज्ञः,
विजिगीषोरिति यावत्, 'राज्यार्थं' राज्यरूपविषये, 'तत्परं' व्यग्रं ॥ १६ स०
८२ श्लो० ॥ ८२ ॥

इत्यादीति । 'इत्यादिष्वक्षणेपेतं' प्रागुक्तलक्षणाप्रान्तं, 'अजिनीपतिं'
सेनापतिं, 'कुर्वीत' । 'सः' अजिनीपतिः, 'सदा' सर्वदा, 'उद्युक्तः' छतो-
द्योगः, सन्, 'दिवानिष्' दिवारात्रं, 'अजिनीं' सेनां, 'गोपयेत्' रक्षेत् ।
'स गोपयेदित्यत्र 'सङ्गोपयेत्' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १६ स० ८३ श्लो०
॥ ८३ ॥

नद्यद्रीति । 'व्यूहोद्युक्तैर्वलैः' व्यूहरचितैर्वलैः । अन्यत् प्रतीतं ॥ १६ स०
८४ श्लो० ॥ ८४ ॥

स्कन्धावारप्रयाणमभिधातुमाह, नायक इति । जातायेकवचनं । 'नायकः'
सहस्रबलनेता, 'प्रवीरपुरुषावृतः' प्रवीराः पुरुषाः तैरावृतः, सम् । 'प्रवीर-

‘एतनावृतः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठे तु प्रकृष्टा वीरा यत्र सा तथा भूतया
 ‘एतनया’ सेनया, आवृतः, सन् । ‘पुरतः’ अग्रतः, ‘यायात्’ गच्छेत् । ‘मध्ये’
 खान्मावारस्य मध्ये, ‘कषत्रं’ अन्तःपुरादिकं, सकलपुत्रदारमिति यावत्,
 ‘स्वामी’ विजिगीषुः, ‘कोशः’ धनसमुदायः, ‘यद्वलं’, ‘फल्गु’ असारं, तच्च
 वषं, यायादिति पूर्वैरान्वयः । ‘फल्गु च यद्वलं’ इत्यत्र ‘फल्गु महद्जन-
 मिति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० ४५ श्लो० ॥ ४५ ॥

पार्श्वयोरिति । सर्वत्र यायादिति अनुसञ्चनीयम् । श्लोकार्थः सुगमः ॥
 १६ स० ४६ श्लो० ॥ ४६ ॥

पश्चादिति । ‘कृती’ निपुणः, ‘सेनापतिः’ कृतलक्षणाः पुरुषः, ‘सर्वं’
 सकलसैन्यं, ‘पुरस्कृत्य’ अग्रेकृत्य, ‘सम्पन्नसैन्यौघः’ सम्यग्व्यूहीकृतसेनास-
 मूहः, तथा ‘खिन्नान्’ प्राप्तखेदान्, ‘शनैः’ मन्दं यथा स्यात् तथा, ‘आश्वास-
 यन्’ आश्वासं प्रापयन्, सन् ‘स्वयं’, ‘पश्चात् यायात्’ ॥ १६ स० ४७
 श्लो० ॥ ४७ ॥

प्रयाणक्रमसभिधानुमाह, यायादिति । ‘पुरः’ अग्रतः, ‘भये’ आक्रम-
 णाशङ्कायां, सति, ‘मकरेण’ वक्ष्यमाणलक्षणेन, ‘महता व्यूहेन’, ‘वा’ अथवा,
 ‘उद्धतपक्षेण’ वषवत्पक्षानीकेन, ‘श्येनेन’ वक्ष्यमाणलक्षणेन व्यूहेण, तथा,
 ‘धीरवक्त्रया’ धीरा वक्त्रे सेनामुखे अग्रे इति यावत् यस्याः तथाभूतया,
 ‘सूच्या’ सूच्याकारवक्ष्यमाणलक्षणव्यूहेन, ‘यायात्’, इत्यर्थः । ‘उद्धतपक्षेण’
 इत्यत्र ‘उभयपक्षेण’ इति, ‘धीरवक्त्रया’ इत्यत्र ‘धीरचक्रया’ इति च पाठद्वयं
 न समीचीनं ॥ १६ स० ४८ श्लो० ॥ ४८ ॥

पश्चाद्भये इति । ‘पश्चाद् भये’, सति, ‘शकटं’ शकटाख्यं वक्ष्यमाणलक्षणं
 व्यूहं ‘प्रकल्पयेदित्यनेन सम्बन्धः एवं सर्वत्र । ‘पार्श्वयोर्भये’ सति, ‘वचसं-
 क्षितं’ वच्चाख्यं वक्ष्यमाणलक्षणं व्यूहं, ‘सर्वतः’ समन्ताद्भये, ‘सर्वतोभद्रं’
 वक्ष्यमाणलक्षणं व्यूहं । ‘भये व्यूहमित्यत्र ‘भयव्यूहमिति मुद्रितपुस्तकपाठो न
 समीचीनः ॥ १६ स० ४९ श्लो० ॥ ४९ ॥

कन्दरेति, ‘कन्दराशैलगहननिम्नगावनसङ्घटे’ ‘कन्दरा’ पर्वतदरी,

‘शैलाः’ पर्वताः, ‘गहनानि’ दुर्गमानि, ‘निम्नगाः’ नद्यः, ‘वनानि’ वृक्षगुल्मा-
दीनि, एतैः ‘सङ्कटे’ सङ्कीर्णैः, ‘दीर्घे’ दूरे, ‘अध्वनि’ प्रयागमार्गे, ‘परि-
श्रान्तं’ श्रान्तं, ‘क्षुत्पिपासाहिमक्लमं’ क्षुत्पिपासाहिमैः ‘क्लमः’ श्रान्तिः,
यस्य तत्, । ‘व्याधि-दुर्भिन्न-मरकैः, पीडितं’ व्याधयः’ ज्वरादयः, ‘दुर्भिन्नं’
देशे भक्ष्याभावः, ‘मरकं’ मारीमयं, एतैः ‘पीडितं’ उपद्रुतं, ‘दस्युविद्रुतं’
‘दस्युमिः,’ ‘विद्रुतं’ उत्पीडितं, ‘पङ्क-पांशु-जलक्लिन्नं’ ‘पङ्काः’ फर्दमाः, ‘पांशवः’
रजांसि, ‘जलानि,’ एतैः ‘क्लिन्नं’ समाकुलं, ‘यस्तं’ पृथक्भूतं, ‘मुञ्चीकृतं’
सङ्कीर्णं, ‘प्रसृतं’ निद्रितं, ‘भोज्जनव्ययं’ भक्षणोत्करणं, ‘अभूमिष्ठं’ युद्धानु-
पयोगिभूमिस्थितं, ‘असंस्थितं’ विषद्वलं, ‘एवमादिषु,’ ‘असनेषु’ विपत्सु,
‘जातेषु,’ ‘समाकुलं’ व्याकुलं, ‘स्वसैन्यं’ निजवलं, ‘साधु’ सम्यक्, ‘रक्षेत,’
‘परसैन्यञ्च’ शत्रुवज्रञ्च, ‘घातयेत्’ विनाशयेत् ॥ १६ स० ॥ ५०-५१-५२-५३
श्लो० ॥ ५०-५१-५२-५३ ॥

कूटयुद्धविकल्पानभिधातुमाह, विशिष्ट इति । ‘विशिष्टो देशकालाभ्यां’
उत्कृष्टदेशकालावस्थितः, ‘भिन्नारिप्रकृतिः’ ‘भिन्नाः’ विस्त्रेयिताः, ‘अरेः’
यातव्यस्य, ‘प्रकृतयः’ अमात्यादिरान्याङ्गानि, येन स तथाभूतः, ‘वशी’
उत्कृष्टवज्रसम्पन्नः, विनिगीघुरिति शेषः । ‘प्रकाशयुद्धं,’ ‘कुर्यात्,’ ‘विपर्यये’
देशकालवैशिष्ट्याद्यभावे, ‘कूटयुद्धं’ अप्रकाशयुद्धं, ‘कुर्यात्’ ॥ १६ स० ॥
५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

तेष्विति । ‘तेषु’ अनन्तरोक्तेषु, ‘अवस्कन्दकालेषु’ वलव्यसनकालेषु,
‘अभूमिष्ठं’ अयोग्यभूमिस्थितं, ‘समाकुलं’ व्याकुलं, ‘परं’ शत्रुं, ‘एवमात्’
कूटयुद्धेन विनाशयेत् । ‘स्वभूमिष्ठं’ योग्यभूमिस्थितं, ‘परं,’ ‘तद्भूमौ चोप-
जापतः’ ‘तस्य’ यातव्यस्य, ‘भूमौ’ अनुकूलभूमौ, ‘उपजापतः’ प्रकृतिभेदतः,
हत्यादिति पूर्वेष्वेव सम्बन्धः । ‘अभूमिष्ठं स्वभूमिष्ठं तद्भूमौ चोपजापतः’ इत्यत्र
‘अभूमिष्ठं स भूमिष्ठः स्वभूमौ चोपजायते’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न
समीचीनः ॥ १६ स० ॥ ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

प्रकृतीति । ‘प्रकृतिप्रयच्छाद्य’ ‘प्रकृतेः’ रान्याङ्गस्य, ‘प्रयच्छेय’ व्याक-

मणेन, 'अहृष्ट' क्षुब्धं । 'स्पृष्टैः' गुप्तचरैः । 'स्पृष्टैः' इत्यत्र 'स्पृष्टैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः अन्यत् प्रतीतं ॥ १६ स० ॥ ५६ स्तो० ॥ ५६ ॥

पुरस्तादिति । 'पुरस्तात्' अग्रतः, योद्धुं 'दर्शनं,' 'दत्त्वा' स्वल्पैर्दत्त्वा, 'तल्लक्ष्यतनिश्चयं' येन विजिगीषुवलेन दर्शनं दत्तं तल्लक्ष्यततो निश्चयो येन यातयेन तं । 'प्रवीरेण' प्रहृष्टवीरान्वितेन, 'वेगिना' वेगवता, 'बलेन' सैन्येन, 'पश्चात्' पृष्ठतः, 'उत्पात्य' आक्रम्य, 'हन्यात्' विनाशयेत् । 'पुरस्तात्' इत्यत्र 'पुरस्तु' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । 'तल्लक्ष्यतनिश्चयं' इत्यत्र तल्लक्ष्यतनिश्चयात् इति, 'उत्पात्य' इत्यत्र 'उत्पद्य' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः । 'प्रवीरेण' इत्यत्र 'सवीरेण' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १६ स० ॥ ५७ स्तो० ॥ ५७ ॥

पश्चादेति । 'वर' अथवा, 'पश्चात्' पृष्ठतः, 'संकुलीकृत्य' ममाकुलं कृत्वा, 'अरिसैन्यमिति श्रेष्ठः । 'पूर्वतः' अग्रतः, 'सारेण' बलेन, 'हन्यात्' विनाशयेत् । 'आभ्यां प्रागुक्तपश्चादयाताभ्यां, 'कूटयोधने,' 'पार्श्वभिघातौ,' 'व्याख्यातौ' कथितौ ॥ १६ स० ॥ ५८ स्तो० ॥ ५८ ॥

पुरस्तादिति । 'पुरस्तात्' अग्रतः, 'विषमे' दुर्गमे, 'देशे,' 'वेगवान् विजिगीषुः,' 'पश्चाद् हन्यात्' । 'पश्चाद् विषमे,' 'पुरः' अग्रतः, 'हन्यात्,' 'एवमेव तु पार्श्वयोः' वामतो विषमे, दक्षिणतो हन्यात् । दक्षिणतो विषमे, वामतो हन्यादित्यर्थः । मुद्रितपुस्तके श्लोकस्यास्य शेषार्द्धस्थाने श्लोकान्तरस्य शेषार्द्धं मुद्रितं । शेषार्द्धन्तु "पुरःपश्चाच्च विषमे एवमेव तु पार्श्वयोः" इति ॥ १६ स० ॥ ५९ स्तो० ॥ ५९ ॥

"प्रथमं योधयित्वा वा हृष्टमैत्राटवीवजैः । आन्तं सन्तं निराक्रन्दं हन्याद्-
आन्तवाहनः" इति । 'प्रथमं' पूर्वमेव, 'हृष्टमैत्राटवीवजैः,' 'योधयित्वा' युद्धं कारयित्वा, 'आन्तं' प्राप्तश्रमं, 'सन्तं' भवन्तं, 'निराक्रन्दं' मित्रवल्-
रहितं शत्रुमिति शेषः । 'अआन्तवाहनः,' सन्, 'हन्यात्' । श्लोकोऽयं मुद्रितपुस्तके पतितः ॥ १६ स० ॥ ६० स्तो० ॥ ६० ॥

"हृष्टमित्रवल्दैर्वापि भङ्गं दत्त्वा प्रयत्नवान्, जितमेवेति विश्वस्तं हन्याच्छत्रुं

व्यापाश्रयः” इति । ‘हृष्टामिष्वक्त्रैः’, कारणभूतैः, ‘भङ्गं दत्त्वा,’ ‘प्रयत्नवान्,’
विजिगीषुरिति शेषः । ‘नितमेवेति विश्वस्तं शत्रुं,’ ‘व्यापाश्रयः’ वनादि-
च्छन्नः, सन्, ‘हन्यात्’ । अयमपि श्लोकः मुद्रितपुस्तके पतितः ॥ १६ स० ॥
६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

स्कन्धावारेति । ‘अप्रमत्तः’ सावधानो विजिगीषुः, ‘स्कन्धावार-पुर-ग्राम-
सस्यसार्धब्रजादिषु,’ ‘विक्षोभ्य’ कोभं प्रापय्य, ‘परानीकं’ शत्रुसैन्यं, ‘विना-
शयेत्’ । ‘स्कन्धावार-पुर-ग्राम-सस्यसार्ध-ब्रजादिषु’ इत्यत्र ‘स्कन्धावार-
पुर-ग्राममास्यमाज्जं ब्रजादिषु’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । १६ स० ॥
६२ श्लो० ॥ ६२ ॥

फलगुसैन्येति । ‘सारवद्वलं,’ सारयुक्तं ससैन्यं, ‘फलगुसैन्यप्रतिच्छन्नं’ असार-
सैन्यवेष्टितं, ‘क्षत्वा,’ ‘तद्विलोपे’ फलगुवलविनाशे, ‘समासक्तं’ व्याप्तं,
अरिसैन्यमिति शेषः । ‘सिंहवत्,’ ‘उत्पत्य’ आक्रम्य, ‘यसेत्’ विनाशयेत्,
विजिगीषुरिति शेषः । ‘समासक्तं’ इत्यत्र ‘मर्द्दयन्ते’ इति मुद्रितपुस्तक-
पाठः । १६ स० ॥ ६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

मृगयेति । विजिगीषुः ‘व्यापाश्रयः’ वनादिसंलीनः, सन्, ‘मृगयासंप्रयुक्तं’
मृगयाव्यापारासक्तं, अथ वा ‘गोयष्टादृष्ट्या,’ ‘आप्रवन्धनात्,’ ‘तल्लक्षं’
गोगणकृतदृष्टिं, ‘शत्रुं हन्यात्’ । १६ स० ॥ ६४ श्लो० ॥ ६४ ॥

अवस्कन्देति । ‘अवस्कन्दभयात्’ आक्रमणभयात्, ‘रात्रौ,’ ‘प्रजागर-
क्षतश्रमं’ जागरणेन क्लान्तं, अतएव ‘दिवासप्तं,’ ‘निद्राव्याकुलं’ निद्राविफलं,
च ‘सैनिकं,’ ‘हन्यात्’ । अस्य श्लोकाय शेषार्द्धं मुद्रितपुस्तके पतितं ।
शेषार्द्धन्तु “दिवा प्रसप्तं वा हन्यात् निद्राव्याकुलसैनिकं” इति । १६ स० ॥
६५ श्लो० ॥ ६५ ॥

पूर्वाह्ण इति । ‘सौप्तिकविधानवित्’ वक्ष्यमाणलक्षणसौप्तिकविधानज्ञः,
अन्यत् प्रतीतं । ‘पूर्वाह्णं आहतं श्रान्तं’ इत्यत्र ‘अहसन्नाहतश्रान्तं’ इति
मुद्रितपुस्तकपाठो न साधुः । १६ स० ॥ ६६ श्लो० ॥ ६६ ॥

सपादेति । ‘सपादकोषावरणैः’ पादानां चर्ममयाः ‘कोषाः,’ ‘आवरणानि’

सन्नाद्याः, तदयुक्तैः 'नागैः' गजैः, 'अतिजवोपेतैः' अत्यन्तवेगिभिः, 'अश्वैः', 'वा' अथवा, 'खड्गपाणिभिः', 'नरैः', 'सौमिकं' सुप्रबलविनाशं, 'कुर्यात्' । 'नागैः' इत्यत्र 'भोगैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठस्वसंगतः । 'अश्वैरतिजवोपेतैः' इत्यत्र 'कोपादुग्रजवोपेतैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः न समीचीनः ॥ १६ स० ॥ ६७ स्तो० ॥ ६७ ॥

प्रतिसूर्येति । 'प्रतिसूर्य-महावातं' प्रतिकूलौ सूर्य-महावातौ यस्य तथा-भूतं, अतएव 'सम्भिलितेक्षणं' मुद्रितनेत्रं, 'शत्रुं', 'लघु' शीघ्रं, 'उत्थितः', सन् विजिगीषुः 'इत्येवं कूटयुद्धेन हन्यात्' । 'प्रतिसूर्यमहावातं' इत्यत्र 'प्रतिसूर्यं महावातं' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । १६ स० ॥ ६८ स्तो० ॥ ६८ ॥

नीहारेति । शतः, 'नीहाराः', घूमिका, 'तिमिरः' अन्धकारः, 'गावः' गोसमूहः, 'अश्व' विवरं, 'अद्रिः' पर्वतः, 'निम्नगाः' नद्यः, एताः, 'शत्रुं', 'अवन्ति' रक्षन्ति, अतः 'इत्यादि' नीहारादिकं, 'सत्त्वं' 'सन्तं' विद्यमानं, प्रायते ह्रादयति यत् एवम्भूतं, 'सद्म' आश्रयस्थानं, 'प्रकीर्तितं' कथितं, बुधैरिति शेषः । 'अवन्ति शत्रुमित्यादि सत्त्वं सद्म प्रकीर्तितं' इत्यत्र 'वदन्ति शत्रुमित्यादि क्वं सद्म प्रकीर्तितं' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० ॥ ६९ स्तो० ॥ ६९ ॥

उपसंहरन्नाह, साध्येति । 'अप्रमत्तः' अवहितः, 'व्यवसायवर्त्ती' व्यवसाये स्थितः, विजिगीषुः, 'साधु' यथा भवति तथा, 'येन प्रकारेण' कूटयुद्धादिना, 'परं' शत्रुं, 'निह्न्यात्' विनाशयेत् । 'अप्रमत्तः', विजिगीषुः 'चरैः' प्रणिधिभिः, 'समावेदिततत्प्रचारः' सम्यक्विज्ञापितशत्रुप्रचारः, सन्, 'तेनैव' तेन प्रकारेणैव, कूटयुद्धादिनेति यावत्, 'ततः' यातव्यात्, 'शङ्केत' शङ्कां कुर्वीत । 'साध्वप्रमत्तः' इत्यत्र 'साधु प्रवृत्तः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः, 'येन प्रकारेण' इत्यत्र 'यानप्रकारेण' इति मुद्रितपुस्तकपाठश्च न समीचीनः । १६ स० ॥ ७० स्तो० ॥ ७० ॥

कूटयुद्धैः शत्रुबधे पापमाशङ्क्याह, नियतेति । विजिगीषुः 'नियतं'

निश्चयेन, 'कूटयुद्धेन', 'शत्रून्', 'उपनिहन्त्यात्' उपेत्य विनाशयेत् । 'हि' यतः, 'हृद्गना' क्लेने, 'शत्रुनाशः', 'धर्मं', 'न', 'तिरयति' आच्छादयति, विनाशयतीति यावत् । तदेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यं 'अचक्षितेति', 'सुनिश्चित-
शस्त्रः' सुतीक्ष्णायुधः, 'द्रोणसूनुः' अश्वत्थामा, 'इव' यथा, 'अचक्षितं', 'निश्चि', 'सुप्तं' निद्रितं, 'पाण्डवानां', 'अनीकं' सैन्यं, 'जघान' विना-
शितवान् । 'नियतमुपनिहन्त्यात् कूटयुद्धेन' इत्यत्र 'नियतमिति निहन्त्यात्
कूटयुद्धेषु' इति, 'तिरयति धर्मं' हृद्गना' इत्यत्र 'तिरयति धर्मच्छृद्गना'
इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न स्वीचीनः ॥ १६ स० ॥ ७१ श्लो० ॥ ७१ ॥

इति कामन्दकीयनीतिशारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
अनविंशः सर्गः ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण अष्टादशः सर्गः ॥ ००

अथ विंशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण ऊनविंशः सर्गः ।

कूटयुद्धमभिधायात्र प्रकाशयुद्धं सम्पादयितुं बलाङ्गानां कर्माणि, तत्र हस्तिकर्म स्त्रोक्तत्रयेण दर्शयति, प्रयाण इति । 'प्रयाणे' युद्धयात्रायां, 'पूर्वथायित्वं', 'वनदुर्गप्रवेशनं', परेषां चासजननार्थमिति शेषः । 'अक्षतानां' अक्षतपूर्वाणां, 'मार्गाणां' पथां, 'क्षीर्याणां' जलपूवतरणिकानां, च 'प्रवर्त्तनम्', महाकायत्वादिति भावः । 'क्षतानाञ्च प्रवर्त्तनं' इति पाठान्तरं ॥ २० स० ॥ १ श्लो० ॥ १ ॥

तोयेति । 'तोयावतार-सन्तारौ', 'तथा', 'एकाङ्गविजयः' एकेनैव हस्त्यङ्गेन परसैन्यविजयः, 'अभिन्नानां' मिलितानां, 'अनीकानां' पर-सैन्यानां, 'भेदनं' पृथक्करणं, हस्तिसमूहप्रेरेणादिति भावः । 'भिन्नानां' विच्छिन्नानां, स्वसैन्यानां, 'सङ्गृहः' एकीकरणं ॥ २० स० ॥ २ श्लो० ॥ २ ॥

विभीषिकेति । 'विभीषिका' शत्रुषु प्रयप्रदर्शनं, 'विघातः' शत्रूणां व्याघातकरणं, 'पुरप्राकारभञ्जनं' 'पुरस्य' नगरस्य, 'प्राकारभञ्जनं' प्राचीर-भङ्गः, 'प्राकारद्वारभञ्जनं' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । 'कोषनीतिः' कोषा-नयनं, 'भयत्राय' भयात् रक्षणं, एतानि 'हस्तिकर्म', 'प्रचक्षते' वदन्ति, पूर्वोचार्या इति शेषः । 'कोषनीतिर्मयत्राय' इत्यत्र 'कोषनीतिभयत्रायमिति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ॥ ३ श्लो० ॥ ३ ॥

रथकर्माभिधातुमाह, तुरङ्गस्येति । तुरङ्गस्य सैन्यस्य निषेधो रक्षणं, 'भेदस्य' भिन्नस्य, 'सन्धानं', 'रथकर्म', 'चतुरङ्गस्य' परानीकस्य, 'निषेधः' प्रतिषेधः, 'बलरक्षणं' स्वकीयबलरक्षणं, 'अभिन्नसन्धानं', हस्तिकर्मवत् द्रष्टव्यं इति रथकर्मेव तत् । हस्तिकर्माभिधायकश्लोकानन्तरं रथकर्मा-भिधायकश्लोकः मुद्रितपुस्तके हस्तलिखितपुस्तकेषु च पतितः, परन्तु हस्तलिखितपुस्तकेषु हस्तिकर्माभिधायकश्लोकव्याख्यानानन्तरं रथकर्मा-

भिधायकस्योक्तस्य व्याख्यानं वर्त्तते तच्च व्याख्यानं चस्माभिर्यथा दृष्टमुद्धृतं,
मूलादर्शनात् अपरिशोधितमेव ॥ २० स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

वनेति । वनानां दिशां मार्गाणां 'विधयः' निरूपणं, अश्वकर्ममिति सम्बन्धः,
'वीवधासाररक्षणं' 'वीवधः' तण्डुलादिसंग्रहः, 'चासारः' सैन्यानां सर्वतो-
य्याप्तिः, तयोः रक्षणं, 'चनुयानापसरणं' परसैन्यस्य चासोत्पादभार्थं 'चनु'
पश्चात्, 'यानं' गमनं, भङ्गदर्शनेन परवलान्याकृष्य हन्तुरपसरणं, 'श्रीघ्रं
कार्योपपादनं' श्रीघ्रं सम्पादनीयानां कार्यानामुपपादनं, 'दीनानुसरणं'
'दीनानां' अनुकम्पनीयानां स्वबलानां, भयापसरणार्थं पश्चाद्गमनं अनुसरणम् ।
'कोटीनां' उभयपक्षस्थितबलानां, 'जघनस्य' अवनिपृष्ठभागस्थितवजस्य,
च अनुसरणमिति शेषः, 'इत्यश्वकर्म' । 'पत्तेः' पदातिक्रमस्य, च 'सर्वदा
प्रस्त्रधारणं', पदातिकर्ममिति शेषः । 'वनदिङ्मार्गप्रचयः' इति भुजिततुस्तक-
पाठः ॥ २० स० ५-६ श्लो० ॥ ५-६ ॥

शोधनमिति । 'कूपलोर्थाणां' कूपजलावतरणिकाणां, 'शोधनं' खनन-
क्रिया, 'शिविरस्य' कक्षावारस्थानस्य, 'मार्गाणां', 'यवसादिषु' पल्लादिषु,
आदिर्यद्गणात् लोच्यकण्टकशाखादिषु च यत् किञ्चित् कर्म तत् 'विश्वकर्म'
विशेषां सकलबलानां, 'कर्म', 'विज्ञेयं', 'यवसादि च यत्किञ्चित्' इत्यत्र
'यवसादिषु यत्किञ्चित्' इति टीकोद्धृतपाठः । 'विश्वकर्म तत्' इत्यत्र
'विश्वकर्मवत्' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

बलक्षयान्यभिधातुमाह, जातिरिति । 'जातिः' विशुद्धजातिमत्त्वं,
'सत्त्वं' उत्तमत्वं, 'वयः' तरुणत्वं, 'स्थानं' उत्पत्तिस्थानस्य उत्तमत्वं, 'प्रायिता'
बलवत्त्वं, 'मर्म' जीवनस्थान-सन्धिस्थानादीनां विशुद्धत्वं, 'वेगिता' वेगवत्त्वं,
'तेजः' तैल्लं, 'शिल्पं' स्वे स्वे विषये कृतविद्यत्वं, 'उदग्रत्वं' उन्नतत्वं,
'स्थैर्यं' स्थितेरचलत्वं, 'धैर्यं' इति पाठान्तरं । 'साधु विधेयिता' साधु
यथा भवति तथा यथोक्तकारिता, 'इति' एतत्, 'सत्यज्ञानाचारवतां'
स्वकीयलक्षणाचारयुक्तानां, 'पथश्व-रथ-दन्तिनां', 'लक्ष्यं' असाधारणपिशं,
'एतेन' उल्लेखलक्षणेन, 'युक्तान्' विशिष्टान्, पथश्व-रथ-दन्तिनः इति

शेषः । 'कर्मसु' युद्धकर्मसु, 'योजयेत्' प्रेरयेत् । 'जातिः सत्त्वं' इत्यत्र 'जातिस्थानं' इति, 'प्राणिता' इत्यत्र 'प्राणिनां' इति, 'उदग्रत्वं' इत्यत्र 'शीघ्रगत्वं' इति, पत्त्वश्व-रथ-दन्तिनां इत्यत्र 'पत्त्वश्व-रथ-वाजिनां' इति च मुद्रितपुस्तकपाठा न समीचीनाः ॥ २० स० ८-६ श्लो० ॥ ८-६ ॥

पदातीनां युद्धानुकूला भूमिमभिधातुमाह, सख्येति । 'सापसारा' अपसरणप्रदेशरहिता, 'नातिविषमा' नातिबन्धुरा, यां भूमिः सा पदातीनां युद्धानुकूला इति शेषः । अन्यत् स्पष्टं ॥ २० स० १० श्लो० ॥ १० ॥

अश्वानां युद्धानुकूला भूमिमभिधातुमाह, अल्पेति । 'अल्पवृक्षोपजा' अल्पा वृक्षाः उपजांश्च यस्यां सा तथाभूता । 'अच्छिन्ना' गर्तैरहिता, 'अलतिका' लतारहिता, 'अविदरा' स्फोटनरहिता, 'स्थिरा' दृढा, 'निःशर्करा' सूक्ष्मपाषाणरहिता, 'निष्पङ्का', 'सापसारा', एवम्भूता या भूमिः सा 'वाजिभू' अश्वानां युद्धानुकूला भूमिरित्यर्थः ॥ २० स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

रथयुद्धानुकूला भूमिमभिधातुमाह, निःस्थायिविति । श्लोकद्वयं प्रतीतं । मुद्रितपुस्तके त्रयोदशसंख्यकः श्लोकः असङ्गतत्वात् हस्तलिखितपुस्तकेऽविद्यमानत्वाच्च न व्याख्यातः ॥ २० स० १२-१३ श्लो० ॥ १२-१३ ॥

गजानुकूला भूमिमभिधातुमाह, मर्दनीयेति । श्लोकार्थः सुगमः ॥ २० स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

युद्धे राजस्थानमभिधातुमाह, जयेति । 'अप्रतियहः' अनाक्रमणीयः, 'मतिमान्' नीतिशास्त्रनिपुणः, 'जयार्थी' विजिगीषुः, 'नैव युध्येत' स्वयं युद्धं न कुर्वीत । 'वा' यदि, 'आवश्यकत्वात्', 'युध्येत', 'तदा', 'अतिबल-वेष्टितः', सन् युध्येत इत्यर्थः । हस्तलिखितपुस्तके तु श्लोकोऽयं भिन्नक्रमेण लिखितः स च क्रमः, "जयार्थी नृपतिस्तिष्ठेत् दूरं गत्वाप्रतियहे । भिन्नञ्च प्रतिगृहीयात् न हि युध्येत तं विना" इति । व्याख्यानन्तु 'जयार्थी' विजिगीषुः राजा, 'दूरं' युद्धक्षेत्रात् इति शेषः, 'गत्वा तिष्ठेत्', अप्रतियहे स्थाने स्थितः 'भिन्नं' परैरुपहृतं प्रतियहविज्रलमिति यावत्, श्वसैन्यमिति शेषः 'प्रतिगृहीयात्' रक्षेदित्यर्थः, 'हि' यतः, 'तं' राजानं, 'विना न युध्येत', सैन्यमिति शेषः ॥ २० स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

कोषस्थानमभिधातुमाह, गजेष्वेति । कोषः गजेषु आरोपितः कार्यः, तथा च सुरक्षो भवतीति । 'शीघ्रयानैः' तुरङ्गोय्यादिभिः यानैः, 'अधिष्ठितः' सन्निधापितः, रक्षासौकार्यार्थमेवेति भावः । 'यत्र', 'राजा' विजिगीषुः, 'तत्र', 'कोषः', 'हि' यस्मात्, 'राजता', 'कोषाधीना', यस्य कोषः स एव राजा भवतीत्यर्थः ॥ २० स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

कोषप्रयोजनमभिधातुमाह, प्रत्यय इति । 'प्रत्यये' यमिनवे, 'कर्मणि' शत्रुवधादौ, 'कृते' निर्वर्तिते सति, 'स्नापमानः' वर्णयन्, 'कृतादरः' कृत-सम्मानः, 'योधेभ्यः', 'ततः' तस्मात्, 'दद्यात्' स्वकोषं प्रयच्छेत्, 'हि' यस्मात्, 'कः' कोनाम पुरुषः, 'दातुः' दानंशीलस्य विजिगीषोः, 'न युध्येत', अपि तु सर्व एव युध्येत ॥ २० स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

दानसंख्यामभिधातुमाह, दद्यादिति । विजिगीषुः 'प्रहृत्य' ध्यात्वा दितः, सन्, 'राजघातिने' शत्रुबलेषु यो राजा तदघातिने, 'वर्णानां' ध्याहित-द्रविणविशेषाणां, 'नियतं' लक्षं, 'दद्यात्', । 'तत्सुतवधे' तस्य राज्ञः सुतवधे, 'तथा सेनापतिवधे', 'तदर्द्धं' नियुतार्द्धं, पञ्चाशत्सहस्राणीत्यर्थः । दद्यादिति पूर्वैरुक्तानान्वयः एवमुत्तरत्रापि ॥ २० स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

प्रवीराणामिति । 'प्रवीराणां' प्रहृत्यवीराणां, यः 'मुख्यः' प्रधानं, तस्य 'वधे' शतगुणं शतं दशसहस्रं, 'कुञ्जरवधे' हस्तिवधे, 'तदर्द्धं' शतगुण-शतार्द्धं, पञ्चसहस्रमिति यावत् । 'प्रधानस्यन्दनस्य' प्रधानरथस्य, 'वधे' विनाशे, च तदर्द्धमिति सम्बन्धः । 'प्रधानस्यन्दनस्य च', इत्यत्र 'प्रदानं' स्यन्दनस्य च, इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

सहस्रमेवेति । 'चापिवधे' धन्विवधे, 'सहस्रं' दशशतं, 'पत्तिमुख्य-वधे' पदातिप्रधानविनाशे, 'गवां विंशतिकं', 'सर्वं' समस्तं सैन्यं, 'भोग-द्वैगुण्यं' 'भोगः' उपजीविका, तस्य द्वैगुण्यं यत्र तत् तद्याभूतं कुर्यादिति शेषः । 'पत्तिमुख्यवधे' इत्यत्र 'पत्तिमुख्यवधे' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० २० श्लो० ॥ २० ॥

रूपमिति । 'रूप्यं' रजतं, 'हिमं' सुवर्णं, 'कुप्यं' सार्यरौप्यमभिधातुः, 'यः',

‘यत्जयति’, ‘तस्य तत्’ । ‘वा’ अथवा, ‘हृष्टः’ आकादितः, ‘नराधिपः’ राजा, ‘योधान्’, ‘वस्त्वनुरूपं’ कार्यानुरूपं, ‘दद्यात्’ । ‘वस्त्वनुरूपं वा’ इत्यत्र ‘वस्त्वनुरूपं हि’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः, ‘योधान् नराधिपः’ इत्यत्र ‘योधान् प्रहर्षयन्’ इति पाठान्तरं, ‘रूप्यं’ इत्यत्र ‘गुण्यं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

व्यूहरचनायां वज्रानां अवस्थानभूमिमभिधातुमाह, पञ्चेति । ‘अरतिः’ विस्तृतकनिष्ठः बद्धमुष्टिहस्तः, तैः पञ्चभिः कल्पितं देशमानं ‘धनुः’, ‘तस्मिन्’ धनुषि, पञ्चारतिप्रमाणभूभाग इति यावत् । ‘धन्विनं’ धनुर्धरं, ‘युधि’ संग्रामे, ‘स्थापयेत्’ । ‘त्रिगुणे’ धनुस्त्वयपत्रिमितस्थाने, पञ्चदशारतिभूभागे इति यावत् । ‘अश्वः’, ‘योज्यः’ इति शेषः । ‘पञ्चसु पञ्चसु’ पञ्चगुणितेषु पञ्चधनुषु, पञ्चविंशत्यरतिप्रमाणभूभागेष्विति अस्त्वत् । ‘रथ-गजौ’, ‘योज्यौ’ स्थापनीयौ । ‘पञ्चारतिर्धनुस्तस्मिन् स्थापयेद् धन्विनं’ इत्यत्र ‘पञ्चात्तद्विधमुत्सर्पन् स्थापयेदस्मिन्’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । ‘त्रिगुणेश्वः’ इत्यत्र ‘त्रिगुणाश्वौ’ इति मुद्रितपुस्तकपाठोपि न सम्यक् ॥ २० स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

व्यूहरचनायां वज्रानां असङ्ख्यार्थं परस्परान्तरमभिधातुमाह, समेति । ‘समः’ चतुर्दशाङ्गुलप्रमाणं, सः ‘अन्तरं’ अन्तराङ्गं, यस्य स तथाभूतः, ‘पुरुषः’ पदातिपुरुषः, एकपदातिपुरुषात् अपरपदातिपुरुषस्यान्तरं चतुर्दशाङ्गुलप्रमाणमिति भावः । ‘तुरङ्गः’ अश्वः, ‘त्रिसमान्तरः’ द्विचत्वारिंशदङ्गुलप्रमाणान्तरः, एकतुरङ्गात् अपरतुरङ्गः उक्तप्रमाणान्तरः इति भावः । ‘कुञ्जरः’ हस्ती, ‘स्यन्दनः’ रथश्च, ‘पञ्चसमान्तरः’ सप्तत्यङ्गुलप्रमाणान्तरः, एककुञ्जरात् अपरकुञ्जरः एकस्यन्दनात् अपरस्यन्दनश्च उक्तप्रमाणान्तर इति भावः ॥ २० स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

तथेति । ‘व्यायामे’ युद्धार्थप्रसरणे, तथा ‘विनिवर्तने’ विश्रामार्थापसरणे, ‘यथा’ येनप्रकारेण, ‘असंवाधो भवेत्’ सङ्कीर्णता न भवेत्, ‘तथा’ तेन प्रकारेण, ‘पत्त्यश्व-रथ-दन्तिनः’, ‘युद्धेरन्’ । विस्तीर्णयां रणभूमौ पूर्वोक्त-

प्रमाणादधिकमप्यन्तरालं कार्यमितिभावः । 'व्यायामे' इत्यत्र 'व्यायामः'
इति मुद्रितपुस्तकपाठो न साधुः ॥ २० स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

असङ्खरेणेति । 'असङ्खरेण' भिन्नजातीयमिश्रणेन, 'युद्धेरन्', यतः
'सङ्खरः' भिन्नजातीयमिश्रणं, 'सङ्खलावहः' सङ्कीर्णताप्रापकः । 'तु' पुनः,
'महासङ्खलयुद्धे', 'महागजान्', 'संश्रयेरन्', आकुलत्वापनोदनार्थमिति-
भावः । 'असङ्खरेण' इत्यत्र 'सङ्खरेण च' इति 'महागजान्' इत्यत्र 'महा-
कुलान्' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

वलविशेषस्य, प्रतियोद्धनभिधातुमाह, अश्वस्येति । 'अश्वस्य' अश्व-
रोहिणः पुरुषस्य, 'त्रयः' त्रिसंख्यकाः, 'पुरुषाः' पदावयवः, 'प्रतियोद्धारो-
भवेयुः', 'कुञ्जरस्य' हस्त्यारोहिणः पुरुषस्य, 'पञ्चाश्वः' पञ्चसंख्यका अश्व-
रोहिणः पुरुषाः, प्रतियोद्धारो भवेयुरिति पूर्व्वेणान्वयः । 'इतिकल्पाः'
एवं प्रणाल्यः, 'विधेयाः' विधातव्याः । 'अश्वस्य' इत्यत्र 'अवश्यं' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

कुञ्जरस्य प्रतियोद्धन्तरमभिधातुमाह, पादचारा इति । 'दशपद्मं च
पादचाराः पुरुषाः' पञ्चदशसंख्यकाः पदातिपुरुषाः, कुञ्जरस्य प्रतियोद्धारो
भवेयुरितिशेषः । 'नागस्य' हस्तिनः, 'कथितं' उक्तं, 'इति' एवं, 'विधानं',
'स्यन्दनस्य' रथस्य, विज्ञेयमितिशेषः । 'पादचारा भवेयुश्च' इत्यत्र 'पादशो
मावयेदश्व' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

अनीकानां परस्परान्तरमभिधातुमाह, अनीकेति । 'अनीकं' व्युदाहृतं,
'इति' उक्तक्रमेण, अश्वपदातिर्युक्ताः 'नवद्विपाः', अनीकमपि 'कल्पाः'
कल्पनीयाः, तथाच 'तस्यानीकस्य', 'रन्ध्रं' अन्तरालं, 'पञ्चचापं' पञ्चविं-
शत्यरतिप्रमाणं, भवतीतिशेषः । अस्य श्लोकस्य पूर्व्वार्द्धं मुद्रितपुस्तके
नास्ति, पूर्व्वार्द्धन्तु "अनीकमिति विज्ञेयमिति कल्प्या नव द्विपाः" । 'तस्या-
नीकस्य' इत्यत्र 'तथानीकस्य' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । यत् श्लोकार्द्धमुक्तं तत्
हस्तलिखितपुस्तके अवर्त्तमानं अतीवात्तङ्गतम् ॥ २० स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

इत्यनीकेति । 'इत्यनीकविभागेन' नवद्विपपरिकल्पितेन, 'यूहसम्पदः'

बलर्द्धीः, 'स्थापयेत्' । 'उरस्यकक्षपक्षां' 'उरस्याः' 'उरसि' बृहस्य
मध्ये, रचितसैन्यानि, 'कक्षाः' कक्षस्थितसैन्यानि, 'पक्षाः' पक्षस्थितसैन्यानि,
'एतान्', 'तुल्यान्' समधिपसंस्थान्, 'प्रचक्षते' । अयं श्लोको मुद्रित-
पुस्तके नास्ति । श्लोकस्तु "इत्यनीकविभागेन स्थापयेद् बृहसम्पदः ।
उरस्यकक्षपक्षांश्च तुल्यानेतान् प्रचक्षते" इति ॥ २० स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

बृहस्य चङ्गान्यभिधातुमाह, उर इति । 'उरः' बृहमध्यस्थमनीकं,
'कक्षौ' उरस्यस्य सन्निहितपार्श्वद्वयस्थमनीकं, 'पक्षौ' कक्षाधःपार्श्वद्वयस्थम-
नीकं, 'मध्यं' पक्षयोर्वह्निःस्थितमनीकं, 'एकं' मध्यस्य एकतोऽवस्थितमनीकं,
'प्रतिग्रहः' एकाख्यादनीकात् दिशतधनुर्व्यवहितमनीकं, 'कोटिः' एकपक्ष-
स्थितमनीकं, 'बृहशास्त्रज्ञैः' बृहशास्त्रनिपुणैः, 'सप्ताङ्गः' उरःप्रभृति-
सप्तविधाङ्गसम्पन्नः, 'बृहः', 'इष्यते' ॥ २० स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

आचार्यमतमभिधातुमाह, उरस्येति । 'उरस्यकक्षपक्षौ' उरःस्थित-
कक्षस्थित-पक्षस्थितानीकैः, 'प्रतिग्रहैश्च' प्रतिग्रहस्थितानीकैश्च, 'अयं बृहः',
'गुरोः' बृहस्पतेः । 'पक्षाभ्यां परिवर्जितः' पक्षस्थितानीकविरहितः, 'एषः'
बृहः, 'शुक्रस्य' शुक्राचार्यस्य, अभिमतः इति शेषः । 'कक्षाभ्यां परिवर्जितः'
इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ 'उरस्यकक्षपक्षौ' बृहोयश्च प्रतिग्रहैः' इत्यत्र
'उरश्च कक्षपक्षौ च बृहोयं सप्रतिग्रहः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स०
३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

सेनाङ्गपतिलक्षणमभिधातुमाह, अभेद्या इति । 'अभेद्याः' भेदेनावश्याः,
'कुलजाः' संहशोत्पन्नाः, 'मौलाः' मूलपुरुषसम्बन्धादागताः, 'लब्धलक्ष्याः'
लब्धो लक्ष्यो यैः ते तथाभूताः, 'प्रहारिणः' प्रहरणशीलाः, 'दृष्टयुद्धप्रति-
क्रियाः' दृष्टा 'युद्धप्रतिक्रिया' युद्धप्रतिकारः, यैः ते तथाभूताः, एवंभूता
जनाः 'सेनाङ्गपतयः' 'सेनाङ्गानां' हस्त्यश्व-रथ-पदातिरूपचतुरङ्गबलानां,
'पतयः' अधिष्ठातारः, 'कार्याः' । 'मौलाः' इत्यत्र 'भेद्याः' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठः ॥ २० स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

सेनाङ्गपतिविधेयमभिधातुमाह, प्रवीरेति । श्लोकार्थः प्रतीतः ॥ २० स०
३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

फल्गुवति । 'फल्गु' असारं, 'यत्किञ्चित् सैन्यं', 'तत्', 'व्यूहस्य' समाङ्ग-
व्यूहस्य, 'मध्ये भवेत्' । 'यत्किञ्चित्', 'युद्धवस्तु' युद्धोपकरणैः, 'तत्-
'जघने' व्यूहस्य जघनप्रदेशे, 'भवेत्' । 'फल्गुसैन्यं' इत्यत्र 'फल्गुसैन्यस्य'
इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

प्रतिग्रहानीकस्यैव विशेषमभिधातुमाह, युद्धार्थमिति । "युद्धकुशलः"
युद्धशास्त्रनिपुणः, विजिगीषुरिति शेषः । 'युद्धार्थं' संग्रामार्थं, 'सुखानीकं',
कृत्रचामरादिराजचिह्नरहितं सैन्यं, 'नियोजयेत्', । स्वयन्तु युद्धस्थले न
यायादिति भावः । तेनैव राजा रक्षितो भवति । 'हि' यत्, 'युद्धं' 'नायक-
प्राणं' विजिगीषुप्राणं । 'तत्' युद्धं, 'अनावकं' विजिगीषुरहितं, सत्
'हन्यते' विफलं भवति । 'युद्धकुशलः' इत्यत्र 'युद्धकुशलं' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठो न साधुः । 'सुखानीकं' इत्यत्र 'चखानीकं' इति मुद्रितपुस्तक-
पाठः ॥ २० स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

अचलव्यूहं अप्रतिहतव्यूहमभिधातुमाह, व्यूह इति । 'अनुपलमिति
वीक्षा द्रष्टव्या । तथाच अनुपलं अनुपलं विन्यस्तैः 'पत्त्यन्व-रथ-दन्तिभिः'
'अचलः' अचलनासकः, 'व्यूहः', भवतीति शेषः । तद्यथा पत्तीनां पलतः
अन्वाः, अन्वानां पलतः रथाः, रथानां पलतः दन्तिनः । 'तथा' अनुपलं
अनुपलं विन्यस्तैः, 'हस्त्यन्व-रथ-पत्तिभिः', 'अप्रतिहतः' अप्रतिहताख्यः,
'व्यूहः', 'ज्ञेयः' । तद्यथा हस्तिनां पलतः अन्वाः, अन्वानां पलतः रथाः,
रथानां पलतः पत्तयः इति ॥ २० स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

अन्तर्भिदं व्यूहमभिधातुमाह, नध्येति । यस्य व्यूहस्य 'नध्यदेशे', 'हय-
नीकं' अन्वसैन्यं, 'कक्षयोः', 'रथानीकं' रथारूढसैन्यं, 'पक्षयोः', 'गजानीकं'
गजारूढसैन्यं, सोयं 'व्यूहः', 'अन्तर्भिदं' 'अन्तं' शत्रुवक्षस्य मध्यं, भिनक्षि-
यः स तथाभूतः, 'स्मृतः', ॥ २० स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

बलानां कस्यचिदभावे व्यूहविधौ विधेयमाह, रथेति । श्लोकार्थः सुगमः ।
२० स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

बलानां बाहुल्ये विधेयमाह, विमन्येति । 'पत्त्यन्व-रथ-युद्धरान्',

विभज्य, 'यूहे' साकारे यूहे, 'प्रक्षिपेत्' । 'यदि', 'दण्डवाङ्मल्यं' वलप्राचुर्यं, 'स्यात्', 'तदा', यूहः 'आवापः', 'प्रकीर्तितः', अधिकवलानां आवपनात् । अस्य श्लोकस्य उत्तरार्द्धस्थाने अपराद्धं मुद्रितपुस्तके मुद्रितं, तदर्द्धन्तु अत्र न सङ्गतं । अस्य शेषार्द्धन्तु एकचत्वारिंशदङ्कितश्लोकस्य पूर्वार्द्धस्थाने मुद्रितं । तत्तु । "यदि स्यादण्डवाङ्मल्यं तदावापः प्रकीर्तितः", इति 'यूहे' इत्यत्र 'मध्ये' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

महायूहस्य भेदानभिधातुमाह, धनुरिति । श्लोकार्थः सुगमः । अयं श्लोकः हस्तलिखितपुस्तकद्वये नास्ति ॥ २० स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

साकारयूहानां तद्भेदानाच्च उद्देशमभिधातुमाह, मण्डलेति । मण्डलश्च असंहतश्च 'मण्डलासंहतौ' वक्ष्यमाणलक्षणौ, 'भोगो दण्डश्च' एतावपि वक्ष्यमाणलक्षणौ । एते चत्वारः एव 'मनोविभिः', 'प्रवृत्तियूहाः' विकृतिरहिताः यूहाः, 'प्रकीर्तिताः' । 'मण्डलासंहतौ' इत्यत्र 'मण्डलोऽसंहतः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

दण्डादियूहानां स्वरूपमभिधातुमाह, तिर्यगिति । 'तिर्यक्', 'वृत्तिः' अवस्थितिः, यस्यासौ 'दण्डः' दण्डाख्यः यूहः, सैन्यानां दण्डवत्तिर्यग्भावस्थितिर्दण्ड इति भावः । 'भोगः' भोगाख्यः यूहः, 'अन्वावृत्तिः' 'अनु' पश्चाद्भावेनावृत्तिर्यस्यासावन्वावृत्तिः । 'भोगोऽन्वावृत्तिरेव च' इत्यत्र 'भोगत्वाद् वृत्तिरेव च' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । 'मण्डलः', 'सर्वतोवृत्तिः' सर्वतोमुखः, मण्डलाकारे यूहे सर्पशरीरेव मण्डलस्थितानां राजादिहैन्यानामवस्थितिरिति भावः । 'एथक् वृत्तिः' 'असंहतः' असंहताख्यः यूहः, अत्र यूहे समस्तसैन्यानां एथग्भावेनावस्थितिरिति भावः । तदुपस्था । क. उ. क. । अस्य श्लोकस्य शेषार्द्धं मुद्रितपुस्तके नास्ति । शेषार्द्धन्तु "मण्डलः सर्वतोवृत्तिः एथक् वृत्तिरसंहतः" इति ॥ २० स० ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

दण्डयूहस्य भेदानभिधातुमाह, प्रदर इत्यादिना । दण्डस्य प्रदरेत्यादयः तद्वद्भेदा भवन्ति । अन्यत् प्रतीतिं । 'दण्डभेदास्तुदुर्जयः' इत्यत्र

‘दण्डभेदाः सुदुर्जयः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स० ४३-४४ चो० ॥ ४३-४४ ॥

प्रदरादीनां लक्षणाद्याह, अतिक्रान्त इत्यादिना । ‘अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां’, अविपर्यये इत्यर्थः । स एव दण्डः पक्षाभ्यां ‘अतिक्रान्तः’ अति-
क्रम्यगतः, प्रदरो भवति । उभयकक्षस्थपरानीकप्रदारणात् प्रदराख्य
इतिभावः । तस्याकारो यथा

क	क
---	---

 । ‘प्रतिक्रान्तः’ पक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तः
पश्चाद्गतः, दृढको भवति । तस्याकारः तद्वयथा

क.	उ.	क.
----	----	----

 । ‘अति
क्रान्तस्तु पक्षाभ्यां’ इति, कक्ष-पक्षाभ्यां अतिक्रान्तः अस्य ह्यो व्यूहः, तस्याकारः
तद्वयथा

प	०	प
क	उ	क
प्र		

 । ‘अन्योन्यस्येति व्यूहत्रितयस्य विपर्ययः चापः, कक्षाभ्यां

प्रतिक्रान्तत्वात् चापसंज्ञा । तद्वयथा

प	उ	प
क		क
प्र		

 । ‘तद्विपर्ययः’ दृढकवि-

पर्ययः, अतिक्रान्तपक्षत्वात् । अस्य विपर्ययः ‘प्रतिष्ठः’, प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् ।
श्लेणाकारत्वात् श्लेणाख्यः । ‘स्थूणापक्षः’ पक्षयोः स्थाने स्थूणाव्यूहो यस्यासौ
स्थूणापक्षः । अयं विजयाख्यः व्यूहः । ‘धनुःपक्षः’ इति चापव्यूहः पक्षयोः-
स्थाने यस्यासौ ‘धनुःपक्षः’, अयं सञ्जयाख्यः व्यूहः । ‘द्विस्थूणः’ इति
द्विगुणितस्थूणः, त्वयं विज्ञातविजयाख्यः व्यूहः । तस्याकारः तद्वयथा

≡	=	≡	=	≡
---	---	---	---	---

 । ‘दण्ड ऊर्ध्वगः’ इति, ऊर्ध्वगो दण्ड इत्येव सुची-
व्यूहो भवति । तद्वयथा

≡	-	-	-	≡
---	---	---	---	---

 । कर्गयोः स्थाने स्थूणा-
व्यूहो यस्यासौ स्थूणाकर्ग्यः ‘अतिक्रान्तपक्ष इति, अयं चमृमुखः व्यूहः ।
‘अन्योन्यस्य विपर्यय इति ‘अस्य’ चमृमुखस्य व्यूहस्य, ‘विपर्ययः’, उत्तरस्य
पक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् सुखाख्यो व्यूहो भवति । तद्वयथा

क.	प.	उ.	क.	प.
----	----	----	----	----

 । ‘द्विचतुर्दण्ड इति द्विगुणितदण्डो वलयो भवति ।
चतुर्गुणितदण्डो दुर्जयो भवति । तद्वयथा

क.	प.	उ.	क.	प.
प्र				

 ॥ २० स०

भोगभेदानामुद्देशमाह, गोमूत्रिकेत्यादि । 'गोमूत्रिका' गवां मूत्रवद्ग्रेखा-
कारो विद्यते अस्याः तथाभूता । 'अहिसारी' अहेः सरणस्थानश्चाहिसारीत्य-
भिधीयते । 'अहिसारी च' इत्यत्र 'अहिसहारी' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।
अनयीः प्रयोगः तद्वयथा

क	उ
---	---

क	प
---	---

उ

 ॥ २० स० ४८ स्तो०
॥ ४८ ॥

दण्डेति । दण्डव्यूहः पक्ष्मक्षाने यस्य सौ 'दण्डपक्षः' 'युगोरस्यः' इति
उरस्यं द्विगुणितं विधेयमित्यर्थः अर्धापक्षा कक्षानीके विधेयः । 'तद्विपर्ययः
मकरः' इति सर्व्वशकटसंख्यविपर्य्यवमुखो मकरः । तथा 'व्यतिकीर्णः'
शेषः कुक्षरवाजिभिरिति, परितः पताकाकारीयं व्यूहः मध्ये कुक्षर-
वाजिभिर्यतिकीर्णो भवति, मकर एवेति । 'व्यवकीर्णः' इति, 'कुक्षर-
राजिभिः' इति च मुद्रितपुस्तकपाठः । पूर्व्वस्तोके 'परिपताककः' इत्यत्र
'परिपतन्तकः' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० ४८ स्तो० ॥ ४६ ॥

मण्डलभेदानभिधातुमाह, मण्डलेति । 'मण्डलव्यूहभेदो सर्व्वतोभद्रदु-
र्जयौ' । तत्र प्रथमः सर्व्वतोमुखः, गजानीकोयं दुर्जयः ॥ २० स० ५०
स्तो० ॥ ५० ॥

असंहतभेदानभिधातुमाह, अर्द्धचन्द्रक इति । 'अर्द्धचन्द्रकः' अर्द्धचन्द्रा-
कृतिः, तद्वयथा

क	क
---	---

 । 'उद्धारः' चतुःसैन्यः, तथा पञ्चसैन्यः, तथा

उ

कर्कटाख्यः, तथा काकपादिका, तथा गोधिका, इत्यादयो व्यूहात्त्वाकार-
भेदेन ज्ञेयाः । कर्कटप्रहङ्गाद्याकारसदृशरचिततत्तत्सैन्यं व्यूहानां कर्कट-
प्रहङ्गादीनि नामधेयानि भवन्तीति फलितार्थः ॥ २० स० ५१-५२ स्तो०
॥ ५१-५२ ॥

एत इति । 'प्रयोक्तृतिः' व्यूहविधानज्ञैः, 'एते सप्तदश', 'भेदतः'
विभागतः, 'प्रोक्ताः' प्रकर्षेण कथिताः । 'तथा', 'मण्डलस्य' मण्डलाख्यस्य
व्यूहस्य, 'भेदतः', 'व्यूहद्वयं', प्रोक्तं । 'असंहताः' असंहताख्याः 'व्यूहाः'
'षट्' षड्विधाः । 'भोगव्यूहाः' भोगाख्यव्यूहाः, 'पञ्चधा' पञ्चप्रकाराः ।

‘युद्धकाल उपस्थिते’ युद्धसमये आगते । ‘व्यूहज्ञैः’, ‘प्रायोन्याः स्तुः’ प्रागुक्ता व्यूहाः प्रयोक्तव्या भवेयुः । ‘दण्डव्यूहान्च भेदतः’ इत्यत्र, दण्ड-
व्यूहान्च पञ्चधा’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ५३-५४
श्लो० ॥ ५३-५४ ॥

पक्षादीनामिति । ‘पक्षादीनामनीकेन’ पक्षादिस्थितसैन्येन, ‘क्षत्वा’
विनाश्य, ‘शेषैः’ अवशिष्टानीकैः, ‘परिच्छिपेत्’ वेष्टयेत्, ‘उरसा’ उर-
स्थितानीकेन, ‘समाहृत्य’, ‘कोटीभ्यां’ कोटिद्वयसैन्यैः, ‘परिवेष्टयेत्’,
शत्रुसैन्यानीतिशेषैः । ‘शेषैः’ इत्यत्र ‘शेष’ इति, ‘परिवेष्टयेत्’ इत्यत्र ‘परि-
वेष्टयन्’ इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

परकोटीत्यादिश्लोकद्वयं प्रतीतार्थं । ‘व्यूहप्रयत्नेन’ इत्यत्र ‘व्यूहप्रयोगेन’
इति पाठान्तरं । ‘व्यूहक्षतैः’ इत्यत्र ‘व्यूहजातैः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो
न सम्यक् ॥ २० स० ५६-५७ श्लो० ॥ ५६-५७ ॥

यत इति । विजिगीषुः उभयपक्षेपि ‘यतः’ यत्र, ‘फलगु’ असारं सैन्यं,
तथा ‘यतः’ यत्र, ‘अभिन्नं’ संहतं सैन्यं, एवं ‘यतः’ यत्र, ‘व्यूहैरधिष्ठितं’,
‘ततः’ तत्र, ‘रिपुबलं हन्यात्’ । ‘आत्मानञ्चापि’ स्वकीयबलञ्चापि, ‘वृंह-
येत्’ वर्द्धयेत् । ‘व्यूहैरधिष्ठितं’ इत्यत्र ‘दुष्टैरधिष्ठितं’ इति मुद्रितपुस्तक-
पाठः ॥ २० स० ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥

सारमिति । ‘सारं’ सारवदरिसैन्यं, ‘द्विगुणसारेण’ अरिसैन्यसारात्
द्विगुणसारवता निजबलेण, ‘फलगु’ असारमरिसैन्यं, ‘सारेण’ सारवता
निजबलेन, ‘पीडयेत्’ हन्यात् । ‘संहतं’ अभिन्नमरिसैन्यं, ‘प्रचक्षैः’ भीषणैः,
‘गजानीकैः’ गजसैन्यैः, ‘वारयेत्’ पीडयेत् । ‘सारं’ इत्यत्र ‘अरि’ इति
मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० ५९ श्लो० ॥ ५९ ॥

दुर्जनानिति । ‘सिंहवसासिक्तैः’ ‘सिंहस्य’, ‘वसया’ नेदसा, ‘सिक्तैः’
उक्षितैः । अन्यत् स्पष्टं ॥ २० स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

सलोहेति । ‘सलोहजालैः’ लोहजालादितैः, ‘दृष्टवद्भक्तैः’, ‘सुकल्पितैः’
सुसज्जितैः, ‘ऊर्जितपादरक्षैः’ सुदृढचर्मसंनद्धपादैः, ‘प्रवीरयोधैः’ प्रहय-

वीराधिष्ठितैः, 'मददुर्निवारैः' मदोत्कटैः, 'गजेन्द्रैः', 'द्विपतां' शत्रूणां,
'अनीकं हन्यात्' ॥ २० स० ६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

एकोपीति । 'एकोपि' असहायोपि, 'मदसत्त्वगुणोपपन्नः' मद-बलगुण-
सम्पन्नः, 'वारणपतिः' गजेन्द्रः, 'द्विषतामनीकिं', 'यत्नं' सम्यक्, 'निहन्ति' ।
'हि' यतः, 'क्षितिभुजां' राज्ञां, 'विजयः', 'नागेषु' हस्तिषु, 'निबद्धा',
'तस्मात्', 'नृपैः', 'सदा', 'गजाधिकृतैः', 'स्यात्' ॥ २० स० ६१ श्लो०
॥ ६२ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
विंशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण ऊनविंशः सर्गः ।

समाप्ता चेयं कामन्दकीयनीतिसारटीका ।

